

OTKRI

VANJE

SKRI ▼

ENOOG

Izdavači

Društvo za kulturni razvoj „Bauo“, Petrovac na Moru
LGBT Forum Progres, Podgorica

Za izdavače

Mila Medin · Bojana Jokić

Glavna i odgovorna urednica

Milica Stanić Radonjić

Biblioteka

Égalité

Urednica biblioteke

Milica Stanić Radonjić

Likovni urednik

Dušan Medin

OTKRIVANJE SKRIVENOG

CRNA GORA, KVIR & (S)RODNE TEME

UREDILI

MILICA STANIĆ RADONJIĆ • PREDRAG ZENOVIĆ • DUŠAN MEDIN

PETROVAC NA MORU / PODGORICA / 2021.

Ovaj tematski zbornik radova rezultat je rada na projektu „LGBTIQ tematika u crnogorskom društvu, medijima i kulturi tokom 20. i početkom 21. vijeka“, koji Društvo za kulturni razvoj „Bauo“ (nosilac projekta) realizuje sa LGBT Forum Progresom (partner), podržanom od Ministarstva za ljudska i manjinska prava Crne Gore (u međuvremenu transformisanom u Ministarstvo pravde, ljudskih i manjinskih prava Crne Gore) putem Javnog konkursa za raspodjelu sredstava za finansiranje projekata/programa nevladinih organizacija koji doprinose zaštiti i unaprjeđenju ljudskih prava LGBTI osoba u 2020. godini pod nazivom „Jednakost, tolerancija, nediskriminacija“.

SADRŽAJ

NA POČETKU

Milica Stanić Radonjić · Predrag Zenović · Dušan Medin
KA OTKRIVANJU SKRIVENOG: PROLEGOMENA13

Bojana Jokić
DOK STVARAMO VLASTITU TRADICIJU,
PRIMJETNU I VELIKU.....33

RECENZIJE

Ildiko Erdei
NEZVANIČNO: ZID JE SRUŠEN.39

Ana Stolić
MIŠLJENJE O KNJIZI OTKRIVANJE SKRIVENOG:
CRNA GORA, KVIR & (S)RODNE TEME43

Jovan Kojičić
(NE)FUNKCIONALNA KORIST I STVARNA DRUŠTVENA
AMBIVALENTNOST CRNOGORSKE ZAJEDNICE47

SADRŽAJ

OTKRIVANJE SKRIVENOG ...

... IZVORIMA

Slavka Jovičević

PRILOG PROUČAVANJU PATRIJARHALNO
NEPRIHVATLJIVIH OBLIKA SEKSUALNOSTI55

Ljiljana Gavrilović · Dušan Medin

NEVIDLJIVI, ALI NE I NEPOSTOJEĆI: HOMOSEKSUALNOST
U CRNOJ GORI DO POČETKA XX VEKA77

Ivan Tomović

REPRESIJA NAD HOMOSEKSUALCIMA U NOB-U
I SOCIJALISTIČKOJ CRNOJ GORI97

Jasmina Čaušević · Saša Gavrić

CRNA GORA U PERSPEKTIVI – OD „PROTIVPRIRODNOG BLUDA“
DO ŽIVOTNOG PARTNERSTVA LICA ISTOG SPOLA 119

... TEORIJOM & PRAKSOM

Srđa Zlopaša

OŽILJCI NEPRIHVATANJA: PSIHOANALIZA,
OTPORI I UNUTRAŠNJA HOMOFBIJA 139

Branko Banović

FEMINIZIRANOST HOMOSEKSUALACA U KONTEKSTU
TRADICIONALNE MIZOGINIJE I MODERNE HOMOFBIJE 161

SADRŽAJ

Jovan Kojičić
LJUDSKA PRAVA ILI MIT: DRUŠTVENA REPRODUKCIJA
I PRISILNA NEVIDLJIVOST LGBTI ZAJEDNICE 181

Predrag Zenović
U IME RODA: KVIR TEORIJA, POLITIKE I AKTIVIZAM
U SAVREMENOJ CRNOJ GORI 197

Ksenija Rakočević
GODINE HRABRIH I BOLNIH ISKUSTAVA:
LGBT AKTIVIZAM U CRNOJ GORI (2010–2017) 221

... UMJETNOŠĆU

Jelena Jelušić
POLITIKA RODNE REPREZENTACIJE U DJELIMA ŽIVKA NIKOLIĆA:
KRITIKA HEGEMONE MUŠKOSTI U *LEPOTI POROKA* 241

Nataša Nelević
KVIR I ODBRANA LJUBAVI U *SOBAMA* 267

Ana Ivanović
STRAH OD TIŠINE: DANTE BUU – KA OSVETLJAVANJU,
OGOLJAVANJU I DESAKRALIZACIJI NORME 281

Boris Čalić
IZMEĐU LJEPOTE I BOLA: O DISKRIMINACIJI
I NASILJU NAD HOMOSEKSUALCIMA U CRNOJ GORI
NA OSNOVU ODIJEVANJA 307

SADRŽAJ

... ŽENSKIM GLASOVIMA

Vuk Uskoković

„VI ĆETE MI OTVJET DAVAT NA STRAŠNI SUD“: ŽENSKI GLASOVI U POLITIČKIM I PRAVNIM IZVORIMA ZA ISTORIJU RANOG NOVOVJEKOVLJA U CRNOJ GORI	327
---	-----

Milica Stanić Radonjić

LIBERALNI FEMINIZAM XIX VIJEKA U VELIKOJ BRITANIJ I SJEDINJENIM AMERIČKIM DRŽAVAMA	377
---	-----

Tatjana Jovović

NEKONVENCIONALNE ŽIVOTNE PRAKSE RUSKE KULTURE I KNJIŽEVNOSTI SREBRNOG DOBA	405
---	-----

... PROPISIMA

<i>Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima</i>	421
<i>Ustav Crne Gore</i>	427
<i>Zakon o rodnoj ravnopravnosti</i>	429
<i>Zakon o zabrani diskriminacije</i>	439
<i>Zakon o životnom partnerstvu lica istog pola</i>	455
<i>Zakon o Zaštitniku/ci ljudskih prava i sloboda Crne Gore</i>	473
<i>Registar</i>	489
<i>Biografije</i>	499

NA POČETKU

...

KA OTKRIVANJU...

MILICA STANIĆ RADONJIĆ · PREDRAG ZENOVIĆ · DUŠAN MEDIN

KA OTKRIVANJU SKRIVENOG: PROLEGOMENA

Pitanje zaštite i ostvarivanja ljudskih prava, uključujući i prava LGBTIQ+¹ osoba, u Crnoj Gori godinama unazad predstavlja temu od naročite društvene važnosti. Heteronormativni narativ na kojem počiva crnogorska prošlost umnogome je prisutan i u sadašnjoj kulturi, dok su mizoginija, ksenofobija i homofobija dugo već integralni dio vidljive i nevidljive stvarnosti naše zemlje, utisnuti u gotovo sve pore društva. Posljedica je to kontinuiteta života po snažnim patrijarhalnim, nerijetko i malograđanskim obrascima, uglavnom diskriminišućim prema drugosti i drugačijosti, prema „slabijima“, prema djeci, ženama, starim i bolesnim licima, osobama s invaliditetom, često i prema strancima, a naročito prema seksualnim i svim drugim „manjinama“. Stoga i ne čudi što je sve do prije nešto više od deceniju u javnom (posebno u akademskom i naučnom) prostoru Crne Gore uglavnom izostajao analitički i kritički pristup kvir tematici, dok je i aktivizam novijeg datuma. „Naučni interes za svakodnevni život i kulturu kvir subjekata i zajednica u većini zemalja Istočne Evrope (računajući tu i Balkan, prim. aut.) ima znatno kraću istoriju od one u zapadnim društvima, prvenstveno zbog činjenice da je do kulturalnog i političkog razvoja kvir zajednica i nastanka pokreta za kvir prava došlo tek u periodu postsocijalizma“

¹ Uobičajeni akronim sastavljen od engleskih riječi kojima se označavaju lezbejke (*lesbian*), gej (*gay*), biseksualne (*bisexual*), transrodne/transseksualne (*transgender/transsexual*), interseksualne (*intersex*) i kvir (*queer*) osobe, dok „+“ označava otvorenost za ostale seksualne orijentacije, preferencije i identitete, kao što su aseksualnost, panseksualnost, poliseksualnost, pomoseksualnost, transvestitnost i drugi.

– zaključuje Saša Kesić u monografiji *Tako se kalio kvir... u savremenoj istočnoevropskoj umjetnosti i kulturi* (Kesić 2020: 85), nastaloj od doktorskog rada posvećenog teoriji prikazivanja kvira u savremenoj umjetnosti i kulturi Istočne Evrope (Kesić 2016).²

Nepoznavanje prilika iz kvir prošlosti i prošlosti kvira, istopolnih ljubavi i nekonvencionalnih identiteta – ide u prilog široko rasprostranjenoj diskriminaciji ovih fenomena kao društveno i istorijski „neutemeljenih“ i „uvezenih sa Zapada“, na čemu se uglavnom bazira homofobni diskurs.

ŠTA ZNAMO DO SADA?

Moglo bi se pomisliti da se knjigom *Otkrivanje skrivenog: Crna Gora, kvir & (s)rodne teme* malako zadocnilo u odnosu na balkansku, a naročito svjetsku izdavačku produkciju o kvir istoriji, teoriji i kulturi. To je i razumljivo, jer su identitetska pitanja, uključujući i seksualnost kao dio identiteta savremenog čovjeka, ne tako davno ušli u fokus društveno-humanističkih nauka, posebno na ovdašnjem prostoru, ali i zbog činjenice da su kvir teorija i studije jedan od najmlađih teorijskih okvira generalno, kod nas

² Međutim, u ovom obuhvatnom djelu gotovo u potpunosti izostao je pomen kvir primjera iz crnogorske kulture i umjetnosti, kako usljed njihove rijetke zastupljenosti do početka 2016. godine (kada je rad na tezi okončan), tako i zbog nedovoljne vidljivosti i prepoznatljivosti.

prisutne od vremena postsocijalizma i još uvijek u povelju.³ Ukoliko tome dodamo da je riječ o heteronormativnom, patrijarhalno ustrojenom društvu, kvir studije ne samo za Crnu Goru već i za okolne zemlje i dalje su svojevrsna *terra incognita*, koja se polako ali sigurno osvaja.

Uprkos nepostojanju adekvatnog institucionalnog okvira za naučno i akademsko izučavanje kvir i (s)rodne problematike o/u Crnoj Gori (nema naučnih centara i studijskih programa), ne bi bilo ispravno reći da su u potpunosti izostali pisanje i izdavaštvo o kviru i LGBTIQ+ subjektima, već prije da je najveći dio postignutog zasluga rijetkih pojedinaca/-ki i agilnih organizacija civilnog društva. Ključne nevladine organizacije koje se već godinama bave zaštitom i unaprjeđenjem prava i položaja LGBTIQ+ osoba u Crnoj Gori jesu Juventas (<https://juventas.me/>), LGBT Forum Progres (<https://lgbtprogres.me/>), Kvir Montenegro / Queer Montenegro (<http://queermontenegro.org/>), LGBTIQ Socijalni centar (<https://www.lgbtiq.me/>), Udruženje LBTQ žena Stana (<https://stana.me/>) i Asocijacija Spektra (<https://asocijaciaspektra.org/>), a potom i druge

³ Podrobnije o kviru u kulturi i umjetnosti tokom posljednjih nekoliko decenija na (post)jugoslovenskom prostoru čitati u: Kesić 2016; Kesić 2020; Perišić 2008: 387–404; Перишић 2020. Takođe i u radovima trećeg poglavlja zbornika *Među nama: Neispričane priče gej i lezbejskih života*, koje je uredila Dubravka Đurić (Đurić 2014: 231–236).

kojima je to jedan od segmenata djelatnosti (na primjer, Akcija za ljudska prava, Inicijativa mladih za ljudska prava, Centar za građansko obrazovanje, Centar za žensko i mirovno obrazovanje Anima...). Pobrojane organizacije, pored aktivističke, obavljaju istraživačku i izdavačku djelatnost, povremeno objavljujući u štampanom i digitalnom formatu tekstove, radove, analize, izvještaje, platforme, priručnike, apele, kataloge izložbi i slično.⁴

Broj knjiga, a naročito zbornika naučnih i stručnih radova posvećenih kviru na Balkanu u stalnom je porastu. Usljed hronološke i tematske raznovrsnosti sadržaja (čemu smo kao urednici i sami težili), na nas je poseban dojam ostavio zbornik *Među nama: Neispričane priče gej i lezbejskih života*, urednica Jelisavete Blagojević i Olge Dimitrijević (2014). Jedno od ključnih takvih izdanja, među najranijima na (post)jugoslovenskom prostoru, jeste *Beyond The Pink Curtain: Everyday Life of LGBT People in Eastern Europe*, koji su uredili Roman Kuhar i Judit Takács (2007). Prema značaju, kvalitetu i brojnosti ističu se i noviji zbornici čiji je (ko)urednik Bojan Bilić: Bilić (ed.) 2016; Bilić (ur.) 2016; Bilić & Kajinić (eds) 2016; Bilić i Kajinić (ur.) 2017; Bilić i Radoman (ur.) 2018; Bilić & Radoman (eds) 2019; Bilić (ur.) 2019. Međutim, teme koje se odnose

na crnogorsko iskustvo samo su povremeno bile zastupljene u navedenim publikacijama, kao i u dva zbornika radova: Rosić Ilić, Koteska & Ljumović (eds) 2015; Đurić, Jeremić i Vidić (ur.) 2016.⁵ Ne treba naročito isticati da nijedna od navedenih knjiga nije objavljena u Crnoj Gori.

Ukažimo sada i na nekoliko crnogorskih izdanja-zbornika stručnih radova, istina, manjeg obima i uglavnom fokusiranih na određene ciljne grupe – na sudstvo, tužilaštvo, policiju, sektor bezbjednosti,⁶

⁴ Vidjeti, na primjer: <https://juventas.me/publikacije/>, <https://lgbtprogres.me/publikacije/>, <https://asocijacija-spektra.org/publikacije/> (pristupljeno 5. maja 2021).

⁵ Koristan pregled osnovnih informacija o LGBTIQ+ prilikama u SFRJ, državama nasljednicama i Albaniji, dali su Saša Gavrić i Jasmina Čaušević u nedavno objavljenoj publikaciji (Gavrić i Čaušević 2020). O kviru u srpskoj i jugoslovenskoj književnosti (osvrćući se pritom i na *Zlatno runo* Borislava Pekića, autora crnogorskog porijekla) pisao je Igor Perišić (Perišić 2008: 387–404; Perišić 2020). Skrećemo pažnju i na to da je u pripremi za štampu monografija Franka Dote, utemeljena na njegovoj opsežnoj doktorskoj disertaciji „Javna i politička povijest muške homoseksualnosti u socijalističkoj Hrvatskoj (1945–1989)“ (Dota 2017), čije se objavljivanje s nestrpljenjem očekuje.

⁶ Neki od zbornika stručnih radova koje je uredio Aleksandar Saša Zeković, aktivista i tada član Savjeta za građansku kontrolu rada policije, jesu: Zeković (ur.) 2013; Zeković (ur.) 2014; Zeković (ur.) 2016. On je, između ostalog, urednik i stručne publikacije *Zakon i LGBT prava* više autora (Brower, Sears, Kojičić, Mallory, Hasenbush i Zeković 2014), a potpisuje i studiju o zastupljenosti LGBT tema u školskim programima i udžbenicima Crne Gore (Zeković 2013). Najnovija analiza sadržaja o LGBTIQ temama u udžbenicima na Fakultetu političkih nauka

kojima je, kao važnim segmentima javne vlasti, među prvima trebalo približiti dotad uglavnom nepoznatu praksu, paralelno sa izmjenom legislativnog okvira. Pridružuju im se brojni tekstovi i publikacije, pretežno stručne, popularne, aktivističke, a nešto rjeđe i umjetničke prirode,⁷ crnogorskih aktivista/-kinja⁸ i njihovih nevladinih organizacija.

Univerziteta Crne Gore i Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Beogradu izašla je iz štampe nedavno (Uskoković i Damjanović 2021).

⁷ Spomenimo, na primjer, nekoliko zanimljivih publikacija antropološko-literarnog tipa u izdanju NVO Kvir Montenegro: *Veliki vječiti kvir sanovnik* (Brković [prir.] 2016), tri zbirke s regionalnog konkursa za najbolju kvir priču "Write Queer" – *Queer priče* (Raičević [ur.] 2016), *Dužnost slobode* (Raičević [ur.] 2019) i *Nepromjenjiva boja krvi* (Maksan [ur.] 2020), te reviju kratkih priča *Kad riječi dobiju krila* (2017) s konkursa „Slavimo svoje raznolikosti“, namijenjenog trans, inter i rodno varijantnim osobama.

⁸ Pored Aleksandra Saše Zekovića i aktivisti Danijel Kalezić i Jovan Džoli Ulićević, samostalno ili s Čarnom Brković, istražuju, pišu i objavljuju stručne i naučne tekstove, poput: Kalezić 2015a: 10–29; Kalezić 2015b: 10–30; Kalezić 2016: 13–25; Kalezić & Brković 2016: 155–177; Kalezić i Brković 2016: 157–179; Ulićević & Brković 2020; Ulićević & Brković (forthcoming). Aktivistkinja Bojana Jokić takođe potpisuje više publikacija, među kojima je posebno zanimljiva ona koja se odnosi na analizu potencijala za razvoj LGBTIQ turizma u Crnoj Gori, prva te vrste kod nas (Jokić 2019). Više o izdavačkoj djelatnosti organizacije LGBT Forum Progres i njenih članova/-ica i saradnika/-ca Bojane Jokić, Johna M.

Hrestomatiju *Queer: od antike do savremenog doba*, koju je priredio Dušan Maljković, sabirajući u formi zbornika jedanaest tekstova nekadašnjih i savremenih inostranih autora i četiri intervju (poput u sada već čuvenom 1. i 2. broju beogradskog časopisa *QT: Queer teorija* koji je 2010. priredio Dejan U. Aničić), nedavno je objavilo Ministarstvo kulture Crne Gore (Maljković [prir.] 2019). Zbirka sadrži i uvodno poglavlje u kojem priređivač opsežno piše o kvir teoriji (Maljković 2019: 7–27), ali bez referiranja na crnogorske prilike, jer to nije ni bio tematski okvir knjige.

Važan doprinos naučnom rasvjetljavanju kvir problematike u Crnoj Gori jesu, iako zasad ne naročito brojni, akademski radovi nekoliko međunarodno afirmisanih istraživača/-ica iz Crne Gore, poput Jovana Kojičića,⁹ Čarne Brković,¹⁰ Janka Ljumovića,¹¹

Baraca, Stevana Milivojevića, Ilije Jokića, Maje Raičević i drugih vidjeti na: <https://lgbtprogres.me/publikacije/> (pristupljeno 5. maja 2021).

⁹ Između ostalih: Meškić, Mršević, Pürner i Kojičić 2013; Zeković, Kojičić i Tomović 2014; Brower, Sears, Kojičić, Mallory, Hasenbush i Zeković 2014; Kojičić 2015: 33–41.

¹⁰ Između ostalih: Brković 2011: 218–231; Brković 2014: 161–185; Kalezić & Brković 2016: 155–177; Kalezić i Brković 2016: 157–179; Ulićević & Brković 2020; Ulićević & Brković (forthcoming).

¹¹ Ljumović 2011: iii; Rosić Ilić, Koteska & Ljumović (eds) 2015; Vuković & Ljumović 2015: 151–172; Лумовић 2020: 4.

Ivana Tomovića,¹² Branka Banovića,¹³ Vuka Vukovića,¹⁴ Jelene Mišeljčić,¹⁵ Nađe Bobičić,¹⁶ Marine Vuković,¹⁷ Paule Petričević¹⁸ i drugih.¹⁹ Riječ je mahom o novijim akademskim člancima autora/-ki srednje i mlađe generacije, objavljivanim van Crne Gore, nerijetko i na stranim jezicima.²⁰

Navedeno, zajedno sa svime što u ovom kratkom i sumarnom pregledu (pisanom bez namjera da bude

¹² Tomović 2014; Tomović 2016: 185–210. Ovaj autor je doktorirao na temi represije nad homoseksualcima u socijalističkoj Crnoj Gori (Tomović 2015).

¹³ Banović 2016: 184–204; Banović 2017: 21–29, 109–119.

¹⁴ Vuković & Ljumović 2015: 151–172; Mišeljčić & Vuković 2015: 207–218.

¹⁵ Mišeljčić & Vuković 2015: 207–218.

¹⁶ Bobičić 2016; Gocić, Stevanović, Ješić, Bobičić, Stojaković i Maljković 2017.

¹⁷ Vuković i Petričević 2018: 149–176; Vuković & Petričević 2019: 133–162.

¹⁸ Vuković i Petričević 2018: 149–176; Vuković & Petričević 2019: 133–162.

¹⁹ Pored ostalih, Zorica Mršević, autorka iz Srbije, takođe se aktivno bavi pravnim i institucionalnim okvirom zaštite LGBTIQ+ osoba, pa i u Crnoj Gori. O tome je više puta pisala, između ostalog, i u: Meškić, Mršević, Purner i Kojičić 2013; Mršević 2014; Mršević 2016: 11–26.

²⁰ Uočena je pozitivna praksa objavljivanja zbornika radova koje je uredio Bojan Bilić na engleskom jeziku, pa potom na našem (i obratno), što svakako povećava broj krajnjih korisnika/-ca, a tematiku pozicionira u internacionalnim okvirima, gdje se nedovoljno zna o domaćoj LGBTIQ+ kulturi, istoriji i aktivizmu.

potpun i konačan) nije spomenuto a postoji, predstavlja dragocjeni prilog tek uspostavljenom i, čini se, još uvijek nedovoljno razvijenoj i vidljivoj bibliografiji o kvir temama Crne Gore. Međutim, ono što je na prvi pogled uočljivo jeste da dominiraju izdanja i radovi stručne i popularne prirode, dok je znatno manje onih naučnih.

VOLJA ZA (NOVIM) ZNANJEM

Saznanje o postojanju tek nevelikog broja naučnih radova posvećenih kviru u crnogorskom kontekstu, a naročito o nepostojanju jedinstvene publikacije koja ovoj problematici pristupa obuhvatno i multiperspektivno, iz vizura različitih disciplina, poput istoriografske, etnografske, antropološke, sociološke, politikološke, aktivističke, literarne, umjetničke i slično, motivisalo je prošlog proljeća članove/-ice organizacija Društvo za kulturni razvoj „Bauo“ i LGBT Forum Progres da uočeni „nedostatak“ u domaćoj naučnoj misli i izdavačkoj praksi makar djelimično premoste.

Uzevši u obzir to da je postojanje LGBTIQ+ osoba u našoj zemlji praktično negirao čak i jedan od ministara, i to baš onaj zadužen za ljudska i manjinska prava (sic!),²¹ i da se izazovi s kojima se ova lica suo-

²¹ Podsjetimo se, recimo, čuvene izjave Ferhata Dinoše iz 2009. godine, koji je tada obavljao funkciju ministra za ljudska i manjinska prava Crne Gore: „Ja ne znam koliko je to [postojanje homoseksualnih, biseksualnih, transrodnih osoba] prisutno u Crnoj Gori, ali za ovaj ambijent to ne

čavaju često prećutkuju, skrivaju, prikrivaju, ili pak glasno negativno konotiraju – vizija kojom smo se primarno rukovodili prilikom rada na publikaciji bila je da informacije o ovom dijelu crnogorske prošlosti i stvarnosti postanu unekoliko javno prisutnije, ne samo onima koje to istraživački zanima već i široj javnosti. Želja koju smo imali odnosila se i na prepoznavanje nedovoljno osvjetljene staze emancipacije društva i socijalnog prihvatanja ovdašnje LGBTIQ+ zajednice, te ukazivanje na to koliko može biti dug i bolan put od homofobne države do ideje o ravnopravnosti, a posebno do njene pune realizacije.

ZNAČENJA I ZNAMENJA

U sintagmi naslova knjige „otkrivanje skrivenog“ polazi se od grčkog pojma istine – *alethea* (ἀλήθεια), kao čina i fenomena otkrivanja nečeg što je sakriveno ili nevidljivo. Učiniti nešto evidentnim, vidljivim, korak je i prema njegovom društvenom prihvatanju, a time, dalje, i prema prihvatanju drugosti kao takve.

Kvir kao opalescentni pojam u sebi sabira mnoštvo idejnog i iskustvenog značenja. On je istovremeno

bi bila dobra vijest... Ja ću biti iskren u ovom odgovoru, ni ja ne bih bio srećan što bi se to imalo u Crnoj Gori, ali bih bio spreman da priznam da se to dešava, da se to ima i da se takvim slučajevima treba stvoriti prostor za disanje, makar ne uticati da se zagušuju“ (citirano prema Kalezić i Brković 2016: 165).

i teorijska i praktična dekonstrukcija patrijarhata i kao takav prijeko potreban crnogorskom kontekstu. Referirajući na djelo Karle Frećero *Queer/Early/Modern* (2006), Igor Perišić o kviru zapisuje:

Termin 'kvir' poslužio je dakle kao oznaka za sve što je suprotno heteronormativnosti, odnosno normama uspostavljenim na bazi heteroseksualnosti koja se društveno propagira kao jedino normalna i poželjna. To znači da ovaj koncept podrazumeva nefiksiranost ili fluidnost identiteta, za razliku od unekoliko fiksiranih lezbejskih, gej, biseksualnih i transseksualnih identiteta koji teže opet formiranju normalizatorskih diskursâ (Перишић 2020: 13–14).

Dušan Maljković piše o dvostrukoj/dvosmislenoj upotrebi riječi kvir (kako ćemo je i mi dalje koristiti) – kao označitelja osoba „alternativne“ seksualnosti (LGBTIQ+) u odnosu na heteronormativnu, ali i kao opiranje svakoj konvencionalnosti i normativnosti, bila ono heteronormativna ili homonormativna (Maljković 2019: 7–9). Ukazuje i na tri dominantna „spora“ unutar kvir teorije, od kojih izdvajamo tzv. esencijalističko-konstruktivistički spor, aktuelan i nakon više decenija rasprava:

Prva pozicija podrazumijeva transistoričnost 'gej bivstvovanja', s 'tvrdim jezgrom homoseksualnosti', čije se razumijevanje mijenjalo, kao i socijalni odnosi prema tom fenomenu – od odobravanja do

žestoke diskvalifikacije. Druga paradigma donosi nešto radikalniju postavku – nema nikakvog 'gej identiteta' prije 20. vijeka i njegove konstrukcije na Zapadu, nema 'homoseksualnosti' prije 19. vijeka i njene konstrukcije posredstvom imenovanja i psihijatrizacije, a prije toga imamo najraznovrsnije, nesvodive oblike seksualnosti i njene stalne metamorfoze (Maljković 2019: 17).

Uredništvo i autori/-ke u ovoj knjizi tragali su za srednjim putem između esencijalističke i konstruktivističke perspektive, polazeći od činjenice da je homoseksualnost urođeno svojstvo (ne samo kod ljudi), ali i da je društvena interpretacija ovog svojstva i prakse presudna za status, prava i samoodređenje osoba takve seksualnosti.²²

OD ZAMIŠLJENOG DO POSTIGNUTOG

U ovom zborniku radova nastojalo se s naučnog aspekta, iz ugla nekoliko različitih društvenih nauka i humanističkih disciplina, ispitati prisustvo kvir tema i fenomena na istorijskoj, društvenoj, medijskoj, kulturnoj i umjetničkoj sceni Crne Gore nekad i danas. Objedinjeno je ukupno šesnaest

radova koje potpisuju autori/-ke raznih životnih dobi (dominiraju oni/-e srednje i mlađe generacije), različitih profesionalnih opredjeljenja, kao i članovi/-ice akademske i aktivističke zajednice Crne Gore, Srbije i Bosne i Hercegovine, od kojih neki/-e trenutno na usavršavanjima i radnim angažmanima u Sjedinjenim Američkim Državama, Poljskoj i Italiji. Pored iskusnijih i referentnih autora/-ki, kojima je istraživanje roda i kvira odavno već blisko, među potpisnicima/-cama radova ima i onih koji/-e su se tek ovom prilikom upustili u njihovo naučno razmatranje, vođeni prevashodno željom da iskorače iz dosadašnjih akademskih okvira, a znanja i stvaralačke mogućnosti koje posjeduju ugrade u ovu knjigu.

No, kako čitalačka javnost ne bi očekivala besprekornu ujednačenost i ravnomjernost u zastupljenom sadržaju i njegovom kvalitetu, potrebno je unaprijed skrenuti pažnju na to da se radovi u određenoj mjeri razlikuju i da među sobom po mnogo čemu odstupaju. Na primjer, javlja se neujednačenost forme i dužine, prisutno je nekoliko vrsta tekstova – od pretežno originalnih naučnih radova, preko preglednih članaka do eseja, umjetničkih kritika i osvrtu, u kojima su primjenjivani raznorodni teorijsko-metodološki pristupi; dva rada se objavljuju na ekavici jer su autorke rodnom iz Srbije, korišćena je različita terminologija, pa i akronimi (LGBT, LGBTI, LGBTTIQ, LGBTIQ+ itd.), dok su iznesene interpretacije ponekad možda i međusobno suprotstavljene. Sve ovo samo dodatno ilustruje

²² Dodatno o različitim teorijskim pristupima esencijalista i konstruktivista vidjeti u: Maljković 2019: 17–18; Перишић 2020: 10, 11, 13.

snažnu polifoniju koja postoji, kako u LGBTIQ+ zajednici tako i u kvir teoriji i sociolektu proisteklom iz njene upotrebe, pa i kod samih istraživača/-ica ovog još uvijek nedovoljno etabliranog polja ljudskog djelovanja na našim prostorima.

Posle svega, jedino je izvesno da je kvir istorija ne-jedinstvena, heterogena, puna unutrašnjih sukoba i trvenja, paradoksa i neočekivanosti – i od te njene odlike ne treba bežati. Naprotiv, treba je prepoznati i promišljati u toj karakterističnoj iscepanosti i fragmentarnosti koja obiluje protivrečnostima (Blagojević i Dimitrijević 2014: 12).

Radovi, razumije se, nijesu holistički obuhvatili svu kompleksnost i diverzitet koji postoje i kojima tek predstoji adekvatna naučna i stručna obrada, pa bi se prije reklo da su samo u najkraćem naznačene i/ili djelimično istraženi neki od mnoštva tema i pitanja koji se dalje mogu detaljnije proučavati.

Nesrazmjernost je primjetna i u samoj tematici koja je obrađena.²³ Recimo, mnogostruko su prisutniji radovi o muškoj homoseksualnosti u odnosu na one o ženskoj,²⁴ a posebno o biseksualnoj, tran-

²³ Na primjer, u knjizi nema posebnog rada o na Balkanu dugo prisutnim tobelijama/virdžinama, premda je o njima već dosta toga napisano još od XIX vijeka.

²⁴ Tekst Marine Vuković i Paule Petričević prvi je istraživački rad o lezbejstvu u Crnoj Gori (Vuković i Petričević 2018: 149–176; Vuković & Petričević 2019: 133–162).

seksualnoj²⁵ ili interseksualnoj populaciji, što samo donekle odražava i njihovu dodatnu (ne)vidljivost u dostupnim izvorima i pojavama koje su proučavane, a tiču se istorijskog i etnografskog materijala, navika i mentaliteta društva, prava i javne politike, iskustva aktivističkih pokreta, ali i umjetničkih djela koja ih tretiraju. Uredništvo se nije ni vodilo mislju da je trenutno moguće prirediti znatno drugačiju knjigu ove vrste u Crnoj Gori, pogotovo ne u pionirskom poduhvatu kakav je ovaj i uz sva sputavanja koja u aktuelnom kontekstu, ali i inače, postoje, počevši od suštinskih – nedostatka izvora (pisanih, materijalnih, pa i usmenih) i nevelikog broja specijalizovanih autora/-ki, ali i onih uopšte otvorenih za ovakvo istraživanje, preko onih „spoljašnjih“ – i dalje prisutne „korona krize“ i ograničenja „nove realnosti“ (tokom kojih se projekat realizovao), nemogućnosti da se na iscrpan i u potpunosti naučno valjan način izvrše sva neophodna terenska i druga istraživanja, vremenske limitiranosti trajanja projekta i tako dalje. Stoga su nam se, tokom pripreme knjige, sve vrijeme činili bliskim i aktuelnim izazovi i dileme urednica zbornika

²⁵ Prve korake u stručnom i naučnom proučavanju transeksualnosti u Crnoj Gori vidimo u: Kalezić 2016: 13–25; Fatić 2016: 29–36; Ulićević & Brković 2020, a u procesu objave je i rad Ulićević & Brković (forthcoming). Asocijacija Spektra objavila je niz stručnih i popularnih publikacija o transeksualnim, interseks i rodno varijantnim osobama u Crnoj Gori – <https://asocijaciaspektra.org/publikacije/> (pristupljeno 5. maja 2021).

Među nama: Neispričane priče gej i lezbejskih života (cf. Blagojević i Dimitrijević 2014: 9–10).

Još jedno ograničenje koje se tokom istraživanja ukazalo jeste činjenica da su članovi aktivističkih LGBTIQ+ organizacija u Crnoj Gori, okupljeni oko dvije najstarije i najuticajnije, nerijetko udaljeni jedni od drugih, uskraćujući time – kako sebi tako i ukupnom crnogorskom društvu – benefite potencijalne saradnje i sinergije, budući da su na istom putu. Nažalost, tragovi te podjeljenosti nijesu uspjeli zaobići ni proces stvaranja ove knjige.

S druge strane, ono što je svim radovima zastupljenim u zborniku zajedničko i što ih, naposljetku, ipak drži u snažnoj koherentnoj svezi – jeste iskreno nastojanje njihovih autora/-ki, uredničkog i izdavačkog tima, da se kroz multidisciplinarnu i interdisciplinarnu pristupe, nekada i po prvi put, zaviri u mnoge skrivene i prikrivene, prošle i savremene, kontekste prisustva subjektiviteta i tematike o ljudima koje današnjim rječnikom nazivamo LGBTIQ+ populacijom, te o njima napiše i objavi prva naučna publikacija ovog tipa u Crnoj Gori.

OTKRIVANJE SKRIVENOG

Kao što i ne skrivamo, zbornik je i pokušaj razumijevanja i dekonstruisanja aktuelnih homofobnih narativa i stavova. Međutim, po svoj prilici, nedovoljno je tačno uvjerenje da su ljudi istopolne

seksualne usmjerenosti kroz vrijeme (pa i u Crnoj Gori) bili isključivo i baš uvijek podređeni/diskriminirani, a njihova prava osporavana, što je često jedan od glavnih izgovora za savremeno potcjenjivanje emancipatorskih težnji pomenutih udruženja koja promovisu poštovanje i zaštitu prava LGBTIQ+ osoba. Utoliko su veći značaj i odgovornost ovakvog izdavaštva, jer se šalje poruka kako je moguće pristupiti i drugim oblicima društvenih stvarnosti, primjenjujući možda donekle sličnu teorijsko-metodološku aparaturu, koja posjeduje problemski, ali i istraživački pristup prema pitanjima ostvarivanja, unaprjeđenja i zaštite prava svih ljudi.

Zbornik *Otkrivanje skrivenog: Crna Gora, kvir & (s)rodne teme* sastoji se od šest djelova: uvodnih napomena, recenzentskih osvrta, centralnog poglavlja (šesnaest tekstova grupisanih u četiri cjeline), priloga (šest međunarodnih i nacionalnih propisa koji korespondiraju s temom i na koje se u radovima referira – Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima, Ustav Crne Gore, Zakon o rodnoj ravnopravnosti, Zakon o zabrani diskriminacije, Zakon o životnom partnerstvu lica istog pola i Zakon o Zaštitniku/ci ljudskih prava i sloboda Crne Gore), registra imena i biografija osamnaest autora/-ki navedenih redom kojim se pojavljuju njihovi radovi.

Centralno poglavlje, naslovljeno „Otkrivanje skrivenog...“, s ciljem da bude što preglednije i korisnije čitaocima i čitateljicama, organizovano je u četiri manje cjeline, koje osvjetljavaju sadržaj iz isto

toliko perspektiva: istorijske, društveno-političke, kulturno-umjetničke i feminističke.

Prva cjelina („... izvorima“) ukazuje na neminovnost upoznavanja prošlih vremena da bi se bolje razumjelo ovo sadašnje. Odsustvo jasne i uočljive građe iz prošlosti može da govori i o istorijski utemeljenoj praksi skrivanja i epistemološkog „brisanja“, kao prvog čina u procesu negacije, osporavanja i diskriminacije pojedinaca i grupa, pa i njihovih seksualnih činova, odnosno identiteta. Slavka Jovičević nastoji (i uspijeva) da raskrinka crnogorski patrijarhat, kako bi jasnije sagledala poziciju, kako iz naziva, „patrijarhalno neprihvatljivih oblika seksualnosti“ u crnogorskom društvu, iznoseći premijerno na svjetlost dana preko vijek stare pisane izvore iz Državnog arhiva na Cetinju, moguće kod nas najranije koji ukazuju na muško-muške seksualne odnose. Ljiljana Gavrilović je u radu tragala za pomenima homoseksualnosti u etnografskoj i srodnoj građi o Crnoj Gori do početka XX vijeka, pronalazeći tek uzgredne i posredne, ali svakako pažnje vrijedne podatke, u čemu joj se pridružio Dušan Medin. Ivan Tomović prvi je s ovih prostora doktorirao na fenomenu represije socijalističke vlasti prema muškoj homoseksualnosti (Tomović 2015), a detalje iz otkrivene arhivske građe (podrobnije predstavljene u njegovom još uvijek neobjavljenom doktoratu, pisanom na italijanskom jeziku) ovom prilikom prikazuje, zajedno s kraćim osvrtom na odnos prema partizanima homoseksualcima u NOB-u i ulozi

Milovana Đilasa u tom smislu.²⁶ Jasmina Čaušević i Saša Gavrić donose osnovne podatke o jugoslovenskoj i crnogorskoj zajednici druge polovine XX i početkom XXI vijeka u odnosu na, u početku tihe, a potom sve jače glasove LGBTIQ+ ljudi.²⁷ Ono što je primjetno jeste da, i pored postojanja malobrojne građe koja ukazuje na homoseksualnost u međuratnoj Crnoj Gori (i Kraljevini SHS/Jugoslaviji), ovog puta to nije obrađeno, ali ostaje namjera da se toj važnoj temi vratimo u doglednoj budućnosti.

Druga cjelina („... teorijom i praksom“) bavi se homoseksualnošću iz ugla nekadašnjih i savremenih teorijskih i praktičnih znanja medicine, psihijatrije i psihoanalize, te antropologije, sociologije, prava, studija politike i aktivizma. Poglavlje otvara esej Srđe Zlopaše u kojem se sažima hronologija odnosa ljekarske i psihijatrijske struke prema LGBTIQ+ populaciji, osvrćući se i na primjere iz sopstvenog terapijskog iskustva. Branko Banović ispituje da li je homofobija prema feminiziranim gej muškarcima u Crnoj Gori proizvod tradicionalne mizoginije, pronalazeći pritom niz (ne)očekivanih podudarnosti. Jovan Kojičić, ujedno jedan od recenzenata zbornika, želio je da doprinese i svojim radom, gdje se osvrnuo na izazove s kojima se susrijeće i koje (nedovoljno) uspješno prevazilazi

²⁶ Autor referira na ranija istraživanja, konkretno, na rad Deana Vuletića o homoseksualnosti, historiografiji i Drugom svjetskom ratu (Vuletić 2002: 317–326).

²⁷ Podatke su ekstrahovali iz prošle godine objavljene publikacije (Gavrić i Čaušević 2020), dodatno ih dopunivši.

crnogorska javna politika. Polazeći od kvir teorije, Predrag Zenović nudi sintezu i analizu recentnih teorijskih, pravnih, političkih i aktivističkih okvira za razumijevanje aktuelnog položaja LGBTIQ+ zajednice u Crnoj Gori. Osvrt na početke djelovanja nevladine organizacije LGBT Forum Progres iz Podgorice, na prve crnogorske parade ponosa, posebno na onu u Budvi iz 2013, kao i na hrabra i bolna iskustva koja su pratila aktiviste i aktivistkinje na tom putu prezentovala je Ksenija Rakočević.

Treća cjelina („... umjetnošću“) traga i pronalazi kvir tematiku u širokom spektru umjetnosti, kulture i medija – od audio-vizuelnih, preko scenskih do modnog stvaralaštva. Samo tako, često uz intenzivnu komunikaciju sa širom publikom, moguće je jasnije ukazati na izdvojenost i marginalizaciju koju različite grupe proživljavaju. Rad Jelene Jelusić propituje politiku reprezentacije roda u opusu Živka Nikolića i daje kritiku hegemonije muškosti njegovog kulturnog filma *Lepota poroka* (1986) kroz analizu glavnih i sporednih kvir likova. U povratku iščitavanju pozorišne predstave *Sobe* (2018) Mirka Radonjića (pisane po tekstu Ilije Đurovića), Nataša Nelević ovog puta ima jasni cilj – da brani i odbrani muško-mušku ljubav glavnih aktera, mladića. Likovnu i antropološku kritiku o Danteu Buuu, umjetniku crnogorskog porijekla, koji živi i stvara na Zapadu, i njegovih homoerotskih motiva kojima je inspirisan, potpisuje Ana Ivanović. Rad Borisa Čalića osvjetljava neraskidivo isprepleten odnos

mode i gej muškaraca kako na svjetskoj sceni, tako i kod nas, fokusirajući se na iskustva crnogorskih gej i biseksualnih mladića koji su nosili garderobu za koju su porodica i/ili okolina smatrali da im ne priliči i da je odveć „ženska“ ili „ženstvena“.

Četvrta cjelina („... ženskim glasovima“) ne odnosi se isključivo na kvir osobe niti samo na Crnu Goru. Naime, tri rada koja donosi nastoje da kroz različite pristupe prikažu živote žena novovjekovne epohe (XVIII–XX stoljeće), Crnogorki i Primorki, ali i onih iz Velike Britanije, Sjedinjenih Američkih Država i carske Rusije, koje su, osim što su *žene*, dijelile posve različita životna iskustva, uslovljena tradicijama podneblja na kojima su živjele. Ovi radovi, kao svojevrsni produžetak osnovne teme, objavljuju se iz najmanje dva razloga. Prvi je taj što crnogorskoj (ali i široj) naučnoj i izdavačkoj zajednici istraživanja o ženama u prošlosti, i pored očiglednih nastojanja i rezultata, naročito posljednjih decenija, još uvijek nedostaju, a istorije žena i ženske istorije i dalje predstavljaju nemalu nepoznanicu u historiografiji. Drugi se sagledava u tome što su feministički pokreti XIX i XX vijeka, te iz njih razvijene rodne (*gender*) teorije i studije na Zapadu (a posredstvom njega, sa zakašnjenjem, i kod nas) direktno prethodile formulisanju i uspostavljanju kvir teorija i studija, zajedno s njima aktivno se suprotstavljajući snažnim patrijarhalnim obrascima. U radu Vuka Uskokovića „čuju“ se „ženski glasovi“ i otkriva pogled s margina ondašnjeg društva Crne Gore i susjednog joj Primorja, tada

pod vlašću evropskih država. S druge strane, Milica Stanić Radonjić ukazala je na značajna nastojanja liberalnog feminizma XIX vijeka, oličena u djelu Džona Stjuarta Mila i Herijete Tejlor Mil, kako bi se unaprijedio nezavidan položaj žena anglosaksonskog prostora toga doba. U radu koji zatvara zbornik Tatjana Jovović usredsredila se na nekonvencionalne životne prakse u književnosti srebrnog doba imperijalne ruske države, naročito na stvaralaštvo pjesnikinja Marine Cvetajeve i Zinaide Hipijus.

Recimo sada nešto i o prednjoj korici koju smo osmislili sa željom da nosi odedenu poruku. Evo kako smo je mi doživjeli: crni ton kojim su obavijene razumijemo kao označitelja za nauku (ali i javnost) još uvijek nepoznatog, mračnog i skrivenog područja, o kojem se ne zna mnogo i koje se tek stidljivo otkriva (nakon crnih, slijede sive, pa, konačno, bijele strane koje donose autorske tekstove, ponegdje prošarane roze bojom, kojoj je često pridavana gej simbolika). Obrnuti roze trougao (njem. *Rosa Winkel*), apliciran na prednjoj korici, opominje podsjećajući na stravična masovna stradanja homoseksualnih osoba u Holokoustu, koji su taj znak morali da nose na svojoj odjeći u koncentracionim logorima. Krajem XX vijeka ovaj simbol prigrljen je kao još jedan od znakova LGBTIQ+ zajednice, pored vjerovatno globalno najčuvenijeg obilježja – zastave duginih boja.²⁸

²⁸ O zlokobnim iskustvima koja su na desetine hiljada gej muškaraca u logorima smrti proživljavali (pritom danas

Publikacija pred nama, kao što se dâ zaključiti, traga za relevantnim podacima minulih epoha, sagledavajući potom prisustvo LGBTIQ+ subjekata i kvir iskustava u savremenom dobu na prostoru Crne Gore, ne bi li se uočila određena dugoročno prisutna opšta svojstva, odnosno prepoznale, mapirale i unekoliko bolje razumjele njihove ovdašnje socijalne, kulturne i druge osobenosti.

POST SCRIPTUM

Projekat „LGBTIQ tematika u crnogorskom društvu, medijima i kulturi tokom 20. i početkom 21. vijeka“ trajao je godinu dana i predviđao ključne segmente: višemjesečno istraživanje (terensko, u institucijama i posredstvom interneta), čiji su rezultat ovaj zbornik radova, srednjemetražni dokumentarni film, kao i njihova prateća javna predstavljanja u nekoliko gradova Crne Gore. Društvo za kulturni razvoj „Bauo“ iz Petrovca na Moru (nosilac projekta), u saradnji s

skoro pa zaboravljenim usljed dugog ćutanja njihovih žrtava), čitamo u knjižici *Muškarci s ružičastim trokutom: Svjedočanstvo homoseksualca o zatočeništvu u koncentracijskim logorima 1939.–1945.*, koja donosi sabrana sjećanja rijetkih preživjelih (Heger 2008). Eventualna stradanja homoseksualnih osoba na prostoru Crne Gore tokom Drugog svjetskog rata zasad nam nijesu poznata, jer ta tema dosad nije ni istraživana, dok je za neke teritorije Jugoslavije tek naznačena, i to u: Vuletić 2002: 317–326; Zec 2014: 84–103; Dota 2017.

LGBT Forum Progresom iz Podgorice (partner), apliciralo je krajem aprila prošle godine na Javni konkurs Ministarstva za ljudska i manjinska prava Crne Gore za raspodjelu sredstava za finansiranje projekata/programa nevladinih organizacija koji doprinose zaštiti i unaprjeđenju ljudskih prava LGBTI osoba u 2020. godini pod nazivom „Jednakost, tolerancija, nediskriminacija“. Rezultati Konkursa, afirmativni po projekat, oglašeni su nakon nekoliko mjeseci, a ubrzo se pristupilo potpisivanju Ugovora i implementaciji projektnih aktivnosti, koje su uspješno tekle bivajući zaokružene objavljivanjem i predstavljanjem knjige i filma, čime tek započinju njihov „život“ i recepcija u javnosti.

Na ovom kreativnom i naučnom zadatku-izazovu koji je, prevashodno autore/-ke i stručne saradnike/-ce, zajedno s uredničkim timom, vodio mnogim neočekivanim i uzbudljivim putevima, a povremeno i stranputicama, mnogi/-e su nam pružili/-e nesebičnu pomoć, podršku i razumijevanje.

Zahvalnost, ponajprije, iskazujemo Ministarstvu za ljudska i manjinska prava Crne Gore (u međuvremenu transformisanom u Ministarstvo pravde, ljudskih i manjinskih prava Crne Gore), finansijeru projekta.

Hvala i partnerskoj organizaciji LGBT Forum Progres iz Podgorice, naročito Bojani Jokić, predsjednici Upravnog odbora, zatim Johnu M. Baracu, izvršnom direktoru, kao i njihovoj članici, Kseniji Rakočević, koji su nam tokom trajanja projekta bili mnogo više od stručne i savjetodavne potpore.

Kvalitet rukopisa knjige ne bi bio na ovakvom nivou bez pregalaštva, podrške i oštrog oka naših uvažanih recenzentkinja prof. dr Ildiko Erdei (Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu) i dr Ane Stolić (Istorijski institut Beograd) i recenzenta doc. dr Jovana Kojičića (Regionalni institut za javnu upravu, ljudska prava i životnu sredinu Fakulteta za državne i evropske studije iz Podgorice).

Zahvalni smo i stručnim saradnicima/-ama na posvećenosti i iskazanom trudu: Jasmini Živković (dizajn i grafička obrada), Mileni Davidović, Ljiljani Korici, Katarini Pišteljić i Mihailu Kovinčiću (lektura, korektura, prevođenje), Mariji Šoljagi (tehnička realizacija prednje korice), Miodragu Topaloviću (štampa) i Slavenu Vilusu (film).

Naposlijetku, blagodarnost ukazujemo prijateljima i prijateljicama zbornika, koji/-e su svojom profesionalnošću, uložnim vremenom i, nadasve, dobronamjernošću u odnosu na naše napore, tokom različitih faza rada na projektu, razgovorom, smjernicama, ali i kritikom, višestruko doprinijeli referentnosti, objektivnosti, pa i ljepoti knjige: Ljiljani Gavrilović (Beograd), Srđanu Radoviću (Beograd), Franku Doti (Zagreb), Igoru Perišiću (Beograd), Dušanu Maljkoviću (Beograd), Saši Kesiću (Beograd), Čarni Brković (Gotingen), Janku Ljumoviću (Cetinje), Nađi Bobičić (Beograd), Srđi Martinoviću (Cetinje), Marinu Ivanoviću (Dubrovnik), Srđanu Kosoviću (Podgorica), Zorici Stablović Bulajić

(Beograd), Marku Gošoviću (Podgorica) i Hartefakt Fondu (Beograd). Naročitu prijateljsku zahvalnost upućujemo Danki Ivanović (Beograd), Ljiljani Korici (Nikozija) i Ivani Babić (Budva).

Najveći dio grafičkog materijala koji donose zbornik i prateći dokumentarni film o njegovom nastanku čuva se u Državnom arhivu Crne Gore na Cetinju, Biblioteci SANU u Beogradu, Dramskom studiju „Prazan prostor“ u Podgorici, arhivama ND Vijesti i Radija Slobodna Evropa, kao i privatnim kolekcijama, dok su propisi preuzeti iz digitalne baze „Katalog propisa“ (Pravni ekspert d. o. o. iz Podgorice).

Cilj projekta biće ostvaren ukoliko otkrivanje nekih od mnogih skrivenih fenomena našeg društva

i kulture pruži olakšanje aktivističkom sektoru i budućim promišljanjima o kviru i (s)rodnim temama, no, prije svega, glavnim akterima i akterkama ove knjige – LGBTIQ+ osobama.

Voljeli bismo da *Otkrivanje skrivenog: Crna Gora, kvir & (s)rodne teme* motiviše i druge istraživače/-ice i bude tek jedno u nizu srodnih izdanja, jer mogućnosti za promišljanje o kviru u nekadašnjoj i sadašnjoj Crnoj Gori i te kako ima, uprkos nevelikom broju očuvanih izvora, nepostojanju relevantnih institucija, malobrojne zainteresovane naučne zajednice i relativno mladom aktivističkom sektoru.

Uloženi trud tima koji stoji iza ovog zbornika radova, nadamo se, biće relevantan ne samo kada su crnogorske prilike u pitanju već i u kontekstu istraživanja u susjednim državama s kojima dijelimo sličan istorijski i kulturološki kontekst.

BIBLIOGRAFIJA

Literatura

- Aničić, D. U. (prir.) 2010. *QT: Queer teorija: časopis za kvir teoriju i kulturu* 1–2 (2010). Beograd: Gayten-LGBT Centar za promociju prava seksualnih manjina.
- Banović, B. 2016. “Do Homosexuals Wear Moustaches? Controversies around the First Montenegrin Pride Parade”. In: Eriksen, T. H. & E. Schober (eds) *Identity Destabilised: Living in an Overheated World*. London: Pluto Press, 184–204.
- Banovic, B. 2017. “An Anthropological Perspective on Negative Attitudes toward Women and Homosexuals in Montenegro” / „Антропологический взгляд на негативное отношение к женщинам и гомосексуалам в Черногории“. In: Buxton, Ch. & R. A. Kuzy (eds) *Reimagining Civil Society*. Bishkek: Department of Sociology: American Uni-

- versity of Central Asia, 21–29 (English), 109–119 (Russian).
- Bilić, B. & S. Kajinić (eds) 2016. *Intersectionality and LGBT Activist Politics: Multiple Others in Serbia and Croatia*. London: Palgrave Macmillan.
- Bilić, B. i S. Kajinić (ur.) 2017. *Na raskršću opresija: Intersekcionalnost & LGBT aktivizam u Hrvatskoj i Srbiji*. Beograd: Centar za kvir studije.
- Bilić, B. i M. Radoman (ur.) 2018. *Sestrinstvo i jedinstvo: Lezbe/ijski aktivizam na (post)jugoslo/avenskom prostoru*. Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Bilić, B. & M. Radoman (eds) 2019. *Sisterhood and Unity: Lesbian Activism in the (Post-)Yugoslav Space*. London: Palgrave Macmillan.
- Bilić, B. (ed.) 2016. *LGBT Activism and Europeanisation in the Post-Yugoslav Space*. London: Palgrave Macmillan.
- Bilić, B. (ur.) 2016. *Preko duge u Evropu: LGBT aktivizam i evropeizacija na postjugoslovenskom prostoru*. Beograd: Centar za kvir studije.
- Bilić, B. (ur.) 2019. *U mrežama drugosti: intersekcionalnost i LGBT aktivizam u Srbiji i Hrvatskoj*. Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Blagojević, J. i O. Dimitrijević. 2014. „Još uvek nismo kvir: Tragovi prošlosti i/ili osmišljavanje budućnosti“. U: Blagojević, J. i O. Dimitrijević (ur.) *Među nama: Neispričane priče gej i lezbejskih života*. Beograd: Hartefakt Fond, 9–12.
- Blagojević, J. i O. Dimitrijević (ur.) 2014. *Među nama: Neispričane priče gej i lezbejskih života*. Beograd: Hartefakt Fond.
- Bobičić, N. 2016. „Feministički pristupi epistemologijama neznanja“ [master rad]. Beograd: Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu.
- Brower, T., Sears, B. R., Kojičić, J., Mallory, C., Hasenbush, A. i A. S. Zeković. 2014. *Zakon i LGBT prava*. Podgorica: Vrhovni sud Crne Gore: LGBT Forum Progres.
- Brković, Č. 2011. „Kakva je veza između diskusije o jeziku i diskusije o seksualnosti“. *Ars: časopis za kulturu, umjetnost i nauku*, 1–2 (2011), 218–231.
- Brković, Č. 2014. “The Quest for Legitimacy: Discussing Language and Sexuality in Montenegro”. In: Petrović, T. (ed.) *Mirroring Europe: Ideas of Europe and Europeanization in Balkan Societies*. Brill, 161–185.
- Brković, Č. (priř.) 2016. *Veliki vječiti kvir sanovnik*. Podgorica: Queer Montenegro: Aquamarine Press.
- Dota, F. 2017. „Javna i politička povijest muške homoseksualnosti u socijalističkoj Hrvatskoj (1945–1989)“ [doktorski rad]. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- Đurić, D. 2014. „Homoseksualnost i kvir u visokoj i popularnoj kulturi: vizuelna umetnost, književnost, popularna muzika i film“. U: Blagojević, J. i O. Dimitrijević (ur.) *Među nama: Neispričane priče gej i lezbejskih života*. Beograd: Hartefakt Fond, 231–236.
- Đurić, M., Jeremić, M. i M. Vidić (ur.) 2016. *Trans, interseks, kvir: Osvrti i novi horizonti: Zbornik radova*. Beograd: Gayten-LGBT: Centar za promociju LGBTIQ prava.
- Fatić, G. 2016. „Pravni okvir ostvarenja trans prava u Crnoj Gori“. U: Đurić, M., Jeremić, M. i M. Vidić (ur.) *Trans, interseks, kvir: Osvrti i novi horizonti:*

- Zbornik radova*. Beograd: Gayten-LGBT: Centar za promociju LGBTIQ prava, 29–36.
- Gavrić, S. i J. Čaušević. 2020. *Od demedikalizacije do istospolnih brakova: Novija istorija homoseksualnosti i transrodnosti Zapadnog Balkana*. Sarajevo: Buybook; Zagreb: Buybook.
- Gocić, G., Stevanović, K., Ješić, A., Bobičić, N., Stojaković, A. i D. Maljković. 2017. *Velikani nauke i umetnosti i njihova zanemarena (homo)seksualnost: zbornika radova*. Beograd: Centar za kvir studije.
- Heger, H. 2008. *Muškarci s ružičastim trokutom: Svjedočanstvo homoseksualca o zatočeništvu u koncentracijskim logorima 1939.–1945*. Zagreb: Domino.
- Jokić, B. 2019. *Analiza potencijala za razvoj LGBTIQ turizma u Crnoj Gori: Mišljenja i preporuke*. Podgorica: LGBT Forum Progres.
- Kad riječi dobiju krila: revija kratke priče sa konkursa „Slavimo svoje raznolikosti“*. 2017. Podgorica: Queer Montenegro.
- Kalezić, D. 2015a. „Uticaj EU integracija na stanje ljudskih prava LGBTIQ osoba u Crnoj Gori“. U: Perger, N., Novosel, I. i D. Kalezić. *Uticaj EU integracija na poštivanje i zaštitu ljudskih prava LGBT osoba u Sloveniji, Hrvatskoj i Crnoj Gori*. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar, 10–29.
- Kalezić, D. 2015b. “The Influence of EU Integrations to the State of Human Rights of LGBTIQ Persons in Montenegro”. In: Perger, N., Novosel, I. & D. Kalezić. *The Effect of EU Integration Process on Human Rights of LGBT People in Slovenia, Croatia and Montenegro*. Sarajevo: Sarajevo Open Centre, 10–30.
- Kalezić, D. 2016. „Trans*, queer i interseks u Crnoj Gori“. U: Đurić, M., Jeremić, M. i M. Vidić (ur.) *Trans, interseks, kvir: Osvrti i novi horizonti: Zbornik radova*. Beograd: Gayten-LGBT: Centar za promociju LGBTIQ prava, 13–25.
- Kalezić, D. & Č. Brković. 2016. “Queering as Europeanisation, Europeanisation as Queering: Challenging Homophobia in Everyday Life in Montenegro”. In: Bilić, B. (ed.) *LGBT Activism and Europeanisation in the Post-Yugoslav Space*. London: Palgrave Macmillan, 155–177.
- Kalezić, D. i Č. Brković. 2016. „Kvirovanje kao evropeizacija, evropeizacija kao kvirovanje: Suprotstavljanje homofobiji u svakodnevnom životu u Crnoj Gori“. U: Bilić, B. (ur.) *Preko duge u Evropu: LGBT aktivizam i evropeizacija na prostoru bivše Jugoslavije*. Beograd: Centar za kvir studije, 157–179.
- Kesić, S. 2016. „Teorija prikazivanja kvir identiteta u savremenoj istočnoevropskoj umetnosti i kulturi“ [doktorska disertacija]. Beograd: Centar za interdisciplinarne studije Univerziteta umetnosti u Beogradu.
- Kesić, S. 2020. *Tako se kalio kvir...: u savremenoj istočnoevropskoj umetnosti i kulturi*. Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Kojičić, J. 2015. “Heterosexism and prejudice as underpinnings of sexual identity”. In: Rosić Ilić, T., Koteska, J. & J. Ljumović (eds) 2015. *Representation of Gender Minority Groups in Media: Serbia, Montenegro and Macedonia: Collection of Papers from Regional Conference Representation of Gender*

- Minority Groups in Media: Serbia, Montenegro and Macedonia, 30th–31st May 2015, FMK, Belgrade.* Belgrade: Center for Media and Communications: Faculty of Media and Communications, 33–41.
- Kuhar, R. & J. Takács (eds) 2007. *Beyond the Pink Curtain: Everyday Life of LGBT People in Eastern Europe.* Ljubljana: Mirovni inštitut.
- Ljumović, J. 2011. „Gej je okej“. *Pobjeda*, br. 16260 (19. mart 2011), dodatak *Kultura*, iii.
- Љумовић, Ј. 2020. „Gej je више него ОК“. *Pobjeda*, br. 19748 (7. novembar 2020), dodatak *Култура* 36, 4.
- Maksan, K. (ur.) 2020. *Nepromjenjiva boja krvi: zbirka kratkih priča sa III regionalnog konkursa za najbolju kvir priču "Write Queer"*. Podgorica: Queer Montenegro.
- Maljković, D. 2019. „Uvod u kvir teoriju: od Platona preko Frojda do Fukoa“. U: Maljković, D. (prir.) *Queer: od antike do savremenog doba.* Cetinje: Ministarstvo kulture Crne Gore, 7–27.
- Maljković, D. (prir.) 2019. *Queer: od antike do savremenog doba.* Cetinje: Ministarstvo kulture Crne Gore.
- Meškić, Z., Mršević, Z., Pürner, S. i J. Kojičić. 2013. *Praktični uvod u Evropske standarde protiv diskriminacije: Publikacija u okviru projekta Uvođenje evropskih standarda protiv diskriminacije u Crnoj Gori i drugim državama regiona.* Beograd: IRZ.
- Mišeljić, J. & V. Vuković. 2015. “What Lies in the Eye of the Beholder: The newspaper photographs of the Montenegrin Pride”. In: Rosić Ilić, T., Koteska, J. & J. Ljumović (eds) *Representation of Gender Minority Groups in Media: Serbia, Montenegro and Macedonia: Collection of Papers from Regional Conference Representation of Gender Minority Groups in Media: Serbia, Montenegro and Macedonia, 30th–31st May 2015, FMK, Belgrade.* Belgrade: Center for Media and Communications: Faculty of Media and Communications, 207–218.
- Mršević, Z. 2014. *Nasilje i mi – ka društvu bez nasilja.* Beograd: Institut društvenih nauka.
- Mršević, Z. 2016. „O nasilju navijača – navijačko nasilje: incidenti ili rituali“. U: Zeković, A. (ur.) *Bezbjednost i osnovna prava: Dimenzije i perspektive sigurnosti LGBT osoba.* Podgorica: Savjet za građansku kontrolu rada policije: Ministarstvo unutrašnjih poslova Crne Gore: Ministarstvo za ljudska i manjinska prava Crne Gore, 11–26.
- Perger, N., Novosel, I. i D. Kalezić. 2015. *Uticaj EU integracija na poštivanje i zaštitu ljudskih prava LGBT osoba u Sloveniji, Hrvatskoj i Crnoj Gori.* Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar.
- Perger, N., Novosel, I. & D. Kalezić. 2015. *Uticaj EU integracija na poštivanje i zaštitu ljudskih prava LGBT osoba u Sloveniji, Hrvatskoj i Crnoj Gori.* Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar.
- Perišić, I. 2008. „Reprezentacija homoseksualnog identiteta u Zlatnom runu Borislava Pekića i Staklencu Uroša Filipovića: mainstream i/li off“. U: Rosić, T. (ur.) *Teorije i politike roda: Rodni identiteti u književnostima i kulturama jugoistočne Evrope.* Beograd: Institut za književnost i umetnost, 387–404.
- Перишић, И. 2020. *Српски (о)квир: Прилози за читање српске књижевности у светлу квир теорије.* Београд: Институт за књижевност и уметност.

- Raičević, V. (ur.) 2016. *Queer priče: revija kratke priče sa konkursa "Write Queer"*. Podgorica: Queer Montenegro.
- Raičević, V. (ur.) 2019. *Dužnost slobode: zbirka kratkih priča sa II regionalnog konkursa za najbolju kvir priču "Write Queer"*. Podgorica: Queer Montenegro.
- Rosić Ilić, T., Koteska, J. & J. Ljumović (eds) 2015. *Representation of Gender Minority Groups in Media: Serbia, Montenegro and Macedonia: Collection of Papers from Regional Conference Representation of Gender Minority Groups in Media: Serbia, Montenegro and Macedonia, 30th–31st May 2015, FMK, Belgrade*. Belgrade: Center for Media and Communications: Faculty of Media and Communications.
- Tomović, I. 2014. *Nevidljivi progon: Homoseksualnost pred socijalističkom pravdom*. Podgorica: Vrhovni Sud Crne Gore: LGBT Forum Progres.
- Tomović, I. 2015. „Persecuzione invisibile: L'omosessualità nella Jugoslavia dalla fine della Seconda guerra mondiale agli anni della disintegrazione“ [tesi di dottorato]. Roma: Facoltà di Scienze Politiche, Sociologia, Comunicazioni dell' Sapienza Università di Roma.
- Tomović, I. 2016. „Bezbjednost i LGBT istoriografija: Nevidljivi progon: Homoseksualnost od kraja Drugog svjetskog rata do raspada Jugoslavije“. U: Zeković, A. S. (ur.) *Bezbjednost i osnovna prava: Dimenzije i perspektive sigurnosti LGBT osoba*. Podgorica: Savjet za građansku kontrolu rada policije: Ministarstvo unutrašnjih poslova Crne Gore: Ministarstvo za ljudska i manjinska prava Crne Gore, 185–210.
- Uskoković, V. i M. Damjanović. 2021. *Analiza LGBTIQ tematike u udžbenicima na Fakultetu političkih nauka Univerziteta Crne Gore i Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Beogradu*. Podgorica: LGBT Forum Progres; Beograd: Labris.
- Vuković, V. & J. Ljumović. 2015. “Strategies of Media Representation: The Communication style of Montenegro Pride Leader Danijel Kalezić”. In: Rosić Ilić, T., Koteska, J. & J. Ljumović (eds) *Representation of Gender Minority Groups in Media: Serbia, Montenegro and Macedonia: Collection of Papers from Regional Conference Representation of Gender Minority Groups in Media: Serbia, Montenegro and Macedonia, 30th–31st May 2015, FMK, Belgrade*. Belgrade: Center for Media and Communications: Faculty of Media and Communications, 151–172.
- Vuković, M. i P. Petričević. 2018. „U potrazi za sopstvenim glasom: Artikulisanje ženske neheteroseksualnosti u Crnoj Gori“. U: Bilić, B. i M. Radoman (ur.) *Sestrinstvo i jedinstvo: (Post)jugoslo/avenski lezbe/ijski aktivizam*. Novi Sad: Mediterran Publishing, 149–176.
- Vuković, M. & P. Petričević. 2019. “Searching for a Lesbian Voice: Non-Heterosexual Women’s Activism in Montenegro”. In: Bilić, B. & M. Radoman (eds) *Lesbian Activism in the (Post-)Yugoslav Space: Sisterhood And Unity*. London: Palgrave Macmillan, 133–162.
- Vuletić, D. 2002. „Drugovi po oružju: Homoseksualnost, istoriografija i Drugi svetski rat“. *Reč: časopis za književnost i kulturu* 13 (67), 317–326.
- Zec, D. 2014. „Nevidljivi u oluji: Položaj homoseksualaca u okupiranoj Srbiji (1941–1944)“. U: Blagojević, J. i O. Dimitrijević (ur.) *Među nama: Neispričane*

- priče gej i lezbejskih života*. Beograd: Hartefakt Fond, 84–103.
- Zeković, A. S. 2013. *Crnogorska obrazovna politika i seksualna orijentacija: zastupljenost LGBT tema u školskim programima i udžbenicima*. Podgorica: Centar za građansko obrazovanje.
- Zeković, A. S. (ur.) 2013. *Policija, tolerancija i prihvatanje identiteta*. Podgorica: LGBT Forum Progres: Ministarstvo unutrašnjih poslova: Uprava policije.
- Zeković, A. S. (ur.) 2014. *LGBT prava: Standardi i sudska praksa*. Vrhovni sud Crne Gore: LGBT Forum Progres.
- Zeković, A. S. (ur.) 2016. *Bezbjednost i osnovna prava: Dimenzije i perspektive sigurnosti LGBT osoba*. Podgorica: Savjet za građansku kontrolu rada policije: Ministarstvo unutrašnjih poslova Crne Gore: Ministarstvo za ljudska i manjinska prava Crne Gore.
- Zeković, A. S., Kojičić, J. i P. Tomović. 2014. *Mitovi i Stereotipi: Nasilje i govor mržnje protiv LGBT osoba: Policijska i sudska praksa u Crnoj Gori*. LGBT Forum Progres.
- Internet izvori*
- Asocijacija Spektra*. <https://asocijaciaspektra.org/> (pristupljeno 5. maja 2021).
- Bilić, B., Nord, I. & A. Milanović (eds) “Transgender in the Post-Yugoslav Space: Lives, Activisms, Culture” (forthcoming). *Academia.edu*. https://www.academia.edu/45649912/Transgender_in_the_Post_Yugoslav_Space_Lives_Activisms_Culture (pristupljeno 7. maja 2021).
- Post_Yugoslav_Space_Lives_Activisms_Culture (pristupljeno 7. maja 2021).
- Juventas*. <https://juventas.me/publikacije/> (pristupljeno 5. maja 2021).
- LGBT Forum Progres*. <https://lgbtprogres.me/> (pristupljeno 5. maja 2021).
- LGBTIQ Socijalni centar*. <https://www.lgbtiq.me/> (pristupljeno 5. maja 2021).
- „Publikacije“. *Asocijacija Spektra*. <https://asocijaciaspektra.org/publikacije/> (pristupljeno 5. maja 2021).
- „Publikacije“. *Juventas*. <https://juventas.me/publikacije/> (pristupljeno 5. maja 2021).
- „Publikacije“. *LGBT Forum Progres*. <https://lgbtprogres.me/publikacije/> (pristupljeno 5. maja 2021).
- Queer Montenegro*. <http://queermontenegro.org/> (pristupljeno 5. maja 2021).
- Stana*. <https://stana.me/> (pristupljeno 5. maja 2021).
- Ulićević, J. Dž. & Č. Brković. 2020. “Revolutionary Trans Montenegro: an activist & an anthropologist in conversation”. *LeftEast*. <https://lefteast.org/trans-in-montenegro/> (pristupljeno 7. maja 2021).
- Ulićević, J. & Č. Brković. “(Non)Pathologizing Narratives of Transgender Lives: History of Public Discussions about Trans People in Montenegro”. In: Bilić, B., Nord, I. & A. Milanović (eds) *Transgender in the Post-Yugoslav Space: Lives, Activisms, Culture* (forthcoming). *Academia.edu*. https://www.academia.edu/45649912/Transgender_in_the_Post_Yugoslav_Space_Lives_Activisms_Culture (pristupljeno 7. maja 2021).

DOK STVARAMO...

BOJANA JOKIĆ

DOK STVARAMO VLASTITU TRADICIJU, PRIMJETNU I VELIKU

Čuvena pobuna u Njujorku 1969. godine, poznata kao Stounvolska (*Stonewall*) revolucija, počela je u klubu tamošnjeg Grinič Vilidža i zauvijek promijenila položaj LGBTIQ zajednice u Sjedinjenim Američkim Državama. U svijetu se slavi i obilježava kao prekretnica i prva pobuna pripadnika ove zajednice nakon koje je počela kohezija pokreta na globalnom nivou. Stounvolska revolucija je rezultirala globalnom borbom za ljudska prava LGBTIQ osoba, koja i dalje traje.

Iako smo svjesni da – „teško je stvarati vlastitu tradiciju, osobnu, malu, neprimjetnu za tenkove i bunkere povijesti“,¹ mi, članovi LGBT Forum Progres, preporučavamo jednu anegdotu koja bi mogla biti svojevrsna crnogorska prekretnica, simbol otpora jednog aktiviste koji će kasnije, kao prvi javno autovani² gej muškarac u Crnoj Gori, postaviti temelje na kojima danas počiva crnogorski LGBTIQ pokret.

Zdravko Cimbalević je, kao i većina nas, želio živjeti nesmetano, sa svim ustavnim pravima koja su ga sljedovala kao građanina Crne Gore. Međutim, jedan od njegovih sugrađana bio je drugačijeg mišljenja, smatrajući da Zdravku to ne pripada upravo zbog njegove seksualne orijentacije. Poslije niza psihičkog zlostavljanja, prijetnji, pa i fizičkih napada,

¹ Tomaš, M. 2013. *Pismo Venjički*. Zagreb.

² Autovanje (*coming out*) predstavlja čin javnog saopštavanja svoje seksualne orijentacije, rodnog identiteta i/ili drugih srodnih karakteristika.

tada još neautovani aktivista, odlučio je da pođe u Centar bezbjednosti i prijavi nasilje i diskriminaciju koju je trpio. Umjesto podrške policijskih službenika i Ustavom zagarantovane zaštite dobio je podsmjeh, podrugivanje i poniženje zbog različitosti u odnosu na heteroseksualne ljude.

Godine 2010. u Crnoj Gori je usvojen Zakon o zabrani diskriminacije, iako njegova primjena nije bila vidljiva u praksi, a sami pripadnici LGBTIQ zajednice bili su percipirani i tretirani kao građani drugog reda, kako od strane većinskog stanovništva, tako i institucionalno, čemu je i odnos službenika CB-a prema Zdravku Cimbaleviću svjedočio. Sam događaj i nemogućnost da zaštiti sebe od diskriminacije na osnovu seksualne orijentacije, to ga je pokrenulo na autovanje.

Hrabrim činom Zdravka Cimbalevića Crna Gora 2010. godine dobija prvog deklarisanog gej aktivistu, koji će u januaru 2011. godine s još nekolicinom članova zajednice osnovati prvu nevladinu organizaciju pod nazivom LGBT Forum Progres i boriti se za ravnopravan položaj LGBTIQ osoba u crnogorskom društvu. Kroz njegov dalji rad u organizaciji uticaće na izmjene i dopune Zakona o zabrani diskriminacije koje su sprovedene 2014. i postale primjenjive u praksi.

Danas u Crnoj Gori imamo kvalitetno antidiskriminatorno zakonodavstvo, a njegova dosljedna primjena ključna je za prevazilaženje izazova s kojima se suočavaju LGBTIQ osobe. Suština antidiskriminatorne

politike i prakse jeste da se smanji društvena stigmatizacija i obezbijedi jednak i pravedan pristup prilikama i mogućnostima. Smatramo važnim da se kroz kreiranje nacionalne stručne literature sudijama, tužiocima, advokatima, policijskim službenicima, odnosno onima koji planiraju i primjenjuju vladinu politiku, aktivistima civilnog društva, ali i onima koji se bave akademskim, naučnim i istraživačkim radom, približe pitanja, standardi i sudska praksa relevantna za razumijevanje različitih aspekata prava LGBTIQ osoba. Otuda i ovaj zbornik radova, jer bezbjednost, poštovanje prava i dostojanstven život LGBTIQ zajednice, okolnosti su kojima teži Crna Gora.

Vlada Crne Gore je u periodu od posljednjih desetak godina, od početka evro-atlantskih procesa, donijela niz zakonskih rješenja, podzakonskih akata, kao i Zakon o životnom partnerstvu osoba istog pola i nekoliko nacionalnih strategija iz oblasti LGBTIQ. Sva ova, za LGBTIQ zajednicu životno važna rješenja, predstavljaju iskorak u zvaničnom odnosu države ka ljudskim pravima ovih osoba, ali i ka borbi za inkluziju, dostojanstven život i ravnopravnost u odnosu na heteroseksualnu zajednicu. LGBTIQ zajednica u Crnoj Gori, usljed relativno kratke istorije aktivizma i otvorenog, autentičnog predstavljanja u javnosti, i dalje se suočava s elementarnim problemima bezbjednosti i zaštite, ali i s uskraćivanjem niza fundamentalnih prava.

LGBT Forum Progres, kao prva nevladina organizacija koja se bavi promocijom i zaštitom prava,

kao i unaprjeđenjem kvaliteta života LGBTIQ osoba u Crnoj Gori, od 2011. godine sprovodi sistematski monitoring njihovog društvenog prihvatanja, odnosno slučajeva nasilja, diskriminacije, govora i zločina iz mržnje počinjenih nad zajednicom. Kreiranje sigurnog, inkluzivnog i podsticajnog okruženja za sve LGBTIQ osobe, kroz izgradnju i jačanje zajednice, javno zastupanje i zagovaranje, socijalnu i zdravstvenu zaštitu, političku i ekonomsku participaciju i obezbjeđivanje razvojnih mogućnosti u svim oblastima, misija je LGBT Forum Progresa od osnivanja.

Praćenjem presuda, blagovremenim informisanjem o njima i intervencijama smanjuje se potencijalni rizik od povreda prava garantovanih tim standardima, pri čemu posebno sagledavamo Evropsku konvenciju za zaštitu ljudskih prava. Naš je cilj da istaknemo važnost stalnog obrazovanja o pravnim i društvenim promjenama oko nas, podržimo i pomognemo stručno obrazovanje i obuku svih aktera o djelotvornoj primjeni međunarodnih i nacionalnih standarda u kontekstu njihove prakse i da tako, dugoročno, doprinesemo unaprjeđenju prihvaćenosti i kvalitetu života LGBTIQ osoba u Crnoj Gori i regionu.

Jedna od organizacija koja je dala ogroman doprinos LGBTIQ pokretu u Crnoj Gori, pored LGBT Forum Progresa, jeste i Kvir Montenegro. „Crnogorska LGBT asocijacija Kvir Montenegro je nevladina organizacija osnovana u oktobru 2012, a registrovana u martu 2013. godine u Podgorici. Organizaciju Kvir Montenegro čine i dugogodišnji aktivisti i aktivistkinje

za zaštitu ljudskih prava, dokazani profesionalci i profesionalke iz različitih oblasti društvenog života i različitih specijalnosti. Crnogorska LGBT asocijacija Kvir Montenegro nastala je iz neformalne LGBT aktivističke grupe 'Kvir Brigada' koja je bila prepoznata po svojim upečatljivim akcijama i performansima na polju ljudskih prava u Crnoj Gori“.³

Brojna pitanja vezana za prava LGBTIQ osoba nijesu striktno definisana, što ostavlja mogućnost njihovog razmatranja u kontekstu stalnih društvenih promjena. Evolucija tih pitanja je posebno izražena u razumijevanju privatnog života, zaštite od diskriminacije, porodice, feminističkih i kvir teorija, istorije, etnografije, umjetnosti i mnogih drugih aspekata koji su obrađeni u ovom zborniku koji tumači različite aspekte LGBTIQ pokreta, koje se odnose na istoriju, autentičnost, te različitosti, a sve sa ciljem da promatra crnogorsku LGBTIQ tematiku.

Vjerujem da će autori/-ke kroz svoje radove dati doprinos, ne samo LGBTIQ pokretu u Crnoj Gori, već i široj javnosti, te da će upravo ova knjiga biti prekretnica za neka dalja društvena dešavanja koja će omogućiti bolji položaj LGBTIQ zajednice u Crnoj Gori.

³ Preuzeto sa: „Kvir Montenegro“. *Wikipedia*. https://sr.wikipedia.org/sr-el/Kvir_Montenegro (pristupljeno 25. maja 2021).

RECENZIE

...

ILDIKO ERDEI

ILDIKO ERDEI

NEZVANIČNO: ZID JE SRUŠEN.

Rukopis koji nam je poveren na recenziju, pod naslovom *Otkrivanje skrivenog: Crna Gora, kvir & (s)rodne teme*, zbornik je radova koje povezuje interesovanje za različite dimenzije iskustva LGBTIQ populacije u Crnoj Gori. Rukopis zbornika ima preko 500 stranica, a tekst je strukturiran u pet poglavlja, organizovanih oko glavnih putanja i saznajnih pravaca kojima se propituju, problematizuju i „otkrivaju“ skriveni, nevidljivi, (namerno) zaboravljeni delovi stvarnosti i ljudskih i društvenih iskustava, koji su odudarali ili još uvek odudaraju od vladajućih društvenih heteronormativnih stavova i uverenja. Putevi kojima se autori/-ke radova kreću ka „otkrivanju skrivenog“ ukazuju na to koliko je mnogo dimenzija kroz koje se može prići LGBTIQ problematici: drugačija čitanja postojećih, ili otkrivanje novih izvora arhivske građe doprineće da se dođe do slika iz prošlosti, i o prošlosti, koje će biti složenije, raznovrsnije i životnije nego što se obično zamišlja; teorijsko mišljenje i analitička sofistika omogućiće da se, iz aspekta različitih naučnih disciplina, ponude odgovori i objašnjenja o odnosu prirode i kulture, podsvesnog i svesnog, tradicije i modernosti, rituala i spektakla, zakonske kodifikacije i realnog (življenog) iskustva, koji se ukrštaju, prelamaju i materijalizuju u različitim iskustvima i praksama povezanim s LGBTIQ populacijom. Posebno mesto u ovim objašnjenjima ima analiza pravnih aspekata, odnosno zakonske regulacije homoseksualnosti (i drugih neheteronormativnih rodni i seksualnih praksi), njihovog razvoja od druge polovine XX veka i socijalističke Jugoslavije do samostalne Crne Gore na putu „evropskih integracija“; ovo uvek predstavlja dobro polje u kome

se može odmeriti stepen emancipacije i demokratizacije društva u odnosu na nivo prava i sloboda koje se garantuju, ali je takođe, kako to izvrsno i lucidno pokazuje Jovan Kojičić, prostor u kome se mogu kritički sagledati slabosti „univerzalnih, 'ljudskopravaških' politika“, i nedostatak njihove osetljivosti za posebne konstelacije ugroženosti, obespravljenosti i patnje.

Umetničke izvedbe i civilni aktivizam mogu se naći na istom putu projekta društvenog osveščivanja (koji može, ali i ne mora biti izjednačen s procesom „pridruživanja Evropi“), u kojem su i jedni i drugi viđeni kao sredstvo „društvene intervencije“, ali je takođe moguće, na šta ukazuje jedan od radova u zborniku, da snaga ekspresije jedne pozorišne predstave, njena poetika i katarzični efekat budu jedini, iako nimalo manje snažan, ulog u dugom procesu emancipacije društvene svesti ka prihvatanju različitosti; otkrivanje „ženskih glasova“ u izvorima i literaturi pomoći će da shvatimo ne samo da su neke žene u prošlosti (mahom one koje su pripadale povlašćenim klasama, a kasnije i one koje su zahvaljujući imućnosti porodica mogle da se školuju, a još kasnije i da rade) ostvarivale izvesne stepene autonomije, od muževa i unutar hijerarhijskog, dominantno muškog poretka, kao i da su mogle biti društveni akteri sopstvenih života; ovo bi značilo da se izražena želja za autonomijom, samostalnošću, jednakopravnošću, koja se u mnogim današnjim konzervativnim društvenim krugovima smatra „neau-

tentičnom“ i „uticajem sa Zapada“, zapravo može pratiti u dalekoj prošlosti društava s ovih prostora, uključujući Crnu Goru (bar od ranog novog veka, kako pokazuje rad Vuka Uskokovića). Takav je slučaj i s neheteronormativnim praksama i identitetima, koji su, kako će nam pokazati svako temeljno istraživanje i analiza istorijskih i etnoloških izvora (za koje u ovom zborniku imamo nekoliko odličnih primera), dugotrajna pojava.

Iako ovaj zbornik ne stupa na potpuno prazan prostor u pogledu naučne istraženosti ove problematike, njegova važnost za društvenu, javnu i naučnu zajednicu u Crnoj Gori je neosporna, pošto predstavlja pionirski poduhvat kada je u pitanju multidisciplinarno proučavanje rodnih i kvir pitanja u tom društvu. Svesni svoje pozicije – mogućnosti koje to otvara, ali tereta i rizika koji stoje u srcu svakog pionirskog poduhvata – urednici zbornika i autori/-ke radova u njemu na scenu stupaju odvažno i provokativno (čemu doprinose „težina“ od preko 500 strana autorskog teksta, sveden moderan dizajn, s naglascima u znakovitoj pink boji) nudeći nam argumente za teorijsku i društvenu nezaobilaznost svojih istraživanja o LGBTIQ, kroz koje će se bolje razumeti ne samo lična iskustva i društveni položaj pripadnika ovih zajednica, već i stanje u širem crnogorskom društvu, njegovi demokratski kapaciteti i pravci budućeg razvoja. Zamišljen kao svojevrsan „prvi korak“ u osvajanju jedne istraživačke teme do skoro tabuisane, a danas u najmanju ruku u dubokoj

senci, ovaj zbornik je sačinjen od veoma heterogenih radova, koji se razlikuju u mnogo pogleda: od obima i formata, vrste teksta (originalni naučni rad, pregledni rad, esej, umetnička kritika, pregledni izveštaji i sl.), pozicije autora/-ki i autorskog pristupa, iskustava koje s izabranom temom imaju autorke i autori, izabranog žanra pisanja, do stila i konvencija pisanja (s punim naučnim aparatom i u potpunosti bez njega). Sa stanovišta striktnije koncipiranih monografskih publikacija, kojima bi mogao pripadati i ovaj zbornik, takva heterogenost i neujednačenost radova bi bila problematična, ali u ovom slučaju kompleksnost teme i njenih implikacija daju argumente za drugačije sagledavanje. Ako uvidimo da tekstovi ne predstavljaju samo elaboraciju izabranih tema, već su posredovani i različitim vidovima saznavanja i stvaralačkih praksi, u zavisnosti od socijalne lokacije, profesije i ličnog iskustva autora/-ki, to je ono što

im daje na uverljivosti, a tekst zbornika dinamizira i čini da su u njemu bolje reprezentovani različiti aspekti i pitanja oko kojih se vode javne rasprave, i identifikuju važne tačke sporenja i nerazumevanja. Uzeti ukupno, tekstovi sabrani u ovom zborniku s idejom da „otkriju skriveno“, da na površinu iznesu činjenice i saznanja o neheteronormativnim praksama i identifikacijama u Crnoj Gori i njihovim socijalnim, kulturnim i političkim ramifikacijama, uspeali su da, možda nenameravano, otkriju još nešto: mapirali su stanje temeljne neproučenosti ovih problema u akademskoj i društvenoj javnosti u Crnoj Gori. Istovremeno ukazujući na potencijale koje ovakvo istraživanje može da ima, u naučnom, društvenom i kulturnom smislu, urednici/-ce i autori/-ke su izveli ovu temu – sasvim namerno i s punom svešću – iz „njena četiri zida“ u svetlo javnosti i prostor argumentovane javne rasprave.

ANA STOLIĆ

ANA STOLIĆ

MIŠLJENJE O KNJIZI
*OTKRIVANJE SKRIVENOG: CRNA GORA,
KVIR & (S)RODNE TEME*

Kada se početkom sedamdesetih godina prošlog veka pojavila ženska istorija kao veoma značajna podrška politikama feminističkog pokreta u SAD i Evropi, njeni/-e autori/-ke su na interpretativnom nivou najpre nastojali da ukažu na to da je istorija žena dodatak koji je nedostajao postojećoj, etabliranoj historiografiji. Ženska istorija je doživljavana kao posebna, izdvojena oblast koja bi možda mogla da se, voljom autoriteta, doda poznatim narativima o prošlosti. Uvođenje analitičke kategorije rod (*gender*) kao simboličkog i kulturnog određenja pola, koja je u osnovi uspostavljanja društvenih i kulturnih razlika, omogućilo je da se u istraživanjima i interpretacijama prošlosti, između ostalog, steknu dublji uvidi u puteve konstituisanja moći u svakom društvu. Ovim su dovedene u pitanje tvrdnje o nekakvom jedinstvenom ženskom entitetu, univerzalnoj potčinjenosti žena i većitom aistorijskom patrijarhatu. Već krajem prošlog veka, u okviru novih teorijskih pristupa preispitivana je dihotomija pol/rod i ustanovljeno je da su obe kategorije društveno konstruisane i da se neke od njih ne zasnivaju na kategorijama pola. Reč je o osobama istopolne seksualne orijentacije, transeksualnim osobama, transvestitima itd.

Dakle, svi pomenuti fenomeni nisu već duže vreme teorijske nepoznanice, analizirani su u istorijskoj perspektivi i u mnogim društvima ne predstavljaju decenijama tabu temu. U tom smislu, teorijska promišljanja su u širem kontekstu omogućila da teren za razmatranja o gej, lezbejskim, kvir i svim ostalim nenormativnim zajednicama u velikoj meri bude raščišćen i oslobođen za dalja istraživanja. Kada je reč o prostoru Balkana, svakako treba pomenuti

radove koji su na srpskohrvatskom i srpskom jeziku objavljeni u dva dvobroja *Časopisa za kvir teoriju i kulturu* pod uredništvom Dejana Aničića (2010). Poseban izazov za prilike u Srbiji i bivšoj Jugoslaviji predstavljao je zbornik *Među nama: Neispričane priče gej i lezbejskih života*, koji su uredile Jelisaveta Blagojević i Olga Dimitrijević (2014).

Kao i u vezi sa knjigom koja je pred nama, reč je o istraživački i analitički *nepoznatoj zemlji*, svojevrsnom skidanju koprene i *otkrivanju* ovih fenomena. Ipak, i pored sve raznolikosti pristupa, većina interpretacija bila je, na tragu iskustava ženske istorije, zasnovana na stavu da prilikom analize ne bi trebalo graditi zasebnu gej i lezbijsku istoriju koja bi dopunila postojeći istorijski narativ. Pokazalo se da je produktivnije otkrivanje neispričanih, prećutanih istorija. Upravo je ova perspektiva omogućila da se fenomenima o kojima je reč pristupi sa stanovišta istoričnosti odnosno, promene, u cilju boljeg i lakšeg razumevanja savremenih prilika.

Knjiga *Otkrivanje skrivenog: Crna Gora, kvir & (s)rodne teme* predstavlja interdisciplinarni pionirski poduhvat njenih urednika i autora na širokom području rodnih i kvir studija u Crnoj Gori. Zato i ne treba očekivati da su radovi u njoj povezani čvrstim metodološkim, identitetskim i ideološkim okvirima. Iako je u geografskom (državno-političkom) smislu reč o teritoriji današnje Crne Gore, ona u isto vreme predstavlja svedočanstvo o nestabilnosti kulturnih, geografskih i istorijskih granica. Čitalac/-teljka

će, takođe, uočiti problem nedostatka odgovarajućih termina za imenovanje fenomena različitih nenormativnih seksualnih iskustava što svedoči o njihovoj nevidljivosti i zanemarivanju ovih tema u nacionalnom, političkom i kulturnom diskursu. Toga su bili svesni i autori/-ke radova u zborniku.

Čini se da je posebno važno da se istaknu dve osobenosti tekstova u njemu: teorijska utemeljenost i zasnovanost na jasnim teorijskim pozicijama u analizama pojedinih fenomena, kao i očigledan napor da se putem dostupnih arhivskih istraživanja stekne uvid u *glasnu tišinu* raspoložive istorijske i etnografske građe pohranjene u arhivima i etnografskim zapisima. Osim toga, u jednom od radova vrlo jasno se preispituje uvrežena slika o društvima na Balkanu i u Crnoj Gori koja je proistekla iz modernizacijskog diskursa, odnosno poznatih dihotomija Zapad/Istok, predmoderno/moderno, selo/grad. Ovako širok raspon u pristupu omogućava postavljanje temelja za sticanje dubljih uvida u savremene rodne odnose i homoseksualne prakse. Kada je reč o istorijskoj perspektivi, u knjizi je zastupljeno nekoliko radova čiji/-e su autori/-ke istraživali arhivsku građu bilo da je reč o rodnim odnosima u XVIII, XIX i XX veku, sudskim praksama u vezi s homoseksualnošću u socijalističkoj Jugoslaviji ili o znanjima psihijatrije koja je u okviru medicinskog diskursa XIX i XX veka izuzetno značajna za imenovanje, svrstavanje i tretman osoba istopolne seksualne orijentacije. Analiza stavova prema homoseksualcima u vreme

SFRJ narušava sada već višedecenijski revizionizam u odnosu na ovaj period zajedničke istorije koji se *apriori* poništava i odbacuje. Ukazano je i na kulturno generisanu i uslovljenu vezu između mizoginije i homofobije u crnogorskom društvu. Podacima koje (ne) donosi etnografska građa pristupljeno je s jasnih kritičkih pozicija. Posebnu grupu radova u knjizi čine tekstovi u kojima su analizirane savremene umetničke prakse i njihov destabilizirajući učinak na homofobiju i patrijarhalne društvene obrasce. Bez obzira na različitost analiziranih žanrova (film, pozorište, performans, književnost), široko teorijsko utemeljenje ovih radova proizvelo je značajne uvide u mehanizme društvene marginalizacije i osude osoba istopolne seksualne orijentacije, ali i važna čitanja mesta otpora i pobune pojedinaca i društvenih grupa kroz stvaralaštvo, javnu identifikaciju i proteste.

U isto vreme, problematizacijom određenih pitanja uočeno je i da umetničko delovanje prevazilazi očekivani mejnstrim aktivističkih ili međunarodnih identitetskih politika i njihovih suštinskih neoliberalnih političkih paradigmi *statusa quo*.

Knjiga *Otkrivanje skrivenog: Crna Gora, kvir & (s)rodne teme* otvorila je vrata daljim istraživanjima jer su tekstovi u njoj ukazali da postoji razvijen teorijski okvir za analizu rodnih odnosa i pozicije LGBTIQ populacije. Pitanja koja su postavljena i tumačenja predstavljaju važan zalog ne samo za buduće studije nego i za širenje horizonta društvenog mišljenja i stavova zajednice prema osobama koje su na bilo koji način diskriminisane, marginalizovane i ne zauzimaju nijednu poziciju moći u savremenom društvu. Zato njen značaj i prevazilazi okvire naučnog doprinosa.

JOVAN KOJIČIĆ

JOVAN KOJIĆIĆ

(NE)FUNKCIONALNA KORIST
I STVARNA DRUŠTVENA AMBIVALENTNOST
CRNOGORSKE ZAJEDNICE

Knjiga *Otkrivanje skrivenog: Crna Gora, kvir & (s)rodne teme* na bazi dostupnih činjenica i kroz prizmu različitih naučnih perspektiva i istraživačkih radova predstavlja ozbiljno svjedočanstvo o progonu lezbijskih, gej, biseksualnih i transrodnih osoba (LGBT) u Crnoj Gori. Ovi putevi progona, snažno ukorijenjeni u tradicionalnoj patrijarhalnoj crnogorskoj kulturi, učvrstili su homofobiju i ukazali na postojanje razlika i nejednakosti u društvu. LGBT osobe su izložene svakodnevnim pritiscima, uznemiravanju, diskriminaciji i nasilju, a u očima dominantne većine stanovništva i dalje su viđeni kao bolesni, neprirodni i nemoralni. Takvi društveni pritisci, strukturni i institucionalni progoni i trpljenje usloveli su njihovu *prisilnu nevidljivost*, kojoj su izloženi i danas. U pokušaju da negiraju sopstvenu seksualnost, mnogi od njih zasnivaju bračne zajednice, upuštajući se u nesrećne i neispunjene heteroseksualne veze. Drugi vode „paralelne živote“, stvarajući vidljive heteroseksualne zajednice, s jedne, i strogo kontrolisane i nevidljive homoseksualne odnose, s druge strane. Treći internalizuju homofobiju, osjećajući se bolesno, da nijesu normalni i pojačavaju sopstveni sram, nesigurnost i anksioznost. Za najveći broj njih sve to predstavlja bolno emocionalno i mentalno iskustvo. Društveni pritisak uslovio je i činjenicu da sve do 2011. godine uopšte ne postoji vidljivost LGBT zajednice u Crnoj Gori. I danas je veoma mali broj njih koji su otvoreni u pogledu sopstvene seksualnosti. Dugo odsustvo pravne zaštite, dominantne društvene norme, tradicionalna patrijarhalna kultura i kulturološka kompleksnost, uskraćivanje jednakosti i dostojanstva, progoni i kažnjavanja u periodu nakon

Drugog svjetskog rata, seksualna strukturna stigma i diskriminacija, novija borba za rješavanje pitanja identiteta, povorke ponosa i nasilje koje je to pratilo, ključne su dimenzije na koje ova knjiga pruža odgovore i razvija diskusiju, posredstvom istraživačkih izvora i činjenica, stavljajući u fokus različite naučne perspektive.

Korijene tradicionalnog crnogorskog maskuliniteta Branko Banović nalazi u plemenskoj strukturi tradicionalnog crnogorskog društva i vremenu nakon osmanskih osvajanja, u sukobima i dominaciji „stočarske, ratničke i pljačkaške ekonomije“. To je za posljedicu nametnulo ekstremno maskulinu patrijarhalnu kulturu, koja se i danas ogleda u izraženom neprihvatanju LGBT osoba, ali i nasilju nad ženama. Životne šanse za žene u ranoj novovjekovnoj crnogorskoj historiji, a koje uglavnom figuriraju kroz „usputne i incidentne pomene na marginama“ u navodima Vuka Uskokovića okarakterisane su podređenim položajem žene, borbama za svoje interese i prava, i u traženju pravde. U istraživanjima Borisa Čalića, modni detalji i načini odijevanja uticali su da homoseksualne osobe budu izložene neprijatnostima, nasilju i diskriminaciji, što ostavlja traumatične posljedice na njihov život. Na ovim pokazateljima uočava se latentna disfunkcija crnogorske nediskriminatorne politike – u postojanju razlika, nejednakostima, nedovoljnoj zastupljenosti žena u društvenom i javnom životu, te izraženom nasilju nad ženama, kao i stalnom ugnjetavanju, uznemiravanju i nasilju nad LGBT osobama.

Pored brojnih primjera progona homoseksualnih osoba na prostoru bivše Jugoslavije, Ivan Tomović u svojim istraživanjima ukazuje na nedostatak istorijskih činjenica o homoseksualnosti, te da ignorisanje nepravdi koje su u prošlosti učinjene ovoj društvenoj grupi, ali i zanemarivanje ljudskih tragedija samo pojačava „nevidljivost“ LGBT zajednice i ne doprinosi pravdi i unaprjeđenju njihovog položaja. Crnogorska zvanična politika ni do danas se nije izvinila i ponudila adekvatnu kompenzaciju u pravičnoj distribuciji socijalne pravde, a zbog progona i patnji koje su LGBT osobe trpjele u prošlosti. U poređenju savremenih homofobnih stavova sa stavovima iz historije psihijatrije, Srđa Zlopaša nalazi zaprepašujuću podudarnost u crnogorskom društvu i po njemu bi to moglo da ukazuje na „univerzalnu homofobnu matricu koja se u različitom društvenom kontekstu drugačije eksternalizuje“. Stoga, jasno je da dosadašnji pozitivni efekti nediskriminatorne politike i dalje rezultiraju mnogim latentnim disfunkcijama, što autori naučnih radova u ovoj knjizi nedvosmisleno iznose na vidjelo. To u perspektivi stvara ozbiljnu opomenu, ali i obavezu na strani države da uloži mnogo više napora, revidira planove i uspostavi prakse koje će uvažiti stvarne razlike i nejednakosti.

U tome prepoznajem i najvažniju prednost ove knjige, jer je prilagođena različitim naučnim perspektivama. Iako je model za istraživanje stereotipa i predrasuda uslovljen LGBT osobama i polazi od takvih pretpostavki, nalazi naučnih radova upućuju

na mnogo dublju pozadinu i probleme u crnogorskom društvu. U tome bih naglasio i sjajnu ulogu urednika ovog izdanja, da na bazi tako objedinjenih radova, kroz perspektivu diskriminacije, nejednakosti, društvene neprihvatljivosti i nepravde prema jednoj društvenoj manjini, zapravo razotkrivaju i objašnjavaju sukobe i napetosti, i posljedično korijene podjela rodnih uloga i položaja žene, te očiglednih i latentnih disfunkcija normi u crnogorskom društvu.

To nas uvodi na teren američkog teoretičara Roberta Mertona i njegovog pojma *disfunkcije* kao poremećaja ili nesklada u funkcionisanju neke zajednice. Jednako kao što Merton u kritici funkcionalističke paradigme konceptualizuje manifestne i latentne funkcije, pri čemu se manifestne definišu kao one koje su namijenjene i tipično široko prepoznate, dok latentne funkcije to nijesu, tako, dakle, Slavka Jovićević ukazuje na obimnu (neistraženu) arhivsku građu „skrivenu“ istine o crnogorskoj prošlosti. Da bi ispunili zadate norme ponašanja naši preci su „nosili društvene maske“, tvrdi Jovićević, a to bi zapravo u ovom slučaju manifestovalo funkciju društvenog priznanja (šta će drugi misliti, šta će drugi reći), dok su s druge strane, zarad „latentnih“ (skrivenih) istina (funkcija) i stvarnih prilika u društvu ljudi potiskivali dostojanstvo ličnosti, individualna osjećanja i unutrašnje potrebe. Disfunkcija zajednice jasno se prepoznaje i u radu Ljiljane Gavrilović i Dušana Medina, koji ukazuju na nedostatak izvora i usmjeravaju pažnju na etnografsku građu iz prošlosti (počev od XIX vijeka

pa nadalje). Bračna heteronormativnost bila je važna za uvećanje crnogorske populacije, te oni sugerišu da se zbog toga u prošlosti istopolni seksualni odnosi i nijesu toliko ticali javnosti koliko je bilo važno zadovoljiti uvećanje populacije, zbog ekonomskih prilika i ratnih okruženja. S druge strane, u reprezentaciji narodnog stvaralaštva (tzv. narodni duh), kao što su pjesme, priče i pošalice, gotovo nigdje nijesu zabilježeni primjeri s homoerotskim motivima (za razliku od heteroerotskih), u čemu zapravo i pronalazim disfunkcionalnost zajednice, ali i „latentnu“ (skrivenu) istinu iz crnogorske prošlosti. I to se zadržalo sve do danas, poprimajući različite oblike i transformacije – ali s negativnim prefiksom u odnosu na istopolnu seksualnu privlačnost. To zapravo i otkriva pozadinu prisilne nevidljivosti kojoj su LGBT osobe društveno pritisknute da se tome i povinuju.

Ova razlika upravo ukazuje na „(ne)funkcionalnu“ korist takvog ponašanja koja se ogleđa u manifestovanom sistemu vrijednosti „čojstva i junaštva“, a koji u tako poremećenom i iracionalnom uređenju zapravo dovodi do anomalija i stvara probleme u diskriminaciji, nerazumijevanju, seksizmu, nasilju (nad ženama), nejednakosti, nepravdi, obezvrijeđenju sistema vrijednosti i korupciji. Zvanična politika nediskriminacije i promovisani međunarodni pravni standardi o jednakosti svih pred zakonom i istovremeno interpretirana stanovišta ranijeg ministra za ljudska i manjinska prava da ne bi bio srećan ako bi u Crnoj Gori postojao i jedan pripadnik lezbijske,

gej, biseksualne i transrodne populacije, klasičan je primer politike koja je stvorena da čini dobro, a istovremeno nanosi štetu. Promovisana funkcija o odsustvu diskriminacije i jednakosti svih rezultirala je latentnom disfunkcijom rasističkog i seksističkog nasilja i uznemiravanja, što Ksenija Rakočević detaljno objašnjava u svom radu o razvoju povorki ponosa i nasilju prema LGBT zajednici, zaključujući da država veoma malo ili gotovo ništa suštinski ne preduzima da se promijeni stanje u kojem se ugrožene manjine neće osjećati nepoželjno.

Čini se da Mertonova teorija soja (*Strain theory*) najbolje doprinosi razumijevanju crnogorske stvarnosti, na šta su me asocirali svi predstavljeni naučni radovi, i koja mi je poslužila da približim doživljaj i razliku između onoga što se manifestuje i stvarnih socijalnih normi i uticaja – „latentnih“ (skrivenih) istina iz prošlosti. Ipak, važna razlika je što se u postavljenoj sociološkoj strukturi i funkcijama ne ostvaruju „koristi“ po crnogorsko društvo. Naprotiv, u

pozadini „skrivenih“ i neistraženih istina može se reći da „devijantnost“ zapravo označava razvojni oblik „čojstva i junaštva“, koji za posljedicu nameće destruktivnost, tj. štetnost u svim segmentima, i sprječava ukupni društveni razvoj. U tome se prepoznaju disfunkcije, kao neželjene posljedice u funkcionisanju, odakle se zapravo i generišu (ograničene) šanse za sve one koji nijesu u skladu s „minfestom“ (čojstva i junaštva), a u pogledu onoga šta je dozvoljeno, a šta nije. Na taj način „latentna“ (skrivena) istina crnogorske prošlosti postaje obrazac stvarne društvene (ambivalentnosti) – pored ostalih, i prema LGBT zajednici. Ostaje nada da će nadležne vlasti ozbiljno sagledati činjenice i argumente koji su predstavljeni u knjizi i u saglasju s njenim nalazima dizajnirati adekvatne mjere antidiskriminatorne politike, koje će priznati stvarne razlike u odnosu na sve ugrožene i marginalizovane grupe, ali i podstaći državnu odgovornost da se duboko ukorijenjeni problemi povodom prihvatanja LGBT osoba rješavaju.

OTKRIVANJE
SKRIVENOG

...

IZVORIMA

...

SLAVKA JOVIĆEVIĆ

SLAVKA JOVIĆEVIĆ

PRILOG PROUČAVANJU
PATRIJARHALNO NEPRIHVATLJIVIH
OBLIKA SEKSUALNOSTI

Arhivska građa kao materijalni dokaz i prvorazredni izvor za nauku idealno je sredstvo za rušenje predrasuda, stereotipa i zabluda. Dosadašnja historijska nauka u Crnoj Gori više se bavila pitanjima države, nacije, ratova, značajnih ličnosti, takozvanom političkom historijom, a mnogo manje „društvenom“ mikrohistorijom. To potvrđuje činjenica da su od fondova koji se čuvaju u Državnom arhivu Crne Gore (iz druge polovine XIX i početka XX vijeka) u naučne svrhe bogato eksploatisani fondovi centralnih organa državne uprave. S druge strane, fondovi nižih organa, organizacija i tijela, koji se odnose na naše „obične“ pretke i njihov život u pozadini velikih događaja, ostali su zapostavljeni i zanemarivani sve do najnovijeg vremena. Sudeći po bogatstvu ovih izvora, izvjesno je da je predstava o prošlosti, odnosno naša historijska svijest, usmjeravana i kontrolisana i da su u tome zabluda i propaganda bile osnovno oružje vladajuće patrijarhalne ideologije. Može se reći da se upravo u njima kriju istine o brojnim pitanjima iz pojedinačne i kolektivne prošlosti, o kojima takozvana društvena historija i druge društvene i humanističke nauke i discipline tek treba da daju prave odgovore. Jedna od takvih tema, koja zaslužuje odgovoran pristup i preispitivanje, svakako je seksualnost. S tim ciljem, ovaj rad predstavlja mali doprinos istini o patrijarhalno neprihvatljivim oblicima seksualnosti.

Ključne riječi: arhivska građa, ratničko-patrijarhalno društvo, patrijarhalna kultura, predrasude, tradicija, društvene norme, ljubav, seksualnost, nasilje, lažni moral, ljudska prava, građanske slobode

SLAVKA JOVIĆEVIĆ

CONTRIBUTION TO THE EXAMINATION
OF TYPES OF SEXUALITY UNACCEPTABLE
TO THE PATRIARCHY

Archive material as material evidence and a primary scientific source is an ideal tool for counter-ing prejudice, stereotypes and fallacies. Historical science in Montenegro has until now addressed the issues of state, nation, wars, famous people – the so-called “political history” – much more than “social” microhistory. This is confirmed by the fact that the fonds most used for scientific purposes among the fonds in the State Archives of Montenegro (from the second half of the 19th and start of the 20th centuries) have been the fonds of central state administration bodies, which were heavily utilized. On the other hand, the fonds of lower-ranking bodies and organizations, pertaining to our “ordinary” ancestors and their life against the backdrop of major events, remained neglected and ignored until recent times. Judging by how rich these sources are, the idea of the past – and our historical awareness of it – was undoubtedly steered and controlled, with delusion and propaganda as the main weapons of the ruling patriarchal ideology. It could be said that it is precisely here that true answers are hidden to numerous questions from individual and collective past, which are yet to be properly answered by the so-called social history and other social and humanistic sciences and disciplines. One of such topics, deserving of a responsible approach and re-examination, is certainly sexuality. For this purpose, this paper acts as a small contribution to the truth of the types of sexuality unacceptable to the patriarchy.

Keywords: Archive material, warrior-patriarchal society, patriarchal culture, prejudices, tradition, social norms, love, sexuality, violence, false morality, human rights, civil liberties

UVOD

Za svakog naučnog radnika istraživanje arhivske građe je poseban izazov. Otkrivanje istina koje su u njoj bile „sakrivene“ omogućava novo sagledavanje prošle realnosti i pruža mogućnosti za objektiviziranje društvenih pojava, događaja, kao i pojedinačnih, ličnih priča. Ipak, ciljano tražiti zapise o slučajevima drugačije seksualne orijentacije u arhivskoj građi, nastaloj prije sto i više godina u crnogorskom ratničkom društvu, bilo bi prazno nadanje slično traženju igle u plastu sijena. Tim prije, ako smo svjesni koliko je patrijarhalna društvena svijest okamenjena u našoj savremenosti i koliko je do najnovijeg vremena bilo malo arhivista koji bi prilikom obrade arhivske građe i izrade informatičkih sredstava notirali ovakva dokumenta kao značajna. Praktično, to znači da bi rijetka dokumenta na ovu i mnoge druge „zabranjene“, stigmatizovane i tabuizirane teme bila zauvijek izgubljena.

Kao arhivistkinja-etnološkinja u Državnom arhivu Crne Gore na Cetinju, godinama istražujući arhivsku građu na temu žene (krajem XIX i početkom XX vijeka), suočila sam se s obiljem građe vezane za „skrivenu“ istinu u našoj prošlosti. Za onu manje reprezentativnu stranu suštinskih aspekata života naših „običnih“ predaka: položaj žene, nasilje u porodici, seksualno nasilje i zlostavljanje, incest, čedomorstvo, rodne uloge, odnose među polovima, poimanje seksualnosti...

Postojanje ovih marginalizovanih, zanemarivanih i zaobilazanih činjenica pokazatelj je da saznanje mogućnosti koje nudi sačuvana arhivska građa nijesu u dovoljnoj mjeri iskorišćene, te da postoji objektivna potreba za revidiranjem stavova o sopstvenoj kulturnoj samosvijesti u cilju sagledavanja tradicionalne kulture na objektivnan način. Krleža je govorio „da je zrelo samo ono društvo koje zna rasporiti i pogledati u sopstvenu utrobu“. U tom smislu, našem društvu tek predstoji hrabro razobličavanje patrijarhalnih „istina“ i razgradnja mita o sopstvenoj veličini i posebnosti koji se održavao vjekovima, sve do naše savremenosti. Štoviše, otvaranje dijaloga o raznim temama i razmatranje neafirmativnih tema, jedan je od ključnih elemenata svakog otvorenog društva i prvi preduslov za stvaranje mogućnosti da utičemo na našu sadašnjost kako bismo se građanski razvijali i napredovali.¹

Kao arhivistkinji, dužnost mi je da, osim na bogatstvo raspoloživih dokumenata koji čekaju da budu istraženi i valorizovani, ukažem i na nedostatke i ograničenja arhivske građe kao prvorazrednog izvora za nauku. Naime, prilikom rekonstruisanja prošlosti kroz prizmu arhivske građe, moramo imati

¹ To, zapravo, i jeste cilj nauke – da doprinese razvitku društva. Pavle Savić kaže: „Nauka treba da služi čoveku, i to nije fraza, to je neophodnost da čovek pomoću naučnih tekovina savladava teškoće koje se javljaju na njegovom putu za opstanak i dalji razvoj civilizacije“ (Vučković 2003: 4).

na umu da je takvo njeno sagledavanje samo jedan od mogućih pristupa. Prvo, iz razloga što je naše transponovanje u to vrijeme i sposobnost ispravnog čitanja dokumenata veoma upitno i, drugo, zbog same prirode nastanka arhivske građe.² Polazeći od pretpostavke historičara da postoji samo ona istorija koja je sadržana u izvorima, nužno se nameće pitanje koji segment prošlosti mi zapravo saznajemo iz sačuvane arhivske građe, odnosno koji je to dio nekadašnje stvarnosti i kolike su njegove razmjere u odnosu na onaj bespovratno nestali i nezabilježeni dio života.³ Ako se tome doda da raspoložive izvore „filtriraju pobjednici“, onda je teško očekivati apsolutnu objektivnost u bilo kakvoj interpretaciji prošlosti. Ovo tim prije jer su oba elementa promjenljiva. Smjenom generacija interpretatora činjenica, odnosno historičara, i otkrivanjem novih činjenica, istina se mijenja i dopunjava. U najboljem slučaju, objektivnost i istina svakako su ideali kojima treba težiti.

² U najvišem obimu arhivska građa je nastala kao posljedica konfliktnih situacija i u njoj najviše podataka sriječemo o destruktivnoj strani čovjekove ličnosti, a mnogo manje o lijepim stranama života. „Historičari, pak, tvrde da nema istorije bez dokumenata. Kako se oni nalaze u arhivima, za koje je davno uočeno da čuvaju patologiju života, logično je pretpostaviti da glavni dio ekspozicije čine razni oblici društvene patologije“ (Rastoder 2000: 45).

³ Rastoder 2000: 51; „Grob odnese više, beskrajno više, nego bilo koji dokument spasi“ (Šušnjić 2006: 26).

Drugim riječima, iako nam arhivska građa otvara perspektivu iz koje možemo sagledati stvarnost očima činjenica, tajnu koja stoji iza napisanih redova, kako kaže don Branko Sbutega, nećemo nikada saznati. Dokumenta nemaju „dušu“ i ne daju eksplicitno informacije o strahovima, planovima i motivima učesnika. Ona ne sadrže apsolutnu istinu jer je ona mnogo sveobuhvatnija i složenija nego što možemo da zamislamo, ali nam omogućavaju makar da saznamo jedan njen dio.

ISTORIJSKA I DRUGE HUMANISTIČKE NAUKE

Nalazeći u herojskoj prošlosti dokaze o svojoj veličini i slavi, Crna Gora je decenijama, možemo reći i vjekovima, živjela u romantičarskom zanosu i čežnji za tim vremenima. Krajem XIX vijeka ovakvo stanje se značajno mijenja i sve je vidljiviji uticaj modernih evropskih tekovina u svim oblastima života. Ipak, ovaj uticaj nije bio dovoljan da bi se razgradili učvršćivani oblici bratstveničkog, plemenskog i patrijarhalnog života, odavno prevaziđeni u najvećem dijelu Evrope.⁴ Period prosvjetiteljstva

⁴ „Crna Gora je faktički preskočila jednu društveno-ekonomsku formaciju pa je iz plemenskog društvenog ustrojstva direktno ušla u neku arhaičnu vrstu kapitalizma koji je bio davno prevaziđen u Zapadnoj Evropi“ (Marinović 2008: 27).

koji je kasnio na ovim prostorima više od jednog stoljeća teško je i uz mnogo otpora nalazio svoje mjesto. Značajno kašnjenje s osnivanjem i razvojem visokoobrazovnih, naučnih i kulturnih institucija i stvaranjem obrazovanog i naučnog kadra dodatno je uticalo na konzerviranje patrijarhalnih društvenih odnosa i patrijarhalne svijesti. Nakon zapaženog vremena prosvjećivanja u socijalizmu,⁵ proteklih nekoliko decenija imali smo svojevrсни primjer pojačane retraditionalizacije i vraćanje istorijskog točka unazad, što je imalo dalekosežne posljedice na crnogorsko društvo.

Iako se često pozivamo na tradiciju i istoriju, naš kulturni kontinuitet nikad nije bio dovoljno istražen i proučen, već je prvenstveno tretiran kao dio narodnih običaja, znanja i vjerovanja. Stvarni problem je ležao u tome što je u postojećim datostima teško bilo objektivno govoriti o patrijarhalnoj kulturi zato što je proces njene objektivizacije podrazumijevao promjenu opšteprihvaćenih normi i vrijednosti na kojima smo vaspitavani, odnosno preispitivanje onih stavova u koje smo slijepo vjerovali, nerijetko bez dokaza ili na osnovu usmenih svjedočenja. Tako smo naučeni da vjerujemo, da istoriju „slušamo“ i da

⁵ U vrijeme socijalizma društvo je posvećivalo posebnu pažnju razvoju kulture kod svih slojeva društva posebno onih na selu. Otvarani su domovi kulture i čitaonice, organizovani razni kulturni sadržaji, vršilo se opismenjavanje i prosvjećivanje stanovništva posebno žena, podizalo opšte i zdravstveno obrazovanje, sprovodila vakcinacija...

ne provjeravamo pripovjedačko nasljeđe. Tradicija kao skup ubjedenja i vrijednosti kroz duži vremenski period ostala je veoma stabilan sistem kao regulator načina razmišljanja i ponašanja, hraneći, braneći i održavajući samu sebe neznanjem, siromaštvom i nasiljem. U dodiru s novim političkim, ekonomskim, tehnološkim i drugim okolnostima samo se minimalno prilagođavala, a mi kao pojedinci i kolektiv ostajali vjerni, često ostrašćeni čuvari naslijeđenih predrasuda, stereotipa i zabluda. Danas, iako na putu u evropsko građansko društvo, na svakom koraku se osjeća da naše društveno biće pati od malog kapaciteta volje za promjenama i da se daje prednost tradiciji u odnosu na principe na kojima se zasniva moderna civilizacija.⁶ Mnoga pitanja važna za oblikovanje duhovnosti našeg društva,

⁶ To ne znači odricanje od tradicije niti okretanje leđa njenim slavim tekovinama, već oslobađanje od negativnih elemenata koji su neprimjereni današnjem vremenu i iz temelja promijenjenom načinu života. Čuvati nasleđe nipošto ne znači ograničavati se njime. „Jer svako vraćanje tradiciji kao izolovanoj i bezobličnoj vrednosti nije ništa drugo nego tradicionalizam koji je podjednako opasan i za sudbinu kulturnog nasleđa i za sudbinu savremenog stvaralaštva“ (Ралевић [ур.] 1976: 371); „Kultura koja bitnije ne utiče na stvaranje novih potreba i novih vrednosti ozbiljno dovodi u pitanje svoje temelje i smisao svog postojanja i trajanja. Jer, bez stvaralačkog traženja, bez duha raznovrsnosti i dinamičnosti nema ni nove potrebe ni kulture koja bi širila prostor vrednosti“ (Ралевић [ур.] 1976: 374).

odnosno naroda i države u građanskom smislu, nijesu otvarana ili pak nije rađeno na pravi način. Stoga, Crna Gora danas živi prošlost evropskih država u građanskom smislu.⁷

Očito je da želja za napretkom na putu ka demokratskom i građanskom društvu nije praćena odgovornim sagledavanjem sopstvene prošlosti i suočavanjem s njenom cjelinom – „pozitivnom“ i „negativnom“. Dosadašnja istorijska nauka u Crnoj Gori više se bavila velikim pitanjima, takozvanom političkom istorijom – pitanjima države, nacije, ratova, bitaka, značajnih ličnosti, svim onim temama koje su doprinosile uzdizanju nacionalnog ponosa zajednice i razvijanju snažnog kolektivnog identiteta. U tom smislu, ratovi koje su naši preci vodili u svrhu očuvanja biološkog bića i slobode, njihova pregnuća i junaštvo radi kolektivnog samoodržanja, dobili su u našoj istoriji i mitologiji svoju poznatu afirmativnu formu. Međutim, o tome koliko je surovost istorijske realnosti na ovim prostorima i kontinuirano ratovanje, iz vijeka u vijek, u koje su bili uključeni svi pripadnici zajednice, muškarci, žene i djeca, jer nije bilo formalnih vojnih jedinica, preko tradicije i zatvorene patrijarhalne svijesti, ostavila traga u našoj psiho-socijalnoj konstytuciji – u našim

⁷ Kao i svi ciljevi koji se odnose na „promjenu svijesti“, nakon usklađivanja zakonskih propisa i ispunjavanja forme, najefikasnije se postižu kroz obrazovni proces. Još su Aristotel i Platon smatrali da vaspitanje i obrazovanje građana predstavlja jedan od najvažnijih zadataka države.

venama, genetici i mentalitetu u negativnom smislu, malo je i nedovoljno pisano.⁸

Obilje arhivske građe koja se čuva u Državnom arhivu Crne Gore i koja se odnosi na pozadinu velikih događaja, na život u sjenci, mirne dane i „običnu“ svakodnevicu, na najrazličitije segmente iz ličnih i privatnih života naših predaka/pretkinja je zapostavljano, zanemarivano, prenebregavano, ostajući na periferiji naučnih istraživanja sve do naših dana. Sudeći po bogatstvu ovih nekorisćenih izvora, izvjesno je da je predstava o prošlosti, odnosno naša istorijska svijest, usmjeravana i kontrolisana i da su u tome zabluda i propaganda bile osnovno oružje vladajuće patrijarhalne ideologije.⁹ Upravo u ovom

⁸ Sa predavanja prof. Radoja Cerovića u Centru za obuku sudija i državnih tužilaca u Podgorici 2017. godine.

⁹ Istorijska svijest je sve ono što jedan narod vjeruje i misli o sebi. U velikoj mjeri je ispunjena mitovima, legendama, pričama, lažima, predrasudama, zabludama, ideologijama, a u mnogo manjoj mjeri istinom. Istorijska nauka je dio istorijske svijesti zasnovane na izvorima. Njen zadatak je da uz pomoć naučne metodologije bude stalna kritika istorijske svijesti. „Ono što danas zovemo istorijskom svešću (punom mitoloških slika i ideoloških interesa), pa i istinitom istorijskom svešću (istorija kao nauka), možda je samo pola istine o prošlosti, a ne cela istina. To pola istine izgovarao je glas moćnih, dok se glas nemoćnih izgubio već u času kad je bio izgovoren. Oni su bez istorije, iako stvaraju istoriju“ (Šušnjić 2006: 25). Nažalost, naše savremeno društvo i dalje ne čuje „glas nemoćnih“, što je opet „samo pola istorijske istine“ koju ćemo i mi ostaviti budućim generacijama.

moru neistraženih izvora kriju se istine o mnogim pitanjima iz pojedinačne i kolektivne prošlosti, o kojima takozvana društvena istorija (mikroistorija) i druge društvene i humanističke nauke i discipline tek treba da daju svoje odgovore.

Realnost ovih dokumenata je neumoljiva. U njima nalazimo mnoštvo primjera o mizoginim principima, lažnom moralu, dvostrukim aršinima, o strahu koji su naši preci imali pred manifestacijama nekih od najsubverzivnijih bioloških principa kao što su ljubav i seksualnost. Iz njih saznajemo otrježnjujuće dokaze o svemu onome što čini naličje viteške romantike i retoričkih floskula kojima smo zadojeni od najranijeg djetinjstva, u porodici, tokom vaspitanja i obrazovanja, školovanja i sticanja akademskih zvanja... Suočavanje s ovim materijalnim činjenicama je veoma korisno u procesu preispitivanja stavova u koje smo slijepo vjerovali i opšteprihvaćenih normi i vrijednosti na kojima smo odgajani. Dragocjenost ove građe je upravo u tome što u procesu suočavanja s prošlošću i sa sobom može biti idealno sredstvo za našu pojedinačnu, odnosno kolektivnu duhovnu katarzu. Posmatranjem naših predaka, kao u ogledalu, pojedinačno i kolektivno, možemo prepoznati sopstveno lice i uspješno razotkriti samoobmanu i zamišljenu sliku o sebi. Ona je, dakle, i najbolje sredstvo za spoznaju sopstvenog identiteta, kako na individualnom tako i na kolektivnom nivou. Takođe, da iza naizgled homogenog patrijarhalnog društva nađemo mnoštvo svjedočanstava o životu

„običnih“ pojedinaca koja otkrivaju svu složenost i nesavršenost ljudskog bića, nezavisno od pola, nacionalne i geografske pripadnosti, ali i nemogućnost kontrole ljudske prirode uprkos strogih patrijarhalnih nazora i stega.¹⁰

Mnogo je, dakle, tema koje su zaobilažene, zapostavljane i nedovoljno rasvijetljene ili ih je patrijarhalna ideologija obukla u svoje glorifikovano, romantičarsko i idealizovano ruho. Između ostalih, posebnu minucioznu i multidisciplinarnu analizu zaslužuju negativne strane ovog autoritarnog sistema i vjekovima učvršćivana autoritarna svijest. Malo je pisano o opsesivnoj želji naših predaka za vlašću, s jedne strane i, s druge, o izraženom podaničkom mentalitetu, o potrebi za socijalnom dominacijom – o nezdravoj potrebi za „nadgornjavanjem“ i takmičenjem,¹¹ za poistovjećivanjem sa statusnim

¹⁰ „Svi mi još i sad nosimo u sebi stare varvarske instinkte, utopljene u našoj krvi, nevidljive zato što su nesvesni, i nikakva kultura ne štiti čoveka u potpunosti od nekog neočekivanog bleska takvih, njemu samom stranih instikata i žudnji: tajanstveno nas u našem podsvesnome tokovi stalno vraćaju natrag u ona pradačna vremena pre svih propisa i morala. I makar mi uložili svu snagu da taj svet nagona odstranimo iz našeg budnog delanja – to, u najboljem slučaju, možemo učiniti plodnim samo u duhovnom i moralnom smislu, ali se njega ne možemo potpuno osloboditi“ (Cvajg 1983: 316).

¹¹ Svetislav Marinović, govoreći o agonu kao snažnoj i iskonskoj želji za iskazivanjem i takmičenjem, imanentnoj čovjeku, o crnogorskoj varijanti kaže: „često je divljački i

simbolima... Takođe, osjeća se velika praznina u našoj nauci kada je riječ o onim kulturološkim „manama“ koje su pod uticajem patrijarhalnih naslaga i tradicije ostale dominante u mentalnim profilima naših savremenika. Tako imamo danas, u potpuno izmijenjenim društveno-ekonomskim okolnostima i drugačijem sistemu vrijednosti, da na svakom koraku prepoznamo odlike patrijarhalne kulture, morala, navika, mana, poroka, odnosa prema činjenicama, iluzija, fikcija, kultova, doživljaja vlasti, moći, bogatstva, autoriteta, usmene tradicije, svijesti o mjestu i ulozi žene u društvu, rodnih odnosa,

netolerantan, previše je isključiv i borben da bi bio oplemenjen praštanjem kao emanacijom nadmoćnosti. Njemu je previše rijetko moralni mentor Marko Miljanov koji govori i piše o fantastičnim primjerima čojstva i junaštva, ali samo o primjerima, ne i opštoj pojavi. Oni nisu postali način života nego svjetionici čije moralne uzore treba slijediti. No, u jednoj ‘besudnoj’ zemlji gdje svako ratuje sa svakim, gdje su vječite zavade i neprijateljstva način života, gdje je teško biološki preživjeti ako je čovjek obziran i gdje vladari gaze posljednje ostatke starog agona svojom bezobzirnošću, nije mogao biti izgrađen solidan mehanizam jednog zdravog i civilizovanog takmičenja. Zato je Marko Miljanov kao arhetip jedne poštene, humane i iznad svega junačke utakmice morao da strada. Bio je previše usamljen i sam da bi mogao da opstane. [...] Agon kao poriv i intelektualna potreba za takmičenjem kod crnogorske populacije se razvija od najranijeg djetinjstva... Izolovani u svojim brdima, zarobljenici tradicije i uvijek na oštrici mača, oni su cijenili samo ono što su vidjeli, jer nijesu čitali“ (Marinović 2008: 54–56).

jezika, rituala, običaja, odnosa prema seksualnosti... Duboko ukorijenjeni mentalno-emocionalni šabloni i obrasci očitavaju se u važećim socijalnim modelima, načinu razmišljanja, ponašanja, podjela, tekućih društvenih dešavanja, političkih prilika, odnosu prema različitostima...

O patrijarhalnoj porodici, koja je u svim segmentima i funkcijama bila prilagođena ratničkim uslovima života i privređivanja, dosta je pisano u afirmativnom smislu (kao bazi za regrutaciju „puškonoša“, sistemu nasljeđivanja, organizaciji rada i podjeli poslova, srodničkim i porodičnim odnosima, simbolu sigurnosti ukućana...). Međutim, naličje crnogorskog porodičnog života ostalo je gotovo netaknuto. Nerasvijetljene su posljedice prenamaglašenog muškog autoriteta, zloupotrebe fizičke snage i ispoljavanja agresivnosti u porodičnim i društvenim odnosima, ali i posljedice, strah ukućana i fizički slabijih, ne/funkcionisanja enormnog broja porodica, čiji su muški predstavnici stradali u ratu ili su otišli u pečalbu, podređenog položaja žene, rodnih uloga i stroge podjele na muške i ženske poslove, nejednakog odnosa prema muškoj i ženskoj djeci, kulta žene kao majke i sestre u odnosu na ženu kao ženu, uloge žene u ekonomskom održanju zemlje, tabuiziranja teme preljube, delikata svih vrsta, čedomorstava, seksualnosti koja tek danas, pod uticajem sa strane, polako dobija svoje mjesto...

Činjenica da je porodica kao privatna sfera bila nedodirljiva, da se ćutalo o privatnostima, da

se pojedivosti iz porodičnih odnosa nijesu smjele iznositi vani,¹² daje nam za pravo da sumnjamo u postojanje prikrivenih slučajeva zlostavljanja i porodičnog nasilja, u čemu arhivska građa, nažalost, ne oskudijeva. Nadalje, nezasluženo je malo pisano o tome kako je sačuvano strahopoštovanje prema fizičkoj snazi, kako se razvijala netrpeljivost prema pojedinačnoj i kolektivnoj drugosti i prema ljudskim slabostima. Takođe, malo je pisano i o veoma nehumanom odnosu prema bolesnima kao posljedici neznanja, o tome kako nas je traumatična prošlost navikla da sliku svijeta baziramo na kratkoročnoj viziji života, da stvari gledamo crno-bijelo, da smo isključivi, nefleksibilni i autoreferentni u stavovima, da ne osuđujemo nasilje i neistine. Neizgrađen odnos prema činjenicama uzrokovao je kolektivnu amneziju u vezi s mnogim pitanjima, ličnostima i temama iz naše prošlosti, što je uticalo na tolerantnost prema neistinama... Još funkcionišemo po patrijarhalnim matricama: da sve ono što se uspije prikriti, kao da se nije ni desilo, da istinu ne treba saopštiti zbog „mira u kući“ i „suzbijanja posljedica“, zbog čuvanja „imidža“ i ideala o „čojstvu i junaštvu“. ¹³ U očuvanoj patrijarhalnoj kulturi pojmovi „istina“, „iskreno“, „pošteno“ ne podrazumijevaju

uvijek striktno pridržavanje činjenica, već često znače ono što se misli da je dobro za nas, za našu prošlost, sadašnjost ili budućnost. S druge strane, to znači da je iskrenost kao osnovno načelo demokratičnosti, njeno saopštavanje i prihvatanje, još uvijek neadekvatno valorizovano i da nije preovlađujuće u životu Crnogorki i Crnogoraca.

Riječju, nedovoljno je pisano kako i koliko su stalni ratovi i oružje u zatvorenoj, do beznađa siromašnoj i neprosvijećenoj zemlji na periferiji tadašnje Evrope, oblikovali njenu ekonomiju, naše pretke, istoriju, ideologiju, politiku, mentalitet, odnosno generacije u Crnoj Gori, sve do današnjih dana. Treba li naglašavati da je u proteklom periodu uložena ogromna energija da ostanemo „kratkovidni“ prema „neafirmativnom“ dijelu istorijskog nasljeđa što je, usporavajući razvoj građanske svijesti, usporavalo opšti društveni razvitak? Možemo reći da je naše poznavanje i razumijevanje onoga što zovemo „istina“ o prošlosti, u najboljem slučaju, subjektivno, djelimično i nepotpuno.

PRETVARANJE I LICEMJERSTVO

Najteže obmane su često „izrečene“ prećutkivanjem činjenica.¹⁴ Stoga ćemo se ovdje dotaći pretvaranja,

¹² Ovo patrijarhalno pravilo potvrđuju i dobro poznate izreke: „najbolje je ćutati, jer i zidovi imaju uši“, „što prođe 32 zuba, prođe i 32 druga“.

¹³ Vrijednosni sistem patrijarhalnog društva „naređivao“ je da se poriče preljuba i nasilje u porodici.

¹⁴ „Najokrutnije laži često se kažu ćutanjem“ – Robert Luis Stivenson (1850–1894).

licemjernosti i tajenja,¹⁵ kao osnovnih elemenata/obrazaca na kojima je počivala patrijarhalna kultura. Premda arhivska građa ne oskudijeva u dokazima ovog vida samoobmane i uprkos spoznaji da je razotkrivanje pretvaranja od suštinske važnosti za proces demokratizacije, emancipacije i stvaranja zdravog društva, dosadašnja nauka nije posvetila dužnu pažnju ovom pitanju.

Patrijarhalni društveni sistem, počivajući s jedne strane na neznanju, a s druge na kaznama, namećao je svim pripadnicima zajednice da se uklope u vladajuće predstave o tome kakvi bi trebalo da budu. Od najranijeg djetinjstva razvijan im je strah od sopstvenog ispoljavanja, koji zapravo sadrži sve ostale strahove: strah da se kaže ono što se misli, strah od ostvarivanja sopstvenih želja, od sreće, od autentičnosti i originalnosti, strah od neprihvatanja, odnosno odbacivanja od strane porodice i sredine.

¹⁵ O korijenima i manifestacijama ovih naših ličnih i kolektivnih karakternih osobina bezbroj je primjera u arhivskoj građi. Pretvaranje, kao jedan od veoma zastupljenih oblika obmane, osim što je pomagalo boljem prilagođavanju, omogućavalo je i upravljanje međuljudskim odnosima. Pretvaralo se i iz najrazličitijih razloga: radi lažnog ličnog predstavljanja, ostavljanja određenog utiska; da se neko omete, pokori, ocrni, zbuni, zastraši, oduševi; da se zamaskira, fascinira, dobije položaj, mjesto, zasluga, nagrada, javno priznanje, pripadnost, ugled... Zajedničko svim predstavama pretvaranja je bilo da se nije prezalo od skrivanja istine, njenog dotjerivanja i uobličavanja iz najrazličitijih motiva.

Pridržavajući se propisanih pravila ponašanja, ne pomišljajući da bi mogli da pokažu svoju individualnost, pretvarali su se jer nijesu smjeli otvoreno pokazati nijednu vrstu emocija, osjećajnost, ljubav, sreću, strah, nježnost, žalost, pažnju. Nijesu govorili o svome tijelu, o tjelesnim potrebama, o svojim posebnostima/različitostima ili ličnim željama. Ugovoreni brakovi su bili opšta praksa čija je osnovna funkcija bila reprodukcija, odnosno rađanje muškog potomstva, bez koga objektivno, u teškim uslovima privređivanja i stalnim ratovima, nije bilo opstanka.

Da bi ispunili zadate norme ponašanja i da bi se što više uzdigli u očima drugih, generacije naših predaka su živjele pretvarajući se i tako zadovoljavajući svoju potrebu za društvenim priznanjem. U zarobljeništvu ovakvih normi, pretvarali su se jer su živjeli za to „što će drugi misliti“, „što će narod reći“, da se ne „izgubi glas“, za „ime poslije smrti“. Da bi ispunili opšteprihvaćenu mantru – „čovjek nije ono što misli da je, nego ono što drugi misle o njemu“, naši preci su nosili društvene maske, žrtvujući svoje pravo *ja* njegovoj spoljašnjoj pojavi.¹⁶ Jednostavno, lične potrebe i želje nijesu postojale, one su žrtvovane zarad opšteg dobra zajednice. Znali su da je svako savlađivanje individualnosti i osjećanja bilo socijalno nagrađivano i obratno, svako

¹⁶ Janus, rimski bog s dva lica – jednim kojim gleda naprijed i drugim unazad, još u antičko doba pokazuje duboko razumijevanje ljudske prirode.

njihovo nesavlađivanje umanjivalo je dostojanstvo ličnosti. Opterećeni slikom o sebi i strahom za lažno *ja* koje je samo sebi najvažnije i koje nipošto ne želi izgubiti prvenstvo, bili su spremni na svaku cijenu. Otuda i izreka „najskuplja su narodna priznanja“. ¹⁷ Potiskujući iskrena osjećanja i svoju pravu prirodu, oni su potiskivali i svoju ličnost. Na taj način je dolazilo do njenog razdvajanja, jer su jedan život vodili u javnosti, a drugi iza zatvorenih vrata koji su tajili. Nijesu se usuđivali da budu ono što jesu, jer je spoljašnjost bila važnija od suštine. ¹⁸ Step

¹⁷ Iako rječnici ne kažu da „pretvarati se“ znači lagati ili obmanjivati, pretvaranje je veoma opasno zato što je „tako nevidljivo utkano u našu svakodnevicu da vodi ka stvaranju lažnog ja. Nasuprot onome što nam kažu rečnici, pretvaranje jeste potencijalno najopasniji oblik obmane, zato što pre može da znači živeti u laži nego reći jednu laž. Mi smo najmanje sposobni da sebe uhvatimo na delu i to je poznata stvar. Kada izgovaramo direktnu laž, mi smo u grču. Pretvaranje je, pak, tako nevidljivo utkano u pletivo naše svakodnevice da vodi ka stvaranju lažnog ja. Tako najčešće nema nikakvog usputnog grča zato što se, na kraju krajeva samo pretvaramo. S vremenom prestajemo da primjećujemo i da to, uopšte, činimo. Pretvaranje, patrijarhalni način života umrtvljuje našu strast, guši naše izbore i udaljava nas od saznavanja vlastitih istina i života u skladu s njima. Naravno, postoje druge vrste pretvaranja koje nam mnogo više pomažu nego što nanose štetu“ (Lerner 2005: 138).

¹⁸ Naprosto, patrijarhalna kultura ih je učila da budu licemjeri, a znamo da je jedini grijeh koji je Isus osudio bilo upravo licemjerje. „Iskrenost prema samom sebi, to je ono što

tolerancije za bilo kakva odstupanja od opšteusvojenih pravila i normi bio je sveden na minimum, a svako kršenje postavljenih pravila, bilo kakve varijacije i razlike, strogo su kažnjavane, zabranjivane ili stigmatizovane. U nedostatku pravnog sistema i institucija, izgrađeni sistem moralne osude je, osim elementa pouke ostalima („svima“), često značio doživotnu socijalnu izolaciju, izopštenost od svih, pa i najbližih srodnika. Ovakva običajna praksa ¹⁹ i nakon uspostavljanja pravnog sistema u zatvorenoj i neprosvijećenoj sredini nastavila je da živi nesmanjenim intenzitetom.

Našu savremenu kulturu još uvijek karakterišu patrijarhalna ideologija i mitomanija, način razmišljanja, sistem ustaljenih vrijednosti, objašnjenja, način interpretacije događaja, prepoznatljivi obrasci i šabloni. U velikoj mjeri se održala lična i kolektivna identifikacija s prošalošću, rodna neravnopravnost, polna diskriminacija, netolerancija prema različitostima, tolerancija prema nasilju, nepotizmu, autoritarnoj vlasti, nepostojanje vladavine prava

nam daje osjećaj čistote“ i „budite vjerni sebi“, napisao je Šekspir. Polazeći od činjenice da zadovoljstvo dolazi spolja, a sreća iznutra, mogli bismo reći da su Crnogorci, zarad zadovoljstva koje je pružao dobar glas, bili veoma nesrećni.

¹⁹ Očito da je Sula Radov bio u pravu kad je rekao – „Običaj je tvrdi od zakona – prvoga čuva vrijeme, a drugoga vlast“, i da nije slučajno nastala narodna poslovice „lakše je zemlju prodat, no u njoj adet izgubiti“.

i zaštite javnog interesa, doživljavanje države kao nečega tuđeg, a ne kao servisa građana, neobjektivno sagledavanje činjenica, nedostatak umijeća komunikacije, vođenja dijaloga i svrshodne debate. Kao posljedicu toga što su generacije naših predaka živjele pretvarajući se i tako zadovoljavajući svoju potrebu za društvenim priznanjem, danas imamo istu naviku pretvaranja kao važan relikv patrijarhalne kulture i aktivni mentalno-emocionalni obrazac. Zajedno, pod ruku s ovim nesvjesnim obrascima, ostale su duboko ukorijenjene navike imenovanja, etiketiranja i diskriminisanja, kao suptilni načini kontrole ljudskog ponašanja. I danas je veoma privlačno suditi o drugima, donositi površne zaključke, davati im pojmovni identitet. Na taj način se identifikujemo s uslovljenostima i zajedno s etiketiranim postajemo žrtve i zarobljenici te iste uslovljenosti.

Naslijeđene norme iz ratničkog patrijarhalnog svijeta učinile su da smo kao društvo ostali uskraćeni za brojne oblike tolerancije, ljubavi, praštanja, uvažavanja argumenata, pristojnu komunikaciju, dijalog, kompromis, profesionalizam, poštovanje različitosti, privatnosti, osjećajnosti, pokazivanje emocija, saosjećanja i empatije, straha, vođenje „svog“, a ne „tuđeg“ života, slobode govora, izražavanja, mišljenja, poštovanja građanskih prava i sloboda... Naše društvo je tek na početku dugotrajnog puta tranzicije patrijarhalne u građansku svijest, puta iz surove realnosti u prostor slobode izbora i odsustva straha od različitosti.

SEKSUALNOST

Među temama koje pripadaju zapostavljanoj strani društvene istorije i koje zaslužuju odgovorno otvaranje i preispitivanje svakako je seksualnost. Iako je seksualnost sastavni dio ljudske prirode²⁰ i veoma važno identitetsko pitanje, kroz istoriju je poznato da su religija²¹ i patrijarhalna kultura zabranjivale sve što je bilo vezano za ovaj društveni fenomen. Upravo zbog tajnovitosti koja je obavijala ovo pitanje postoji objektivna potreba da se suočimo s ovim dijelom naše prošlosti.

Nije bilo slučajno što se, u surovim prirodnim i istorijskim životnim okolnostima, revnosno vodilo računa o potiskivanju svih zadovoljstava, što su proklamovani etički kodeksi i tradicionalni sistem vrijednosti štitili društvo od različitih vrsta

²⁰ Mnogi mislioci smatraju da je seksualni poriv najmoćnija sila u nama, koja se ne može razumski objasniti i koja stoji u pozadini najvažnijih ljudskih težnji kao što su volja za životom, za reprodukcijom... Frojd je tvrdio da je veliki dio našeg ponašanja vođen silama izvan naše svijesti. Šopenhauer je istakao da iako mislimo da svjesno biramo svoje aktivnosti u stvari smo vođeni dubokim biološkim silama. Latinski dramatičar Terencija je rekao: „Onim što nije obdareno razumom, ne može se razumski ni upravljati“.

²¹ Preko hrišćanstva se stavovi o seksu kao grijehu provlače sve do savremenog doba. Kao i sve religije, Pravoslavna crkva je osuđivala nagonске potrebe i propagirala da zadovoljenje prirode vodi u pakao.

prekršaja, naročito ljubavnih i seksualnih i na taj način sprječavali posljedice koje su neki oblici seksualne komunikacije mogli izazvati. Patrijarhalni moral je podrazumijevao da se prirodni nagoni moraju potisnuti te da je tjelesno nešto protiv čega se treba boriti, dok je seksualnost tretirana isključivo kao bračna dužnost koja je opravdana samo ako je u funkciji reprodukcije. Kao i u drugim zatvorenim društvima, seksualnost izvan braka i funkcije reprodukcije mistifikovane su vezivanjem za osjećaj krivice i grijeha.²² Poistovjećivane su s nepoželjnim socijalnim pojavama kao što su požuda, skardnost, bludničenje, razvratnost, raskalašnost, odnosno kao nešto nemoralno i prljavo. Ljudsko tijelo, seksualna priroda, ljubav i njeni razni „demoni“ bili su zabranjeni prostor, o kojem se nije smjelo govoriti.

Pokazivanje ljubavi i nježnih osjećanja jednih prema drugima smatrano je znakom slabosti koje ne priliči ratniku i ratničkom narodu. Komentarišući konstataciju Gerharda Gezemana²³ o erotskoj uzdržanosti Crnogoraca, historičar Savo Vukmanović kaže: „Erotsku uzdržljivost Crnogoraca Gezeman

objašnjava biološki, što u stvari ne pogađa njenu funkciju, nego joj služi. Erotika, ljubav, žena – kaže on – to je neozbiljan, nemuški, neherojski element života. Brak i djeca, preci i potomci – to je smisao života; to je ozbiljno, muško i herojsko, jer služi održavanju kuće, bratstva, plemena i naroda. Ljubav kao privatno uživanje, to je ono što se u ovom društvu suzbija i poriče“ (Вукмановић 1968: 198). To je „zabranjeno voće“, kaže Branko Popović i pojašnjava: „Budući da je najznačajniji i najlepší odbrambeni mehanizam sirotog čovjeka ratničkog naroda, ljubav je – upravo zbog te visoke vrednosne pozicije – najkontrolisaniji oblik međuljudskog ponašanja. Stoga i najugroženija, skrivana sloboda“ (Поповић 2005: XXVII).

Dakle, ljubav ili bilo koja njena manifestacija, kao što su bliskost ili nježnost, bile su nepoželjne, zabranjivane i kažnjavane kao najdrskiji zločin. Uskraćeni od najranijeg djetinjstva za ovo moćno osjećanje iz koga proizilaze sva druga, u lancu generacija naši preci su prenosili predrasudu da je ljubav negativno/neafirmativno osjećanje i znak slabosti. Zbog toga su se ustručavali da je pokazuju, da je pružaju drugima i šire oko sebe. S druge strane, emotivna distanciranost, grubost, surovost, nepostojanje iskrenih odnosa između supružnika i prema djeci, posebno ženskoj, iskazivani su kao imperativ koji se ne smije prekršiti. Možemo ustvrditi da su naši preci, u stalnoj borbi između osjećanja i razuma, žrtvovali osjećanja – stranu bez koje se ne

²² Poznato je da u zapadnoj kulturi i hrišćanskoj religiji prevladuje stav o prvobitnom grijehu i grešnom začecu, odnosno priča o polnom činu na koji je Eva navela Adama, čime je navukla krivicu na svoj rod. I u Crnoj Gori žena je bila sinonim grijeha. Otuda termin *pogrešilica* za one koje su u nezakonitoj vezi ostale trudne.

²³ Gerhard Gezeman (Gerhard Gesemann, 1888–1948), poznati njemački slavista i književnik.

može uspostaviti ravnoteža čovjekove ličnosti, niti njena cjelovitost.²⁴ To je nesumnjivo ostavilo traga u psihološkom smislu kako na crnogorsku ženu tako i na muškarca, odnosno na društvo i cjelokupne društvene odnose.

Nažalost, društveni pristup pitanju seksualnosti i danas uglavnom podrazumijeva razmišljanje o problemima s moralom, ne i sa zadovoljstvom i zdravljem.²⁵ Mada je savremeno društvo hiperseksualizovano, to ne znači da smo nakon više vjekova tabuiziranja ove teme konačno slobodni i seksualno zreli. Pridjev „seksi“ čuje se svuda. Naglašeni mišići, obline i izazovno oblačenje prisutno je svuda. Tako, na primjer, još uvijek je uvriježeno mišljenje da muškarci više vole seks nego žene, da muškarcima pristaje da pričaju o seksu, da muškarac treba da ima inicijativu u tom pogledu, da partner mora da se sviđi drugome pretvarajući se da je nešto što nije; osim toga, da žena prvenstveno mora pokazati sposobnost da sluša svoga partnera i razumije njegove seksualne želje, odnosno da mora zanemariti svoje osjećaje i potrebe u korist njegovih, da su osobe koje pričaju o seksu i seksi obučene osobe

seksualno osviješćene, da je seks među istopolnim partnerima „neprirodan“, itd.

S druge strane, u svom intimnom životu teško se oslobađamo stida i straha, većina nas je nezadovoljna sopstvenim tijelom i zabrinuta što će reći drugi o njemu, što ima za posljedicu da teško ostvarujemo iskrenost prema sebi i otvorenost prema partneru. Uopšteno uzev, teško prihvatamo prirodnost u seksualnosti što nam sa svoje strane otežava dolazak do istinske slobode. Na putu do istinske slobode potrebno je da naučimo da bolje izrazimo svoju prirodu i autentičnost, da više saznajemo i učimo o seksualnosti i seksualnom ponašanju. Moramo se suočiti s vjekovima potiskivanim strahovima, nakupljenim osjećajem krivice, stida i sramote. Sve ovo ponajprije iz razloga što nam oslobađanje od mitova o moralnosti u seksualnom smislu, kao i od drugih mitova, daje samopouzdanje i omogućava prepoznavanje sopstvenih sklonosti i potreba.

Na sreću, sve je očiglednija težnja mladih da informacije o temama koje ih interesuju, pa i o seksualnosti, prikupljaju iz više izvora čime im se pruža mogućnost da vrše sopstveni izbor mimo vaspitanjem nametnutih obrazaca. Tek u novije vrijeme, zahvaljujući prije svega spoljašnjim uticajima, dolazi do više iskrenosti u shvatanju morala i oslobađanja svoje istinske prirode. Tek danas učimo da poštujemo neponovljivost svakog pojedinačnog bića i njegovu različitost. Tek danas shvatamo da će se novi slobodniji polni moral za buduću ravnopravnost

²⁴ „Ljudsku ljubav smatram isto toliko neophodnom za održavanje ljudske rase, kao i tehniku“, govorio je Sigmund Freud.

²⁵ Istočnjačke kulture su seks oduvijek smatrale suštinom zdravog života. Kineski taoisti su seks doživljavali kao sjedinjavanje energija dvoje ljudi. Hinduistički filozof Malanaga Vatsjajana napisao je poznatu *Kama sutru*, uputstvo za zdrav seksualni odnos, uz maksimum zadovoljstva.

i prijateljstvo polova i za prava seksualnih manjina pokazati moralnijim i stvaralačkim od dosadašnjeg pretvaranja i prećutkivanja.²⁶

ARHIVSKI IZVORI

U svijetlu lažnog morala i predrasuda da je ranije „sve bilo bolje“ i da sve počinje od nas,²⁷ rijetka dokumenta koja slijede potvrda su bogatstva izvora na razne teme koje čekaju da budu istražene i valorizovane.²⁸ Iznenađuje obimnost arhivske građe koja

se odnosi na razne vrste prekršajnih i kriminalnih delikata, devijantna ponašanja, seksualne delikte, preljube, razvode brakova iz najrazličitijih razloga, nepriznavanje i napuštanje djece, čedomorstva... Upravo posredstvom nje imamo mogućnost da uspostavimo komunikaciju s onim dijelom naše prošlosti koji je bio najviše zatamnjen i ostao do danas nepoznat. Tačnije, da argumentovano progovorimo o temama o kojima se nije pisalo ili je pisano stereotipno.

Predmetna tema i njoj slične teme koje su dugo vremena zanemarivane idealno su sredstvo za razobličavanje pretvaranja kao esencijalnog dijela patrijarhalne kulture, odnosno za ukazivanje na neophodnost adekvatnog valorizovanja iskrenosti kao građanske društvene vrijednosti koja je, zapravo, sama suština demokratije. Štaviše, otvaranje ovakvog

²⁶ Shodno Kantovoj ideji da bez slobode nema morala i obrnuto – da nema morala gdje nema slobode i slobodnog društva.

²⁷ Brojne pojedinosti i elementi iz našeg svakidašnjeg života, načina razmišljanja, mentaliteta, materijalne i duhovne kulture, imaju duboke korijene u dalekoj prošlosti. Međutim, mi smo često skloni da vjerujemo da sve počinje od nas, ne shvatajući da su ljudsko znanje i istorija kontinuitet koji je važno poznavati. Na tu temu etnolog Mirko Barjaktarović piše: „Nove generacije daju samo određeni prilog tom opštem razvoju kulture i tako je bogate. U stvari, nekadašnji elementi se u izmijenjenim uslovima, makar i preinačeni, upotrebljavaju i podižu na viši nivo“ (Барјактаровић 1981: 243).

²⁸ Iz višedecenijskog iskustva u radu s arhivskom građom, kao etnološkinji dužnost mi je da ukažem na neiscrpano bogatstvo informacija (podataka) za proučavanje etnografskih karakteristika života na ovom prostoru. Posebno za proučavanje korijena onih negativnih etnokulturoloških i mentalitetskih osobnosti koje smo naslijedili od naših

predaka, a koje su neprimjerene i neodržive u savremenom civilizovanom svijetu. Obimna sudska građa, koja broji na stotine fascikli, čini neiscrpan izvor podataka za brojne zanemarivane teme, važne za našu društvenu istoriju: Veliki sud (1879–1916); 1879–1915: knj. 34, f. 295; Oblasni sud Cetinje (1902–1916); 1903–1915: f. 243; Okružni sud Cetinje (1899–1945); 1900–1940: knj. 118, f. 825; Okružni sud Bar (1878–1914); 1882–1914; f. 8; Okružni sud Rijeka Crnojevića (1896–1902); 1896–1902; knj. 8, f. 34; Okružni sud Čevo (1896–1899); 1896–1899: knj. 5, f. 15; Sud opštine Cetinje (?–?); 1904–1934; f. 149 (U zagradama je dat raspon godina funkcionisanja odnosno organa koji se ne poklapa uvijek s rasponom graničnih godina sačuvane građe).

dijaloga i razmatranje „neafirmativnih“ istina jedan je od ključnih elemenata svakog otvorenog društva i preduslov za stvaranje mogućnosti da aktivno utičemo na našu sadašnjost kako bi se građanski razvijali i napredovali. Iz današnje perspektive, koja pruža mogućnost da razumijemo patrijarhalni odnos prema seksualnosti uopšte i posebno prema njenim „neprihvatljivim“ oblicima, vjerujem da je blagotvorno za našu istorijsku i društvenu svijest da znamo da nije bilo onako kako su nas učili. Vrijeme je da prestanemo da se čudimo nad nečim što je biologija i genetika čovjeka odvajkada i na svim prostorima, a što su društvo i kultura kroz istoriju samo pokušavali da ograniče. Novi radovi i razgovori na ove teme sigurno će donijeti konkretne kulturološke benefite građanskom i demokratskom razvoju Crne Gore.

R. G. obraća se Opštini varoši Cetinje žaleći se na svog majstora Paljoka kod koga je tek došao da uči „brivački“ zanat.²⁹ Kaže, jedne večeri „htio je da čini samnom kao sa ženskom“ (slike 1 i 2):

Slavnoj Opštini

u mjesto!

Usuđujem se dostavit u taj sud stvar za koju ću tražiti do najvišeg suda ako mi ta opštinska uprava ne izvidi.

A to je ova stvar: ja siromah sam iz Podgorice pa sam služio u Paljoka brivača koji je skoro doša ovden da stoji, i služio sam u njega 7 dana dok mi je navrga sramotu i uzeo obraz da ga nemam više no kurva. A to: između prvog i drugog noću htio je da čini samnom kao sa ženskom; kad sam vidio što je namjeran da čini; skočio sam da tražim konak a on je keisa da me hfata da mi ne da nikud odit i ja sam iziša na pjacu a on za mnom i tun se namjeri jedan perjanik pjacom kojeg sam zavikao da dođe a on stade i pita me što je a ja mu kazah što je bilo i rekoh mu da ga vodi u tavnicu misleći da je džandar a perjanik reče: to moj posa nije no traži džandara. A kad sam ja kaževao perjaniku u čemu je stvar Paljok je mene kumio Abanaški da mu ne kazujem što je. Poslje sam pošao i naša Draga džandara pošto sam mu kazao pošli smo u butigu Paljokovu i Paljok je iznio od straha zamotane u jednu krpu 2 fijurina i nekoliko novčića i kazao je Dragu da sam mu ih bio ukra teke da uništi stvar koju je namjeravao. Sad tražim da mi izvidite ne jednu no dvije stvari: jedno što je namjerava da čini nepriliku a drugo što me nazva lupežom a kad nijesam.

Za ovo molim da mi izvidite da ne dosađujem starijem sudu

Cetinje 4/9 1893 god.

R. G. iz Podgorice

Zastupnik upravitelja Državne gimnazije na Cetinju Pero Vučković izvještava Ministarstvo prosvjete i crkvenijeh poslova da mu je lično saopšteno

²⁹ CG DA I CET OVC 600/1893 f. 8.

CGDA 1 OVC 600 / 1893

Crabvoj Ovdanarim
u Crpeto!

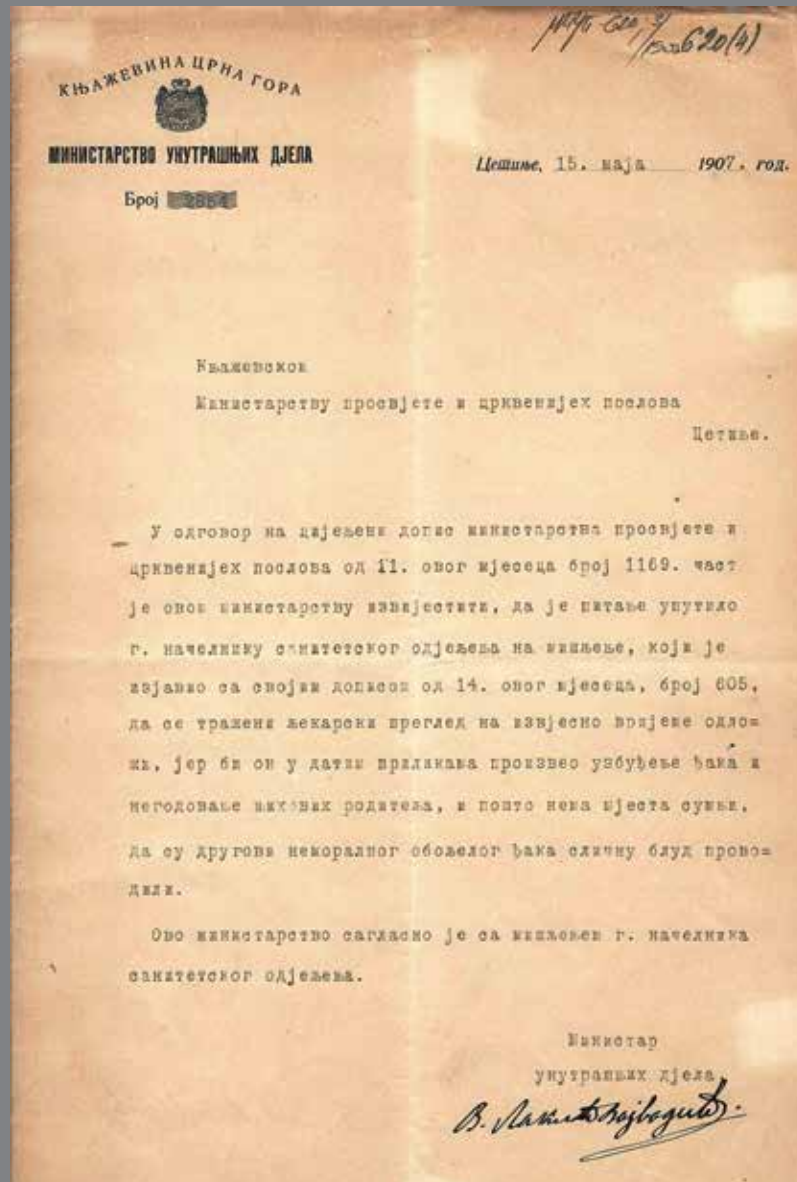
Crabvoj se dostavio u ovaj sud stvar
da koji su tražili da nazivaju sudu ako
im ma očišćenika udrava ne izgubi.

A to je ova stvar: ja sam sam iz
Podgorice na sam služio u Pavleke brubara
koji je skoro došla ovdan da svoja, i služio
sam u toj 7 dana dok mi je navrta ora
novu i dze oraz da se nema više no kurva.
A to: između prvot i drugot netu rano
je da rano samim kao sa ženskot, kad
sam vidio nitu je najpran da rano; ~~stvar~~
Moris sam da tražim Kona a on je Kona
da se orava da mi se da navud ogiti
i ja sam izmisle na jeziku a on za rano
i rano se navrta jezan berjanik orazi koji
sam zalikao da dže a on stvar i bitu
i nitu je a ja mu kazao nitu je bilo i re
kao mu da ga vodi u travniku imale su da
je vandar a berjanik rano to moj bosa mi
no traži vandara. A kad sam ja Kakeva
berjaniku u gatu do stvar Pavleke je malo
izmisle Ardaniki da mu se Kadu je nitu je
Dobro sam poma i nama Zrta vandara
pomisle sam mu Kadu pomisli se u bunitu
Pavleku a Pavleke je izmisle od orava dano
tano u jeziku Krite, Zdravica i nekakvo
nitu je a Kadu je orazu da sam mu nitu je
tako da izmisle stvar koji je najprava
a sad tražim da mi izgubite se jeziku no

gluže stvaru: jedno nitu je najprava da rano
nitu je a drugo nitu je nazva ljubav
a kad nitu je
da ova nitu je mi izgubite da se do
cažuju stvaru jeziku

Mojka u/
1893 u/
P. B.
iz Podgorice

Slike 1 i 2. Dopis R. G. Opštini varoši Cetinje od 4. septembra 1893. godine
(CGDA 1 CET OVC 600/1893)

Slika 3. Dopis ministra unutrašnjih djela Lakića Vojvodića Ministarstvu prosvjete i crkvenijeh poslova od 15. maja 1907. godine (CG DA 1 CET MPCP 620 (4)/1907)

od strane ljekara da je N. C., učenik I razreda ove gimnazije, koji se nalazi u bolnici na liječenju, dobio sifilis „putem pederastije“. Stoga, Uprava moli Ministarstvo da što brže preduzme potrebne mjere „povodom ove žalosne stvari“. Istog dana se Jovan S. Plamenac, ministar prosvjete i crkvenih djela, obraća Ministarstvu unutrašnjih djela s molbom da odredi dva ljekara koji će izvršiti pregled nad svim učenicima Gimnazije i narediti da se „zaraženi đak podvrgne istrazi i pronade lice s kojim je vršio pederastiju pa preda sudu“.

Prim. 11 – V – 1907 god.

Pvr. 1169 hitno

Knj. Ministarstvu Unutrašnjih Djela

Cetinje

Uprava Gimnazije dostavila je ovom Ministarstvu sljedeće: Moli se to Knj. Ministarstvo da izvoli odrediti dva ljekara da izvrše pregled nad svima učenicima ovd. gimnazije, kao i da naredi da se zaraženi đak podvrgne istrazi i pronade lice s kojim je vršio pederastiju pa preda sudu.

Cetinje, 11. maja 1907 god. (nečitko) J Plamenac³⁰

Osim prezentiranih, tu su i predmeti koji govore o prepisci između Uprave Centralnog kaznenog

zavoda u Podgorici i Ministarstva unutrašnjih djela, povodom slučaja „neprirodnog snošaja“, „skaradnog djela“, „gadnog djela“, koji se desio u Centralnom kaznenom zavodu u Podgorici (CG DA 1 CET MUD 5853/1906 i 5935/1906 f. 47).

Svakako, nekoliko prezentiranih dokumenata dovoljna su indicija da zapisa na ovu temu ima još. Njihovim tragom trebalo bi nastaviti istraživanje arhivske građe radi kompletiranja slike o konačnom ishodu ovih slučajeva, kao i o (ne)spровоđenju Krivičnog zakonika Knjaževine Crne Gore iz 1906. godine, odnosno čl. 206, koji se odnosio na „protivprirodni blud“.

ZAKLJUČAK

Društveni život zasniva se na razmjeni istine, odnosno na razmjeni onog dijela stvarnosti koji svako od nas doživljava kao istinu. Drugim riječima, odnos prema istini je stvar pojedinca, a sopstveni doživljaj stvarnosti zavisi od izvora na kojima je bazirana percepcija te stvarnosti. Naučeni da bezuslovno prihvatamo mišljenja autoriteta i da im vjerujemo, a ne da sumnjamo, istražujemo, sistematizujemo, analiziramo, zaključujemo ili logički razmišljamo, brojne floskule usvajamo kao naučne istine. Pojedine predrasude i zablude, generacijama propagirane i uobličavane kao nešto u što ne treba sumnjati, naslijeđene su i traju do današnjih dana.

³⁰ CG DA 1 CET MPCP 620/1907 f. 30.

Međutim, promjenom izvora mijenja se i naša percepcija, odnosno istina. Mnoge sociopsihološke manifestacije i karakteristike, koje smatramo konstitucionalnim, mogu se mijenjati pod uticajem vaspitanja, obrazovanja i nadasve kulture. U tom smislu, posebno mjesto ima „školska“ istorija koja je do danas bila zaokupljena (selektivnim) ratničkim, afirmativnim, muškim pristupom i koju moramo mijenjati. Suočavanje s činjenicama u sačuvanim istorijskim dokumentima je ljekovito zato što pokreće razmišljanje o paradigama na kojima počiva naša percepcija prošlosti, koja je uslovljena stavovima porodice, škole, crkve, čitavog okruženja. Stoga, arhivska građa, kao neiscrpno vrelo za otkrivanje novih činjenica, novih znanja, može stvoriti uslove za oslobađanje od lažnih mitova i stereotipa, od konstrukcija patrijarhalne ideologije u čijoj vlasti je bila i nauka.

Zahvaljujući postojanju neistraženih arhivskih izvora, kao dijela cjeline našeg kulturnog nasljeđa, nužno se moraju otvoriti mnoga pitanja ili njihovo preispitivanje. Zapostavljane izvore moramo iznova čitati, valorizovati i interpretirati. U suprotnom, izbjegavanje i odlaganje da se suočimo sa stvarnim

činjenicama vraća nam se na način da što više prošlost potiskujemo i idealizujemo; to nas ona i dalje progona svojim negativnim uticajima i onemogućava u razvoju. Što prije budemo uvidjeli cjelinu „odraza“ naše prošlosti, to ćemo prije odbaciti oružje kojim štitimo svoje slabosti i kojim pothranjujemo stvorenu iluziju o sebi. Tek kad spoznamo svoje društvene slabosti i prihvatimo odgovornost za njih bićemo u stanju da započnemo proces njihovog odbacivanja i vlastitog oslobađanja. Drugim riječima, kad kao društvo prihvatimo svoju prošlost u cjelini – ostaćemo istinski slobodni.

Doista, danas kada se u našem društvu sve više promovišu ljudska prava i slobode i kada sve više dobijaju praktičnu i upotrebnu vrijednost moramo mijenjati način ponašanja i način komunikacije koji ima ogromnu ulogu u međuljudskim društvenim odnosima. Vladavina prava, rodna ravnopravnost, poštovanje ljudskih prava i sloboda, profesionalizam... Na svakoj od ovih karika demokratskog društva moramo uporno raditi kako bismo izgrađivali građanske vrijednosti i jačali građansku svijest oslobođenu balasta prošlosti.

BIBLIOGRAFIJA

Arhivski izvori

Državni arhiv Crne Gore na Cetinju – CG DA 1 CET
MPCP; CG DA 1 CET MUD; CG DA 1 CET OVC.

Literatura

- Барјактаровић, М. 1981. „Корени неких савремених појава“. *Гласник Цетињских музеја* XIV, 243–250.
- Свајг, Ш. 1983. *Neimari sveta II. Izabrana dela* 7. Београд: Рад.
- Lerner, H. G. 2005. *Ples obmane: put ka ženskoj autentičnosti i ostvarivanju iskrenosti u vezama*. Београд: Народна knjiga.
- Marinović, S. 2008. *Crnogorski dvoboj*. Podgorica: Pobjeda.
- Поповић, Б. 2005. „Предговор: спасавање Милована Ђиласа“. У: Ђилас, М. *Бесудна земља*. Београд: Политика: Народна књига, IX–XXIX.
- Ралевић, З. (ур.) 1976. *Основи науке о друштву: зборник*. Београд: Рад.
- Rastoder, Š. 2000. *Janusovo lice istorije: odabrani članci i rasprave*. Podgorica: Vijesti.
- Vučković, Ž. 2003. *Marija Kiri: njen život i njeno delo*. Novi Sad: Domla-publishing.
- Вукмановић, С. 1968. „Др Герхард Геземан: Чојство и јунаштво старих Црногораца. Цетиње: Обод, 1968“. *Гласник Цетињских музеја* I, 198.
- Šušnjić, Đ. 2006. „Човек немира“. У: Sbutega, B. *Kurosavin nemir svijeta*. Београд: Plavi jahač group, 13–37.

LJILJANA GAVRILOVIĆ
DUŠAN MEDIN

LJILJANA GAVRILOVIĆ · DUŠAN MEDIN

NEVIDLJIVI, ALI NE I NEPOSTOJEĆI:
HOMOSEKSUALNOST U CRNOJ GORI
DO POČETKA XX VEKA

U radu se nastoji rekonstruisati položaj osoba istopolne seksualne orijentacije u Crnoj Gori do 1918. godine, uprkos činjenici da o njima nema nikakvih do sada poznatih/objavljenih izvora „prvog reda“, niti postoje poznati podaci iz etnografske i folklorne građe. Zbog toga su analizirani razlozi za nedostatak podataka, kao i mali broj folklornih formi preostalih/sačuvanih iz perioda nastanka i trajanja mlade novovekovne crnogorske države, ili samo adresiranih na taj period. Iz analize sledi da njihova (skoro potpuna) nevidljivost u do sada raspoloživoj građi ne znači i njihovo nepostojanje, odnosno pokazuje da je „tradicionalno“ crnogorsko društvo zapravo bilo mnogo tolerantnije prema odstupanjima od heteronormativnosti nego što se u savremenom periodu pretpostavlja.

Ključne riječi: Crna Gora, homoseksualnost, izvori, istraživači, putopisci, romantizam

LJILJANA GAVRILOVIĆ · DUŠAN MEDIN

INVISIBLE, BUT NOT NON-EXISTENT:
HOMOSEXUALITY IN MONTENEGRO UNTIL
THE START OF THE 20TH CENTURY

This paper aims to reconstruct the position of homosexual persons in Montenegro until 1918, despite the fact that there are no known/published “primary” sources on them, nor are there known data on them in ethnographic and folklore material. This is why the reasons behind the lack of data were analysed, along with the few folklore artefacts remaining/preserved from the nascent period of the Montenegrin state, or at least referring to this period. The analysis concluded that their (almost complete) invisibility in the material available thus far does not also imply their non-existence; instead, it shows that the “traditional” society of Montenegro was, in fact, far more tolerant to deviations from heteronormativity than assumed at present time.

Keywords: Montenegro, homosexuality, sources, researchers, travel writers, romanticism

Prošlost možemo posmatrati kao neku staru buđavu knjigu. Što si bliži početku, to će stranice biti istrošenije. Prosto će ti se raspasti u rukama i ostaće ti samo šačica reči, od kojih će većina biti na jeziku koji i ne razumeš. [...] Prošlost je tuđ svet. Sile su nezamislive. Dodirom prizivaš tuđa sećanja, nekoga ko se toliko razlikuje umom i čulima da te to vuče u ludilo.

STIVEN ERIKSON, *DVERI KUĆE MRTVIH* (2011)

Podaci na osnovu kojih konstruišemo slike kultura iz prošlosti po pravilu su raznovrsni, neujednačeni i fragmentarni. Ma koliko imali pisane, materijalne i sve druge izvore na koje se, pretpostavljamo, možemo osloniti, te slike će takođe biti neujednačene i fragmentarne, veoma često iskrivljene do te mere da ih ni pripadnici kultura koje pokušavamo da rekonstruišemo nikada ne bi prepoznali. Jer znamo: svi izvori kojima raspoložemo imaju niz ograničenja, koja nas sprečavaju da osvetlimo različite aspekte njihovih minulih života, ali je možda najveće od njih zapravo naša (ne)sposobnost da ih čitamo očima tih davno nestalih ljudi, a ne očima našeg vremena i kulture.

U skladu s tim, na prvi pogled gotovo apsolutni nedostatak informacija¹ o istopolnim seksualnim

odnosima i osobama koje ih praktikuju u opisima života u Crnoj Gori² do početka XX veka, može se učiniti problematičnim ili kontroverznim – kao jedan od načina kojima su osobe istopolne seksualne orijentacije isključivane iz priča o životu zajednice, a što bi trebalo da odražava i njihovo realno isključivanje/nepostojanje. Kao i obično, taj utisak je baziran na savremenim percepcijama kulture, odnosa pojedinca i zajednice i (relativno) uprošćenom projektovanju savremenih pogleda na svet i vreme pre nas, kao i na ljude koji su tada živeli.

njihova neuhvatljivost za period 19. i 20. veka samo na prvi pogled može da začudi a u stvari je više nego rečita“ (Stolić 2014: 18). Potpuno isto važi i za Crnu Goru.

² Pod terminom Crna Gora u ovom radu podrazumevamo novovekovnu Crnu Goru u tada važećim (promenljivim) granicama u periodu od usvajanja Zakonika Petra I 1798. godine, kao prvog pravnog akta države u nastajanju, do stvaranja jugoslovenske države 1918. godine.

¹ Kako Ana Stolić primećuje za Srbiju, „ako se nedostatak izvora čini i razumljivim za udaljenu epohu srednjeg veka,

(NE)POSTOJANJE IZVORA

Raspoloživi etnografski podaci o Crnoj Gori, njenom društvu i kulturi uglavnom potiču s kraja XVIII, iz XIX i prve polovine XX veka. To su, kao i u drugim krajevima sveta slabije poznatim na Zapadu, pretežno „individualna etnografska iskustva, koja su inicijalno proizvodili putnici“ (Hammersley & Atkinson 2007: 1), kao i građa koju su lokalni entuzijasti sakupljali u okviru romantičarskog pokreta beleženja „duša“ različitih naroda, oličenih pre svega u narodnoj usmenoj tradiciji, a nešto manje u „običajima“, onakvim kakvim su ih videli tadašnji folkloristi. Ta individualna etnografska iskustva i njihove verbalizovane/zabeležene varijante, uvek znatno suženije i od samog iskustva i, naročito, od stvarnosti koju nastoje da opišu,³ bile su osnov za konstruisanje slika o različitim „tradicionalnim“ kulturama, od kojih većina nije imala mnogo veze sa stvarnošću ni u trenutku kada je zapisivana, a još manje u vremenu kada je tumačena i operacionalizovana u (manje ili više) koherentan opis. Istovremeno, zabeležene folklorne forme iz tog perioda bile su definisane idejom da se zapamti/ovekoveći sve ono što je „lepo“ (po merilima njihovih stvaralaca, ali je moguće da je taj izbor između „lepo“

³ Čak i savremena, profesionalno prikupljena i organizovana etnografska terenska građa, kao i etnografije napisane na osnovu nje, uvek su sužene u odnosu na stvarnost posmatrane/opisivane kulture (Гавриловић 2019: 83–93).

i „ružnog“/„prostog“ češće stav zapisivača nego informanata), ono što „dostojno predstavlja“ upravo taj „narodni duh“, dok su sve ostale zapostavljane i, osim u retkim slučajevima, ostajale nezabeležene. Naravno, najčešće se tu ne radi o svesnom i namernom iskrivljavanju zapisa,⁴ već o jednostavnoj činjenici da je posmatrač/zapisivač (što će se kasnije odnositi i na školovane/profesionalne etnologe i/ili folkloriste) bio ograničen svojim pogledom na svet, paradigmom iz koje posmatra kulturu, kao i načinima prikupljanja informacija, odnosno uzorkom na osnovu koga će oblikovati svoju priču o njoj.

Zbog svega toga, razmatrajući temu prisustva osoba koje bi se danas smatrale pripadnicima/pripadnicama LGBTIQ+⁵ populacije i načina njihovog

⁴ Ipak, ima tu i drugačijih primera, gde su preinačavanja bila svesna i ciljana. Vidi više u: Antonijević 2012.

⁵ Ovaj akronim „uključuje i spolne i rodne aspekte političkog, teorijskog i aktivističkog djelovanja s ciljem uvažavanja seksualnih identiteta i sloboda“ (Škokić 2011: 37), ali daleko prevazilazi način na koji bi današnji pripadnici ovih zajednica bili prepoznavani u prošlosti, kada je – u hrišćanskom svetu – kao problematično bilo prepoznavano samo seksualno ponašanje koje nije u skladu s binarnim rodnim i polnim kodom (koji su pritom u potpunosti izjednačavani, ma koliko se u praksi mogli razlikovati). Zbog toga se dalje u tekstu bavimo isključivo istopolnim *seksualnim* odnosima, i to isključivo među muškarcima, jer je osnov eventualne osude očigledno bio (pojedinačni) *čin*, a ne lični *identitet*. Sam seksualni odnos je – opet zahvaljujuću hrišćanskom konceptu rodних uloga – mogao da bude lakše *vidljiv* među muškarcima nego među

života u ondašnjoj Crnoj Gori, bilo nam je jasno da se u „klasičnoj“ etnografskoj literaturi o ljudima čiji bi lični/individualni identitet mogao biti izgrađen na osnovu istopolnih seksualnih preferencija – neće biti ni pomena.⁶ Proverili smo najveći deo raspoložive/objavljene etnografske i srodne građe, uključujući i većinu dostupnih folklorističkih i drugih zapisa,⁷ te izvršili konsultacije s kolegama iz Crne Gore i okruženja, ne bi li se naša pretpostavka pokazala neopravdanom ili, još bolje, netačnom. Nažalost, to se nije dogodilo.

Sva ograničenja raspoloživih podataka o kulturi iz prošlosti važe i za Crnu Goru, utoliko pre što

ženama (iako nikada nije *zaista* bio vidljiv, jer seks nije bio javni, već krajnje intimni čin).

⁶ Za razliku od današnjeg doba, u prošlosti identitet osobama nije ni pridavan na osnovu njihove seksualne orijentacije, pa je homoseksualnost tretirana „kao čin, krivični prestup, a ne kao identitetsko obeležje neke osobe“ (Vuletić i Stolić 2014: 64).

⁷ Zbog nepovoljne situacije uzrokovane pandemijom korona virusa COVID-19, do objave rada nismo bili u prilici da se bavimo istraživanjem arhivske građe u Državnom arhivu Crne Gore na Cetinju (CG DA 1 CET – Cetinje stari i novi period), gde bi se možda mogli pronaći makar sporadični podaci o homoseksualnosti, pre svega u spisima Ministarstva unutrašnjih djela, kao i građe iz sudova, zatvora, zdravstvenih ustanova i slično (<http://dacg.me/arhivski-fondovi-i-zbirke-2/cg-da-1-cet-cetinje-stari-i-novi-period/>; pristupljeno 6. maja 2021). O tome pak videti rad Slavke Jovičević „Prilog proučavanju patrijarhalno neprihvatljivih oblika seksualnosti“ u ovom zborniku.

– zbog države u nastanju⁸ i njene pretežno usmene kulture, gotovo u potpunosti nedostaje „klasična“ istorijska građa (izvori „prvog reda“), u kojoj bi postojali podaci koji se mogu čitati nezavisno od romantičarske herojske retorike.

Ni prvi zakonski akti novovekovne Crne Gore nisu se bavili bilo kakvim pitanjima „moralno nepodobnih“ seksualnih odnosa, jer su se zasnivali na idejama škole prirodnog prava, odnosno na različitim oblicima kodifikacija običajnog prava, bez velikog upliva evropskih zakonodavstava, koja su homoseksualne odnose uglavnom proglašavale za krivična dela.⁹ Stoga se može pretpostaviti da su se dobrovoljni seksualni odnosi bilo koje vrste, uključujući i istopolne, smatrali privatnom sferom života u koju se mlada država nije mešala,¹⁰ osim

⁸ I pored uspostavljanja nekih institucija i rada malog broja formalno obrazovanih pojedinaca, ni jedni ni drugi nisu imali nikakav značajniji uticaj na ogromnu većinu nepismenog naroda.

⁹ O evropskim propisima kojima su tokom XIX i početkom XX veka krivičnim delom smatrani uglavnom muško-muški seksualni odnosi, v. Herzog 2015: 35–39.

¹⁰ Iako je Pravoslavna crkva, kao i sve druge hrišćanske crkve, zabranjivala homoseksualne odnose, oni su ipak bili značajno blaže tretirani nego u okviru zapadnog hrišćanstva. Kazne za homoseksualni odnos su izjednačene s kaznama za preljubu: odnos koji ne uključuje penetraciju tretiran je kao masturbacija (zabranjeno je i kažnjivo, ali sa značajno blažom kaznom). Seksualni odnosi između žena nisu pominjani niti sankcionisani.

ukoliko bi oni ugrožavali željeni poredak. Zbog toga su ranim propisima regulisana samo pitanja otmice devojaka i/ili žena, preljuba i predbračni/vanbračni seks (ali samo u slučajevima neželjene trudnoće), jer su to bili prestupi koji su mogli da izazovu osvetu, te time i destabilizuju društvo i krhku, tek započetu transformaciju ka modernom državnom uređenju.¹¹ Tek 1906. godine u zakonodavstvo se uvodi koncept „protivprirodnog bluda“ između lica muškog pola (KZKCG, čl. 206; slika 1)¹² stavljen u istu ravan sa „skotološtvom“, što je nesumnjivi uticaj evropskog zakonodavstva, jer je Krivični zakonik Knjaževine (od 1910. Kraljevine) Crne Gore zapravo Kriminalni (Kazniteljni) zakonik iz 1860. „bratske nam

Pravoslavne crkve su, zapravo, problem videle ne toliko u samom seksualnom činu, koliko u dovođenju muškarca u poziciju žene (dakle – njegovom unižavanju), što remeti „božji red“ i jasno definisane (nerazdvojene) rodne i polne uloge (Levin 1989: 199–204). Moguće je da su postojala i specifična rešenja Pravoslavne crkve u Crnoj Gori, ali ona do sada nisu poznata, a sveštenstvo je, u stalnom ratnom stanju, imalo važnija posla od kažnjavanja prekršaja ćudoređa, te ih možda i nije bilo.

¹¹ Законик опшчи црногорски и брдски, 1798/1803, 11–12; Законикъ Даниїла Првогъ Княза и Господара слободне Црне Горе и Брдахъ установљенъ 1855 годинѣ на Цетинѣ, 65–74.

¹² „Protivprirodni blud kako između lica muškog pola tako i skotološtvo da se kazni zatvorom od jedne do pet godina i gubitkom građanske časti“ (KZKCG, čl. 206). Više o mogućim značenjima sintagme „protivprirodni blud“ videti u: Jovanović 2014: 57.

Kraljevine Srbije, s izmjenama i dopunama prema našim prilikama i pravnim običajima“ (KZKCG, čl. I), koji je pak napisan po uzoru na pruski Krivični zakonik iz 1851. godine (Stojanović 2019: 32). Iako je prema relativno šturoj definiciji očigledno da zakonodavac nije bio naročito zainteresovan za detaljniju elaboraciju i opisivanje ove vrste krivičnih dela, propisane kazne (jedna do pet godina zatvora i gubitak građanske časti) su nešto strože nego u srpskom izvorniku (šest meseci do četiri godine zatvora i gubitak građanske časti). Međutim, tek treba sprovesti istraživanje arhivske građe Državnog arhiva Crne Gore koja bi eventualno svedočila o sprovođenju ovih propisa u praksi,¹³ čime bi se moglo pokazati realno tretiranje zakonom zabranjenih istopolnih seksualnih odnosa.

Pored krivičnopravne, u zapadnoevropskim zemljama je i medicinska dokumentacija važna građa za istoriju odnosa prema homoseksualnim odnosima (jer se homoseksualnost dugo definisala kao bolest i/ili poremećaj ponašanja),¹⁴ pa bi stoga trebalo pretražiti i arhivsku građu o zdravstvenim ustanovama u Crnoj

¹³ U pomenutom radu Slavke Jovićeвиć navodi se i jedan dokument iz 1893. godine, u kome šegrt prijavljuje majstora da je pokušao da ga napastvuje, ali je epilog nepoznat. Sama prijava može da deluje i kao nastojanje diskvalifikacije „napasnika“ da bi se izbegla optužba za pokušaj krađe.

¹⁴ Detaljnije o istoriji medicinskog tretmana homoseksualnih odnosa videti u radu Srđe Zlopaše u ovom zborniku.

Gori,¹⁵ kako bi se eventualno pronašli podaci i o prvim medicinskim tretmanima homoseksualnosti.¹⁶

SLUČAJNI PROLAZNICI

Dostupni opisi putopisaca koji su tokom XVIII, XIX i početkom XX veka prolazili kroz Crnu Goru nigde ne pominju ni naznaku istopolnih seksualnih i emotivnih veza, ali je to potpuno očekivano iz najmanje dva razloga (koji su međusobno povezani). Prvi je relativno kratko vreme provedeno u Crnoj Gori, manje-više samo u mesnim centrima i sa „istaknutim“ ljudima, dakle u situacijama u kojima nije ni bilo moguće sagledati „stvarnu“ kulturu naroda koji je uglavnom živio van dodira sa strancima, u teško dostupnim predelima. Drugi je – gotovo svi ti putnici bili su muškarci, koji su se sretali i razgovarali takođe pretežno s muškarcima, a kako su privatni odnosi, uključujući i seksualne, bili u

domenu nadležnosti žena (ne samo u Crnoj Gori, nego na čitavom Balkanu), teško da je i bilo moguće da dobiju informaciju o ličnim seksualnim preferencijama (muškaraca ili žena – svejedno), sve da su za njih i pitali. A po svoj prilici i nisu, jer im je cilj bio da ispričaju priču o maloj, borbenoj i herojskoj zemlji, smeštenoj na samoj granici Evrope, koja se odvažno borila s „Turcima“ kao arhi-neprijateljima, čvrsto stajala na „bedemu odbrane“ zapadne civilizacije i „istinske vere“ (Jezernik 2010: 21–24) i koja se – s njihove tačke gledišta – u potpunosti uklapala u romantičarski narativ o herojstvu kao segmentu „neuništive“ duše naroda (cf. Jezernik 2007: 113–133). U toj priči konstruisana je slika koja će kasnije postati mit o herojskom maskulinitetu Crnogoraca (Banović 2016: 23–53), a koja je tada bila potrebna u borbi protiv Osmanskog carstva – kako Evropi, tako i samoj Crnoj Gori.

U tom smislu se čak ni retki podaci koji bi se danas mogli čitati u homoseksualnom ključu, kao što je npr. fotografija dvojice oficira tadašnje crnogorske vojske, od kojih jedan drži drugoga pod ruku (dakle, u pozi koja bi se danas mogla čitati kao homoseksualna ili, najblaže rečeno, „ženska“) (Martinović 2018a: 703), nikako nisu dokazi postojanja njihovih istopolnih seksualnih/emotivnih veza. Pre će biti da bi ih trebalo čitati u homosocijalnom ključu (Kosofsky Sedgwick 1985: 2–3), kao ilustraciju različitih tipova veza i odnosa među crnogorskim muškarcima koje nisu ili ne moraju biti (i) seksualne,

¹⁵ Prva bolnica na Cetinju „Danilo I“ osnovana je 1875, ali je bila namenjena prvenstveno zbrinjavanju ranjenika. Godine 1899. knjaz Nikola pokrenuo je inicijativu za osnivanje prvog „doma za umobolne“ u Crnoj Gori, koji je nedugo zatim i formiran na Bralenovici kraj Danilovgrada. O zdravstvenoj zaštiti u Knjaževini/Kraljevini Crnoj Gori videti: Kapisoda 2010: 95–112; Martinović 2018b: 521–568.

¹⁶ Jedan podatak ove vrste naveden je u pomenutom radu Slavke Jovičević, ali bez informacija o širem kontekstu u kojem bi se slučaj mogao tumačiti.

ali su svakako važne kako za lične identitete, tako i za funkcionisanje zajednice u celini (manje ili više bliski rodbinski odnosi, pobratimstva, kumstva, prijateljstva i slično).

SAKUPLJAČI I ČUVARI „NARODNE DUŠE“

Folklorna građa iz Crne Gore sakupljana je i objavljivana duže od dva stoleća. Iako Nada Milošević Đorđević misli da je „zahvaljujući Vuku, koji je u suštini bio racionalist, [...] ubrzo prevaziđena romantičarska ideja o poeziji kao proizvodu naroda koji je neka vrsta kolektivne ličnosti s istom dušom“ (Milošević Đorđević 2008: 90), u predgovoru jedne od prvih objavljenih zbirki crnogorske narodne poezije stoji da se za ove pesme može reći da se „u njima sadržava istorija ovoga naroda, koi nikakve žrtve nie poštedio, samo da sačuva svoju svobodu“ (Петровић Њерош 1845). Time je definisan ton konkretnih pesama, ali i narodnog stvaralaštva koje će kasnije biti beleženo, a što se u potpunosti uklapa u romantičarski narativ kojim je narodno stvaralaštvo definisano kao *ogledalo* narodne duše (u slučaju Crne Gore – izrazito i samo herojske). Zanimljivo je da, u nesumnjivo značajno manjem korpusu lirskih pesama, naročito onih koje Vuk definiše kao „osobite pjesme i poskočice“, a što su erotske pesme ili one s elementima erotike, nema

ni jedne jedine crnogorske koja na bilo koji način pominje istopolni seks/odnos, ni između muškaraca, niti između žena.¹⁷ U velikim zbirkama ovog tipa poezije i/ili drugih formi narodne književnosti iz XIX i s početka XX veka (Стефановић Караџић 1974; Kraus 1905) u potpunosti nedostaju homoe-rotski narativi u poeziji iz Crne Gore, kojih inače ima iz drugih balkanskih oblasti. Moglo bi se stoga pretpostaviti da je tih umotvorina bilo srazmerno manje, ali i da su ih sakupljači možda zanemarivali, jer se s jedne strane nisu uklapale u dominantni romantičarski herojski diskurs, a s druge – vređale su moralna shvatanja tadašnje, još mlade i malobrojne stasavajuće građanske klase, zadojene evropskim (malograđanskim) vrednostima, kojima su pripadali i sami zapisivači.¹⁸ U odnosu između predstavnika

¹⁷ A i u različitim docnijim zbirkama erotske narodne književnosti veoma je malo takvih zabeleženih s teritorije Crne Gore.

¹⁸ To je, inače, u XIX i prvoj polovini XX veka bio dominantni stav tadašnje građanske klase. Vuk je u prvom izdanju *Srpskog rječnika* iz 1818. uvrstio *sve* reči, uključujući „opscene“, da bi ga za drugo izdanje (1856) „očistio“ od sadržaja koji je tadašnja srpska pismena javnost smatrala neprimerenim. Kako kaže Tihomir Đorđević, protiv Vuka se „podigla velika galama“, te je bio prinuđen da iz novog izdanja izbací „sve reči i obrte koji bi čednog čitaoca mogle podsetiti da je polno biće“ (Đorđević 1907: 295, prema Поповић Николић 2019: 298). Komentari koje je Kraus objavio u drugom tomu *Antropofitee* pokazuju pohvale svetske

nepismenog „naroda“, koji kazuju/pevaju „narodno stvaralaštvo“, i pismenih sakupljača postoje dva nivoa izbora u reprezentaciji „narodnog duha“: prvi je izbor kazivača, koji nikada nisu bili *svi* članovi zajednice, nego samo njeni odabrani reprezentanti (u tom odabiru je nesumnjivo učestvovala zajednica, ali verovatno i zapisivač), a drugi je izbor zapisivača, koji od ponuđenog sadržaja *bira* šta će zapisati, potom to priređuje (ponekad i cenzuriše), te selektuje šta će objaviti kao *reprezentaciju* narodnog stvaralaštva. U tom kontekstu, pesme, priče i pošalice s homoerotskim motivima nisu imale nikakve šanse da budu zabeležene,¹⁹ što ne znači i da nisu postojale, prenosile se i transformisale tokom vremena.

U drugom velikom korpusu podataka o „narodnoj kulturi“ iz druge polovine XIX veka, Bogišićevom

Zborniku sadašnjih pravnih običaja u Južnih Slovena (objavljenom 1874. godine), takođe nema gotovo nikakvih pomena o istopolnim seksualnim odnosima. Međutim, na pitanje broj 328: „Zločini i prestupljenja protiv ćudorednosti, kao n. pr. silovanje djevojaka i žena, pederastia, prijevara djevojaka, javna bludnost, jesu li strogo kažnjeni i kako ih po teškoći razreguju?“, jedino u celom *Zborniku* koje se odnosi (i) na istopolne seksualne odnose, s teritorije Crne Gore zabeležen je samo jedan odgovor: „H. K.²⁰ mužološtva ne biva, osim u varošima srednje Hercegovine, gdje ga uvedoše Turci i Grci“²¹ (Bogišić 1874: 629–631). Informant za ovaj kraj Bogišiću je bio Vuk Vrčević, čiji je rad kao folkloriste višestruko kritikovan,²² pretežno zbog nastojanja da preradi ili doradi prikupljeno, da bi se uklopilo u njegov

stručne javnosti (etnologa, antropologa, lingvisti) i užasavanje lokalne nemačke publike, koja se – u svojoj moralnoj ispravnosti – osećala povređenom objavljenim tekstovima. Da su se slični stavovi o „zaštiti“ čitalaca i njihove moralnosti od narodnog stvaralaštva zadržali veoma dugo, pokazuje i objavljivanje Vukove zbirke „osobitih“ pesama i poskočica iz rukopisne zaostavštine, koju je SANU objavila 1974. godine u malom tiražu (samo 500 primeraka, naspram 3.000 za ostale zbirke) i sa naznakom „samo za naučnu upotrebu“.

¹⁹ O odnosu između „usmenosti“ kazivača i „pismenosti“ zapisivača, doduše u znatno kasnijem kontekstu etnoloških i antropoloških istraživanja, ali i početaka sakupljanja folklorne i etnografske građe na južnoslovenskim tere-nima videti više u: Pleše 2014: 10–24.

²⁰ „Hercegovina i Katunska nahija u Crnoj Gori“ (Bogišić 1874: LXXIII).

²¹ Ostali odgovori u kojima se pominje „pederastia“ su: BIZ. (Bizovac, selo u Slavoniji) – „za pederastiju se ne zna“; KON. (Konavli u dubrovačkom okružju) – „za pederastiju se ne zna“; GURG. (Gurgusovački ili knjaževski okrug, osobito selo Niševci u svrljiškom srežu) – „pederastije i javnog bluda nikako nema“, dok se ostalih osam odgovora na ovo pitanje uopšte ne osvrće na istopolne seksualne odnose kao (mogući) običajnopравни prestup. O ovoj anketi v. i Vuletić i Stolić 2014: 65.

²² Videti kritiku Aleksandra Solovjeva na njegov rad na sakupljanju pravnih običaja i tzv. Grbaljski statut, Tihomira Đorđevića na beleženje običaja i Radmile Pešić na sakupljanje pesama (Pešić 1967; prema Antonijević 2012).

pogled na svet i dodatno ga potvrdilo, što se u to vreme dešavalo kod mnogih naroda kojima je bila potrebna „potvrda tradicije i nacionalne i kulturne osobnosti, i u tom cilju spremni su bili da izmisle tradiciju/folklor, da postojeću tradiciju nadograde, ’isfabrikuju’, ulepšaju, ili da naprave sintetičke tvorevine koje nikada nisu predstavljale originalnu celinu u narodnom usmenom stvaralaštvu“ (Антонијевић 2012: 12). U tom smislu bi se mogla tumačiti i njegova tvrdnja da istopolnih odnosa nema, osim tamo gde su ih „uveli“ Turci i Grci.

Vrčevićeva druga tvrdnja (da homoseksualnih odnosa ima samo u hercegovačkim varošima, gde su ih „uveli“ Turci i Grci) je zanimljiva, jer uobičajeno pripisivanje homoseksualnosti „Turcima“ proširuje i na hrišćanske Grke. Nesumnjivo je da je i u ovom slučaju homoseksualnost primenjena u političke svrhe, u negativnom kontekstu islama i osmanskog nasleđa, kako se to radilo i u drugim zemljama koje su težile da se izdvoje iz Osmanskog carstva (Stolić 2014: 19; Jovanović 2014: 47, 49), ali je to istovremeno i jasno preuzimanje zapadnog, evropskog diskursa o „Turcima“ kao razvratnicima i u homoseksualnom i u heteroseksualnom smislu (Murray 2007: 103).²³ Međutim, proširivanje istog

²³ Kako beleži Dagmar Herzog, „duga povijest europskih stvarnih i izmaštanih susreta s navodnim seksualnim čudnovatostima islama“ sadrži, između ostalih, „tek dva najžilavija primjera: nezajažljiva i voajeristička opsesija haremima i poligamijom (nerazdvojiva od upornosti

uticaja (negativno konotiranog i direktno povezanog s osmanskom vlašću) i na Grke, može da ukaže i na rigidnu ksenofobiju, kojom se ograđuje od svih van okvira svoje zajednice. S druge strane, kontinuirani grčki ustanci protiv osmanske vlasti, sticanje samostalnosti 1830, a istovremeno i ideja da je klasična Grčka „kolevka evropske civilizacije“, postavili su Grčku na specifično visoko mesto u geopolitičkoj imaginaciji Evropljana krajem XVIII, tokom čitavog XIX, pa i XX veka (cf. Roessel 2002). Doduše – to se uglavnom nije odnosilo na savremene Grke, nego pre na zamišljenu/projektovanu istovremeno davno nestalu i moguću državu, koja bi se u budućnosti oblikovala po ugledu na države zapadne Evrope. Uprkos toj pozitivnoj evropskoj slici Grčke i činjenici da su Grci hrišćani, i to pravoslavne denominacije, dakle Crnogorcima i Primorcima „bliži“ od zapadno-evropskih katoličkih i protestantskih naroda, Vrčević ih ipak izjednačava s „Turcima“, čime jasno stavlja do znanja da su Drugi, naročito oni koji donose gradsku kulturu Levanta, odgovorni za „kvarenje“ „naše“ idealizovane tradicionalne kulture.

Sveukupno, podaci koje je Vuk Vrčević poslao za Bogišićev *Zbornik*, čak i tako sumarni kakvi

kojom su europski muškarci nijekali vlastitu sklonost prema održavanju veza s više partnerica) te fasciniranost mnogim muslimanskim kulturama koje prihvataju mušku biseksualnost“ (Herzog 2015: 193). Detaljnije o homoseksualnosti, islamu i Osmanskom carstvu v. u: Murray 2007: 101–116; Patanè 2011: 271–301.

jesu, mogu se s pravom staviti pod znak pitanja – kako zbog toga što ih pobijaju faktičke činjenice, tako i zbog verovatnog prilagođavanja informacija sopstvenom viđenju crnogorskog idealnog društva i kulture, poznatog u drugim njegovim radovima.

Gotovo u isto vreme kada je sakupljana građa za Bogišićev *Zbornik*, u Crnoj Gori je živio Ivo Martinović Vrana, ujak (ili možda neki drugi srodnik po ženskoj liniji) knjaza/kralja Nikole, za koga se kasnije navodi da je bio možda prvi deklarisan homoseksualac u Crnoj Gori (Pavićević 1940: 94–95).²⁴ Sve i da Ivo Vrana zaista nije bio deklarisan kao homoseksualac, očigledno je da je u crnogorskom društvu toga doba, a i kasnije, postojala jasna svest o tome da neki muškarci preferiraju seks i (mada možda ne isključivo) s muškarcima i da je to (opet možda) moglo da bude povod ogovaranju i (pod) smehu, ali nikako ozbiljnijim društvenim sankcijama, utoliko pre što je sve – kao uostalom i drugo što se odnosilo na seksualnost i intimnost bilo kakve vrste – ostajalo čvrsto zatvoreno u granicama porodice i zajednice i time nevidljivo za šire društvo, a posebno za strance.²⁵ Pritom, Ivo Vrana je bio istaknuti pojedinac i direktni srodnik crnogorskog suverena, što ga je izdvojilo iz mase anonimnih pojedinaca koji

čine „narod“, pa je njemu moglo da bude dozvoljeno da se nekažnjeno poigrava s normama, uključujući pravila *pristojnog* seksualnog ponašanja, ali je moglo i da mu bude (samo) pripisivano svakojako nepoštovanje podrazumevanih pravila ponašanja i, inače neupitnih, autoriteta. Nekoliko decenija kasnije, Mićun Pavićević je objavio i pesmu o Ivu Vrani, koja bi trebalo da potvrdi narodno viđenje njegove biseksualnosti i, generalno, njegovog javnog i nesputanog kršenja društvenog morala:

Ivo Vrana, junak od megdana,
 Ima kurac koliko i junac:
 Štogođ stigne, tome noge digne,
 I kobili, i sestri, i Lili,
 I starici, kâ i magarici,
 i junici, ka i đevojčici,
 i momčetu – kurca sladunčetu.
 Milija mu guzica no pica [...] (Pavićević 2007: 46)

Iako autor u predgovoru knjige u kojoj je objavljena i ova pesma kaže da je zabeležio i objavio ono što je „takoreći steklo građansko pravo u narodnoj duši“ (Pavićević 2007: 8), jasno je da najveći broj pesama i priča objavljenih u njegovoj zbirci *Narodne pikanterije iz Jugoslavije*²⁶ nisu autentične narodne umotvorine, no su – ma koliko im inspiracija bila

²⁴ S obzirom na činjenicu da je bio optuživan i za očinstvo nezakonite dece, pre bi se reklo da je Ivo Vrana bio biseksualan.

²⁵ U smislu – ljude van konkretne zajednice (proširene porodice, roda, bratstva), makar oni bili i Crnogorci.

²⁶ Zbirka je objavljena u Zagrebu 1937. godine u svega 50 primeraka, s napomenom: „samo za naučnu upotrebu“.

u „narodnom duhu, u usmenom i ruralnom svetu“ (Лакићевић 2007: 324) – književne tvorevine, verovatno samog Pavićevića. Ipak, čak i ova verovatno kasnije nastala pesma, ukazuje na, ako ne popularnost, ono bar na prepoznatljivost Iva Vrane i njegovog načina života u crnogorskom društvu s kraja XIX i početka XX veka.²⁷

NASUMIČNA GRAĐA

S obzirom na već pomenuti nedostatak izvora, različite sačuvane folklorne forme mogle bi da budu jasan izvor saznanja o tome na koji se način „tradicionalno“ crnogorsko društvo odnosilo prema različitim oblicima seksualnih ponašanja, uključujući istopolne seksualne odnose. No, kako nismo pronašli nikakvu sistematski, pa čak ni sporadično prikupljenu etnografsku građu te vrste, ostalo je da se razmotri potpuno nasumična građa koja je stigla do našeg doba, od koje je neka

Dragan Lakićević je 2007. objavio izbor iz te zbirke (Павићевић 2007).

²⁷ Ivo Vrana bio je označen kao dosledan narušilac propisanih društvenih pravila i kritičar politika sestrića na prestolu, ili kako, generaciju kasnije, kaže Mićun Pavićević: „patološki tip sui generis“ (Pavićević 1940: 95). Priče o Ivu Vrani prenose se usmeno do današnjih dana (Stojanović 2019: 145–147), te je očigledno da je njegova pozicija folklornog lika vredna (do sada nedostajuće) pažnje folklorista i antropologa.

može biti veoma stara, neka se pripisuje XIX veku, dok je ostala očigledno novija.

U literaturi, pa čak i u razgovorima sa stručnjacima koji se profesionalno bave crnogorskom „narodnom kulturom“, osim gotovo potpunog izostanka pomena homoseksualnosti, sreće se i čvrsto uverenje da se u Crnoj Gori ranije nije psovalo, uglavnom zahvaljujući Vukovoj konstataciji (Стефановић Караџић 1969: 74–75), pa sve do tvrdnji da su psovke u Crnu Goru ušle od 1918. godine, odnosno od ujedinjenja (kao negativni srpski uticaj). Jasno je, međutim, da to ne može biti tačno, jer psovke, kao i kletve kojima su srodne, postoje praktično oduvek, kod svih zajednica i u svim jezicima. Vukova opaska o nedostatku psovki u Crnoj Gori jednaka je njegovoj tvrdnji da Srbi „ranije“ „nekada“ nisu psovali, nego da su tu „lošu“ naviku stekli pod uticajem Mađara (Стефановић Караџић 1969: 74–75).²⁸ To nastojanje direktno proističe iz romantičarskog pogleda na svet kojim se želi prikazati visoka moralnost „svog“ naroda u odnosu na sve one koji ga okružuju, pod čijim su se direktnim uticajem formirale prve akademske (pa i humanističke) discipline kod balkanskih naroda.

²⁸ Istovremeni drugi izvori govore nam (očekivano) sasvim suprotno: Vladimir Jovanović navodi da se na dvoru kneza Miloša Obrenovića u Kragujevcu „toliko [...] psovalo, da su podređeni i sami rado podražavali knežev stil i jezik“ (Jovanović 2014: 49), citirajući vrlo eksplicitne psovke na homoseksualne teme, koje je na dvoru zabeležio Nićifor Ninković.

Tvrđnje ove vrste takođe su klasično izmišljanje tradicije (Hobsbom i Rejndžer 2011), a njihovo dugo opstajanje samo pokazuje da je romantizam i dalje – uprkos stvarnosti – čvrsto ukorenjen u (ne samo) balkanskim pogledima na svet.

Danas se smatra da je psovka „oca ti jebem“ i njene varijacije („jebem ti oca“, „oca mu jebem“, „jebem ti oca na vr' kurca“, „jebem ti oca očina“ i slično)²⁹ karakteristična za Crnu Goru, te se čak u savremenom javnom diskursu ironično navodi i kao metaforična granica između Crne Gore i Srbije,³⁰ premda je zastupljena ne samo u tim zemljama, nego i na širem južnoslovenskom prostoru. Iako istraživači „opscenog i vulgarnog u govoru i jeziku“ (Bogdanović 2017: 9) često insistiraju na tvrđnji da se najviše psuje „ono što je najvrednije“ (naravno, s ciljem da uvredi/povredi onoga kome se psovka upućuje, a ne u svim njenim drugim mogućim funkcijama), u ovom se slučaju, koji jasno stavlja u fokus istopolni (pretpostavljeno nasilni, iako ne mora biti) seksualni odnos, smatra da je psovanje

oca zapravo manje uvredljivo od psovanja ženskih srodnika (psovanje majke je, po tradiciji i literaturi koja o njoj govori, moglo da rezultira ubistvom kao osvetom za uvredu), pa se danas, u eri relativizacije psovki i liberalizacije normi, smatra gotovo šaljivom.

Ovde navodimo i nekoliko primera viceva i anegdota u kojima se u različitim kontekstima spominje istopolni seksualni odnos (i dalje samo muški), a koji danas kruže digitalnim prostorima i adresirani su na „tradicionalnu“ crnogorsku prošlost. Njihovo poreklo i vreme nastanka je teško, ako ne i nemoguće utvrditi, ali je očigledno da u neformalnom, narodnom stvaralaštvu i ova tema ima svoje mesto, kao što ga je, verovatno, imala oduvek. Usvajanje i zadržavanje forme „tradicionalne“ folklorne priče nesumnjivo ima za cilj da legitimizuje savremene poglede na istopolne odnose, time što ih (u posprdom, dakle – negativnom, iako ne nužno i nasilnom kontekstu) smeštaju u vreme i prostor koji se doživljavaju kao „pravo“/idealno vreme Crne Gore, sa svim pratećim atributima herojskog maskuliniteta.

²⁹ Pojačana verzija ovog tipa psovke, koja se inače javlja na čitavom južnoslovenskom prostoru – danas izobičajena psovka – takođe je zabeležena na Miloševom dvoru: „jebem ti oca na materi“ (Jovanović 2014: 49).

³⁰ Jedan od savremenih viceva to precizno definiše: „Kada ti postaje jasno da si prešao iz Srbije u Crnu Goru? Kada prestanu da ti psuju majku i počnu ti psovati oca!!!“ (http://www.cgautentik.com/zabava_vicevi.php; pristupljeno 13. aprila 2021).

Poša đed sa snajkom u grad. Normalno đed jaše konja, a snajka pješke. Obuka đed crnogorsku nošnju, a o pas stavio kubure. Dok su prolazili kroz jednu šumu, iskoče dva pедера i normalno napadnu đeda. Snajka pobježe u grmlje i poče vikati đedu:

– Tata, kubure!!!

Đed ništa.

- Tata, kubure!!!
Đed opet ništa.
Pederi završiše posao i odoše. Snajka izađe iz grmlja vičući:
– Tata, kubure, pusti ti ostale, što ne puca!!
Đed poče da otresa odeću i reče snajci:
– Muč tamo, ženetino, ovijem se brani OBRAZ, a ne guzica.³¹

Ovaj vic, iako jasno usmeren na ismevanje „tradicionalnog“ koncepta „čuvanja obraza“ u okviru herojskog narativa o maskulinitetu, zapravo čuva ideju da seksualni odnosi nisu direktno povezani s percepcijom rodних uloga, u ovom slučaju muževnosti, koja se pokazuje/dokazuje na drugi način – pre svega u sukobu s (drugim) muškarcima.

- Kako je vladika Njegoš lečio pedere!!!
Dođu kod vladike njegovih vazali i kažu mu:
– Dragi naš vladiko, pojavili su se pederi!
A on će na to:
– A koji li su vam to?
Oni odgovoriše:
– Dragi naš vladiko, to su ti oni koji se jebu u guzicu!!!
Na takav odgovor prenerazi se vladika dični i daje ovakva uputstva:

- Neka naši majstori u roku odma' izmjere ta tri jadnika i neka naprave bačve, tako da ti jadnici mogu da stanu u njih i da im visina bačvi bude tačno do brade, ni prst više, ni prst niže. Zatim, svi žitelji ovog našeg grada seru u te bačve dok se ne napune do vrha.
Bijaše to vrlo brzo učinjeno. (jer se zna kakav su detići narod). Dovedoše zatim ta tri pедера i vladika opet zapovedi:

- Jadnici i bijednici, ulaz'te u te usrane bačve. Uđoše ti oni u te bačve.
– Dovedite mi deset mojih najboljih strelaca gardista.
Dođoše i oni.
– Osuđujem vas pedere na smrt, streljanjem i to po sred čela.
Čuše to gardisti i pripremiše puške.
Vladika: „Pali!!!“
A kad ono pederi zaroniše u govna. Opet vladika: „Pali!!!“
Pederi opet zaroniše. Ponovi se to još nekoliko puta i konačno se jedan od pедера osmeli i upita:
– Dobro vladiko, zašto nas tako mučiš?
Na to im vladika dični, Njegoš, gromkim glasom odgovara:
– Da vidite kako je kurcu u usranjoj guzici!!!³²

³¹ „Crnogorski vicevi“. *CG Autentik*. http://www.cgautentik.com/zabava_vicevi.php (pristupljeno 13. aprila 2021).

³² „Crnogorski vicevi“. *CG Autentik*. http://www.cgautentik.com/zabava_vicevi.php (pristupljeno 13. aprila 2021).

Ovaj vic se, kroz anegdotu, u nekim slučajevima, adresira i na knjaza Nikolu, a u obe varijante deluje da je to projekcija savremenih gledišta/stavova u „mitsku“ prošlost, utoliko pre što – kako je već rečeno – „protivprirodni blud“ nije bio zakonski kažnjiv sve do 1906. godine. S druge strane, anegdota (bez obzira na to koji je vladar njen glavni akter), govori i o tome kako se, u vremenu kada je nastala, percipira apsolutna i безусловna moć prvih crnogorskih vladara, za koje se pretpostavlja da su mogli da propisuju i sprovode kazne potpuno mimo zakona, ali i običaja. Istovremeno, time se, pozivanjem na neupitne autoritete iz prošlosti, „legitimizuje“ aktuelna homofobija u Crnoj Gori, ali i moć vladara.

UMESTO ZAKLJUČKA

Kao što Ana Stolić konstatuje za Kraljevinu Srbiju, tako su – moguće još u većoj meri – i u Crnoj Gori postojale politike izvan državnog normiranja, koje su uticale na nedostatak podataka „putem kulturnih obrazaca koji u okviru tzv. narodne kulture pojavi istopolne seksualnosti nisu pridavali poseban značaj za funkcionisanje i opstanak zajednice“ (Stolić 2014: 18), na isti način na koji ta ista kultura nije obraćala pažnju na pojedince i njihove identitete, jer je opstanak i napredak zajednice bilo *jedino* što se smatralo važnim (cf. Гавриловић 2005).

Pitanja identiteta, društvenih pozicija, načina života i ličnih osećanja osoba (muškaraca i žena), nije bilo pitanje koje se postavljalo, sve dok su se (bar formalno) poštovala rodne uloge i to ne zarad disciplinovanja pojedinaca, nego u ime održavanja i eventualnog napredovanja zajednice. Bračna heteronormativnost bila je važna za uvećanje populacije, jer je ekstenzivna, pretežno stočarska, pa i ratna privreda zahtevala mnogo radne snage, a visoka smrtnost dece, stalno ratno stanje, glad i nedostatak moderne medicine nisu doprinosili olakšavanju pritiska da svi odrasli članovi zajednice budu uključeni u proces reprodukcije (iako je i tu bilo moglo biti odstupanja). Ukoliko je taj osnovni uslov opstanka poštovan, zajednica se nije mešala u lične izbore, niti ih je sankcionisala.

I zato danas, kada homofobni segmenti društva (ne samo) u Crnoj Gori insistiraju na tome da štite „tradiciju“, oni zapravo štite mitsku prošlost, zasnovanu na slici oblikovanoj narativima stranaca o Balkanu/Crnoj Gori i diskurs uvezen iz zapadnog hrišćanstva. Tako se zapravo dogodilo da se i savremeni borci za poštovanje ljudskih prava (pa time i na slobodno izražavanje seksualne orijentacije) u Crnoj Gori (Kalezić & Brković 2016: 157–179), ali i oni koji se tim pravima protive, oslanjaju na dva različita pola zapadnoevropskog viđenja sveta. S tim što prvi jasno i precizno prate evropske i svetske tokove (pre svega moderne zapadne civilizacije, izgrađene na prosvetiteljskom nasleđu, koje ipak dosledno

čuva elemente hrišćanskog pogleda na svet³³), dok drugi insistiraju na izmišljenoj tradiciji, baziranoj

³³ Najbolji pokazatelj doslednosti evropskih hrišćanskih koncepata i u modernoj, prosvetiteljski zasnovanoj civilizaciji jeste striktno očuvanje monogamnog braka (čak su i istopolne zajednice regulisane kao isključivo monogamne).

na romantičarskim narativima. Jer, nesumnjivo je da su pripadnici onoga što nazivamo LGBTIQ+ populacijom vidljiviji danas nego što su to bili pre jednog veka, ali to nikako ne znači da i tada u Crnoj Gori nije bilo ljudi koji su preferirali istopolne seksualne odnose, ma koliko čvrsto heteroseksualnost bila normativ. Samo se to javnosti nije ticalo.

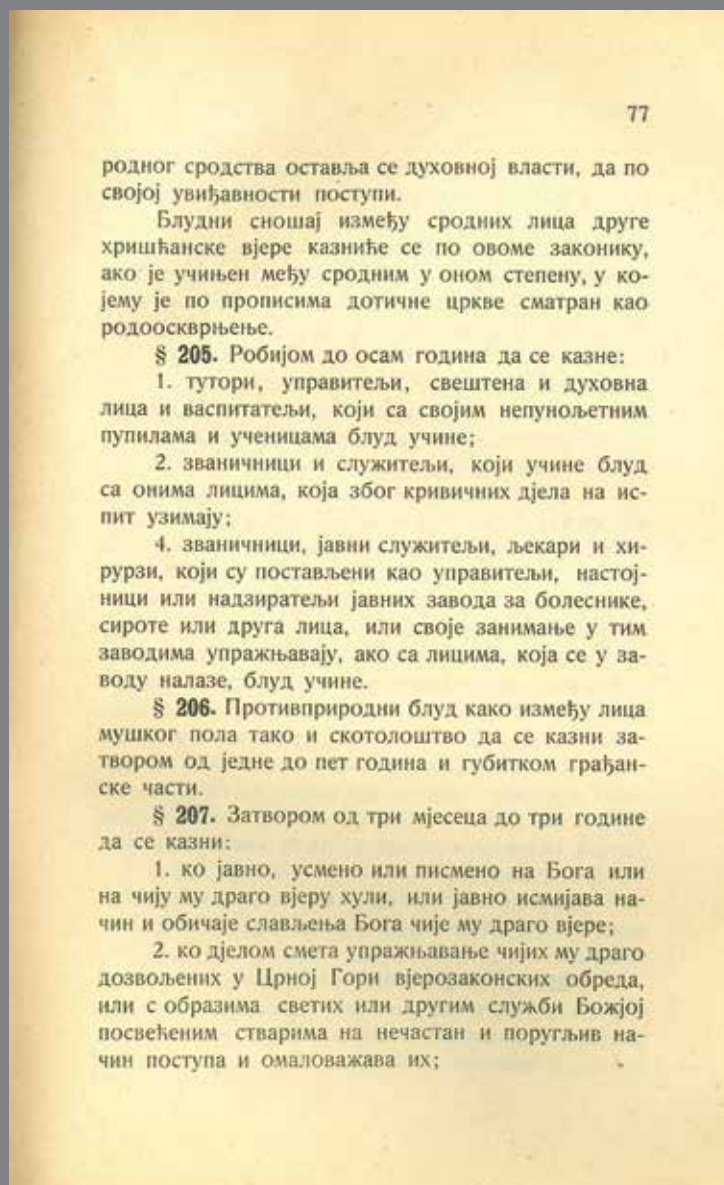
BIBLIOGRAFIJA

Literatura

- Антонијевић, Д. 2012. „Лажни фолклористи српског народног стваралаштва“. *Етнологишко-антиројолошке свеске* 19 (н. с.), 9–24.
- Вановић, В. 2016. *The Montenegrin Warrior Tradition. Questions and Controversies over NATO Membership*. New York: Palgrave Macmillan.
- Богдановић, Н. 2017. „Опсцено и вулгарно као насушно у говору и језику“. У: Марковић, Ј. (прир.) *Опсцена лексика у српском језику. Зборник радова са истоименој научној скупи*. Ниш: Универзитет у Нишу: Филозофски факултет, 9–14.
- Вогјишић, В. 1874. *Zbornik sadašnjih pravnih običaja u Južnih Slovena. Građa u odgovorima iz razliĉnih krajeva slovenskoga juga*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- Erikson, S. 2011. *Dveri kuće mrtvih: Pripovest iz Malaške knjige Palih*. Beograd: Laguna.
- Гавриловић, Љ. 2005. „Појединац и породица“. *Гласник Етнографског института САНУ* LIII, 197–212.
- Гавриловић, Љ. 2019. „Олга Бенсон: прича о затуреном благу“. У: Гавриловић, Љ. (ур.) *Снови о прошлости и традицији: Олга Бенсон*. Београд: Етнографски институт САНУ, 70–121.
- Hammersley, M. & P. Atkinson. 2007. *Ethnography. Principles in practice* (third edition). London and New York: Routledge.
- Herzog, D. 2015. *Homoseksualnost u Evropi 20. stoljeća*. Zagreb: Zagreb Pride.
- Hobsbom, E. i T. Rejndžer (ур.) 2011. *Izmišljanje tradicije*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Jezernik, B. 2007. *Divlja Evropa*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Jezernik, B. 2010. „Uvod. Stereotipizacija ’Turčina’“. У: Jezernik, B. (ур.) *Imaginarni Turĉin*. Beograd: Biblioteka XX vek, 9–29.

- Jovanović, V. 2014. „Homoseksualnost i srpsko društvo u 19. veku“. U: Blagojević, J. i O. Dimitrijević (ur.) *Među nama: Neispričane priče gej i lezbejskih života*. Beograd: Hartefakt Fond, 40–59.
- Kalezić, D. & Č. Brković. 2016. „Queering as Europeanisation, Europeanisation as Queering: Challenging Homophobia in Everyday Life in Montenegro“. In: Bilić, B. (ed.) *LGBT Activism and Europeanisation in the Post-Yugoslav Space*. London: Palgrave Macmillan, 157–179.
- Kapisoda, M. 2010. „Osnivanje Doma za umobolne u Knjaževini Crnoj Gori“. *Архивски записи: часопис за архивску теорију и праксу* 2, 95–112.
- Казнителный законикъ за Княжество Србию*. 1860. Београд.
- Kosofsky Sedgwick, E. 1985. *Between Men: English Literature and Male Homosexual Desire*. New York: Columbia University Press.
- Kraus, F. 1905. *Anthropophyteia: Jahrbücher für Folkloristische Erhebungen und Forschungen zur Entwicklungsgeschichte der geschlechtlichen Moral* II. Leipzig
- Кривични законик за Краљевину Црну Гору*, друго званично издање. 1913. Цетиње.
- Лакићевић, Д. 2007. „Мићунова велика књига“. У: Павићевић, М. *Бесмидна књиџа. Народне њиканџерије из Јуџославије*. Београд: Партенон, 321–326.
- Levin, E. 1989. *Sex and Society in the World of the Orthodox Slavs 900–1700*. Ithaca and London: Cornell University Press.
- Martinović, S. 2018a. *Crnogorska vojska 1854–1916*. Cetinje: Ministarstvo odbrane Crne Gore.
- Martinović, S. 2018b. „Crnogorski vojni sanitet“. *Matica* 74 (Ljeto 2018), 521–568.
- Милошевић Ђорђевић, Н. 2008. „Српски фолклор и фолклористика на размеђи два миленијума (Осврт на историју истраживања)“. У: Раденковић, Љ. (ур.) *Словенски фолклор и фолклористика на размеђи два миленијума. Зборник радова са међународној научној симпозијума одржаној 2–6. октобра 2006. године*. Београд: Балканолошки институт САНУ, 89–110.
- Murray, S. 2007. „Homosexuality in the Ottoman Empire“. *Historical Reflections / Réflexions Historiques* 33 (1), *Eighteenth-Century Homosexuality in Global Perspective*, 101–116.
- Раџевић, М. 1940. „О crnogorskom folkloru“. *Etnolog* 13, 93–106.
- Павићевић, М. 2007. *Бесмидна књиџа. Народне њиканџерије из Јуџославије*. Београд: Партенон.
- Patanè, V. 2011. „Homoseksualnost na Bliskom Istoku i u Sjevernoj Africi“. U: Aldrich, R. *Povijest gej i lezbijskog života i kulture*. Zagreb: Sandrof; Beograd: Red Vox, 271–301.
- Петровић Његош, П. 1845. *Ои легало србско*. Београд.
- Pleše, I. 2014. *Pismo, poruka, mejl: etnografija korespondencije*. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku.
- Поповић Николић, Д. 2019. „Прилози Тихомира Р. Ђорђевића у часопису Anthropophyteia Фридриха С. Крауса“. У: Марковић, Ј. и Н. Јовић

- (прир.) *Ойсцена и друја колоквијална лексика у српском и македонском језику / Опсцена и друга колоквијална лексика во српскиот и македонскиот јазик. Зборник радова са истоименој научној скупи.* Ниш: Универзитет у Нишу: Филозофски факултет, 291–312.
- Roessel, D. 2002. *In Byron's Shadow: Modern Greece in the English & American Imagination.* Oxford and New York: Oxford University Press.
- Стефановић Караџић, В. 1969. *Црна Гора и Бока Которска.* Београд: Нолит.
- Стефановић Караџић, В. 1974. *Српске народне ијесме из необјављених рукописа Вука Стилфа. Караџића. Књига петта: особите ијесме и њоскочице.* Београд: Српска академија наука и уметности.
- Стојановић, М. 2017. „Породичне приче из Глибаћа (општина Пљевља, Црна Гора)“. *Фолклористика* 2 (2), 141–169.
- Стојановић, З. 2019. *Krivično pravo. Opšti deo.* Београд: Правна knjiga.
- Stolić, A. 2014. „Od muželoštva i ženske malakije do protivpravnog bluda i patologije. Neki aspekti istorije homoseksualnosti u Srbiji od srednjeg veka do kraja Drugog svetskog rata“. U: Blagojević, J. i O. Dimitrijević (ur.) *Među nama: Neispričane priče gej i lezbejskih života.* Београд: Hartefakt Fond, 17–21.
- Škokić, T. 2011. *Ljubavni kôd. Ljubav i seksualnost između tradicije i znanosti.* Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku.
- Vuletić, A. i A. Stolić. 2014. „'...Brak je zajednica muškarca i žene...': Koncept heteroseksualnosti, bračna politika i seksualne prakse u Srbiji 19. veka“. U: Blagojević, J. i O. Dimitrijević (ur.) *Među nama: Neispričane priče gej i lezbejskih života.* Београд: Hartefakt Fond, 60–67.
- Internet izvori*
- „Arhivski fondovi i zbirke“. *Državni arhiv Crne Gore na Cetinju – CG DA 1 CET – Cetinje stari i novi period.* <http://dacg.me/arhivski-fondovi-i-zbirke-2/cg-da-1-cet-cetinje-stari-i-novi-period/> (pristupljeno 6. maja 2021).
- „Crnogorski vicevi“. *CG Autentik.* http://www.cgautentik.com/zabava_vicevi.php (pristupljeno 13. aprila 2021).

Slika 1. *Odredbe Krivičnog zakonika za Kraljevinu Crnu Goru*, drugo zvanično izdanje, 1913. (Biblioteka SANU, Beograd)

IVAN TOMOVIĆ

IVAN TOMOVIĆ

REPRESIJA NAD HOMOSEKSUALCIMA U NOB-U I SOCIJALISTIČKOJ CRNOJ GORI

Konsultovanjem autentičnih arhivskih izvora, predstavljene su istorijske činjenice o tretmanu LGBT osoba, konkretno homoseksualaca, u Narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj Crnoj Gori, kako bi se javnost suočila sa izvorima današnjeg stanja i posljedicama nekadašnjih loših praksi i postupanja. U doktorskoj disertaciji autora ovog rada o progonu homoseksualaca u Jugoslaviji od kraja Drugog svjetskog rata do dezintegracije države, čiji se izvodi ovom prilikom partikularno predstavljaju, doprinijelo se spoznavanju ove vrste društvenog nasljeđa. Upravo u ranijoj krivičnopravnoj praksi, koja predstavlja nasljeđe jednog totalitarnog sistema, treba tražiti dio uzroka današnje dominantne percepcije javnosti o LGBT osobama i ostalih faktora koji utiču na njihov kvalitet života u Crnoj Gori.

Ključne riječi: homoseksualnost, „protivprirodni blud“, represija, pravosuđe, kažnjavanje, Narodnooslobodilačka borba, Drugi svjetski rat, socijalistička Crna Gora

IVAN TOMOVIĆ

REPRESSION OF HOMOSEXUALS
IN THE NATIONAL LIBERATION WAR
AND SOCIALIST MONTENEGRO

By consulting authentic archival sources, historical facts were presented on the treatment of the LGBT population, specifically homosexual men in the National Liberation War and Socialist Montenegro, so as to confront the public with the causes of today's situation and the consequences of former poor practices and actions. This paper contains excerpts from its author's doctoral dissertation, which covers the persecution of homosexuals in Yugoslavia from the end of the Second World War until the disintegration of the state, and which contributed to learning about this kind of cultural heritage. Indeed, a part of the causes of today's predominant public perception of LGBT persons and other factors affecting their quality of life in Montenegro should be sought in earlier criminal justice practice, which constitutes the heritage of a totalitarian system.

Keywords: homosexuality, “unnatural fornication”, repression, justice, punishment, National Liberation Struggle, World War II, socialist Montenegro

UVOD

Dokazi o ozakonjenom progonu LGBT osoba na području cijele bivše Jugoslavije prije i nakon Drugog svjetskog rata do skoro uglavnom nisu bili prisutni u domaćem naučnom diskursu. Tokom rada na autorovoj doktorskoj disertaciji, intenzivnim arhivskim istraživanjima na prostoru Crne Gore, Srbije, Slovenije, Hrvatske, Bosne i Hercegovine i Makedonije, otkrivena je, predstavljena i analizirana arhivska građa o velikom broju kriminalnih dosijea i krivičnih predmeta koji svjedoče o odnosu socijalističke vlasti prema homoseksualcima.¹ Međutim, potrebno je dodati i to da su,

¹ Na Univerzitetu Sapijenca u Rimu (La Sapienza Università di Roma) autor je odbranio 2015. doktorsku disertaciju „Persecuzione invisibile: L'omosessualità nella Jugoslavia dalla fine della Seconda guerra mondiale agli anni della disintegrazione“, u prevodu na naš jezik – „Nevidljivi progon: homoseksualnost u Jugoslaviji od kraja Drugog svjetskog rata do dezintegracije države“ (Tomović 2015). U pitanju je opsežno naučno istraživanje, koliko je poznato, prvo te vrste među domaćim autorima, koje je pokazalo kako je socijalistički režim u SR Crnoj Gori i Jugoslaviji, posebno pravosuđe, tretirao homoseksualce. Rad koji se ovom prilikom objavljuje sadrži djelove autorove neobjavljene doktorske disertacije, kao i nešto ranije objavljene publikacije *Nevidljivi progon: Homoseksualnost pred socijalističkom pravdom* (Tomović 2014), te rada „Bezbjednost i LGBT historiografija: Nevidljivi progon: Homoseksualnost od kraja Drugog svjetskog rata do raspada Jugoslavije“ (Tomović 2016: 185–210).

generalno, iskustva LGBT osoba na prostoru Crne Gore u prošlosti,² ali i većeg dijela Jugoslavije, sve do skoro bila veoma slabo poznata.³

² U zbornicima o LGBTIQ+ tematici u (post)jugoslovenskom kontekstu, postoje radovi koji se tiču prilika u Crnoj Gori, konkretno: Danijel Kalezić i Čarna Brković „Queering as Europeanisation, Europeanisation as Queering: Challenging Homophobia in Everyday Life in Montenegro“ (2016), kao i verzija rada na našem jeziku – „Kvirovanje kao evropeizacija, evropeizacija kao kvirovanje: Suprotstavljanje homofobiji u svakodnevnom životu u Crnoj Gori“ (2016); Marina Vuković i Paula Petričević „Searching for a Lesbian Voice: Non-Heterosexual Women's Activism in Montenegro“ (2019), kao i verzija rada na našem jeziku – „U potrazi za sopstvenim glasom: Artikulisanje ženske neheteroseksualnosti u Crnoj Gori“ (2018); a najavljen je i rad Jovana Ulićevića i Čarne Brković „(Non)Pathologizing Narratives of Transgender Lives: History of Public Discussions about Trans People in Montenegro“. Još ranije (2011), Čarna Brković objavila je članak „Kakva je veza između diskusije o jeziku i diskusije o seksualnosti“, a od istraživača koji su dosad istraživali i pisali o crnogorskoj LGBT tematici, pored autora ovog rada, izdvaja se i Branko Banović. Pomenimo i zbornik radova koji iz domena bezbjednosti LGBT osoba tretira Crnu Goru i okruženje, koji je uredio Aleksandar Saša Zeković – *Bezbjednost i osnovna prava: Dimenzije i perspektive sigurnosti LGBT osoba* (2016).

³ Na ovom mjestu, od novije literature o predmetnoj tematici, koja, srećom, postaje sve brojnija, izdvajaju se obiman zbornik radova *Među nama: Neispričane priče gej i lezbejskih života*, urednica Jelisavete Blagojević i Olge Dimitrijević (2014), u kojem se fokus usmjerava na prilike u Srbiji. Godine 2017. Franko Dota, istoričar i aktivista iz

ODNOS PARTIZANSKOG POKRETA I SOCIJALISTIČKE REVOLUCIJE PREMA MUŠKOM HOMOSEKSUALIZMU

Najranije poznate naznake o odnosu partizanskog pokreta prema homoseksualcima nalaze se u ratnim memoarima Milovana Đilasa, jednog od ključnih aktera ovog pokreta.⁴ U jednom odlomku svojih memoara „Revolucionarni rat“, Đilas je opisao kako su homoseksualci bili prisiljeni da napuste Komunističku partiju Jugoslavije zbog svoje seksualnosti. Naime,

Hrvatske, na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu odbranio je doktorsku disertaciju „Javna i politička povijest muške homoseksualnosti u socijalističkoj Hrvatskoj (1945–1989)“, čime je ova problematika u jugoslovenskom, a naročito hrvatskom kontekstu dodatno naučno osvijetljena i valorizovana. Najnovija studija (2020) koja tretira ovu temu u dijelu bivših jugoslovenskih republika i Albanije tokom posljednje tri decenije jeste publikacija Saše Gavrića i Jasmine Čaušević *Od demedikalizacije do istospolnih brakova: Novija istorija homoseksualnosti i transrodnosti Zapadnog Balkana*. Početni dio te knjige, naslovljen „Socijalizam i 'protivprirodni blud': Odnos prema homoseksualnosti do 1990.“ dijelom sagledava i problematiku koju naš rad istražuje.

⁴ Milovan Đilas (1911–1995), rodom Crnogorac, obavljao je niz odgovornih dužnosti u Komunističkoj partiji Jugoslavije i u jugoslovenskom partizanskom pokretu (Vuletić 2002: 317). Po završetku rata bio je visoko pozicioniran u jugoslovenskoj administraciji koju je 1954. bio prisiljen da napusti, a nekoliko godina kasnije suočio se sa kaznama zatvorom i zabranom putovanja zbog kritikovanja komunističkog režima.

jednog dana sekretar partijskog Odbora za Sandžak, Rifat Burdžević, priznao je Đilasu da su neki vojnici otkrili homoseksualno ponašanje jednog muslimana, „dobrog vojnika i komuniste“ (Đilas 1990: 58). Dok je Burdžević bio u nedoumici da li da ubije tog vojnika, Đilasov stav, s druge strane, može da iznenadi:

Ni ja nisam znao partijsku praksu, niti je išta o takvim pitanjima pisalo kod Marksa i Lenjina. No, po zdravoj pameti sam zaključio da od takvih poroka pate i proleter, a ne samo buržoaski dekadenti, ali i – da takvi poročnici ne mogu imati funkcije, niti biti članovi partije. Tako smo i postupili: Burdžević je nesrećniku – ovaj se Burdževiću poverio, plačući, i čak mu ispričao da ga je kao siromašnog dečaka razvratio propali beg – naredio da napusti partiju, ali i diskretno obavestio štab da pripaze na njega. Doznao sam, kasnije, da je taj homoseksualac, koji je po izgledu bio sušta muškost, bio veoma hrabar i hrabro pao... Čoveku se u ratu nametnu i pitanja mimo kojih u životu nehajno prolazi. A ukoliko neko više stoji – veća je važnost 'beznačajnosti', veća je slava i veće pogreške... (Đilas 1990: 58–59).

Milovan Đilas se očigledno na određeni način pozitivno odnosi na stranačka i ratna obilježja ovog vojnika, čini se prije nego li što izražava neku naročitu zabrinutost u vezi sa teškim stanjem u koje se našao zbog svoje seksualnosti. Za njega je, ipak, homoseksualnost porok koji se ne može i ne treba tolerisati u Partiji i

među čelnicima partizanskog pokreta. S druge strane, oni koji su bili, kako se u izvorima nekada nazivaju – „zaraženi“, mogli su ostati među partizanima i „hrabro pasti“ za socijalističku domovinu. To nas dovodi do hipoteze da su zbog teških ratnih uslova partizanske vođe bile nešto tolerantnije prema gej vojnicima nego što bi bile u drugim uslovima, ali su ostale nepopustljive za homoseksualce unutar Komunističke partije (Vuletić 2002: 322).

Ovaj primjer nam nudi prve poznate stavove Jugoslovenske komunističke partije prema homoseksualnosti, koji se temelje na netoleranciji, neznanju i nedostacima odlučnosti. Međutim, politički sistem, uspostavljen ubrzo nakon rata, uskoro će pokazati svoje otvoreno neprijateljstvo prema homoseksualcima i prema bilo kome ko je bio osumnjičen za praktiko- vanje „neprirodnih saglasnih seksualnih odnosa“.⁵

KRIMINALIZACIJA SAGLASNIH MUŠKIH ISTOPOLNIH ODNOSA: KRIVIČNO DJELO „PROTIVPRIRODNOG BLUDA“

Kao i u drugim bivšim komunističkim režimima širom istočne Evrope, policijska uznemiravanja i pravna represija homoseksualaca u Jugoslaviji je počinjena

⁵ Ova fraza, kao i „protivprirodni blud“, naročito su zastupljene u sudskim spisima koji se odnose na krivične predmete iz vremena kriminalizacije homoseksualnosti.

posebno u periodu od 1945. do kraja 70-ih godina.⁶ Ti progoni se nijesu zaustavili na kraju 50-ih, kao što se ranije mislilo,⁷ već su nakon tog perioda zakonom zvanično kriminalizovani saglasni muški homoseksualni odnosi, s predviđenom kaznom zatvora u trajanju od dvije, pa onda godinu dana, u skladu sa članom 186, stav 2. Krivičnog zakonika (KZ) Federativne Narodne Republike Jugoslavije iz 1951. godine.

Na početku treba reći da pisani izvori koji sadrže podatke relevantne za ovu problematiku, nažalost, često nijesu očuvani zbog uništavanja, gubljenja, zastarijevanja, premiještanja i loše katalogizacije arhivske građe. Međutim, zahvaljujući krivičnim evidencijama, moguće je, u znatnoj mjeri, identifikovati

⁶ Postoji i svjedočanstvo Zagrepčanina B. J. o tadašnjim masovnim hapšenjima homoseksualaca, koji su potom slati u zatvor, a onda i pogubljeni širom Jugoslavije (*Globus*, januar 1999). Pominju se i hapšenja u Dubrovniku i Rijeci, gdje su optuženi navodno bili podvrgnuti javnom kamenovanju. Međutim, sprovedena arhivska istraživanja nijesu potvrdila to svjedočenje, barem ne iz arhivskih izvora sudova u glavnim gradovima bivših jugoslovenskih republika, koje je autor ovog rada primarno konsultovao. S druge strane, istina je da su homoseksualci zajedno s ostalima „neprijateljima sistema“ bili zatočeni u logorima u Novoj Gradiškoj i na Golom otoku. Mnogi od onih koji su se bojali te sudbine počinili su samoubistvo ili su pobjegli iz Jugoslavije u zapadnu Evropu ili Ameriku.

⁷ Iz intervjua sa prof. Ljubom Bavconom objavljenog u u doktorskoj disertaciji „Persecuzione invisibile: L'omosessualità nella Jugoslavia dalla fine della Seconda guerra mondiale negli anni della disintegrazione“ (Tomović 2015: 227).

broj optužnica po članu 186, stav 2. KZ, kao i osnovne podatke o presudama i kaznama. U određenim slučajevima postoji sačuvan materijal cjelokupnog krivičnog postupka.

Porijeklo kriminalizacije homoseksualnosti, međutim, leži u zakonodavstvu Kraljevine Jugoslavije koja je naslijedila austrougarsku kriminalnu praksu.⁸ Takvo zakonodavno naslijeđe odgovaralo je većinskom stavu javnosti koji je bio pod jakim uticajem pozicija klera Srpske pravoslavne crkve i Rimokatoličke crkve, čiji je krajnji rezultat bio zakon protiv „sodomije“ ili „protivprirodnog bluda“.

Nakon Drugog svjetskog rata, uprkos ideološkim razlikama s prethodnom jugoslovenskom državom, novi socijalistički sistem zadržao je stare zakonske propise, a neke odredbe uveo u Krivični zakonik, između ostalog, i kao posljedicu uticaja krivičnog zakona Sovjetskog Saveza i tamošnjih progona homoseksualaca za vrijeme Staljina (Healey 1992: 238).

Progon homoseksualaca u bivšoj Jugoslaviji može se posmatrati kroz tri perioda. Prvi period bi bio od kraja Drugog svjetskog rata do 1951. godine, koji je i najteži s obzirom na to da nijesu postojale jasno definisane kazne, pa je homoseksualni odnos bio tretiran poput krivičnih djela silovanja, zlostavljanja

maloljetnih osoba i slično. Saglasni homoseksualni odnosi su bili kažnjavani i sa pet godina zatvora, a negdje je bilo predviđeno i trajno oduzimanje građanskih prava. Drugi period obuhvatao bi razdoblje od donošenja Krivičnog zakonika 1951, odnosno uvođenja posebnog člana koji homoseksualnost kriminalizuje u svim republikama. Ovaj period traje sve do 1977. godine, tj. do decentralizacije Ustavnog zakona i ukidanja kriminalizacije u SR Sloveniji, SR Hrvatskoj, SR Crnoj Gori i AP Vojvodini. Treći period od 1977. do 90-ih godina obuhvata dešavanja u ostalim republikama – Srbiji, Bosni i Hercegovini i Makedoniji, koje na različite načine tretiraju homoseksualnost kao krivično djelo.

U bivšoj Jugoslaviji homoseksualci su zbog svoje seksualne orijentacije bili proganjani kako s institucionalnog i zakonskog aspekta, tako i sa društvenog, a to se ogledalo u većinskoj percepciji njih kao „devijantnih“, „bolesnih“ ili „društveno opasnih“ pojedinaca. Na ovaj način su unutrašnje bezbjednosne strukture u okviru kriminalističkih istraga često „uklanjali“ razne doušnike, špijune, političke neprijatelje, izdajice i ostale „nepodobne“ građane.

Važno je napomenuti da su neke od presuda služile kao izgovor za odstranjivanje političkih neprijatelja, što se moglo zaključiti zahvaljujući struci, ugledu i ulozi u društvu ili političkom sistemu pojedinih optuženih osoba. Imajući ovo u vidu, nije uvijek bilo lako prepoznati ljude koji su istinski upražnjavali „zabranjeni seks“.

⁸ Na početku XX vijeka pravni propisi Kraljevine Srbije i Knjaževine/Kraljevine Crne Gore kriminalizovali su homoseksualnost, upravo preuzimanjem u svoje krivične zakonike odredbe iz austrougarskog.

Osnova suđenja i krivičnog gonjenja homoseksualaca bila je činjenica da su prijavljeni ili uhvaćeni u seksualnom ili životno intimnom odnosu sa drugim muškarcem. U mnogim slučajevima nijesu bili potrebni ni dokazi, jer bi ostale okolnosti iz ličnog života optuženog, kao npr. da nije oženjen, da živi sa drugim muškarcem sa kojim nije u rodbinskoj vezi ili da pohađa sumnjiva javna mjesta poput pojedinih parkova ili parking prostora, dovele do optužbi i osuda za zločin „protivprirodnog bluda“, koji se vrlo često završavao kaznom zatvora.

U toku 70-ih godina prošlog vijeka u pojedinim republikama tendencija krivičnog gonjenja se smanjila, ali su zato optužnice koje su se odnosile na homoseksualne odnose bile jasnije jer su pripisivane isključivo „neprirodnim seksualnim praksama“.⁹

KRAJ JEDNE EPOHE: DEKRIMINALIZACIJA 1977. GODINE

Iako se u prvoj deceniji nakon Drugog svjetskog rata progon homoseksualaca intenzivirao, u sljedećih nekoliko decenija došlo je do određenog poboljšanja,

⁹ Posebno iznenađuje podatak u vezi s povećanjem broja optužnica 80-ih u Srbiji, kako za prisilne „neprirodne seksualne odnose“ tako i za one saglasne. Dakle, tu je možda primjereno tražiti razloge za nedostatak političke volje u unaprijeđenju temeljnih ljudskih prava i društvenog položaja LGBT osoba.

posebno na pravnom i društvenom nivou. S druge strane, na Zapadu su tokom 60-ih i 70-ih pokreti homoseksualaca i lezbejki postali sve više izraženi i vidljivi u javnosti. U isto vrijeme jugoslovenska društveno-politička scena bila je preplavljena pokretima za reforme u ekonomskom, političkom i društvenom smislu. Godine 1968. studenti u Beogradu su protestovali radi poboljšanja životnih, visokoškolskih i političkih uslova, a studentski protesti u Zagrebu 1971. označili su vrhunac „Hrvatskog proljeća“, kada se nekoliko grupa, uključujući studente, intelektualce, političare i radnike pridružilo masovnom pokretu koji je tražio povećanu autonomiju Hrvatske u okviru jugoslovenske federacije. Predsjednik države, Josip Broz Tito, uspio je da uguši proteste osobenim načinom vladavine baziranim na djelimično uravnoteženom zadovoljavanju interesa svih strana (Vuletić 2002: 323–324).

Promjene u jugoslovenskom Ustavu iz 1971, ali i novi Ustav iz 1974. omogućio je veće nadležnosti samim republikama. Ove reforme dopustile su da svaka republika sama formira sopstvene zakone, a kao rezultat toga, i pravni položaj homoseksualaca u Jugoslaviji postaće značajno promijenjen nabolje. Krajem 70-ih, kroz ustavne i zakonske promjene, koje su prenijele odgovornost i zakonsko regulisanje istopolnih seksualnih radnji sa saveznog na republički nivo, došlo je i do zvaničnih rasprava i debata o promjeni propisa vezanih za kažnjivost homoseksualnih radnji (Vuletić 2002: 324).

Prva ozbiljnija rasprava o ovom pitanju pokrenuta je u SR Sloveniji, pa je 1974. u toku sjednice Saveza udruženja za krivično pravo i kriminologiju Jugoslavije, Ljubo Bavcon, profesor prava na Univerzitetu u Ljubljani i predsjednik Komisije za donošenje novog Krivičnog zakonika SR Slovenije, predložio dekriminalizaciju homoseksualnosti (Vuletić 2002: 324).

U novom zakonu, koji je stupio na snagu 1977. godine, SR Slovenija, SR Hrvatska i SR Crna Gora dekriminalizovale su saglasne homoseksualne odnose između dvije odrasle osobe muškog pola. Međutim, dok su SR Slovenija i SR Crna Gora uvele 14 godina kao starosnu granicu kako za heteroseksualne tako i za muške homoseksualne odnose, Krivični zakonik SR Hrvatske uspostavio je donju granicu na 14 godina samo za heteroseksualne odnose, ograničavajući homoseksualne na osobe starosti od 18 godina. Prošlo je još dosta godina do usaglašavanja minimalne starosne granice za homoseksualne i heteroseksualne odnose. U hrvatskom i srpskom zakonodavstvu definicija „neprirodnog i nemoralnog odnosa“ u potpunosti je nestala tek tokom naredne decenije. Štaviše, u hrvatskom zakonu i dalje su korišćeni pojmovi „bludni“ i „neprirodni“ seksualni čin koji se odnose na homoseksualne prakse, dok je u Sloveniji upotrebljavana fraza „seksualni čin između osoba istog ili suprotnog pola“. Homoseksualni odnosi, međutim, ostali su kažnjivi u SR Srbiji, SR Bosni i Hercegovini i SR Makedoniji, koje su zajedno s

Albanijom, Rumunijom i SSSR bile jedine zemlje jugoistočne Evrope gdje je homoseksualnost još uvijek bila krivično gonjena (Vuletić 2002: 324).

Iznenadujuće je da je Slovenija koja je u pogledu ljudskih prava bila najnaprednija jugoslovenska republika sredinom XX vijeka bila uključena u brojna krivična gonjenja homoseksualaca, pa je u Ljubljani bilo preko pedeset procesa tokom 50-ih i 60-ih, od kojih je preko pola okončano zatvorom, a ostala procesuirana kao prekršajna ili lakša krivična djela.

Mogući razlog za manji broj optužnica u Crnoj Gori leži u pretpostavci malog broja prijavljenih istopolnih seksualnih odnosa. Dok je u Hrvatskoj i Srbiji bilo mnogo više prijava za zlostavljanje djece, u Crnoj Gori je i dalje to držano u tajnosti ili se, zbog tradicionalnih obrazaca koji su takve oblike ponašanja prihvatili, nije smatralo krivičnim djelom, pa je samo mali broj prestupnika izašao pred lice pravde. Svakako, bilo je optužnica protiv homoseksualaca još u 50-im godinama, dok je uvid u kasnije krivične predmete onemogućen zbog nedostatka materijala kako u Državnom arhivu Crne Gore na Cetinju tako i u sudskim arhivama. Ipak, ograničen broj krivičnih registara i upisnika je sačuvan pa se može napraviti evidencija optužnica iz 60-ih i 70-ih godina. Zbog nedostatka krivične dokumentacije, pronađeni su samo lični podaci osoba osuđenih po članu 186 KZ iz 70-ih godina.

Period nakon dekriminalizacije muške homoseksualnosti poklapa se sa nizom ozbiljnih političkih,

socijalnih i ekonomskih kriza koje su dovele do raspada Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije sa tragičnim posljedicama. Ovi uticaji negativno su se odrazili i na prava seksualnih manjina s obzirom na to da su novonastale države uglavnom prigrlile ekstremne nacionalističke i šovinističke prakse, kao i sveopštu retradicionalizaciju i demodernizaciju, praćenu krvavim ratovima.

Proučavanje homoseksualnosti u specifičnom kontekstu Jugoslavije pokazuje i dokazuje da je ova tematika itekako imala svoju dugu istoriju, nažalost nedovoljno poznatu i valorizovanu. Novim saznanjima stvorena je mogućnost za edukaciju i ublažavanje još uvijek prisutnih predrasuda pro-uzrokovanih neznanjem i šovinističkim stavovima poput onog da je homoseksualnost „proizvod uvezen sa Zapada“ kako bi „zatrovao“ ovdašnju mladež odgajanu u skladu s tradicionalnim, patrijarhalnim i porodičnim vrijednostima. U cilju boljeg razumijevanja sadašnjih problema kojima je domaća LGBT zajednica izložena u pogledu homofobije i diskriminacije, bilo je neophodno zaviriti u prošlosti kako bi se identifikovali i razumjeli razlozi postojeće stigmatizacije i odbacivanja. Konfrontacijom istorijskih iskustava jugoslovenskih republika, ukazalo se ne samo na zakonski i društveni odnos prema homoseksualnosti u prošlosti, već i na razloge zbog kojih se naša društva i dalje suočavaju s mnogim poteškoćama u unaprjeđenju prava i položaja LGBT osoba.

OPTUŽNICE I PREDRASUDE U CRNOJ GORI: TRI PRIMJERA S KRAJA 40-IH GODINA

U arhivskom istraživanju koje je obuhvatilo sve republike bivše Jugoslavije, sprovedenom od početka 2013. do sredine 2014. godine, pronađen je veliki broj optužnica protiv homoseksualaca. Istraživanje je bilo koncentrisano uglavnom na glavne ili veće gradove, a obuhvatilo je građu nastalu u periodu od 1946. do 1996. godine, odnosno doba kriminalizacije saglasnih homoseksualnih odnosa u tadašnjim federalnim republikama. Osim državnih/nacionalnih istorijskih arhiva, interesantno je da je veliki broj dokumenata pronađen u arhivima sreskih, osnovnih/opštinskih, viših/okružnih, a u manjoj mjeri i vrhovnih sudova. Od velikog značaja bili su fondovi Komisije za pomilovanja i Prezidijuma, koji je 60-ih godina zamijenjen Saveznim izvršnim vijećem (SIV).

U toku 40-ih i početkom 50-ih godina čini se da je većina presuda u Jugoslaviji koje su se pojavljivale na nivou viših/okružnih sudova do donošenja specifikacije djela u čl. 186 Krivičnog zakonika polovinom 1951. dospijevale na vrhovne sudove. Razlog leži u tome da su se presude dotad donosile na bazi ranijeg zakonodavstva Kraljevine Jugoslavije, koje je za homoseksualni čin predviđalo kazne i po dvanaest godina strogog zatvora. Kao rezultat toga, u uslovima koji su tada vladali, donošene su doslovce drakonske kazne, tragične po ljudske živote,

a zabilježeni su i slučajevi samoubistava u zatvoru (npr. jedan od osuđenika se ubio 1946. u zatvoru u Zagrebu tokom druge godine izdržavanja kazne).

Kada je u pitanju istraživanje krivičnih spisa iz gorepomenutog perioda, nije uvijek bilo jednostavno pronaći *pravo* krivično djelo koje se eksplicitno odnosi na homoseksualne odnose. U većini primjera u odjeljku popisa presuda za optužene nalaze se elementi poput ilegalnih prelaza granica, šverca, političke propagande, pronevjera, izdajništva. „Protivprirodni blud“ je često bivao označen kao djelo protiv javnog morala, gdje su takođe spadala silovanja, seksualna zlostavljanja, pedofilija, bračne prevare i slično.

U crnogorskim arhivima pronađeno je više presuda datovanih pred kraj 40-ih i s početka 50-ih jer su dospijevale na Vrhovni sud ili na Prezidijum (Savezne) Narodne skupštine FNRJ. Poslije donošenja Krivičnog zakonika 1951. nije bilo moguće naći veći broj optužnica jer su uglavnom rješavane na nivou osnovnih/opštinskih, a rjeđe viših sudova.

S obzirom na to da je član 186 KZ predviđao novčane kazne i do najviše godinu dana zatvora sa gubitkom građanskih prava, istopolni seksualni čin je označavan kao lakše krivično djelo čiji su spisi poslije određenog broja godina zastarijevali, a potom bili i uništeni.

U rijedim slučajevima, bilo je moguće naići na poneku presudu, sa vrlo malim brojem podataka o samom sudskom procesu te svjedočenjima i ostalim detaljima. Ono što je pomoglo jeste detaljan

pregled raspoloživih registara i upisnika krivičnih djela. Nažalost, i ovi spisi su uništavani te nije bilo jednostavno sistematski istražiti ovaj period i donijeti opšti zaključak o statusu homoseksualaca u Crnoj Gori.

Međutim, uprkos čestom uvjerenju šire javnosti da saglasni homoseksualni odnosi nijesu bili kažnjavani u Crnoj Gori, optužnice kao i podaci iz krivičnih upisnika pokazuju drugačiju praksu.

Iz fonda Prezidijuma Narodne skupštine Narodne Republike Crne Gore, za period 1946–1952. pronađene su presude koje svjedoče o načinu ophođenja pravosudnih organa prema homoseksualcima. Pregled slijedi u nastavku.

Homoseksualnost „teža“ od sifilisa¹⁰

U krivičnom predmetu broj 270/1949 na Sreskom sudu u Herceg Novom donijeta je presuda protiv S. Š. iz Herceg Novog zbog vršenja „protivprirodnog bluda“ u toku 1947, 1948. i 1949. godine, i to kao „aktivni i pasivni pederast“. Optuženi je osuđen na dvije godine zatvora s gubitkom građanskih prava i dva puta mu je odbijena molba za pomilovanje. Kao otežavajuća okolnost navodi se zaraženost sifilisom, a osnovni razlog presude je djelo protiv javnog morala,

¹⁰ Državni arhiv Crne Gore, fond A.1.5.74 Prezidijum Narodne skupštine NR CG (1946–1952), Strogo povjerljiva akta, godina 1949, fascikla 18, br. 952/49.

odnosno vršenja „protivprirodnog bluda“ s više osoba. Takođe, saznajemo da su ostale tri osobe osuđene na nižu kaznu zatvora zbog istog razloga, ali nema detalja o visini kazne i dokaznom materijalu.

S obzirom na to da se radi o spisima prosljede-nim u okviru molbe za pomilovanje, samo određeni dio krivičnog predmeta je dospio na Prezidijum Narodne skupštine Narodne Republike Crne Gore, što znači da istraživaču nije bilo moguće doći do dijela predmeta koji se odnosi na dokazni materijal kao ni svjedočenja o samom toku sudskog procesa.

Kao što je već rečeno, u ovom slučaju radi se o izricanju drakonske kazne, jer nije postojao član zakona koji bi procesuirao ovo djelo.

Iz pisama koje je osuđeni slao Prezidijumu dobija se veći broj detalja o samoj presudi i njenom toku. Naime, osuđeni u svojoj molbi navodi da je krivično djelo „protivprirodnog bluda“ izvršio pod pritiskom prirodne anomalije kojoj se nije mogao oduprijeti.

Kao što sam izjavio pred Sreskim sudom u Herceg Novom i ovdje ističem, da sam se čitavog života osjećao nesretnim i danas se tako osjećam, zbog moje abnormalne sklonosti, kojom me sama priroda najteže kaznila kada me je s ovim defektom na svijet donijela i kada sam danas kao stari čovjek, kao starac od 63 godine i osuđen na dvije godine lišenja slobode, zbog djela koje sam počinio u momentu kada, sticajem okolnosti nijesam imao snage da vladam samim sobom.

U pismu od 18. septembra 1949. godine osuđeni podsjeća na detalje pretresa Sreskog suda u Herceg Novom u toku kojeg je ustanovljeno da od njegove rane mladosti postoji prirodni defekt, „nesposobnost za normalan seksualni odnos sa suprotnim ženskim polom“. S tim u vezi, zatražio je i zdravstveno-zaštitne mjere umjesto kazne, tvrdeći da su, za ovakva djela, predviđene u Krivičnom zakoniku.¹¹ Osuđeni smatra sebe bolesnim, te da bi trebao biti poslat na liječenje, i to ne samo u vezi sa sifilisom nego i svojom homoseksualnosti. Sud je to odbio i osudio ga na dvije godine zatvora.

Prije podonošenja molbe Prezidijumu, Krivično vijeće Sreskog suda u Herceg Novom dalo je mišljenje povodom molbe osuđenika, u smislu člana 5 Zakona o davanju amnestije i pomilovanja. Vijeće se izjasnilo da molbi ne treba udovoljiti s obzirom na prirodu i težinu krivičnih djela i društvene opasnosti istih. Potvrda presude je glasila: „1) po presudi K. 45/49 od 10. juna 1949. g. ovog suda oglašen je krivim što je, iako svjestan da je zaražen sifilisom, u toku 1947. 1948. i 1949. godine više puta vršio protivprirodni blud s Đ. B. kao aktivni i pasivni pederast zarazivši ga sifilisom, a i sa drugim sudu nepoznatim licima,

¹¹ Optuženi u pismu navodi da nije kažnjen u skladu s tadašnjim Krivičnim zakonikom, već da je za slučajeve poput njegovog bila predviđena „zdravstveno-zaštitna mjera“, iako se u tom periodu „protivprirodni blud“ kažnjavao u skladu s prethodnom praksom, naslijeđenom iz Kraljevine Jugoslavije.

izloživši ih opasnosti zaraze; 2) što je u vremenu od 14. januara 1949. g. pa do 18. aprila iste godine vršio više puta protivprirodni blud kao pasivni pederast sa trećeoptuženim M. S. izloživši ga na taj način opasnosti zaraze. Presuda je potvrđena u cjelini presudom Okružnog suda u Titogradu Kž. 180/49 od 30. jula 1949. godine.“ Nakon dvadeset mjeseci boravka u zatvoru, na molbu za pomilovanje, Predsjedništvo Prezidijuma Narodne skupštine NR Crne Gore, na osnovu člana 1 Zakona o ovlaštenju Predsjedništva Prezidijuma Narodne skupštine NR Crne Gore, a u vezi člana 2 Zakona o davanju amnestije i pomilovanja u Narodnoj Republici Crnoj Gori, dana 3. oktobra 1949. godine, donijelo je rješenje u kojem nije uvažilo molbu osuđenog zbog krivičnog djela „protivprirodnog bluda“ u sticaju krivičnog djela polne zaraze.

Može se zaključiti da je Sud olako procesuirao ovo krivično djelo, a da je kao otežavajuću okolnost smatrao zaraženost polno prenosivom bolešću. Međutim, ovaj predmet nam omogućava da, prije svega, uvidimo način postupanja prema osobama drugačije seksualnosti. Sud nije smatrao da prestupnik treba biti upućen na liječenje, iako je u presudi koristio i odobravao korišćenje termina anomalije, devijacije, „protivprirodnog bluda“ i slično. Saznajemo takođe da je u okviru slučaja suđeno još dvojici muškaraca koji su imali seksualni odnos sa prvoosuđenim, potom da su obojica bili osuđeni, iako nedostaju detalji o visini kazne i toku sudskog postupka.

Inače, S. Š. je pripadao građanskoj inteligenciji, uglednoj i bogatoj porodici koja je ostavila značajan trag u razvoju života grada. U raspoloživoj dokumentaciji precizirano je da se radi o pripadniku etničke manjine. U referatu Sreskog suda u Herceg Novom, od 20. septembra 1949. godine, o njemu se, između ostalog, kaže da je „za vrijeme okupacije bio dobrog vladanja, po oslobođenju također, nije bježao za vrijeme oslobođenja“.

Važno je istaći da ni u jednom predmetu nije registrovana medicinska dokumentacija koja potvrđuje postojanje polno prenosive bolesti, niti se sudski organi na istu pozivaju, u slučaju da ona nije sačuvana, niti ima traga o tome da su okrivljena i osuđena lica ili, pak, svjedoci zaista i liječeni.

Politički nepodoban ili „devijantan“¹²

Presudom K. 141/49 Sreskog suda u Nikšiću od 3. novembra 1949. godine, R. V. proglašen je krivim „što je neutvrđene noći 1949. godine legavši sa svjedokom K. R. u jednom krevetu po odobrenju ovoga svjedoka, čiji se krevet nalazio u baraci Auto parka u Nikšiću, odmah ga je počeo trljati bradom po licu, grliti ga i hvatati ga za ud, a zatim zahtijevao od svjedoka da mu se poda sve u namjeri da na taj način zadovolji

¹² Državni arhiv Crne Gore, fond A.1.5.74 Prezidijum Narodne skupštine NR CG (1946-1952), Strogo povjerljiva akta, godina 1949, fascikla 18, br. 1281/49.

svoj polni nagon, te je time izvršio krivično djelo protiv prirodnog bluda, te ga je sud za navedeno djelo osudio na kaznu popravnog rada od pet mjeseci i da plati državi na ime paušala 500 dinara.“

Iz presude takođe saznajemo da je osuđeni bio u istražnom zatvoru od 10. do 29. oktobra 1949. godine. Osuđeni je decembra iste godine uputio molbu za pomilovanje Prezidijumu Narodne skupštine NR Crne Gore, a njegovo opširno pismo, u kojem pokušava da dokaže svoju nevinost, ukazuje na svijest naroda i društvenu percepciju tog vremena koji su na homoseksualnost gledali kao na najsravnije djelo. Za razliku od prethodnog slučaja, u ovom okrivljeni ne priznaje homoseksualni čin, već uporno tvrdi da se radi o namještaljci.

S obzirom na to da su pronađeni spisi upućeni Prezidijumu, nije moguće imati uvid u dokazni i istražni materijal, ali nam pismo svjedoči o načinu i postupku samog toka dokazivanja. Radilo se o redovnom sudskom procesu na koji su pozivani svjedoci i na kojem je bilo više zasjedanja Vijeća sudija.

Naime, u pismu optuženi navodi kako se 10. avgusta 1949. godine na putu kamionom prema Nikšiću zaustavio u mjestu u kojem se nalazilo sjedište „Opšteg Građevinskog Preduzeća“ i zatražio prenoćište kod stražara. U tom trenutku mu je prišao K. R. i ponudio prenoćište u svojoj sobi, u kojoj su navodno već spavala dva muškarca. Navodi da je te noći spavao i da se ujutro spremio za posao. Nakon ovoga, on je skoro svakog dana odlazio na ovo mjesto, ali tvrdi da „ni on,

ni ko drugi nije mi rekao ništa, ni morao reći, jer da bilo šta od onoga što je K. R. docnije neistinito iznio protivu mene, sigurno bi zvao drugove M. K. i K. R., pošto su spavali u istoj sobi gdje je i K. R., što je van svake sumnje“. Poslije više od mjesec dana optuženi je pozvan na razgovor kod direktora preduzeća, koji mu je saopštio ono što je K. R. pričao za njega. Povodom toga je R. V. zatražio da se suoči sa njim. Kada je K. R. došao na razgovor, navodno je izjavio da je R. V. legao pored njega, dohvatio ga rukom i bradom i ništa drugo. Okrivljeni je potom tvrdio da se radi o neistini i da će ga tužiti za uvredu, na šta je K. R. navodno pružio ruku R. V. u znaku pomirenja. Optuženi se pozvao i na svjedočenja onih koji su bili prisutni na tom razgovoru i koji su potvrdili njegovu izjavu.

Fakat da mi se K. R. izviniio i pružio mi ruku, kao i to da su u istoj sobi spavali drugovi M. K. i drugi K. R., gdje je i K. R., dokaz je to da je sve što je protivu mene iznosio bilo izmišljeno i neistinito u zloj namjeri i s ciljem da mi naturi jedno najsravnije djelo, koji mi teže pada na dušu od ičega drugog, jer do sada u Crnoj Gori ovako što nije se čujalo. Pored ovog, ja sam oženjen, u svojoj 45. godini i otac troje djece, pa ova sramna ljaga pada i na moju porodicu i cijelo bratstvo porodice i njihovu do danas ničim neokaljanu čast i prošlost. Izjavljujem i to, ima pola godine da sam na radu u Bračancu, neprestano među radnicima i sa njima spavao u baraci, pa da sam takvi čojek kakvog me neistinito prestavio K. R., našao bi

se neko da mi to iznese i prije K. R. [...] Sa izloženim, molim Prezidijum Narodne Skupštine NR CG, da me putem pomilovanja oslobodi kazne prinudnog rada na koju sam osuđen citiranom pravosnažnom presudom Sr. Suda u Nikšiću.

Prije nego što se Prezidijum oglasio, Sreski sud u Nikšiću je dao mišljenje da se ne oprosti kazna popravnog rada u trajanju od pet mjeseci i to sljedećim riječima: „Cijeneći razloge navedene u molbi, kao i sve spise ovoga predmeta, sud je mišljenja da osuđenom R. V. ne treba kaznu oprostiti jer da je djelo za koje je osuđen prljave prirode“.

Iznenadjujuće je da je Prezidijum 21. decembra 1949. godine dao drugačije mišljenje od suda, u smislu djelimičnog udovoljenja molbi osuđenog kako bi mu se kazna od pet mjeseci svela na istu vrstu kazne u trajanju od jednog mjeseca. Međutim, nakon prepiske sa sudom i Ministarstvom pravosuđa, 27. januara 1950. godine Predsjedništvo Prezidijuma donijelo je rješenje da se molba za pomilovanje R. V., osuđenog presudom Sreskog suda u Nikšiću br. K. 141/49 od 3. novembra 1949. godine, ipak ne uvaži.

Dvoumljenja i davanje različitih mišljenja nisu bila tipična za krivične postupke vođene u tom periodu, a pogotovo na nivou vrhovnog organa za pomilovanje, kao što je bio Prezidijum. Ostaje da se zapitamo da li su djela „protivprirodnog bluda“ kažnjavana i u nedostatku ili nepotpunosti dokaznog materijala i to samo zato što se smatralo „najsramnijim

činom opasnim po društvo“ ili je pak iskorišćavano za eliminaciju ili diskreditaciju političkih neprijatelja ili tzv. narodnih izdajnika. Kada uzmemo u obzir da je osuđeni R. V. za vrijeme okupacije bio jedno vrijeme regrutovan u četnički pokret, te da su mu, jedno vrijeme, bila oduzeta građanska prava zbog aktivne saradnje sa italijanskim okupatorom, postavlja se pitanje stvarnog uzroka njegove osude, a i upornosti sudskih tijela u potvrdi presude za koju je kao jedini dokaz uzeto svjedočenje već spomenutog K. R.

Imajući u vidu mnoge optužnice za lakša krivična djela, kao što su uvreda, kleveta, lakša krađa ili tjelesna povreda, pa čak i pronevjera na službenoj dužnosti, za koja su osuđeni često bili pomilovani od strane Prezidijuma, a kasnije Vrhovnog suda ili Izvršnog vijeća, djela „protivprirodnog bluda“ su bila vrlo brzo i efikasno procesuirana, a osuđeni su tek u rijetkim situacijama bili pomilovani i to u smislu smanjenja kazne. Uzimajući u obzir da se radi o prilično teško dokazivom djelu, u većini slučajeva „oštećeni“ su prijavljivali sudu ovo djelo kako bi sebe spasili od eventualne tužbe, iz pokajanja i ličnih frustracija, iz neprijateljstva prema optuženima, čak političkih nesuglasica i slično. U nekim situacijama, prijave su podnošene od strane komšija, zajedničkih prijatelja ili čak rođaka optuženih, koji su znali za njihove intimne odnose. Rijede je dolazilo i do masovnih hapšenja te procesuiranja većeg broja ljudi sa različitim društvenim političkim statusima. Ovo se češće dešavalo u Srbiji i Hrvatskoj, gdje su optuženi duže

vrijeme bili praćeni od strane policije, uz postavljajući svjedoka koji su kao špijuni dolazili na privatna okupljanja i organizovane zabave osuđenih.

Interesantno je da je većina optuženih priznavala krivicu, smatrajući da će to biti olakšavajuća okolnost, a svoja „krivična djela protivprirodnog bluda“ pravdali su navodnim psihičkim poremećajem, prirodnom anomalijom, bolešću ili devijacijom, za koje se ne bi trebalo ići u zatvor ili na prinudni rad.

U republikama bivše Jugoslavije, pa i u Crnoj Gori, često su učinioci ovog djela bili pripadnici etničkih manjina, što takođe ostavlja još jedno otvoreno pitanje u odnosima države prema manjinama. Da li se radilo o politički nepodobnim osobama ili je posrijedi bilo nešto drugo, nije lako dokazati, ali činjenica je da su brojni optuženi za djela „protivprirodnog bluda“ bili pripadnici nacionalnih i vjerskih manjina, npr. Muslimana i Hrvata u Crnoj Gori, Muslimana u Srbiji, Hrvata i Srba u Sloveniji i slično.

*Manjine, stranci ili „opasni“ homoseksualci*¹³

Presudom Sreskog suda u Kotoru, br. K. 59/48, odnosno Okružnog suda u Titogradu, optuženi G. A. je osuđen na deset mjeseci lišenja slobode sa prinudnim radom zbog djela „protivprirodnog bluda“.

¹³ Državni arhiv Crne Gore, fond A.1.5.74 Prezidijum Narodne skupštine NR CG (1946-1952), Strogo poverljiva akta, godina 1949, fascikla 15, br. 111/49.

U presudi se navodi da je optuženi slabog imovnog stanja, neoženjen, dobrog vladanja kako za vrijeme okupacije tako i po oslobođenju. Osuđen je zato „što je tokom mjeseca oktobra i novembra 1947. godine izvršio polni akt nad K. A., Njemcem – bivšim ratnim zarobljenikom (takođe osuđenim za djelo „protivprirodnog bluda“), i to jedanput u transformatoru kod električne centrale u Kotoru, zatim dva puta prilikom rada u Prčanju i to u transformatoru i u šumi, a četvrti put prilikom rada kod električnog transformatora u Stolivu. Zbog toga je isti presudom ovog Suda pod posl. br. K 59/48 od 21. avgusta 1948. godine osuđen na kaznu lišenja slobode sa prinudnim radom u trajanju od 30 mjeseci, u koju kaznu mu se uračunalo vrijeme provedeno u pritvoru od 23. jula 1948. godine“. Predmet je zatim bio na rješavanju kod Okružnog suda u Titogradu, kao drugostepenog, koji je preinačio prvostepenu presudu tako što je izrečenu kaznu smanjio na deset mjeseci lišenja slobode.

Molbu za pomilovanje podnijela je majka osuđenog, koja je navela da je vrlo siromašnog stanja, stara i nemoćna, i da joj je osuđeni hranilac, i za istog ističe da je teško bolestan od epilepsije, a sem toga da je svojim radom učestvovao u obnovi i izgradnji zemlje i države u toku rata, te da se ne može smatrati društveno opasnim. U molbi za oprostaj od daljeg izdržavanja kazne navodi sljedeće:

Samo sticajem prilika još je vrlo mlad i neiskusna, a osim toga i opterećen teškom bolešću epilepsije, mogao

je da bude zaveden od degenerisanog njemačkog zarobljenika i da počinu djelo za koje je osuđen. Moj sin, naime još od svoje najranije mladosti poznat je kao vrlo miran, ali vrlo vrijedan mladić. Sposobnost zdravog i pravilnog rasuđivanja za vrijeme rata i okupacije vodila ga je jedinim pravim putem: da pomaže pozadinske radnike Narodnooslobodilačkog Pokreta (NOP-a), da kao kurir partizanskim borcima čini stalne usluge. Još prije oslobođenja Kotora dobrovoljno je stupio u Jugoslovensku armiju, odakle je otpušten zbog nastupanja epilepsije, od koje pati. Odmah po otpuštanju iz vojske učestvuje stalno na raznim radovima obnove i izgradnje, a na omladinskoj pruži Nikšić–Titograd radi neprekidno za vrijeme od dvije smjene i za svoj požrtvovani rad biva nagrađen i pohvaljen i postavljen za komandira svoje radne jedinice. Sve ovo ukazuje da moj sin i ne može da bude društveno opasan član, pa se sasvim osnovano može očekivati da će pomilovanje na njega uticati tako da u svome daljem radu postiže sve veće uspjehe. U nadi za hitno i povoljno rješenje ove moje molbe ostajem unaprijed vječito zahvalna.

Sreski sud u Kotoru je dao mišljenje da se molbi G. M. za pomilovanje njenog sina, osuđenog presudom Okružnog suda u Titogradu Kž 215/48 od 28. septembra 1948. godine na deset mjeseci lišenja slobode sa prinudnim radom, radi krivičnog djela „protivprirodnog bluda“, ne udovolji. Kao razlog odbijanja molbe navedeno je sljedeće: „Ovakvo svoje mišljenje sud zasniva na činjenici, da su djela ove

vrste po shvatanju sredine vrlo prljava, te na osnovu toga, a što je i sudu poznato, da bi se udovoljenjem molbi politički slabo odrazilo na sredinu u kojoj je optuženi živio“.

Dalje je postupak proslijeđen Prezidijumu, koji je u februaru 1949. godine donijeo rješenje da se molba za pomilovanje majke osuđenog ne uvaži, a Ministarstvo pravosuđa je potpisalo rješenje.

Ovo je takođe jedan od slučajeva u kojem nije bilo popustljivosti od strane Prezidijuma. Stiče se utisak da nepopustljivost služi kao davanje primjera društvu u vezi sa otklanjanjem „devijantnog ponašanja“, a politički uticaj je važniji od okolnosti pojedinca koji je prinuđen da trpi teret zbog zadovoljenja „shvatanja sredine“. Sama činjenica da društvo posmatra homoseksualni odnos kao „prljav i nemoralan“ dovoljna je da se ono prihvati i procesuirao kao krivično djelo. Kao što je već istaknuto, ovakva praksa, naslijeđena iz Krivičnog zakonika Kraljevine Jugoslavije biće ozvaničena novim Krivičnim zakonikom 1951. godine koji će u svim federalnim republikama procesuirati „protivprirodni blud“ osoba muškog pola shodno članu 186 Zakonika. Iako homoseksualni odnosi između žena nijesu bili spominjani u Zakoniku, postoji manji broj presuda koji svjedoči o inkriminaciji lezbejskih saglasnih seksualnih odnosa.¹⁴

¹⁴ Istorijski arhiv u Ljubljani, fond Okrožno sodišče 1945–1977; Državni arhiv u Zagrebu, fond Okružni sud 1945–1977.

ZAKLJUČAK

Kao što je pokazano, studije o poslijeratnim iskustvima homoseksualaca ne mogu se temeljiti isključivo na razgovorima i svjedočenjima onih koji su preživjeli to razdoblje, već je neophodno prevashodno konsultovati i pisane izvore, arhivsku, ali i drugu dostupnu građu. Stoga, rad ukazuje na potrebu za još temeljnijom pretragom dokumentacije i to u manjim gradovima i sredinama bivše Jugoslavije, kako bi se registrovala i predstavila nepravda učinjena homoseksualcima u nedovoljno vidljivom dijelu naše bliske istorije.

Autorova hipoteza na kojoj je počivalo ovo istraživanje, a kojom se pretpostavlja da je postojala praksa kriminalizacije istopolnih saglasnih seksualnih odnosa te da je zajedno sa političkim, društvenim, ideološkim i kulturno dominantnim stavovima u bivšoj Jugoslaviji, počevši od četrdesetih pa do devedesetih godina prošlog vijeka, imala ogroman uticaj, iako na različite načine, na težinu prihvatanja, društvenog uključivanja, vidljivosti i ostvarivanja prava LGBT osoba – potvrđena je. To podrazumijeva da je, nakon opsežnog istraživanja u državnim i sudskim arhivima bivših jugoslovenskih republika, dokazana pretpostavka postojanja kriminalizacije homoseksualnog ponašanja i njenih efekata, iako sa znatnim razlikama u odnosu na teritoriju i periode kažnjavanja.

No, i pored nekoliko pozitivnih primjera novijeg datuma, i dalje postoji nedostatak istorijskih

istraživanja o homoseksualnosti na prostoru bivše Jugoslavije. Zato analiza ove problematike zahtijeva i neposrednu pažnju jer ignorisanje značaja iskustva, u ovom slučaju i ljudskih tragedija, može samo dodatno pojačati „nevidljivost“ homoseksualnosti u prošlosti i nedostupnost za buduća istraživanja, čak i kada obrazovni procesi u ovom dijelu Evrope postanu više svjesni potrebe da se bave ovim pitanjima. Veza između prošlosti i sadašnjosti ne samo da će se rekonstruisati tok istorije, već će ponuditi i nove perspektive u pokušaju da se dobiju odgovori na izazove s kojima se LGBT osobe susrijeću na Balkanu.

Poznavanje ovih praksi iz prošlosti ukazuju nam na veliku nepravdu koja je počinjena nad homoseksualcima i daje dodatni motiv da se unaprijedi zakonski i društveni položaj ovih osoba. Bezbjednost je jedan od ključnih elemenata u ovom procesu koji ima za cilj da omogući homoseksualcima da ne žive u strahu i da se osjećaju kao punopravni građani kojima niko ne može niti ima pravo da uskrati da žive slobodno bez obzira na seksualnu orijentaciju ili rodni identitet.

U cilju unaprjeđenja statusa LGBT osoba neophodno je, osim konstantnih edukacija i obuka nosilaca odgovornih funkcija u državi i stalnih kampanja edukacija javnosti, uvođenje sistematskog seksualnog obrazovanja u školama, što još uvijek ne postoji u većini postkomunističkih država. Ovaj rad predstavlja autorov prilog takvim nastojanjima.

BIBLIOGRAFIJA

Arhivski izvori

Državni arhiv Crne Gore na Cetinju – fondovi: Prezidijum Narodne skupštine NR CG 1946–1952; Vrhovni sud 1946–1977; Okružni/Viši sud Podgorica 1946–1977; Okružni sud Nikšić 1946–1977.

Arhiv Osnovnog suda u Podgorici – fond Opštinski/Osnovni sud 1946–1977.

Arhiv Višeg suda u Podgorici – fond Okružni/Viši sud u Podgorici 1946–1977.

Literatura

Healey, D. 1992. *Homosexual desire in Revolutionary Russia: the regulation of sexual and gender dissent*. Chicago: The University of Chicago Press.

Đilas, M. 1990. *Revolucionarni rat*. Beograd: Književne novine.

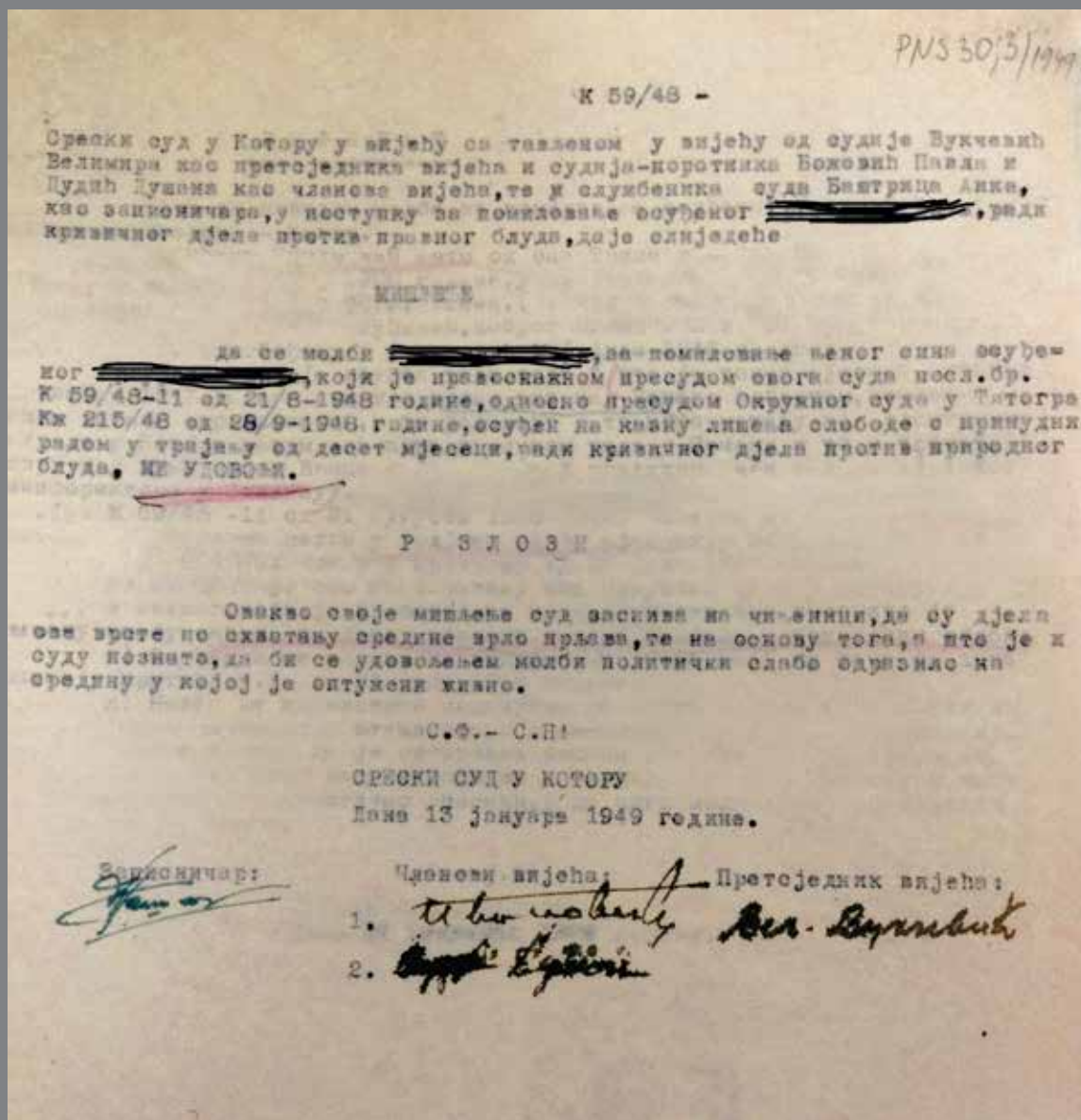
Globus: hrvatski nedjeljnik, januar 1999.

Tomović, I. 2014. *Nevidljivi progon: Homoseksualnost pred socijalističkom pravdom*. Podgorica: Vrhovni Sud Crne Gore: LGBT Forum Progres.

Tomović, I. 2015. „Persecuzione invisibile: L’omosessualità nella Jugoslavia dalla fine della Seconda guerra mondiale agli anni della disintegrazione“ [tesi di dottorato]. Roma: Facoltà di Scienze Politiche, Sociologia, Comunicazioni dell’ Sapienza Università di Roma.

Tomović, I. 2016. „Bezbjednost i LGBT istoriografija: Nevidljivi progon: Homoseksualnost od kraja Drugog svjetskog rata do raspada Jugoslavije“. U: Zeković, A. S. (ur.) *Bezbjednost i osnovna prava: Dimenzije i perspektive sigurnosti LGBT osoba*. Podgorica: Savjet za građansku kontrolu rada policije; Ministarstvo unutrašnjih poslova Crne Gore; Ministarstvo za ljudska i manjinska prava Crne Gore, 185–210.

Vuletić, D. 2002. „Drugovi po oružju: Homoseksualnost, istoriografija i Drugi svetski rat“. *Reč: časopis za književnost i kulturu* 13 (67), 317–326.

Slika 1. Mišljenje Vijeća Sreskog suda u Kotoru od 13. januara 1949. godine
(CG DA 1 CET PNS str. pov. 30; 4/1949 f. 15)

Посл. бр. Кр. 46/49

PNS 270/6/1949 f. 18

РЕФЕРАТ

Среског суда у Херцеговоме сачињен у смислу респписа Министарства правосудја НРЦГ. бр. 3406/48 од 25 децембра 1946 године.

А/ ~~_____~~ син ~~_____~~ и ~~_____~~ рођене ~~_____~~, рођан 14 маја 1897 г. у Херцеговоме, живи у Херцеговоме, Хрват, држављанин ФНРЈ, бив. трговец, нежењен, у заједници са стрицом посједује у Херцеговоме 6 кућа и мало земљиште - вриједности од око 500.000 дин., свршио 5 разреда гимназије, војску није служио, неосуђивен. За вријеме окупације био је добродошљивац, по ослобођењу такођер, није бјежао за вријеме ослобођења, бранио се из слободe.

Б/ По пресуди К. 45/49 од 10 јуна 1949 г. овог суда оглашен је кривим што је и ако свијестан да је заражен сифилисом, у току 1947, 1948 и 1949 године више пута вршио противприродни блуд са ~~_____~~ као активни и пасивни педераст заразивши га сифилисом, а и са другим суду непознатим лицима, изложивши га опасности заразе;

2. Што је у времену од 14 јануара 1949 г. па до 23 априла исте године вршио више пута противприродни блуд као пасивни педераст са трећеоптуђеним ~~_____~~ изложивши га на тај начин опасности заразе;

В/ Пресуда је потврђена у цјелини пресудом Окружног суда у Титовграду Кж. 180/49 од 30 јула 1949 г.

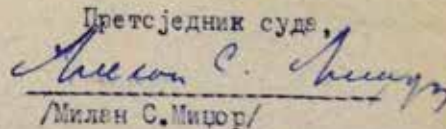
Г/ Осуђеник се налази на издржавању казне од 14 септембра о. г.

Д/ Молбу за помиловање поднио је лично осуђеник неводећи да је кривично дјело извршио под притиском природне аномалије којој се није могло одупријети. Истиче при том свијестност одвртности дјела и одмекле године живота, услед којих ће да престане ова аномалија, које да му је била терет читавог живота, јер да га је природа у довољној мјери казнила, када га је донијела на свијет са овим неприродним и одвртним склоностима.

С. О. - С. Н !

СРЕСКИ СУД У ХЕРЦЕГНОВОМЕ, 20 септембра 1949 г.

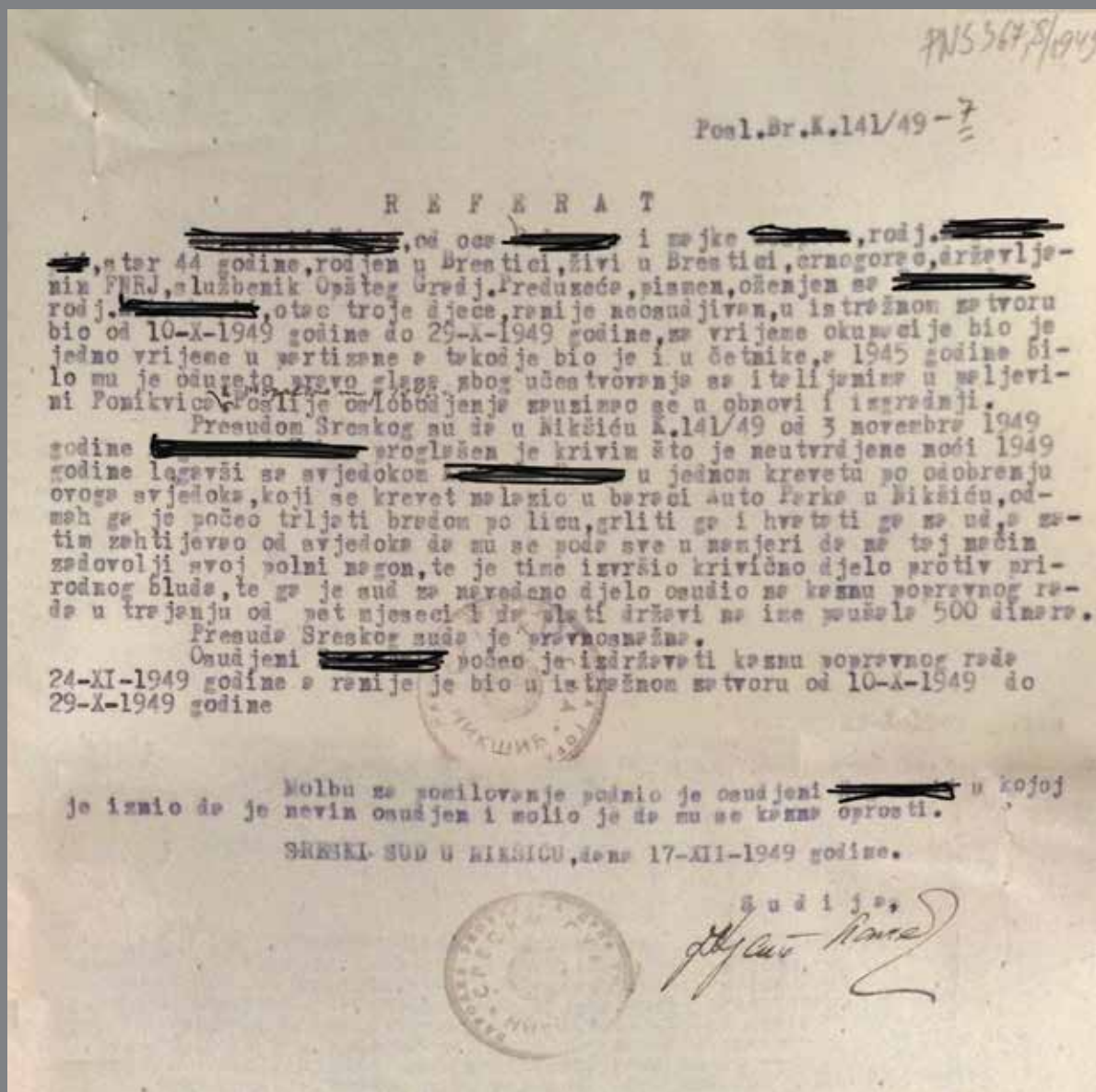
Претсједник суда,

/Милан С. Митор/

Slika 2. Referat Sreskog suda u Herceg Novom od 20. septembra 1949. godine
(CG DA 1 CET PNS str. pov. 270; 6/1949 f. 18)

Slika 3. Referat Sreskog suda u Nikšiću od 17. decembra 1949. godine
(CG DA 1 CET PNS str. pov. 237; 8/1949 f. 18)

JASMINA ČAUŠEVIĆ
SAŠA GAVRIĆ

JASMINA ČAUŠEVIĆ · SAŠA GAVRIĆ

CRNA GORA U PERSPEKTIVI
– OD „PROTIVPRIRODNOG BLUDA“ DO ŽIVOTNOG
PARTNERSTVA LICA ISTOG SPOLA

Iako je u fokusu teksta period od trideset godina – od čuvene odluke Svjetske zdravstvene organizacije 1990. godine pa do 2020, zbog pružanja šire slike i praćenja linija promjena, tekst smo započeli periodom nakon Drugog svjetskog rata. Stoga, na početku nudimo osvrt na odnos socijalističke Jugoslavije prema homoseksualnosti i ukazujemo na postepeni proces liberalizacije poimanja homoseksualnosti u društvu. Tekst dalje obrađuje period devedesetih godina, koji je imao ambivalentan uticaj na same LGBTI osobe. Devedesete godine su bile vrijeme kada su se desile demedikalizacija i dekriminalizacija homoseksualnosti, ali su ujedno to bile godine kada su naša društva uništila jedan sistem, da bi ga zamijenili novim, čija se izgradnja nikad neće završiti. U društvima se normaliziraju etno-nacionalizmi, kroz uticaj rigidnih, binarnih definicija rodnih uloga i odnosa, što je sve zajedno imalo i veliki uticaj na to kako se društveno tretiraju homoseksualnost i transrodnost. Procesi demokratizacije Crne Gore, uz evropeizaciju i globalno prihvatanje prava LGBTI osoba, pomoći će i omogućiti značajan razvoj LGBTI aktivizma, kao i zaštite LGBTI prava.

Ključne riječi: „protivprirodni blud“, liberalizacija, dekriminalizacija homoseksualnosti, LGBTI aktivizam, pravna zaštita, životno partnerstvo lica istog pola, Crna Gora

JASMINA ČAUŠEVIĆ · SAŠA GAVRIĆ

MONTENEGRO IN PERSPECTIVE
– FROM “UNNATURAL FORNICATION”
TO SAME-SEX LIFE PARTNERSHIP

Although the text focuses on a period of thirty years – from the famous 1990 decision of the World Health Organization until 2020 – we started the text with the post-Second World War period to provide a broader perspective and follow changing trends through time. For this reason, we first look at the attitude of Socialist Yugoslavia towards homosexuality and point to the gradual process of increasingly liberal understanding of homosexuality in society. The text then covers the 1990s, which had an ambivalent effect on LGBTI persons. The nineties were a time when homosexuality was demedicalized and decriminalized, but also the years when our societies destroyed one system, only to replace it with a new one, whose construction will never be finished. Societies are normalizing ethnic nationalism, through the impact of rigid, binary definitions of gender roles and relations, all of which had a strong impact on the treatment of homosexuality and transgenderism in society. The processes of the democratization of Montenegro, along with the Europeanisation and global acceptance of LGBTI rights, will help and enable considerable development of LGBTI activism, and the protection of LGBTI rights.

Keywords: “unnatural fornication”, liberalization, decriminalization of homosexuality, LGBTI activism, legal protection, same-sex life-partnership, Montenegro

SOCIJALIZAM I „PROTIVPRIRODNI BLUD“: HOMOSEKSUALNOST DO DEVEDESETIH¹

Složenost jugoslovenskog socijalizma u svemu, pa i u odnosu prema homoseksualnosti, zaslužuje mnogo više prostora nego što jedno poglavlje može da ponudi. Ipak, ovdje ćemo vrlo kratko istaći nekoliko ideja koje nam se čine važnim kako bi se objasnio kontekst koji je uticao na živote ljudi. Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija (SFRJ) naziv je za nekadašnju državu, koju su činile republike: Slovenija, Hrvatska, Bosna i Hercegovina, Srbija, Crna Gora i Makedonija. SFRJ je bila u svijetu cijenjena zbog svoje borbe protiv fašizma, otpora staljinizmu i članstvu u Pokretu nesvrstanih. Nastala je u Drugom svjetskom ratu, kao nasljednica Kraljevine Jugoslavije, i postojala gotovo 50 godina. Jugoslavenski socijalizam je nakon Drugog svjetskog rata omogućio modernizaciju i industrijalizaciju ruralnog društva. Nakon sukoba sa Staljinom 1948.

¹ Tekst predstavlja pregled najvažnijih prikaza koji se odnose na Crnu Goru, a koji su originalno objavljeni u knjizi *Od demedikalizacije do istospolnih brakova: Novija istorija homoseksualnosti i transrodnosti Zapadnog Balkana*, autora Saše Gavrića i Jasmine Čaušević (Sarajevo: Buybook; Zagreb: Buybook, 2020). Mnogo više informacija o brojnim temama koje se pominju u ovom tekstu mogu se naći u navedenim knjigama, intervjuima i onlajn člancima u bibliografiji na kraju rada.

Jugoslavija se odlučila za svoj model uređenja političko-društvenih odnosa i oblika socijalizma koji se razlikovao od ostalih modela u istočnoj Evropi. U pitanju su bili radničko samoupravljanje, a zatim i društveno samoupravljanje, kao oblici šireg političkog sistema. Ustavom iz 1963. samoupravljanje je u SFRJ bilo proglašeno opštim sistemom upravljanja društvenim poslovima, a pravo građana i građanki na samoupravljanje stavljalo se na vrh popisa sloboda, prava i obaveza građanina/ke, te je bilo proglašeno nepovredivim i neotuđivim. Državni sistem vlasti od opštine, preko pokrajine i republike do federacije bio je utemeljen na samoupravnim načelima, a najviša tijela vlasti republika činila su razna vijeća, zajednice i savezi, putem kojih su građani/ke, barem formalno, upravljali, te ostvarivali svoje interese iz svih područja života. Svaka jugoslovenska republika imala je specifičan ekonomski i društveni razvoj u okviru federacije. Implikacije tih razlika nastavile su da prave sve veće razlike i tokom osamdesetih godina.

Što se tiče homoseksualnosti, socijalistička Jugoslavija preuzela je odredbe iz zakonodavstva Kraljevine Jugoslavije (koja je te odredbe koristila pod uticajem pruskog i austrijskog prava), kojim se spolni odnos između muškaraca kažnjavao kaznom pet godina strogog zatvora. Ova kazna se primjenjivala i u prvim godinama nakon Drugog svjetskog rata u nedostatku novog, socijalističkog Krivičnog zakonika. Ipak, maksimalna kazna je smanjena s pet na dvije godine zatvora, te je uvedena mogućnost

da se izriču uslovne kazne. Novi Krivični zakonik je stupio na snagu 1951. godine i od tada broj uslovnih kazni počinje da raste u odnosu na kazne zatvora, što tumačimo kao prvi korak liberalizacije odnosa prema homoseksualnosti, imajući u vidu čitav društveno-istorijski kontekst. Nekoliko godina kasnije, 1959. godine, zakonodavci su kaznu smanjili na jednu godinu. Iako je kazna za muški homoseksualni čin u socijalističkoj Jugoslaviji, u odnosu na kaznu u Kraljevini Jugoslaviji, postepeno postajala blaža, pedesetih godina je homoseksualnost smatrana *buržoaskom i izopačenom*, te proizvodom *nezasitnog kapitalizma*, i njoj su mogli biti skloni samo dekadentni intelektualci, građanska klasa, sveštenici i neradnici, odnosno kvaritelji zdrave radničke omladine.

Sredinom sedamdesetih godina, na jednoj od partijskih komisija politički vrh države se usaglasio da bi homoseksualnost trebalo dekriminalizovati, ali da konačne odluke treba da donese svaka pojedina republika i pokrajina za sebe. Nakon što je Ustavom Jugoslavije iz 1974. godine krivično zakonodavstvo pripalo republikama i pokrajinama, u njihovoj nadležnosti postaje i krivično pravo. Usvajaju se republički i pokrajinski krivični zakoni i 1977. godine dolazi do brisanja krivičnog djela sporazumnog „protuprirodnog bluda“ iz krivičnih zakona SR Slovenije, SR Hrvatske i SR Crne Gore. Iako je sedamdesetih godina u Jugoslaviji nastajala gej supkultura, jasno je da dekriminalizacija nije bila

rezultat aktivističke borbe, već odluka pojedinih republičkih i pokrajinskih vlasti.

U Jugoslaviji se homoseksualnost postepeno normalizovala kroz seksologiju, medije, pravo i kulturu. Umjetnička i medijska produkcija gej-lezbejskih tema bila je posebno bogata u Sloveniji. Ipak, i odnos prema homoseksualnosti je bio obilježen linijama razlike između sjevera i juga, jer se prostori ubrzane slobode otvaraju u Sloveniji, nešto manje u Zagrebu i Beogradu, dok u BiH, Crnoj Gori, na Kosovu, centralnoj Srbiji i Makedoniji uopšte nisu dokumentovane značajne forme vidljivosti homoseksualnosti. Očigledan je nedostatak dokumentovanja dešavanja u određenim dijelovima Jugoslavije. Naime, gej-lezbejskih dešavanja u ovom vremenskom periodu moralo je biti i u BiH, Crnoj Gori, Makedoniji i na Kosovu, ali o tome ima samo sporadičnih tragova.

Uopšteno rečeno, od samih početaka socijalističke Jugoslavije, odnos prema homoseksualnosti nije bio jednoznačan niti se može govoriti o snažnom progonu ili neprekidnoj represiji. Nakon prvih pet–šest godina pritisak policije popušta, suđenja je sve manje i dolazi do određene relaksacije i liberalizacije. Za sve to vrijeme, u stručnim se krugovima, a povremeno i u javnosti, vode rasprave o smislenosti i svrsishodnosti kažnjavanja istospolnog seksa. Raste broj istaknutih intelektualaca, seksologa i pravnih stručnjaka koji zagovaraju nužnost dekriminalizacije homoseksualnosti i oko toga se aktivno angažuju i istupaju s takvim prijedlozima u štampanim medijima.

DEVEDESETE

Devedesete godine su donijele velike promjene u Evropi. Istočna i Zapadna Njemačka su se ujediniile, Varšavski pakt se raspao i otpočeo je dugi proces političke i ekonomske tranzicije zemalja u centralnoj i istočnoj Evropi. Ove promjene imaće odjeka i u zemljama Zapadnog Balkana. Mijenjaju se pojedinačni ustavi republika unutar Jugoslavije. Ti novi ustavi su omogućili održavanje višestranačkih izbora i uvođenje tržišne ekonomije. Dolazi do urušavanja ekonomsko-socijalnih sistema. U jugoslovenskim republikama održavaju se referendum i za samo dvije godine socijalistička Jugoslavija nestaje sa mape Evrope. Započinje vrijeme ratovanja i drugih konflikata u bivšoj Jugoslaviji: 1991. godine u Sloveniji, a slijede i ratovi u Hrvatskoj (1991–1995), Bosni i Hercegovini (1992–1995), na Kosovu (1998–1999) i u Makedoniji (2001). Ostatak Jugoslavije, Srbija i Crna Gora, tokom devedesetih godina prolaze takođe mračan period. Pod Miloševićevom autokratskom upravom, Srbija i Crna Gora učestvuju u ratovima u Hrvatskoj i u BiH, a nakon toga i na Kosovu. Tokom ratova koji su razarali bivšu Jugoslaviju, u novoosnovanim mejnstrim organizacijama civilnog društva za ljudska prava nije bilo mjesta i za lezbejska i gej prava, kako objašnjava Lepa Mladenović, „jer su centri bili koncentrisani na ratne zločine, izbeglištvo i suprotstavljanje nacionalističkoj ideologiji“. Pokreti

otpora Miloševiću neće stvoriti prostor za zahtjeve gej-lezbejske zajednice.

Na globalnom nivou, devedesete godine XX vijeka započele su centralnim događajem u savremenoj istoriji homoseksualnosti – 17. maja 1990. godine završena je 43. skupština Svjetske zdravstvene organizacije u Ženevi na kojoj je izglasana i deseta revizija Međunarodne klasifikacije bolesti i srodnih zdravstvenih problema (ICD-10). ICD-10 sadrži šifre za bolesti i simptome, patološke nalaze, društvene okolnosti i spoljne uzroke povreda ili bolesti. Izrada ICD-10 je započeta 1983. godine, a prva primjena započela je tek četiri godine nakon što je izglasana. S duge liste kodova i šifara prvi put je uklonjen, nevidljiv za širu javnost na Balkanu, jedan kod koji će promijeniti živote miliona gejeva, lezbejki, biseksualnih i kvir osoba širom svijeta. U ICD-10 se eksplicitno naglašava da „seksualna orijentacija sama po sebi se ne treba posmatrati poremećajem“ (Dreschner 2015: 386–395). Prvi put od kako je Svjetska zdravstvena organizacija nakon Drugog svjetskog rata uvela ovu klasifikacijsku listu bolesti i poremećaja homoseksualnost je prestala da se označava kao bolest.

Bez obzira na to što je liberalniji dio jugoslovenske javne sfere kroz kulturu, umjetnost, seksologiju, pa i medije, otvorio puteve normalizaciji homoseksualnosti kroz naučno utemeljene činjenice, popularne pjesme, filmove i pozitivne novinske tekstove, a gej-lezbejska umjetnička i medijska

produkcija postajala sve bogatija i raznolikija, skidanje homoseksualnosti s liste bolesti 1990. godine ostalo je skoro nezapaženo u Jugoslaviji. Ovo nas ne treba iznenaditi, jer se te godine država nalazila u najdubljim promjenama nakon Drugog svjetskog rata. Jugoslavija se krvavo raspala, uveliko bila u fazi transformacije, od jednostranačkih do višestranačkih političkih sistema, od planske do tržišne ekonomije, od federacije do nezavisnosti pojedinačnih republika. Dolazi do potpune razgradnje okvira koji su garantovali ekonomska i socijalna prava u onoj formi kako ih je Jugoslavija do tada poznavala. S ratovima u bivšoj Jugoslaviji i tranzicijskim procesima dolazi do društvene retradicionalizacije, rigidnog razumijevanja rodni uloga i odnosa i do sve veće dominacije homofobnih stajališta tradicionalnih zajednica u društvu. Ovakvo okruženje je bilo sve, osim povoljno za LGBTI osobe.

Ipak, tokom devedesetih godina XX vijeka sve zemlje Zapadnog Balkana dekriminalizovale su homoseksualnost i muške istospolne seksualne odnose, tj. učinile su prvi korak u transformaciji pravnih sistema, od proganjanja do pravne zaštite homoseksualnih osoba. Država Crna Gora usvajanjem novog Krivičnog zakonika samo potvrđuje raniju odluku da pitanje sporazumnog odnosa između dva muškarca nije tema kojom treba da se bave krivični zakoni. Ovim činom su tako otvorena vrata svim kasnijim zakonima koji danas pružaju zaštitu LGBTI osobama.

DEMOKRATIZACIJA: RAZVOJ PRAVA LGBTI OSOBA NAKON 2000. GODINE

Novi milenij na Zapadnom Balkanu donosi velike promjene i stalne turbulencije. Period ratovanja i oružanih sukoba u bivšoj Jugoslaviji, započet 1991. godine u Sloveniji, završio se u Makedoniji 2001. godine. Demokratska partija socijalista Crne Gore, na čelu s Milom Đukanovićem, na vlasti je bila od prvih višestranačkih izbora 1990. godine. Ova stranka je prošla različite tranzicije i u kontinuitetu, zajedno s koalicionim partnerima, vladala je ovom državom sve do kraja 2020. godine. Samostalnost Crne Gore, crnogorski nacionalizam, evroatlantske integracije i potpuno odvajanje od političkog Beograda neki su od stubova koji su dominirali politikom. Potpuna posvećenost integracijama u EU imaće i veliki učinak na ostvarivanju ravnopravnosti LGBT osoba u ovoj državi. Iako je u pitanju tradicionalno društvo, s konzervativnim razumijevanjem rodni uloga i rodne ravnopravnosti, ova zemlja demonstrira zavidan napredak kada je riječ o pravima LGBTI osoba.

Godine 2010. Odbor ministara Vijeća Evrope usvaja Preporuku CM/Rec(2010)5 Odbora ministara/ki državama članicama o mjerama za suzbijanje diskriminacije na osnovu seksualne orijentacije ili rodnog identiteta. Iako se radi samo o preporuci, ovaj dokument možda na najsystematičniji način definiše šta države članice Vijeća Evrope moraju

uraditi, kada govorimo o zaštiti od diskriminacije i nasilja, porodičnom životu, prilagodbi spola, ali i ravnopravnosti u oblasti zapošljavanja, obrazovanja, zdravlja, stanovanja i sporta. Države članice su do sada dva puta izvještavale o poduzetim mjerama. U državama Zapadnog Balkana ovaj dokument se koristi često za zagovaranje konkretnih mjera i promjena. Posljednja Strategija za unapređenje kvaliteta života LGBTI osoba u Crnoj Gori za period od 2019. do 2023. godine se tako poziva na ovu preporuku, a prva strategija, za period 2013–2018, u potpunosti se zasnivala na istoj.

Za zemlje Zapadnog Balkana od značaja su svakako i standardi Evropske unije. Povelja Evropske unije o temeljnim pravima iz 2000. godine eksplicitno zabranjuje diskriminaciju na osnovu seksualne orijentacije. Ovo je ujedno i jedan od rijetkih međunarodnih dokumenata koji u osnovama na kojima je zabranjena diskriminacija spominje seksualnu orijentaciju. Za Zapadni Balkan posebnu ulogu igraju i pregovarački procesi za članstvo jer se kroz poglavlja pregovora na dnevni red stavljaju i prava LGBTI osoba. Vizna liberalizacija za zemlje Zapadnog Balkana je najbolji primjer kako Evropska unija uspijeva usloviti zakonske izmjene.

Naime, najuspješniji primjer evropeizacije Zapadnog Balkana u kontekstu prava LGBTI osoba je nesumnjivo proces vizne liberalizacije, koji je rezultirao usvajanjem zakona o zabrani diskriminacije. U periodu od 2008. do 2010. godine Evropska

komisija vodila je dijalog oko vizne liberalizacije s Albanijom, Bosnom i Hercegovinom, Crnom Gorom, Makedonijom i Srbijom. Cilj ovog dijaloga bio je skidanje ovih zemalja s tzv. crne šengenske liste država, čiji državljani/ke moraju imati vizu kako bi putovali u EU, tj. Šengen države. Kako bi se ukinule vize, Evropska komisija je 2008. svim zemljama predočila vrlo jasan set uslova. Naime, svaka od zemalja, pored drugih uslova, morala je da usvoji i provede okvirni zakon koji zabranjuje diskriminaciju na različitim osnovama. Vizna liberalizacija za Crnu Goru je stupila na snagu 2009. godine, a ocjena o napretku se zasnivala više na formalnim uslovima. U nekim državama ni same zakonske odredbe nisu bile u skladu sa EU standardima, a ocjene o provedbi novousvojenih zakona su bile loše. Zanimljivo je da su Crna Gora i Makedonija dobile zeleno svjetlo za viznu liberalizaciju, iako zakoni o zabrani diskriminacije nisu bili usvojeni u njihovim parlamentima u to vrijeme.

U borbi za ljudska prava LGBTI osoba važnu ulogu igra ILGA Europe, krovna evropska LGBTI organizacija civilnog društva sa sjedištem u Briselu. ILGA Europe je mnogim organizacijama, naročito na početku njihovog djelovanja, kao što je slučaj s organizacijama npr. u Albaniji, BiH i Crnoj Gori, pomogla na izgradnji kapaciteta, umrežavanjem s EU institucijama, kao i malim novčanim sredstvima. ILGA Europe je odigrala važnu ulogu i u tome da aktivistkinje i aktivisti na Zapadnom Balkanu

shvate značaj evropskih integracijskih procesa i da bolje razumiju sve pravne mehanizme koji postoje na nivou Evropske unije i Vijeća Evrope.

AKTIVIZAM PO ZAPADNIM STANDARDIMA: OSNIVANJE LGBTI UDRUŽENJA

Tokom 2000-tih LGBTI aktivizam se razvija u svim državama Zapadnog Balkana i postaje integralni dio civilnog društva. U većini slučajeva aktivizam se manifestovao kroz registrovane organizacije civilnog društva, a u nekim slučajevima i u formi aktivističkih grupa i mejnstrim organizacija za zaštitu i promociju ljudskih prava generalno, kojima je rad na unapređenju ljudskih prava LGBTI osoba bio samo jedan od ciljeva. Važnu ulogu će imati i ambasade, međunarodni NVO i razvojni programi koji su od početkom ovog veka povećali i finansijsku pomoć za LGBTI projekte. Dostupnost inostranog finansiranja omogućila je profesionalizaciju LGBTI aktivizma, ali je kao posljedicu imala ponekad i kritički stav zajednice prema organizacijama.

Tokom 2003. godine osniva se prva LGBT organizacija u Crnoj Gori – Slobodna duga, koja postavlja važne temelje za zajednicu, međutim ne opstaje dugo. U drugoj deceniji novog milenija nastaju LGBT Forum Progres i Kvir Montenegro, danas najaktivnije organizacije ove vrste u zemlji.

Crna Gora je dobar primjer gdje su organizacije koje se bave ljudskim pravima generalno, učinile mnogo za vidljivost i prihvatanje LGBTI osoba. Tako organizacije poput Juventasa iz Podgorice decenijama provode značajne bazične aktivnosti s institucijama, ali i sa samom LGBT zajednicom, stvarajući sigurni prostor za samostalni razvoj LGBTI aktivizma. Juventas i organizacije okupljene oko neformalne Koalicije „Zajedno za LGBT prava“ bile su i pokretači procesa izrade prvog vladinog akcionog plana za unapređenje položaja LGBTI osoba u Crnoj Gori. Zanimljiv je i odnos civilnog društva s vlastima. Naime, dok se Crna Gora, u poređenju s drugim državama, kontinuirano pokazuje kao otvorena za ljudska prava LGBTI osoba, sâm odnos vlasti i civilnog društva nije uvijek bio kooperativan. Preferencije određenih vladinih predstavnika za pojedine organizacije civilnog društva i naznake *pink washing*-a naišle su na oštru kritiku mejnstrim aktivizma.

Iako se radi o brojčano najmanjem društvu na Balkanu, unutar LGBTI pokreta nastale su specijalizirane organizacije čiji je fokus bio na pravima lezbejki, biseksualnih i kvir žena (Udruženje Stana) kao i na pravima trans, interspolnih i rodno varijantnih osoba (Asocijacija Spektra). Crna Gora je vrlo rano imala *drop-in* centre i skloništa za LGBTI osobe žrtve nasilja. Ipak, u posljednjih nekoliko godina dobra saradnja vlasti i civilnog društva pokazala je konkretne rezultate, ne samo kada je riječ o usvajanju i

provođenju akcionih planova, zakona i organizovanju bezbjednih parada ponosa, već i kada su u pitanju konkretne, specijalističke potrebe LGBTI osoba, kao što je finansiranje troškova prilagodbe spola kod transeksualnih osoba i finansiranje programa za zajednicu iz javnih budžeta ministarstava.

U Crnoj Gori su se 2013. godine organizovala dva prajda. U julu se organizovao prvi i jedini *Seaside Pride* u primorskom gradu Budva, uz učesće nekoliko desetina učesnika/-ca u organizaciji udruženja LGBT Forum Progres. Sudeći prema medijskim pisanjima, ovaj skup je ostavio utisak da je organizovan na spontan i pomalo haotičan način. Prvi prajd u Podgorici desio se iste godine u oktobru, u organizaciji udruženja Kvir Montenegro. Za razliku od događaja u Budvi, podgorička Parada ponosa organizuje se od tada u kontinuitetu svake godine, uz odlično osiguranje policije, dobru pripremu organizatora, raznolik program, bez značajnih incidenata i uz mali, ali veseli odziv LGBTI zajednice i prijatelja/ica iz drugih država Zapadnog Balkana. Beogradski prajdovi i *Seaside Pride* u Budvi pokazali su kako su huliganske skupine i navijačke grupe spremne na nasilje, kako bi iskazale svoje nezadovoljstvo što LGBTI osobe izlaze van svoja četiri zida. Prajdovi su u svim državama dočekani uz proteste i govor mržnje političara, predstavnika mejnstrim religijskih zajednica i određenih medija.

Zanimljivo je, npr., da na Prajdu u Crnoj Gori nikad nije prisustvovao premijer ili predsjednik

države, ali vlada ove države već provodi drugu strategiju za unapređenje kvaliteta života LGBTI osoba, a Skupština Crne Gore je 2020. godine usvojila i Zakon o životnom partnerstvu lica istog spola. Očigledno je da podrška političara/-ki forme radi kroz prisustvo na prajdovima ne znači nužno i djelovanje vlada. Izuzetno je važno istaći da su prajdovi imali i veliku cijenu za same organizatore/ice. Dio organizatora/-ica se mijenjao kroz godine, što nije nužno loše, ali određen dio njih je zbog velike vidljivosti za vrijeme pripreme i održavanja parada ponosa trpio ogroman pritisak, prijetnje i fizičko nasilje, da su morali da napuste svoju državu. To je slučaj sa aktivistima/-cama iz Crne Gore, Srbije, sa Kosova i iz Albanije, koji su bili prisiljeni da odu u neku od zemalja zapadne Evrope, Sjedinjene Američke Države ili Kanadu. Mnogi od njih su zatražili i azil.

ZAKON O ZABRANI DISKRIMINACIJE

U proteklih nekoliko godina došlo je do pozitivnog razvoja kada je riječ o zakonskom okviru. Godine 2017. Crna Gora je izmjenila svoj Zakon, koji od tada uključuje zabranu diskriminacije na osnovu spolnih karakteristika. Danas postoji paradoks da zemlje Zapadnog Balkana imaju bolje i sveobuhvatnije zakone o zabrani diskriminacije u odnosu na neke zemlje članice Evropske unije, dok je nivo podrške

javnosti pravima LGBTI osoba značajno ispod EU prosjeka. Istraživanje američkog Nacionalnog instituta za demokratiju iz 2015. pokazalo je da bi 63% u Srbiji, 64% u BiH, 69% u Crnoj Gori, 71% na Kosovu, 72% u Albaniji i čak 79% roditelja u Makedoniji, ukoliko bi saznalo da im je dijete gej, pokušalo da ga liječi, fizički bi ga kažnjavlo, iz doma izbacilo ili prestalo da komunicira s djetetom.

Kako bi suzbijale diskriminaciju, neke države u formi vladinih programa, strategija i akcionih planova donose i politike za suzbijanje diskriminacije LGBTI osoba. Najsvetliji primjer jeste svakako Crna Gora, koja je 2019. usvojila drugu Strategiju za unapređenje kvaliteta života LGBTI osoba za period 2019–2023. Strategija adresira pitanja vezana za društveno prihvatanje LGBTI osoba, bezbjednost i zaštitu ljudskih prava LGBTI osoba, zapošljavanje i pristup radu, zdravstvenu zaštitu, socijalnu zaštitu i LGBTI turizam. Crna Gora izdvaja 250.000 eura na godišnjem nivou za provedbu strategije, a u Nacionalnom timu za praćenje provedbe sjede i predstavnici civilnog društva i LGBTI pokreta u zemlji.

Iako zakoni i politike nužno ne mijenjaju svakodnevicu LGBTI osoba, strategije i akcioni planovi stvaraju okvir za djelovanje institucija. Crna Gora je napravila ogroman iskorak kada je riječ o lokalizaciji ravnopravnosti LGBTI tema, provodeći prvi put mjere u malim i ruralnim opštinama. Tako je npr. Skupština Opštine Kolašin 2019. usvojila lokalni akcioni plan za unapređenje kvaliteta života

LGBT osoba. Uz to je važna i činjenica da su akcioni planovi proizveli veliki broj obuka za policiju, sudije, tužitelje, doktore i druge javne službenike, koje se ne bi desile da nije bilo ovih javnih politika. U konačnici, strategije i akcioni planovi olakšavaju i saradnju nevladinih organizacija s institucijama, jer se LGBTI organizacije imaju na šta pozvati kada se obraćaju institucijama i predlažu saradnju.

ZLOČINI IZ MRŽNJE I NASILJE U PORODICI

Dvije hiljadite godine donose još jednu pravnu novinu. U pitanju su krivična djela počinjena iz mržnje ili jednostavno zločin iz mržnje, prema engleskoj sintagmi *hate crimes*. Nasilje uzrokovano homofobijom i transfobijom se ne dešava samo tokom javnih događaja niti je usmjereno isključivo na LGBTI udruženja, već je prisutno i u privatnoj sferi i trpe ga pojedinke, pojedinci, parovi, male grupe LGBTI osoba i njihovi prijatelji/ice i porodice. Neki od tih napada rezultirali su željom i snagom da se pokrenu promjene u društvu, kao što je napad na Zdravka Cimbalevića 2010. godine u Crnoj Gori. Zdravko je tada donio odluku da se bori protiv nasilja i diskriminacije, postavši tako jedan od osnivača organizacije LGBT Forum Progres u Crnoj Gori i jedan od tamošnjih prvih autovanih gej muškaraca. Ipak, nastavak prijetnji i pritisaka je natjerao ovog aktivistu da napusti državu 2013. i da

aplicira za azil u Kanadi, gdje danas živi. Slični napadi su zabilježeni i u drugim zemljama. Udruženja koja rade na pravima LGBTI osoba svake godine dokumentuju na desetine napada. Velika većina se nikad ne prijavi policiji, a i oni koji se prijave, često nemaju svoj epilog na sudu.

Zbog nasilja nad LGBTI osobama, kao i nasilja i odbacivanja od porodice, otvaraju se i posebna skloništa za LGBTI osobe. Organizacija LGBT Forum Progres u Podgorici uspostavila je 2011. godine sklonište za punoljetne LGBTI osobe i od tada pa do danas ovaj servis za zajednicu koristilo je preko 200 osoba iz Crne Gore i regije. Ista organizacija je od 2013. do 2016. vodila Centar za LGBTIQ zajednicu, gdje su LGBTI osobe mogle dobiti razne vidove podrške.

ZAKONSKA ZAŠTITA PRAVA TRANSRODNIH OSOBA

Dok period krajem devedesetih i početkom dvijehiljaditih donosi dekriminalizaciju istospolnih odnosa, skidanje homoseksualnosti s liste poremećaja, kao i zaštitu od diskriminacije i zločina iz mržnje na osnovu seksualne orijentacije i rodnog identiteta, transrodne osobe ostaju medikalizovane i bez adekvatnog prepoznavanja i odgovora u pravnom sistemu. Deseta revizija Međunarodne klasifikacije bolesti Svjetske zdravstvene organizacije iz 1990. godine (ICD-10)

sadržala je značajnu reorganizaciju klasifikacijskog sistema, uključujući nove rodne dijagnoze. Pod poremećajima ponašanja odraslih i poremećajima ličnosti pojavila se nova kategorija poremećaja rodnih identiteta. Godina 1990. tako otvara novu potrebu za borbom trans osoba za dostojanstven život.

U Crnoj Gori danas djeluju specijalizovani ljekari i terapeuti koji trans osobama mogu pružiti savjete, stručnu pomoć i određene medicinske poduhvate tokom procesa prilagodbe, a terapijska podrška ne izostaje ni u drugim zemljama Zapadnog Balkana. Da bi dobile adekvatnu podršku, trans osobe često moraju prelaziti granice, izlagati se stalnom ispitivanju i diskriminatornom odnosu, pokrivajući pri tome iz sopstvenih prihoda sve troškove koji se odnose na medicinsku tranziciju. Nakon 2000. Crna Gora će uvesti (ko)finansiranje troškova medicinskih zahvata.

Danas je stanje bolje jer postoje inicijative i grupe koje su pokrenute od strane trans osoba i za trans osobe. Naime, 2013. godine inicirana je regionalna mreža Trans mreža Balkan, a LGBTIQ organizacija Kvir Montenegro (takođe pomaže osnivanje trans grupe samopodrške u Crnoj Gori. Ona je 2017. izrasla u samostalno udruženje Spektra, organizaciju koja se zalaže za prava transrodnih, rodno varijantnih i interspolnih osoba. Iste godine Institut za pravne studije, u saradnji sa organizacijama Juventas i Kvir Montenegro, razvija crnogorski model zakona o rodnom identitetu. Nova nacionalna Strategija za unapređenje kvaliteta života LGBTI osoba u Crnoj

Gori za period 2019–2023. predviđa uvođenje okvira za pravno prepoznavanje roda, te se ubrzo može očekivati rad vlade na ovom pitanju. Potpuna pravna ravnopravnost ostaje izazov za treću deceniju trećeg milenija.

U ovakvom društvenom kontekstu iznenađuje odnos pojedinih sveštenika pravoslavne crkve prema transrodnosti. I dok crkva, s jedne strane, parade ponosa naziva „paradama srama“ i „sodomske smradom“, i osuđuje istospolne odnose, s druge strane se pozitivno očituje o crkvenim vjenčanjima transeksualnih osoba. Tako je 2019. godine regiju iznenadila vijest o krštenju trans muškarca Vuka Adžića u hramu Srpske pravoslavne crkve u Podgorici. Crkva je tada naglasila da se ne radi o nekom novom trendu, nego o tumačenju patrijarha Srpske pravoslavne crkve Pavla iz 1986. godine, po kome osobe koje su prošle „potpunu medicinsku tranziciju“ imaju pravo na krštenje i crkveno vjenčanje.² Zbog ove nedoslednosti Srpske pravoslavne crkve, mitropolit u Crnoj Gori Amfilohije može krstiti trans muškarca, dok istovremeno godinama u javnim istupima govori izrazito negativno o LGBTI pravima, a 2013. godine je u otvorenom pismu organizatorima Parade ponosa u Podgorici poručio da se „drvo koje ne daje ploda siječe i u oganj baca“. Zbog stavova koji su kombinacija neistina i mržnje, LGBTI osobe koje su vjernice

² Linkovi sa više informacija se nalaze u bibliografiji, u dijelu Internet izvori.

i vjernici često izbjegavaju odlazak u crkvu. Danijel Kalezić iz Kvir Montenegra, kaže: „Dio LGBT zajednice su ljudi koji su vjernici, ali u velikoj većini slučajeva ili izbjegavaju crkvu, jer ne osjećaju da je ona bezbjedno okruženje za ispoljavanje tog svog vjerskog identiteta, ili idu u crkvu ili neku drugu bogomolju, ali tamo jednostavno ne ispoljavaju na bilo kakav način svoju seksualnu orijentaciju ili rodni identitet. To je posljedica velikog govora mržnje sa kojim smo prethodnih desetak godina bili direktno izloženi od strane konkretno SPC.“³

ZAKON O ŽIVOTNOM PARTNERSTVU LICA ISTOG SPOLA

Iako se Evropska komisija odupirala da u godišnjim izvještajima o napretku zemalja Zapadnog Balkana uvrsti pitanje istospolnih zajednica, taj stav se mijenja i sve se više različitim izvještajima državama Zapadnog Balkana šalje indirektna preporuka da se radi na pravnoj regulaciji istospolnih zajednica.

Da se ovoj temi može pristupiti i drugačije, afirmativno potvrđuje Crna Gora. Nakon nekoliko godina zagovaranja organizacija civilnog društva,

³ Tomović, P. 2019. „Transrodnost prihvatljiva SPC-u, ali ne i homoseksualnost“. *Radio Slobodna Evropa*. <https://www.slobodnaevropa.org/a/transrodnost-prihvatljiva-spc-u-ali-ne-i-homoseksualnost/30257896.html> (pristupljeno 19. maja 2021).

Vlada je 2018. godine utvrdila nacrt Zakona o životnom partnerstvu lica istog spola, te ga je uputila u Parlament. Vlada se uspješno i suprotstavila pritiscima koji su dolazili iz vjerskih zajednica, naročito od Srpske pravoslavne crkve, koja je tražila da se pitanja starateljstva nad djecom u potpunosti isključe iz nacrta zakona. Zakon je prošao parlamentarnu proceduru, ali u julu 2019. nije dobio potrebnu većinu zbog nedostatka glasova predstavnika manjinskih etničkih zajednica, koji su bili dio vladajuće koalicije. Negativan stav poslanika/ca manjinskih partija pozdravio je tada i mitropolit crnogorsko-primorski Amfilohije, koji je predstavnicima/ama Bošnjaka, Hrvata i Albanaca uputio i pismenu čestitku. Vlada i LGBTI pokret ovaj neuspjeh nisu prihvatili i ubrzo su krenuli u novi pokušaj. Zakon je usvojen u drugom pokušaju, u julu 2020. godine. Ovim je Crna Gora učinila ono što ni jedna druga zapadnobalkanska država nije – omogućila je istospolnim parovima da sklapaju zakonom priznate zajednice. Crna Gora je usvajanjem Zakona o životnom partnerstvu lica istog spola postavila visoke standarde zemljama iz regije.

Iako se ovim zakonom ne izjednačavaju heteroseksualni brakovi i istospolne životne zajednice, on otvara mogućnosti novog organizovanja LGBTI zajednice, kako bi se u narednom periodu upravo pitanje starateljstva, usvajanja i roditeljstva unutar istospolnih zajednica regulisalo na nediskriminatoran način. Pitanje braka i roditeljstva za LGBTI osobe je još jedna velika, savremena tema svuda na

Balkanu. Već decenijama se sprovode istraživanja koja potvrđuju da svaka odgovorna osoba, neovisno od roda, spola i seksualne orijentacije, može biti i jeste dobar roditelj, jer je djeci važna ljubav i podrška a ne seksualna orijentacija roditelja.

OSVAJANJE JAVNOG PROSTORA

U javnoj sferi se otvara sve više prostora za LGBTI i kvir teme. Sve je više autovanih LGBTI ljudi u javnom životu, koje (mladim) neautovanim ljudima daju nadu da se može živjeti život po vlastitoj mjeri. Društveno-kulturni prostor se sve više zauzima – sve više LGBTI osoba želi da o svojim životima govori ili se pojavljuju umjetnici i umjetnice, iz različitih vrsta umjetnosti, koji imaju potrebu da progovore o iskustvima i potrebama ovih zajednica. Likovi u igranim filmovima i serijama postaju inspirisani LGBTI osobama, snimaju se dokumentarni filmovi o tome šta sve znači biti LGBTI. Time se na svoj način bave pozorište, književnost i muzika. Pojavljuju se specijalizirani štampani časopisi, a internet, kroz forume, sajtove za upoznavanje i LGBTI veb-stranice, postaje svojevrsno utočište, ali i važno mjesto za artikulaciju pokreta. Tako na primjer, Udruženje Kvir Montenegro, od 2017. godine raspisuje regionalne konkurse za najbolju kratku priču koja tematizira LGBTI egzistencije i izdaje zbirke najboljih priča.

Neosporna je, dakle, činjenica da su LGBTI osobe i teme posljednjih decenija sve vidljivije u javnom prostoru. Veća vidljivost, kako nam praksa pokazuje, nosi sa sobom i pozitivne i negativne posljedice – LGBTI osobe izlaze iz okvira stereotipnih slika u koje ih je tradicionalno društvo ugruralo. Život, potrebe i problemi LGBTI osoba se pokazuju u svoj svojoj raznolikosti i posebnosti i, generalno govoreći, društvo postaje senzibilisanije i svjesnije. S druge strane, svaka pojedinačna priča lezbejke, gej muškarca, biseksualne osobe, trans muškarca ili žene, interspolne osobe nosi svoju stranu lične priče gdje se nerijetko pokazuje da cijena veće vidljivosti nije mala. Brojna istraživanja urađena su u zemljama Zapadnog Balkana o potrebama, problemima, pitanjima i izazovima s kojima se susreću LGBTI osobe u svakodnevnom životu.

Do sada najopsežnije istraživanje sprovela je Svjetska Banka 2018. godine.⁴ U istraživanju je učestvovalo 2.300 LGBTI osoba iz Albanije, Bosne i Hercegovine, Crne Gore, Kosova, Sjeverne Makedonije, Hrvatske i Slovenije. Izvještaj, pod nazivom „Život na margini: Rezultati ankete o iskustvima LGBTI osoba u jugoistočnoj Evropi“, daje detaljan prikaz sakupljenih odgovora i pokazuje kakvo je stanje u pogledu diskriminacije,

isključenosti iz društva i nasilja. I ovo istraživanje je potvrdilo ono što su sva prethodno sprovedena pokazala – svaka treća ispitana osoba je bila žrtva nasilja u posljednjih pet godina. Transrodne osobe su još ranjivije, jer je više od polovine ispitanih doživjelo nasilje. Ukazano je na posljedice koje takva iskustva ostavljaju na osobe koje su preživjele nasilje, a objašnjeno je da nasilje košta državu i utiče na ukupni društveni trošak. Uprkos zakonodavstvu koje zabranjuje diskriminaciju na osnovu seksualne orijentacije i rodnog identiteta, i koje postoji u većini zemalja koje su obuhvaćene istraživanjem, gotovo polovina (49%) – dakle svaka druga osoba – rekla je da je bila diskriminisana ili uznemiravana u prethodnih 12 mjeseci. Broj transrodnih osoba koje su doživjele diskriminaciju još je veći: 80% ispitanih trans osoba su doživjele ovaj vid nasilja. Diskriminacija je prisutna u obrazovnim sistemima, kao i u radnom okruženju, u svim državama, što, pored ostalog, sprječava LGBTI osobe da u potpunosti pokažu svoje potencijale i daju svoj doprinos razvoju društva.

ZA KRAJ

Namjera teksta je bila da kratko pokaže kroz kakve društvene i pravne promjene su prošle lezbejke, gej, biseksualne, trans i interspolne osobe u Crnoj Gori, te kakav je bio put od dekriminalizacije homoseksualnosti do zakonske zaštite od nasilja i

⁴ World Bank Group. 2018. *Life on the Margins: Survey Results of the Experiences of LGBTI People in Southeastern Europe*.

diskriminacije na osnovu seksualne orijentacije, te na osnovu rodnih identiteta i spolnih karakteristika, pa sve do priznavanja prava na životno partnerstvo.

Svjesni smo da za mnoge naše LGBTI prijateljice i prijatelje promjene nisu bile dovoljno brze i da nisu uživali mnoga novostečena prava, ali posmatrajući razvoj kontekstualno i u određenom vremenu, evidentan je i ne može se poreći. Pravni sistem je u posljednjih 30 godina LGBTI osobe na Zapadnom Balkanu prestao da posmatra kao bolesne i da ih kažnjava i progoni. Države su razvile sistem pravne zaštite od nasilja i diskriminacije, a Crna Gora je otišla i korak dalje usvojivši Zakon o životnom partnerstvu lica istog spola.

Iako mnogima nevidljiva, desila se bitna transformacija, zahvaljujući hrabrosti i upornosti LGBTI

aktivista i aktivistica. S druge strane, i proces demokratizacije i evropeizacije ovog regiona ima veliki uticaj na to da LGBTI osobe budu, u vrlo bliskoj budućnosti, prihvaćene kao ravnopravne građanke i građani, bez obzira na sveprisutnost opasnih predrasuda koje su dio svih društava Zapadnog Balkana. Na LGBTI pokretu je važan zadatak – da se u narednom periodu, ne samo izbori za potpunu ravnopravnost, kad je riječ o istospolnim zajednicama, pravima trans i interspolnih osoba, već i da očuva postojeći dosegnuti nivo prava. Neophodne su nove forme aktivizma i borbe, nove strategije aktivističkog i političkog udruživanja i djelovanja, kako nam godine koje dolaze ne bi donijele urušavanje uspostavljenog sistema vrijednosti i konkretnu degradaciju svih segmenata života.

BIBLIOGRAFIJA

Literatura

- Banović, B. 2016. “Do Homosexuals Wear Moustaches? Controversies around the First Montenegrin Pride Parade”. In: Eriksen, T. H. & E. Schober (eds) *Identity Destabilised: Living in an Overheated World*. London: Pluto Press, 184–204.
- Bilić, B. (ur.) 2016. *LGBT Activism and Europeanisation in the Post-Yugoslav Space: On the Rainbow Way to Europe*. London: Palgrave Macmillan.

- Bilić, B. i M. Radoman (ur.) 2018. *Sestrinstvo i jedinstvo. (Post)jugoslo(a)venski lezbe(i)jski aktivizam*. Novi Sad: Meditteran Publishing.
- Brković, Č. 2011. „Kakva je veza između diskusije o jeziku i diskusije o seksualnosti“. *OKF-Cetinje*. <https://okf-cetinje.org/carna-brkovic-kakva-je-veza-između-diskusije-o-jeziku-i-diskusije-o-seksualnosti/> (pristupljeno 19. maja 2021).
- Gavrić, S. i J. Čaušević. 2020. *Od demedikalizacije do istospolnih brakova: novija istorija homoseksualnosti i*

- transrodnosti Zapadnog Balkana*. Sarajevo: Buybook; Zagreb: Buybook.
- Godzisz, P. 2019. "The Europeanization of anti-LGBT hate crime laws in the Western Balkans". *Crime Law Soc Change* 71, 291–306.
- Dota, F. 2017. „Javna i politička povijest muške homoseksualnosti u socijalističkoj Hrvatskoj (1945–1989)“ [doktorski rad]. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- Dreschner, J. 2015. "Queer diagnoses revisited: The past and future of homosexuality and gender diagnoses in DSM and ICD". *International Review of Psychiatry* 27 (5), 386–395.
- Kirby, M. 2000. "Psychiatry, Psychology, Law and Homosexuality – Uncomfortable Bedfellows". *Psychiatry, Psychology and Law* 7 (2), 139–149.
- Rosić Ilić, T., Koteska, J. & J. Ljumović (eds) 2015. *Representation of Gender Minority Groups in Media: Serbia, Montenegro and Macedonia: Collection of Papers from Regional Conference Representation of Gender Minority Groups in Media: Serbia, Montenegro and Macedonia, 30th–31st May 2015, FMK, Belgrade*. Belgrade: Center for Media and Communications: Faculty of Media and Communications.
- Tomović, I. 2014. *Nevidljivi progon: Homoseksualnost pred socijalističkom pravdom*. Podgorica: Vrhovni Sud Crne Gore: LGBT Forum Progres.
- Zakon o životnom partnerstvu lica istog pola („Službeni list Crne Gore“, br. 067/20 od 7. jula. 2020. godine).
- Zeković, A. S. (ur.) 2013. *Policijska, tolerancija i prihvatanje identiteta*. Podgorica: LGBT Forum Progres: Ministarstvo unutrašnjih poslova: Uprava policije.
- World Bank Group. 2018. *Life on the Margins: Survey Results of the Experiences of LGBTI People in South-eastern Europe*. Washington, D. C.

Internet izvori

- „Bio jednom protivprirodni blud. Kako se kažnjavala homoseksualnost u Jugoslaviji“. *E-novine*. 2015. <http://www.e-novine.com/drustvo/120844-Kako-kanjavala-homoseksualnost-Jugoslaviji.html> (pristupljeno 19. maja 2021).
- „Info sesija: Između tradicije i seksualne modernosti: homoseksualnost u socijalističkoj Jugoslaviji“. 2016. *LGBTI.ba*. <https://lgbti.ba/info-sesija-izmedu-tradicije-i-seksualne-modernosti-homoseksualnost-u-socijalisticke-jugoslaviji/> (pristupljeno 19. maja 2021).
- „Intervju dr. sc. Franko Dota: Žrtve progona homoseksualaca u Jugoslaviji trebaju postati dio našeg sjećanja“. *Crol*. 2017. <https://www.crol.hr/index.php/politika-aktivizam/8989-intervju-dr-sc-franko-dota-zrtve-progona-homoseksualaca-u-jugoslaviji-trebaju-postati-dio-naseg-sjecanja> (pristupljeno 19. maja 2021).
- „Intervju Franko Dota: Biti gej u SFRJ, zbog ‘protuprirodnog bluda’ osuđeno oko 500 muškaraca“. *Crol*. 2016. <https://www.crol.hr/index.php/kultura/7447-biti-gej-u-sfrj-zbog-protuprirodnog-bluda>

- da-osudeno-oko-500-muskaraca (pristupljeno 19. maja 2021).
- “Montenegro”. *LGBTI-Era*. <https://www.lgbti-era.org/content/montenegro> (pristupljeno 19. maja 2021).
- “NDI Poll on LGBTI Issues in the Balkans is a Call to Action”. *NDI*. https://www.ndi.org/LGBTI_Balkans_poll (pristupljeno 19. maja 2021).
- „Preminula poslednja crnogorska virdzina“. *Blic*. 2016. <https://www.blic.rs/vesti/drustvo/preminula-poslednja-crnogorska-virdzina/fw1hyqy> (pristupljeno 19. maja 2021).
- „Povorka srama“. *SPC*. 2009. http://www.spc.rs/sr/povorka_srama (pristupljeno 19. maja 2021).
- „Stav SPC o promeni pola“. 2009. www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2009&mm=08&dd=17&nav_category=206&nav_id=376687 (pristupljeno 19. maja 2021).
- “The history of ILGA: 1978/2012”. *Ilga*. <https://ilga.org/ilga-history> (pristupljeno 19. maja 2021).
- Tomović, P. 2019. „Transrodnost prihvatljiva SPC-u, ali ne i homoseksualnost“. *Radio Slobodna Evropa*. <https://www.slobodnaevropa.org/a/transrodnost-prihvatljiva-spc-u-ali-ne-i-homoseksualnost/30257896.html> (pristupljeno 19. maja 2021).
- „Zdravko Cimbalević šest godina od odlaska iz CG: U Kanadi sam ono sto jesam, želim i osjećam“. *Vijesti*. 2019. <https://www.vijesti.me/vijesti/drustvo/405699/zdravko-cimbalevic-sest-godina-od-odlaska-iz-cg-u-kanadi-sam-ono-sto-jesam-zelim-i-osjecam> (pristupljeno 19. maja 2021).

TEORIJOM & PRAKSOM

...

SRĎA ZLOPAŠA

SRĐA ZLOPAŠA

OŽILJCI NEPRIHVATANJA:
PSIHOANALIZA, OTPORI I UNUTRAŠNJA
HOMOFOBIIJA

Analizom razvoja i borbe sa homofobijom unutar psihoanalize i psihijatrije dolazimo do univerzalnih matrica koje se otkrivaju u savremenim individualnim i grupnim otporima prihvatanja LGBT fenomena. Tradicionalno patrijarhalno tretiranje seksualnosti oduvijek je u sukobu sa slobodom i potencijalom tog temeljnog ljudskog fenomena. Crna Gora je jedan od najprominentnijih egzemplara patrijarhalne seksofobije i homofobije. Gotovo sva istraživanja pokazuju da je LGBT populacija vulnerabilna populacija pod povišenim rizikom za oboljevanje od mentalnih bolesti. Psihijatrijske studije nedvosmisleno ukazuju na povećanu stopu depresivnosti i anksioznosti kod homoseksualnih osoba. Razumijevanjem specifičnih psiholoških faktora koji doprinose duševnoj patnji i mentalnim bolestima, otvara se prostor za bolje prihvatanje i integraciju. Posebno je potrebno obratiti pažnju na unutrašnju homofobiju kao skriveni prediktor depresivnosti. Neophodno je organizovati posebnu edukaciju zdravstvenih i socijalnih radnika u identifikaciji problema i potreba te prilagođavanju psihološke i socijalne podrške svim manjinskim i osjetljivim društvenim grupama.

Ključne riječi: psihoanaliza, homoseksualnost, psihijatrija, unutrašnja homofobija, patrijarhalnost, Crna Gora

SRĐA ZLOPAŠA

SCARS OF REJECTION:
PSYCHOANALYSIS, RESISTANCE
AND INTERNALIZED HOMOPHOBIA

The analysis of the development and fight against homophobia in psychoanalysis and psychiatry uncovers universal patterns revealed in contemporary individual and group resistance to the LGBT phenomenon. The traditional patriarchal treatment of sexuality has always been in conflict with the freedom and potential of this fundamental human phenomenon. Montenegro is one of the prime examples of patriarchal sexophobia and homophobia. Nearly all research shows that the LGBT population is vulnerable and at increased risk of mental illness. Psychiatric studies unambiguously point to higher rates of depression and anxiety in homosexual persons. The understanding of specific psychological factors contributing to mental anguish and illness opens room for greater acceptance and integration. It is particularly important to pay attention to internalized homophobia as a hidden predictor of depression. It is necessary to organize special education for healthcare and social workers in identifying problems and needs, and in adapting psychological and social support for all minority and vulnerable social groups.

Keywords: psychoanalysis, homosexuality, psychiatry, internal homophobia, patriarchy, Montenegro

UVOD

Psihoanaliza kao najstarija psihoterapijska teorija i tehnika kao osnovu za razumijevanje čovjeka uzima seksualnost. Cilj ovog rada je da integrativnim pristupom s aspekta globalnog ukaže na lokalne specifičnosti u odnosu na homoseksualnost. Analizom hronologije otpora unutar psihijatrije i psihoanalize moguće je bolje razumjeti unutrašnji antagonizam prema prihvatanju homoseksualnosti s manifestnom i latentnom stigmatizacijom. Tradicionalno patrijarhalno tretiranje seksualnosti oduvijek je u sukobu sa slobodom i potencijalom tog temeljnog ljudskog fenomena. Crna Gora jedan je od najprominentnijih egzemplara patrijarhalne seksofobije i homofobije. Svi etnografski i istorijski izvori o Crnoj Gori slažu se u tome da je to sredina s izuzetno strogim regulatornim instancama u pogledu seksualnosti. Kao slikovit primjer negacije realnosti seksualnog (Duišin i Barišić 2014: 108) u Crnogoraca svjedoči izvod iz Srpskog lekarskog arhiva gdje se navodi da je sifilis „rijetka primarna forma sredstvom polnijeh organa, nego je većinom dobijen zajedničkim čibukom, sudom, čestim ljubljnjem Crnogoraca kad se sretnu, mada su se juče rastali, nasleđivanjem i dr.“ (Dokić 1875: 174–178).

Pored savremenog razvoja, labavljenje predrasuda prema svim vrstama manjina i različitosti u grupnoj psihologiji opstaje rigidni stratum u odnosu na seksualno a pogotovo homoseksualno. Strah i

agresivnost prema uopšte drugačijem, slabijem, manje brojnom su prisutni, a prema pripadnicima LGBT zajednice još više izraženi. Međutim, ako se analizira istorijat evropske homofobije i to gdje bi je najmanje očekivali – u nauci, ne treba da čudi koliko je dug i mukotrpan put prihvatanja u društvima s izraženoj konzervativno-patrijarhalnom komponentom. Komparacijom savremenih homofobnih stavova, u ovom slučaju, u crnogorskom društvu sa stavovima iz istorije psihijatrije nailazimo na zaprepašujuće podudarnosti. To može ukazivati na određenu univerzalnu homofobnu matricu koja se u različitom društvenom kontekstu drugačije eksternalizuje.

IZ ISTORIJATA PSIHOANALITIČKOG I PSIHIJATRIJSKOG ODNOSA PREMA HOMOSEKSUALNOSTI

Istorija stvaranja određenog termina odvija se u interakciji individualnog promišljanja autora i društveno-političkog konteksta. Ni termin homoseksualnost nije izuzetak. Za razumijevanje sadašnjeg odnosa psihoanalize i psihijatrije prema homoseksualnosti neophodno je bar djelimično ispratiti razvoj tog odnosa. Rasvjetljavanjem pojedinih faza tog odnosa, prepoznaju se ostaci koji se i danas mogu zateći u laičkoj, pa i stručnoj javnosti. Kao prva osoba koja je tretirala homoseksualizam u savremenom smislu riječi navodi se Karl Hajnrih Ulrich (Karl Heinrich

Ulrich, 1825–1895), politički gej aktivista koji se javno od 1864. zalagao za dekriminalizaciju homoseksualizma u ondašnjoj Pruskoj (Drescher 2008: 445). Ulrich je pod pseudonimom „Numa Numantius“ (Kostić 1956) objavljivao prve antropološke tekstove o homoseksualnosti i vjerovatno prvi zvanično zastupao teoriju o homoseksualnosti kao normalnoj prirodnoj seksualnoj varijaciji. Ulrich je smatrao homoseksualnost kao treći pol u kojem je zarobljen ženski duh u muškom tijelu. Za homoseksualnost je izabrao termin *uranizam* iz grčke mitologije, koji se i kasnije upotrebljavao za ženski homoseksualni odnos. Mađarski pisac Karl-Maria Kertbeni (Karl-Maria Kertbeny, 1824–1882), koji je po nekima bio zapravo pseudonim za lekara Benkerta, tvorac je termina *homoseksualnost*. On 1869. objavljuje političku raspravu kojom zagovara dekriminalizaciju homoseksualnosti i negira da taj, po njemu, varijetet ljudske seksualnosti tretira kao nemoralnost. Austrijsko-njemački istaknuti psihijatar tog vremena, Ričard fon Kraft-Ebing (Richard von Krafft-Ebing, 1840–1902) godine 1886. usvaja termin homoseksualnost i posredstvom svog djela *Psychopathia Sexualis* uvodi ga u medicinski vokabular kao degenerativni neurološki poremećaj. Naime, Kraft-Ebing je smatrao da je homoseksualnost posljedica anomalije fetusa tokom embriogeneze, što dovodi do poremećaja u mozgu koji naziva „seksualna inverzija“. Kraft-Ebingova *Psychopathia Sexualis* je prvo djelo koje

teži sistematizaciji seksualnih poremećaja u cilju sudsko-medicinske prakse. Zahvaljujući ovoj knjizi, u stručnu i širu, laičku javnost, u evropske jezike ušli su termini – sadizam, mazohizam, biseksualnost itd. Kraft-Ebing je homoseksualizam shvatao kao čisto biološku anomaliju koja nastaje u fetalnom periodu. Pretpostavljao je da postoji jasna anatomska malformacija mozga koja uzrokuje seksualne psihopatije, kako je zvao svaki oblik seksualne prakse koja nema čist reproduktivni karakter.¹

U prvom savremenom udžbeniku psihijatrije iz 1916. godine, koji je napisao poznati švajcarski psihijatar Eugen Blojler (Eugen Bleuler, 1857–1939), poznat kao tvorac termina *shizofrenia*, ali i preteča eugenike u psihijatriji, homoseksualnost je svrstana u poglavlje psihopatija. Kao terapije za homoseksualnost Blojler između ostalog predlaže: „U lakšim i brižljivo odabranim slučajevima može se ispravnim odgojem još nešto ispraviti, eventualno hipnozom ili naročito psihoanalizom“, dodavši: „ako pacijent

¹ U istraživanju sprovedenom u Crnoj Gori 2009. godine 71% ispitanika smatrao je da je homoseksualizam bolest (HRA – Akcija za ljudska prava 2009). Dakle, u vremenskom razmaku od više od jednog vijeka stavovi opšte populacije se potpuno podudaraju sa starijim stručnim stavovima. Polovina ispitanika u savremenoj Crnoj Gori smatra da je homoseksualizam naslijeđan. Upadljiva je razlika u istom istraživanju, gdje polovina ispitanika smatra da je homoseksualizam naslijeđan, a što je opet manji broj od onih koji misle da je homoseksualizam bolest.

nije oženjen, ako ga treba malo pomalo uvoditi u normalno spolno općenje a da ga se ne izvrgava novim moralnim i drugim opasnostima“ (Bleuler 1916: 623). Na kraju, ipak, navodi: „sudsko kažnjavanje se redovito pokazalo kao nefikasno i štetno“. Međutim, najviše iznenađuje dio u kom se kastracija razmatra kao opcija u liječenju ako postoji „veliko socijalno značenje perverzije“, pri čemu je za tu proceduru neophodna saglasnost bolesnika. Otac savremene psihijatrije zaključuje u ličnom tonu, koji odstupa od neutralnog didaktičkog stila: „Ja poznajem homoseksualce koji su se dali kastrirati. Sada su srećni, jer se riješili straha od kaznionice. Ali mnogi ne shvataju da se moraju odreći životnog užitka kojeg smatraju najvećim“ (Bleuler 1916: 622). Blojler je bio Frojđov slijedbenik do razlaza 1911. jer je smatrao atmosferu u psihoanalizi suviše doktrinarnom, što po njemu više odgovara vjerskoj ili političkoj zajednici. Međutim, i pored toga, nastavio je koristiti psihoanalitičke pojmove u svojoj psihijatrijskoj praksi i teoriji.

Važna figura tog vremena je ljekar Magnus Hiršfild (Magnus Hirschfeld, 1868–1935), pionir seksologije i borac za priznavanje homoseksualnih prava. Hiršfild je osnivač prvog privatnog Instituta za seksualna istraživanja. Koliko je bio avangardan, govori činjenica da je u vrijeme kada je zvanična psihijatrija tog vremena, oličena u stavovima Blojlera, on 1914. objavio knjigu *Homoseksualnost muškaraca i žena*, u kojoj istražuje fenomen homoseksualnosti u raznim periodima i civilizacijama s jasnim ciljem

dekriminalizacije. Pod njegovim vodstvom potpisana je peticija koja se zalaže za izbacivanja paragrafa 175. kojim je tada zakonski bilo propisivano kažnjavanje homoseksualnost u Njemačkoj. Peticiju su, među 5.000 potpisnika, podržali i Albert Ajnštajn, Herman Hese, Tomas Man, Rajner Rilke, Stefan Cvajg i druge vodeće ličnosti tog vremena. Dolaskom nacista na vlast Hiršfildov institut bio je devastiran, kada je i nastala antologijska fotografija „lomače knjiga“. Mišel Fuko (Paul-Michel Foucault, 1926–1984) potcrtao je simboličku važnost ovog čina jer nisu gorjele samo jevrejske knjige, već i knjige o seksu i drugačijoj seksualnosti koja je smatrana opasnom za totalitarni poredak, poput političkog ili rasnog neprijatelja.

Sigmund Frojđ (Sigmund Freud, 1856–1939), koji nije bio psihijatar već najprije laboratorijski istraživač, te neurolog, pitanje seksualnosti uopšte, pa i homoseksualnosti, pozicionirao je u polje psihološkog, u korelaciji s biološkim aspektom. Frojđ, premda se kao ljekar formirao u atmosferi ekstremne patologizacije i kriminalizacije homoseksualnosti germanske medicinske doktrine, napravio je najveći iskorak u tretiranju seksualnosti, pa i homoseksualnosti. Revolucionarni pomak u Frojđovom tumačenju seksualnosti odnosi se na otkrivanje infantilne seksualnosti, na biseksualni potencijal, na prisustvo homoerotskih elemenata i kod heteroseksualnih osoba i, konačno, na odbacivanje homoseksualnosti kao poremećaja. On seksualnost tumači kroz

njenu razvojnu dinamičku prirodu, koja se odvija u polju interakcija između biološkog i psihološkog, identifikacija, fantazmatškog i odbrambenih mehanizama. Njegov naglasak je na razvoju u odnosu na tada dominantnu statičnu biološku datost seksualnosti. U vrijeme Frojdovog formiranja kao ljekara dominirala je Kraft-Ebingova teorija o homoseksualnosti kao degenerativnom poremećaju. Frojd u svom značajnom djelu *Tri eseja o seksualnosti* iz 1903. pobija teoriju o degeneraciji, jer se po njemu seksualna „inverzija“ sreće kod osoba koje nemaju drugih duševnih poremećaja kao i kod onih koji su dosegli najviše stvaralačke i etičke domete. Frojd takođe pobija teoriju o posebnoj vrsti ljudi kao što je „treći pol“ ili „seksualne psihopate“, i u dodatku izdanja *Tri teorije o seksualnosti* iz 1915. u fusnoti piše: „Psihoanalitička istraživanja se najodlučnije suprotstavljaju odvajanju homoseksualaca od drugih ljudi kao skupina posebnih karaktera [...] sva ljudska bića imaju sposobnost homoseksualnih izbora objekta, a to se zapravo dešava u njihovom nesvjesnom djelu ličnosti“ (Freud 1905/1953: 145). Frojd smatra da su instinkti u svojoj osnovi biseksualni, te da imaju potencijal da se razvijaju u, kako u hetero, tako i homoseksualnom smjeru. Homoseksualni izbori objekta su takođe normalna i uglavnom prolazna faza u psihoseksualnom razvoju, ali tragovi tih veza i dalje nastavljaju da žive u nesvjesnom. Frojd je infantilnu seksualnost opisao kao amorfno-perverznu, u smislu da razne erogene zone predstavljaju kanale

za zadovoljenje seksualnog nagona. Razvojem dolazi do integracije razasutih seksualnih pulzija i identifikacija u ono za šta je Frojd mislio da je finalni zreli stadijum seksualnosti – genitalnost. Pored svoje reproduktivne funkcije, zrela genitalna pozicija predstavlja kapacitet za primanje i davanje seksualnog zadovoljstva. Na ovaj bazični kapacitet za davanje i primanje nadograđuju se kompleksni psihološki ekvivalenti genitalnosti – ljubav, briga, altruizam, za šta je neophodan razvijen, upravo, kapacitet za davanje i primanje zadovoljstva. Frojd je histeriju i perverziju kao osnovne dinamske entitete razdvojio na osnovu odnosa prema genitalnom. Perverzija je fiksacija i fascinacija parcijalnim objektom i u isto vreme inhibira doživljaj cjelovitosti objekta. Histerija predstavlja inhibiciju da se doživi zadovoljstvo, a perverzija da se pruži zadovoljstvo cjelovitoj osobi. Frojdovo viđenje je bilo u suprotnosti s dominantnim naučnim stavovima koji su sve seksualne varijetete koji nisu heteroseksualni smatrali za bolest, a razlikovali su se po tome da li je etiologija genetska ili sredinska. Frojdova preokupacija nije bila klasifikacija obilja seksualnih manifestacija i praksi, kao što je bila pioniru seksologije, Alfredu Kinsiju (Alfred Kinsey, 1894–1956). U fokusu Frojdove preokupacije bile su unutrašnje nesvjesne zakonitosti koje stoje u osnovi seksualnih pojavnosti. Frojd je za svoje vrijeme bio liberalan u pogledu seksualnih sloboda i s naučnom indignacijom odbacio je teoriju o homoseksualnosti kao trećem polu. Tako je 1930. potpisao peticiju

za dekriminalizaciju homoseksualnosti. Premda je odbacio patologizaciju homoseksualnosti, implicitno je homoseksualnost shvatao kao razvojni zastoj i svojevrsnu formu nezrelosti. Frojdo­v odgovor u pismu majci homoseksualne osobe koja mu se obratila za pomoć oslikava njegov stav o homoseksualnosti:

Homoseksualnost svakako nije neka prednost ali nije nešto čega bi se trebalo stidjeti, nije porok niti degradacija. Ne može biti svrstana u bolest i smatramo je varijetetom seksualne funkcije koja je nastala izvjesnim zastojem u seksualnom razvoju. Mnoge značajne osobe, u prošlosti a i danas, bili su homoseksualci (Platon, Mikelandelo, Leonardo da Vinči). Velika je nepravda progoniti homoseksualnost poput kakvog zločina, to je okrutno. Kada ste mi postavili pitanje da li ja tu mogu što pomoći, pretpostavljam da ste mislili kako bih ukinuo homoseksualnost i zamjenio je normalnom heteroseksualnošću. Uopšteno uzevši, takvo postignuće svakako ne možemo obećati. U izvjesnom broju slučajeva uspjeli smo razviti zakrčljale klice heteroseksualnih tendencija inače prisutnih kod svake homoseksualne osobe, ali u većini slučajeva to nije bilo moguće (Freud 1935: 423–424).

U vrijeme nastanka ovog pisma, a i dugo kasnije, psihijatrijski udžbenici obilovali su prijedlozima za liječenje homoseksualnosti. Na drugom mjestu, suprotstavljajući se simplifikacijama u razumijevanju

homoseksualnosti, Frojd piše: „Misterija homoseksualnosti nije ni izbliza tako jednostavna kao što se to pokušava prikazati u nekim popularnim teorijama“ (Freud 1920: 170–171). Ova rečenica preuzeta je iz njegovog citata, kojim se ironično negira pojednostavljujuće objašnjenje da npr. ženska duša zarobljena u muškom tijelu žudi za drugim muškarcem, i obratno. Ova Frojdova rečenica sadrži dvije značajne i gotovo paradigmatične ideje. Koristeći riječ „misterija“ za seksualnost, ona naglašava kompleksnost, nemogućnost jednostavnog kauzalnog redukcionizma i ostavlja mogućnost postojanja, kao i za nesvjesno uopšte dio koji nikada ne može biti pristupačan logici racionalnog uma. Drugi dio se odnosi na popularne teorije koje su najčešće zapravo pseudonaučni homofobični pokušaji odvajanja normalne od bolesne seksualnosti. Ta matrica pojednostavlivanja i oštrog razgraničenja na zdravo–bolesno je psihološka pozadina manifestne kulturološke stigmatizacije homoseksualnosti. Podsjećamo da oko 70% populacije u Crnoj Gori smatra homoseksualizam bolest te je tematizovanje podjele na zdravu i bolesnu seksualnost uvijek aktuelno. Premda se Frojd s današnje pozicije proširenih horizonata ljudske slobode može činiti rigidnim naučnikom s kraja XIX vijeka, njegovo postuliranje seksualnosti kao biseksualne, te prepoznavanjem homoseksualnih poriva kod heteroseksualnih osoba, i *vice versa* heteroseksualnih dijelova kod homoseksualnih, čime je zadao snažan udarac u temelje konzervativnog

poimanja ljudske prirode. Ova vrsta idejne diverzije rjeđe se navodi kada se govori o „Frojdovom udaru na narcizam ljudskog isuviše ljudskog“ poslije čuvene Kopernikove i Darwinove „uvrede“.

I pored ovog Frojdovog kursa ka normalizaciji homoseksualnosti, njegovi naslijednici koji su dominirali psihoanalizom i psihijatrijom sredinom XX vijeka odbacili su taj put. Prihvativši sve Frojdove postulate kao doktrinarne, odbacili su njegovo razumijevanje homoseksualnosti i iskoristili psihoanalitičke uvide i vokabular da bi je dodatno patologizovali. Frojdovi naslijednici su bili čak žešći progonici homoseksualizma nego laici, što je s ove tačke neshvatljivo za one koji su tu da „razumiju ljudsku dušu“. Tako je jedan od najpoznatijih psihoanalitičara tog vremena, Rado Sandor (Radó Sándor, 1899–1981) potpuno odbacio Frojdu postavku o biseksualnoj osnovi nesvjesnog i mogućnosti postojanja normalne homoseksualnosti. Rado je homoseksualnost objašnjavao poremećenim sredinskim faktorima i posljedičnim strahom od heteroseksualnih pulzija. Čitav niz psihoanalitičara je varirao s teorijama koje su u osnovi homoseksualnost shvatali kao poremećaj razvoja i identifikacije. Čak je i Frojdova kćerka i naslijednica u psihoanalizi – Ana Frojd (Anna Freud, 1895–1982), koja je skoro izvjesno bila lezbejka, bila najžešći progonitelj homoseksualnosti unutar psihoanalize. Ana Frojd je čak nastojala 1956. da spriječi objavljivanje čuvenog Frojdovog pisma majci homoseksualca iz 1915. u

časopisu *The Observer*, pod obrazloženjem da je u to vrijeme homoseksualnost postala izliječiva i da bi iz tog pisma današnja javnost mogla shvatiti kako treba prihvatiti svoje nemoralnosti kao normalne (Rudinesco 2002: 400).

Ovakav stav bio je dio dominantnog psihijatrijskog i društvenog diskursa, što je rezultiralo uključivanjem dijagnoze homoseksualnosti u prvi zvanični dijagnostički priručnik Američke psihijatrijske asocijacije iz 1952. godine (Diagnostic and Statistic Manual of Mental Disorder). Homoseksualnost je definisana kao *parafilija* – poremećaj seksualnosti koji karakteriše seksualna privlačnost objekata koji nisu društveno prihvatljivi. Homoseksualnost je svrstana u istu grupu seksualnih poremećaja, s pedofilijom, sadizmom, voajerizmom.

Među rijetkim disonantnim glasovima u psihijatrijskom miljeu bila je Džad Marmor (Judd Marmor, 1910–2003) koja je u svom djelu *Seksualne inverzije* iz 1965. pokušala da o homoseksualnosti uključi podatke iz više oblasti kao što su istorija, zoologija, genetika, endokrinologija, sociologija, antropologija, psihologija, psihijatrija i psihoanaliza. Marmor je smatrala da uključivanje homoseksualnosti u važeću psihijatrijsku dijagnostičku kategoriju nije medicinsko već moralno pitanje. Najpoznatiji psihijatrijski disident rodonačelnik antipsihijatrije, Tomas Sas (Thomas Szasz, 1920–2012), u knjizi *Duševna bolest kao mit* je uopšteno kritikovao pristup kojim se neobično i drugačije ponašanje koje odstupa od

normi etiketira kao bolest u ravni s poremećajima nastalim mikroorganizmima ili povredama.

Paralelno s dogmatskim stavom psihijatrijske zajednice, koja se uglavnom bavila pronalaženjem uzroka homoseksualnosti i liječenjem tog „poremećaja“, u domenu seksologije su se sprovodila konkretna istraživanja. Najpoznatiji istraživač seksualnosti je svakako Alfred Kinsi (Alfred Kinsey, 1894–1956) koji je svoje rezultate objavio u knjigama o muškom i ženskom seksualnom ponašanju 1948. i 1953. godine. Jedan od glavnih pomaka u Kinsijevom fokusu je istraživanje zdrave populacije, dok su se psihijatri bavili osobama koje su već dijagnostifikovane kao bolesne. Kinsijeva istraživanja su pokazala čitav spektar odstupanja u seksualnom životu zdrave populacije od očekivanih heteroseksualnih odnosa koji imaju za cilj čistu reprodukciju (Kinsey, Pomeroy & Martin, 1948). Najbitniji pokazatelj tih istraživanja je svakako činjenica da među populacijom koja je pokazivala alternativne seksualne sklonosti nije uočena učestalost drugih psihopatoloških fenomena. To je ključni empirijski pomak ka depatologizaciji i destigmatizaciji. Alfred Kinsi je pronašao da homoseksualnost nije tako rijedak varijetet seksualnosti kao što je to tadašnja psihijatrija predstavljala. Međutim, zvanična psihijatrija je uporno okretala glavu od ovih empirijskih pokazatelja.

Od istraživanja seksologa do prvih naznaka promjena u zvaničnoj psihijatriji prošlo je skoro dvije decenije kada su gej aktivisti sve više i glasnije

protestovali protiv važećih standarda Američke psihijatrijske asocijacije (APA), što je rezultiralo nizom okruglih stolova na temu homoseksualnosti.

Emblematičan javni nastup bio je okrugli sto 1972. koji je održan na temu homoseksualnosti i psihijatrije na kom je nastupio psihijatar predstavljen kao „dr Henri anonimni“, skriven iza gumene maske, perike, prevelikog smokinga i elektronski izmjenjenog glasa. Anonimni psihijatar je pojasnio da jedino tako može javno da iznese svoje mišljenje o problemu biti psihijatar i gej zbog straha od otkaza i profesionalne devaluacije. Poslije govora maskiranog psihijatra koji je postavio pitanje može li se biti zdrav i homoseksualan u sali je zavladao tajac. Potreba za skrivanjem identiteta nekoga ko svakodnevno pomaže ljudima s duševnim problemima vizuelno i simbolički je naglasila traumu rascijepa između javnog i intimnog u kojoj su homoseksualne osobe tada živjele. Bilo je potrebno dvadeset godina da „dr anonimni“ otkrije svoj identitet, bio je to profesor psihijatrije na Templ Univerzitetu Džon Frejer (John Fryer, 1937–2003). Ovaj nastup smatra se prekretnicom u percepciji javnog i stručnog mnjenja koji je snažno uticao na odluku Američke psihijatrijske asocijacije da već sljedeće godine odbaci homoseksualnost kao bolest (Drecher 2008: 15–28).

Razmatranje validnosti homoseksualnosti kao psihijatrijske dijagnostičke kategorije ušlo je u zvanična tijela APA, što je rezultiralo konačnom preporukom više radnih tijela 1973. da se homoseksualnost

ukloni iz zvanične upotrebe kao duševni poremećaj. I pored zvaničnog stava najviših instanci, organizovano je glasanje na kome je 58% od 10.000 psihijatara podržalo isključivanje homoseksualnosti s „liste bolesti“. Ovaj podatak govori i o tome da je Američka psihijatrijska asocijacija zapravo popustila pod pritiskom javnog mnijenja u nemogućnosti da dalje naučno opravdava tretiranje homoseksualnosti kao bolesti. Uz razne vrste otpora i druge asocijacije koje se bave duševnim životom su u naredne dvije godine iz zvaničnih dokumenata izbacile homoseksualnost kao bolest ili poremećaj. Mnoge psihijatrijske i psihološke asocijacije su ipak dugo zadržale nepisano pravilo o otporu ka zvaničnom prihvatanju članova homoseksualne orijentacije. Prva institucija koja zvanično homoseksualnost nije svrstala u poremećaje bila je Australijsko i novozelandsko psihijatrijsko udruženje 1973. dok je Američka psihijatrijska asocijacija to učinila nešto kasnije te iste godine.

Međutim, zvanični stavovi su sporo ulazili u udžbenike i svakodnevnu psihijatrijsku i psihoanalitičku praksu. Tako je, na primjer, u Kolbovom udžbeniku moderne psihijatrije iz 1977. godine homoseksualnost tematizovana u poglavlju poremećaja ličnosti, zajedno s najtežim poremećajima kao što su antisocijalni poremećaj i pedofilija (Kolb 1977). Homoseksualnost se i dalje smatra posljedicom poremećenog razvoja i izostankom identifikacije s roditeljem istog pola.

I pored ovih zvaničnih promjena, homoseksualnost je i dalje nosila dio stare stigme kroz naredne decenije. Svjetska zdravstvena organizacija je tek 1990. u Međunarodnoj klasifikaciji bolesti isključila homoseksualnost iz grupe seksualnih poremećaja. Isto tako, do 1990. gotovo da nije bilo zvanično psihijatara i psihoanalitičara koji su se javno deklarirali kao homoseksualci. Američka psihoanalitička asocijacija je 1991. i zvanično objavila antidiskriminatorski stav pri odabiru kandidata za buduće psihoanalitičare.

U naučnom diskursu postepeno se pod uticajem postmodernih teorija i kvir disciplina preispitivala zadata dihotomna podjela na zdravo–bolesno, homo–hetero. Sve više se težište pomicalo na razumijevanje distinkcije i interakcije rodno-polno-seksualno i na društvene konstrukte koji utiču na formiranje identiteta uopšte, pa tako i onog dijela koji je vezan za seksualnost. Pod uticajem Fukoove teorije identiteta, homo/seksualni aspekt stavlja se u istorijski kontekst zlo/upotrebe moći. Psihijatrizacija seksualnosti je eskalirala onda kada je to bilo pogodno, u svrhe kontrole vlasti. Prije toga, seksualnost je bila u domenu mitološkog i privatnog. Seksualni identitet se formira u kontekstu običaja jezika i klasne podjele i nije puka biološka datost. Esencijalni pomak načinjen je pomeranjem fokusa istraživanja s uzroka razvoja homoseksualnosti na razumijevanje datog fenomena u individualno-subjektivnom i društvenom kontekstu. Ken Korbet

(Ken Corbett) pomak u fokusu tretiranja homoseksualizma sažima kroz zamjenu pitanja „zašto homoseksualnost“ na „kako homoseksualnost“, čime pomjera interes s uzročnih propitivanja kako nastaje na to kako homoseksualnost egzistira u određenom kontekstu. Postepeno se sve veći broj psihijatarata i psihoanalitičara javno deklarirao kao homoseksualan dajući značajan doprinos u razumijevanju fenomena homoseksualnosti iznutra. Ta promjena perspektive analiziranja homoseksualnosti od kauzalnog fenomenološkog ka unutrašnje-subjektivnom otvarala je nova pitanja i uvide. Važna psihoanalitička konferencija održala se 1993. u Njujorku pod nazivom „Pogledi na homoseksualnost – otvoren dijalog“, u kojoj su učestvovali gej i strejt psihoanalitičari. To je bio početak jedinstvenog dijaloga u cilju razumijevanja homoseksualnosti u psihoanalizi i uopšte. Godine 1999. osnovan je *Journal of Gay and Lesbian Psychotherapy*, koji je obrađivao teme vezane za homoseksualnost i psihoterapiju. Neki od najvećih autoriteta psihoanalize, kao što su Oto Kernberg (Otto Kernberg) i Džojns MekDagol (Joyce McDougall) postepeno objavljuju revizije svojih ranijih stavova vezanih za psihoanalizu u svijetlu novog razumijevanja LGBT psihologije. Postepena promjena društvene klime uz psihoanalitičke nove uvide doprinjele su redefiniciji homoseksualnosti kao normalnog varijeteta ljudske prirode naspram duge istorije patologizacije. Proučavanje etiologije kao nauke o uzroku bolesti zamjenjeno je intencijama

ka integrativnom obuhvatanju fenomena. Pitanje kako je nastala homoseksualna osoba (implicirajući poremećaj) zamijenjeno je pitanjem kako je sada i kuda se kreće. Važan pomak je načinjen od potrage za uzrocima homoseksualnosti ka traženju načina kako se homoseksualne osobe razvijaju u duboko ukorijenjenoj društvenoj homofobiji i kakve su psihološke konsekvence tog razvoja. Psihoanaliza je prošla dug put u odnosu prema homoseksualnosti, premda je po definiciji disciplina koja u svom osnovnom etosu ima neosuđujući i razumijevajući stav prema duševnim fenomenima. Sve to upućuje koliko su tek jaki društveni otpori u prihvatanju homoseksualnosti kada je jedna psihoterapijska disciplina prošla tako dug put do tog cilja. Da bi se razumjeli unutrašnji otpori i homofobija, korisno je ispratiti čitav put razvoja ovog fenomena. Otpori prema prihvatanju homoseksualnosti unutar nauke mogu se ispratiti unutar svakog društva i pojedinca.

HOMOSEKSUALNOST U SFRJ IZMEĐU MEDICINE I PRAVA

Uopšteno u tretiranju fenomena homoseksualnosti izdvajaju si tri paralelna toka – pravni, medicinski i društveni stav, koji su u interakciji, a dinamika promjena unutar svakog nije ujednačena. Tako pravna regulativa tj. dekriminalizacija utiče na depatologizaciju a što opet utiče na javne stavove.

Sama dekriminalizacija i demedikalizacija ne utiču automatski na privatne izmjene stavova laika pa i ljekara. Kao primjer jedne neusaglašenosti između ovih faktora je onaj iz poslijeratne FNR Jugoslavije kada se pojavio prijedlog grupe pravnika da se iz novog Krivičnog zakonika, koji je bio u pripremi, izbací krivično djelo muške homoseksualnosti kao „protivprirodnog bluda“ (Gavrić i Čaušević 2020: 20). Ta napredna grupa smatrala je da se slobodno savremeno socijalističko društvo ne treba miješati u intimne odnose svojih građana ukoliko su oni zasnovani na dobrovoljnoj bazi i ne tiču se maloljetnih lica. Međutim, otpor drugog dijela pravne struke nadvladao je ove savremene humanističke tendencije. Taj dominantni stav koji se usprotivio dekriminalizaciji homoseksualnosti dolazio je „sa terena“ bližeg narodu, ali i policiji, za razliku od višeg stručnog dijela koji je bio avangardan za ono vrijeme. Ovaj sukob simbolički korespondira s ranim humanističkim progresivnim trendovima u socijalizmu koji su zamijenjeni totalitarnim stalinističkim varijantama primjene komunizma u praksi. Za sada nemamo podatke o tome da li je i kako stručni medicinski dio bio uključen u ovu raspravu. To da su bilo kakvi slobodniji stavovi po pitanju seksualnosti bili proskribovani govori i primjer prvog jugoslovenskog seksologa, profesora Aleksandra Kostića (1893–1983), koji je pedestih godina bio protjeran s Medicinskog fakulteta u Beogradu zbog političkih motiva. Postoji, međutim,

i sumnja da je proteran i zbog knjiga *Polni život čoveka* (1932) i *Seksualno u srpskoj narodnoj poeziji* (1933), u kojima je slobodnijim riječnikom analizirao ljudsku seksualnost. Protjerivanje profesora Kostića koincidira s donošenjem Krivičnog zakonika 1951. u kome je muška homoseksualnost definisana kao „protivprirodni blud“, koja je samim tim i kažnjiva do dvije godine zatvora (član 186). No, ne može se tvrditi da je jedini razlog progona profesora Kostića u vezi s liberalnim naučnim pristupom seksualnosti, ali svakako govori dosta o društvenoj klimi toga vremena, dok stratumi određenih rigidnih stavova, i pored protoka vremena, nastavljaju da žive u kolektivnim mentalnim matricama. Pomak ka depatologizaciji dala je knjiga *Polni život* Nikole Palića, iz 1953. godine, u kojoj piše:

U krivičnim zakonicima mnogih zemalja, i na Zapadu, i na Istoku, nema „paragrafa za homoseksualce“. Šta izaziva pojavu homoseksualnog polnog nagona, na to još nauka nije dala pouzdan odgovor. Naše je da shvatimo od prirode datu suštinu te pojave, i da ne gledamo u njoj bolest. Bolest bi trebalo liječiti – a ovdje ne pomaže nikakvo liječenje (Jovanovic 2013).

Međutim, i pored pojavljivanja liberalnijih trendova u stručnoj literaturi zvanični psihijatrijski udžbenici na kojima se formiraju budući ljekari i psihijatri ostaju „tvrda jezgra stare škole“. Tako, višedecenijski zvanični udžbenik psihijatrije

na Medicinskom fakultetu u Beogradu profesora Srboljuba Stojiljkovića (1922–1974) u trećem izdanju iz 1968. svrstava homoseksualnost među kvalitativne poremećaje nagona za održanje vrste, navodeći: „veliki broj homoseksualaca žrtva pogrešnog vaspitanja“ (Stojiljković 1968: 125). Njegov udžbenik pravi podjelu na pravu – esencijalnu, prividnu i prolaznu homoseksualnost, kao i podjelu prema starosnoj dobi homoseksualnog objekta privlačnosti. *Medicinska enciklopedija* Leksikografskog zavoda FNRJ iz Zagreba (1957–1965), premda dominantno pisana u duhu tog vremena i patologizacije homoseksualnosti, navodi protivrječnosti Krivičnog zakonika i kritički analizira njegove odrednice, što govori o tendencijama liberalizacije. Bilo je to od naročite važnosti jer se radilo o prvoj višetomnoj jugoslovenskoj medicinskoj enciklopediji na čijem sastavljanju su radili gotovo svi medicinski autoriteti ondašnje Jugoslavije. Tekst o homoseksualnosti pisao je upravo profesor Aleksandar Kostić, koji je u to vrijeme već bio protjeran s Medicinskog fakulteta u Beogradu. U petom tomu ove enciklopedije autori su prije svega ljekari iz SR Hrvatske i SR Slovenije, a angažovanje politički skrajnutog autoriteta iz Beograda govori o stidljivom početku objektivnog medicinskog tretiranja homoseksualnosti. Niko od vodećih psihijatarata tog vremena nije se usudio obraditi homoseksualnost u zvaničnom državnom enciklopedijskom projektu. Dio o klasifikaciji i etiologiji homoseksualnosti se ne razlikuje mnogo od

dominantnog diskursa tog vremena, dok se kritičko čitanje odnosi na homoseksualnost kao krivično djelo. Tako se kao krivično djelo „protivprirodnog bluda“ tretira „zadovoljavanje seksualnog nagona čak i među osobama suprotnog pola“ (Kostić 1961: 133). Upadljivo je i izostavljanje ženske homoseksualnosti iz Krivičnog zakonika, što bi se moglo interpretirati kao tabu unutar tabua dominantno maskulinog diskursa. U nastavku se problematizuje izostanak razlikovanja Krivičnog zakonika urođene i stečene homoseksualnosti. Aleksandar Kostić piše: „Sami homoseksualci se smatraju nesrećnim samo zbog toga što ih sredina ne razume. Homoseksualce ne treba krivično goniti, ukoliko u ostvarenju svojih ciljeva ne dođu u sukob s drugim propisima krivičnog zakonika“ (Kostić 1961: 133). U ovim primjerima očigledna je diskrepanca između činilaca koji su uticali na potencijalnu dekriminalizaciju. Ostalo je otvoreno pitanje da li ovaj problem prvo treba riješiti pravno ili medicinski. Decenijama kasnije na globalnom nivou proces je bio obrnut: prvo je došlo do depatologizacije, zatim do demedikalizacije i na poslijetku do dekriminalizacije homoseksualnosti. Tada je pravni status i društveni stav znatno kasnio za medicinom. Ovo je dobar primjer kako je autoritet medicine, inače u svim drugim aspektima bespogovorno respektovan, ostao po strani po pitanju homoseksualnosti. Na ovom mjestu možemo primjetiti kako je proces preispitivanja patologizacije i kriminalizacije homoseksualnosti uz očekivane

otpore počeo mnogo ranije u medicinskim krugovima u SFRJ nego u SAD. Danas se kao presudni momenat u depatologizaciji homoseksualnosti uzima 1973. godina, kada je Američka psihijatrijska asocijacija zvanično isključila homoseksualnost iz grupe psihijatrijskih poremećaja, kao i 17. maj 1990. kada je Svjetska zdravstvena organizacija uklonila homoseksualnost s liste bolesti. Lako je primijetiti potpuno izostavljanje poglavlja o homoseksualnosti u referentnom udžbeniku iz psihijatrije urednika profesora Dušana Kecmanovića iz 1986. godine (Duišin i Barišić 2019: 108). Pitanje je zbog čega je to poglavlje izostavljeno kada su mnogo ranije svi jugoslovenski udžbenici iz psihijatrije sadržali dio koji se odnosio na homoseksualnost. Kao da se u klimi između izbacivanja homoseksualnosti od strane Amerikanaca a prije zvaničnog brisanja iz Međunarodne klasifikacije bolesti grupa autora ne mogavši da razriješi ambivalenciju odlučila da pasus o homoseksualizmu jednostavno izostavi.

Krajem 1973. godine SR Hrvatska liječnička komora isključila je homoseksualnost s liste psihijatrijskih poremećaja. SR Crna Gora je, uz SR Sloveniju, SR Hrvatsku i AP Vojvodinu, najranije (1977) dekriminalizovala homoseksualni odnos saglasnih odraslih muškaraca. Znakovita je i velika diskrepanca od dvije decenije između dekriminalizacije između bivših republika. Srbija je to, na primjer, učinila tek 1994. godine. Posebno je ilustrativan makedonski primjer društvenog otpora kroz

pokušaj pravne regulative, tako što je 1995. postojao prijedlog da se homoseksualcima i alkoholičarima zabrani advokatska praksa.

MENTALNI PROBLEMI I HOMOSEKSUALNOST

Učestalost i specifičnost psihijatrijskih poremećaja kod homoseksualnih osoba dugo je bilo neistraženo i kontroverzno pitanje. Bilo je potrebno da prođe mnogo vremena od isključivanja homoseksualnosti iz grupe psihijatrijskih poremećaja pa da se počnu sprovoditi validne studije o mentalnom zdravlju LGBT populacije. Postepeno su se razvijale studije o specifičnim psihološkim tegobama ove populacije, o uticaju društvenih faktora na mentalno zdravlje, te specifičnim potrebama u zaštiti mentalnog zdravlja.

Gotovo sva istraživanja pokazuju da je LGBT populacija vulnerabilna populacija pod povišenim rizikom za oboljevanje od mentalnih bolesti. Psihijatrijske studije nedvosmisleno ukazuju na povećanu stopu depresivnosti i anksioznosti kod homoseksualnih osoba. Tako je učestalost depresivnosti, prema više studija, tri puta veća u LGBT populaciji (Cox 2006; King et al. 2008), a depresivnost je jedan od važnijih prediktora suicidalnosti (Olliffe & Phillips 2008). Metaanalitičke studije su pokazale dvostruko veću učestalost suicidalnosti kod LGBT osoba (King et al. 2009). Depresivnost

povećava i učestalost zloupotrebe alkohola, droga, seksualnog odnosa bez zaštite i HIV infekcija (Cox 2006; Ferlatte, Dulai, Hottes, Trussler & Marchand 2015). Depresivnost i suicidalnost kod homoseksualnih osoba najčešće nisu prepoznati niti shvaćeni (Haas et al. 2011). Jedna studija je pokazala da ukoliko postoje suicidalni planovi da je determinisanost homoseksualnih osoba veća u odnosu na heteroseksualnu grupu ispitanika (Plöderl, Kralovec & Fartacek 2010). Stavovi porodice prema seksualnosti utiču na depresivnost a time i na povećanu suicidalnost. Homoseksualni mladići u većem stepenu smatraju svoju porodicu disfunkcionalnom (Srdanović Maraš 2012). Prihvatanje seksualnosti od strane porodice je važan protektivan faktor mentalnog zdravlja LGBT osoba.

U Crnoj Gori 32% starijih od 60 godina i 21% osoba starosti do 29 godine smatra da je homoseksualnost zapadna izmišljotina s ciljem uništenja porodice. Zatim, 58% građana Crne Gore smatralo je da je homoseksualnost opasna po društvo. Ovi dominantni društveni stavovi se prelamaju i kroz oblikovanje porodičnog odnosa prema seksualnosti svog člana. Potcijenjena je edukacija, psihoterapijski rad i podrška članovima porodica LGBT osoba. Depresivnost homoseksualnih osoba najčešće počinje u ranoj adolescenciji i nastavlja se u odraslom periodu (Marshall et al. 2011).

Uzroci koji doprinose depresivnosti mogu se podijeliti na unutrašnje i spoljašnje. Spoljašnji faktori

su porodično neprihvatanje, institucionalna diskriminacija, stigmatizacija, viktimizacija i alijenacija. A unutrašnji se odnose na skup ideja i osjećanja pod zajedničkim terminom internalizovana homofobija. Mejerov psihološki model ugroženosti manjina (Meyer 1995; Meyer 2003) povezo je četiri najvažnija faktora koji utiču na povećani rizik od mentalnih poremećaja – izloženost predrasudama, očekivano odbacivanje i diskriminacija, skrivanje seksualnosti i internalizovana homofobija. Kao važan faktor izdvaja se i barijera homoseksualnih osoba da potraže stručnu pomoć u vezi s duševnim patnjama koje su povezane sa seksualnošću. Prema studiji (Luoma, Martin & Pearson 2002), većina osoba koja je izvršila suicid u posljednjoj godini imala je kontakt sa zdravstvenom službom, što govori o neprepoznavanju i nespremnosti da se adresiraju pitanja o povezanosti seksualnosti, depresije i suicidalnosti. Faktori koji narušavaju kvalitet zdravstvene skrbi su neosjetljivost medicinskih radnika na specifične potrebe LGBT populacije, manifestna ili tiha, neverbalna odbojnost, neprihvatajući stav, stigmatizacija vezana za polne bolesti, izgled, ponašanje, tetovaže, pirsinge i slično. Kao posebno osjetljivo mjesto izdvaja se nesenzibiliziranost psihijataru u vezi s pitanjem seksualnosti, svjesno ili nesvjesno izbjegavanje tema, otpori u razumijevanju unutrašnjih potreba LGBT pacijenata, strah od pokazivanja empatije, solidarnosti i terapeutske bliskosti. Pronađena je veza između depresivnosti i stava vjerske zajednice kojoj LGBT

osobe pripadaju bez obzira na to da li su vjerski praktikanti ili ne. Ukoliko vjerska zajednica ima negativan stav prema seksualnim manjinama, utoliko je stepen depresivnosti i unutrašnje homofobije veći (Bopanna et al. 2019). U vezi s činjenicama iz ove studije, u Crnoj Gori je 69% ispitanika podržavalo negativan stav crkve u pitanju homoseksualnosti. Studije su napravile i jasnije distinkcije koje su ukazale da anksiozni i depresivni poremećaji nisu učestaliji kod homoseksualnih osoba uopšteno već kod onih s izraženom internalizovanom homofobijom ili ego-distonom homoseksualnošću. Ego-distona homoseksualnost je termin koji se ranije koristio u psihijatriji za poremećaj kada osoba ne prihvata svoju homoseksualnost, kada ne može da izgradi seksualni identitet, pa iz tog konflikta proizilaze različite psihičke tegobe. Potiskivanje seksualnosti proizvodi jake unutrašnje konflikte, osjećanje krivice i posljedično depresivno raspoloženje, anksioznost, suicidalnost, pa i psihotične dekompenzacije. Savremenim, opšteprihvaćenim terminom „internalizovana homofobija“ naglašava se da se proces samoptuživanja i neprihvatanja odvija na unutrašnjem svijetu. Alternativni termini koji se koriste u literaturi su i „unutrašnji (internalizovani) heteroseksizam“, „internalizovana seksualna predrasuda“ i „internalizovana seksualna stigma“. Društveno i porodično odbacivanje, neprihvatanje i osuđivanje je internalizovano, tj. odvija se na unutrašnjem planu, što funkcioniše kao unutrašnja

samostigmatizacija. Samoprihvatanje je jednako važno kao i prihvatanje okoline. Pokazatelji unutrašnje homofobije su samoprihvatanje, otvoreno pokazivanje svoje seksualne orijentacije i povezanost s LGBT zajednicom. Kao bitan aspekt unutrašnje homofobije navodi se i osjećanje beznađa u odnosu na vlastitu seksualnost. Ne postoji nada da će se ta osoba jednog dana osjećati dobro u svojoj koži i sa svojom seksualnosti. Jedna od strategija je skrivanje homoseksualnosti, što se pokazalo kao iscrpljujuće za psihološke adaptativne mehanizme i predstavlja predispoziciju za depresiju (Cohen, Blasey, Taylor, Weiss & Newman 2016). Više istraživanja je pokazalo da je unutrašnja homofobija snažna prepreka u zasnivanju, održavanju i kvalitetu partnerskih odnosa (Balsam & Szymanski 2005; Otis, Rostosky, Riggle & Hamrin 2006). Što je veći stepen unutrašnje homofobije, to je veći stepen izolacije, usamljenosti, socijalne pasivizacije i oklijevanja u traženju podrške (Szymanski & Chung 2001).

SEKSUALNOST, IDENTITET I PATRIJARHAT

Psihoseksualni razvoj homoseksualnih osoba u patrijarhalnim sredinama odvija se pod mnogobrojnim i specifičnim psihosocijalnim pritiscima koji utiču na formiranje ličnosti. Razvoj identiteta kod mladih ljudi koji u sebi osjete homoseksualnu privlačnost

pod naglašenim je intrapsihičkim konfliktima koji se ispoljavaju kamuflirano kroz razne poremećaje ponašanja, depresivne i anksiozne reakcije koje ponekada dosežu psihotičan nivo. Na samom početku sukob između nagonskih pulzija i super-ega odvija se više na nivou nesvjesnog ka predsvjesnom nivou funkcionisanja. Dinamika razvoja svijesti o sopstvenom seksualnom identitetu je postepena, s povremenim skokovima i krizama. Mlada osoba osjeća tragove neprihvatljivih nagonskih impulsa, osjeća se čudno i drugačije, počinje da razvija nejasan osjećaj krivice. Funkcija zabrane odigrava se unutar funkcionalnog bloka porodica–društvo koje na implicitan i eksplicitan način modelira tabue neprihvatljivog. Dinamična interakcija želje i zabrane odvija se na fantazmatskom nivou, čak snažnije nego na polju spoljašnje realnosti. U ovoj dinamici razvoja osjećaja krivice i psihičke patnje važnu ulogu igra super-ego – po psihoanalitičkoj terminologiji, mentalna instanca koja je unutrašnji reprezent moralna i društvenih normi. Super-ego predstavlja internalizovane vrijednosti iz sistema porodica–društvo. Frojd je smatrao da je dječiji super-ego modeliran na osnovu superega roditelja i predstavlja mehanizam prenošenja običaja, tradicije i sudova koji se odupiru promjeni kroz vrijeme i generacije. Taj unutrašnji sudija koji se nesvjesno prenosi i funkcionira može biti dio objašnjenja kompleksnog fenomena unutrašnje homofobije. Patrijarhalni svjetonazor, pa makar i donekle

evoluirao, odlikuje rigidan sistem strogih podjela na dobro–loše, ispravno–pogrešno, bolesno–zdravo. U takvom kontekstu dijete, adolescent koji osjeća nešto snažno u sebi što se ne uklapa u ovaj sistem crno-bijelog, prolazi kroz konfuziju identiteta. Ovaj konflikt ima na početku odlike traumatičnog, jer ne može potpuno osvijestiti i emotivno prorađivati. Kada stavovi o homoseksualizmu u spoljašnjoj sredini osuđuju, unutrašnji sukob se dodatno zaoštava, pa paralelno teku dvije linije konflikta – u realnosti i fantaziji. Ukoliko otac kao predstavnik sistema društveno poželjnog ima inače nepodržavajući stav prema djetetu i izražene agresivne, verbalno sadističke crte, čitava konstelacija se dodatno zaoštava. Dio ovih snažnih konflikta ostaje trajno upisan i inkapsuliran i potisnut. Tragovi ovih ožiljaka neprihvatanja ostaju aktivni i kasnije kada osoba ima realizovan homoseksualni život i može se manifestovati prethodno nabrojanim psihopatološkim manifestacijama, nemogućnošću ostvarivanja stabilne partnerske relacije. Tako je moguće da na spoljašnjem nivou postoji pseudoprihvatanje homoseksualnog identiteta s jakim nesvjesnim konfliktom koji može biti izvor raznih psihičkih tegoba. Internalizovana homofobija može biti više ili manje latentna, što je posebno kompleksno za očuvanje psihološkog integriteta. Psihoterapijski rad s ovakvim pacijentima postepeno otkriva nivoe njihovih unutrašnjih konflikata i potisnutih osjećanja i oslobađa prostor za slobodnije i dublje

prihvatanje složenosti i cjelovitosti identiteta. Sve ovo korespondira sa Fukovim stavom: „seksualno ponašanje nije, kao što se isuviše često pretpostavlja, s jedne strane, uvođenje želja izvedenih iz prirodnih nagona i, s druge strane, uvođenje permisivnih ili restriktivnih zakona koji nam govore šta treba ili šta ne treba da činimo. Seksualno ponašanje je mnogo više od toga. Ono je, takođe, svijest koju imamo o onome što činimo, o onome što činimo od svog iskustva, i vrijednost koju tome pripisujemo“ (Foucault 1990: 286–303).

VINJETE – STUDIJE SLUČAJEVA

Primjer 1.

Jovan, kako ćemo zvati mladog čovjeka iz Crne Gore, javio se na psihoterapiju zbog depresivnog raspoloženja, napetosti, nezadovoljstva sobom i emotivnim životom. Odrastao je u kompletnoj porodici. Već s četiri ili pet godina počeo se čudno osjećati u prisustvu drugih dječaka i starijih muškaraca. To što je osjećao bilo je zbunjujuće. Paralelno s privlačnošću, uzbuđenjem i fantazijama, koje su mu se nametale, pomaljao se neki čudan osjećaj krivice. Naravno da mu tada nije mogla biti jasna priroda sukoba koji se pomaljao u njegovoj duši. U školi je bio jedan od najboljih đaka zbog čega su ga dječaci zadirkivali. Izrugivanje zbog načina na koji hoda i

govori bilo je sve češće i grublje. S pubertetom su se intenzivirale fantazije, snovi s muškarcima, sve dok se usred noći nije probudio s jasnom mišlju da je zaljubljen u tri godine starijeg dječaka iz komšiluka. Teško mu je padalo kada bi ga očeva rodbina pitala ima li djevojku i koji mu je omiljeni fudbaler. Kada je imao 13 godina, u sumrak su ga dva dječaka opkolila na povratku iz škole i počela da ga čupaju, vuku za uši i govore: „znaju li mu kući da je peder, da li nosi hulahopke?“. Prijetili su mu da će svima u razredu reći. Pravi pakao je nastao poslije prvog seksualnog kontakta u parku nakon razgovora sa starijim momkom koga je znao samo iz viđenja. Imao je osjećaj da je uradio nešto strašno, rascijepljenost između uzbuđenja i krivice se pojačavala. Postepeno kao da je razvio podijeljen unutrašnji svijet, svijet fantazija i svijet napetosti i samooptuživanja. Odlazak iz rodnog grada i Crne Gore Jovan je doživio kao oslobođenje. Odlaskom u drugu sredinu i u veliki grad, spoljni pritisak je znatno splasnuo, ali je unutrašnja homofobija bila toliko suptilan i snažan unutrašnji saboter, koji je djelovao destruktivno na pomake ka dobrom u životu i psihoterapiji.

Primjer 2.

Petar, kako ćemo ga nazvati za potrebe ove kratke psihoterapijske vinjete, odrastao je u porodici s puno tenzija. Otac je bio strog, zahtjevan prema svim ukućanima. Brak njegovih roditelja je bio loš. Petar

je smatrao da je njegov otac pošten, ali nervozan i težak čovjek. Oduvijek mu je nedostajala njegova pažnja i neke zajedničke aktivnosti. Bilo mu je nepoznato kako bi mogao izgledati slobodan i iskren razgovor s ocem. Majka kao da je preuzela ulogu oba roditelja. Na prvi razgovor s psihoterapeutom došao je s majkom, koja je navela da prihvata njegovu homoseksualnost i da joj je najvažnije da njen sin bude dobro, da bi pri kraju razgovora ipak pitala da li je sinova seksualnost definitivno takva i da li tu ima nade za eventualnu promjenu, jer je Petar „eto imao dosta drugarica“. Petar je bio osjetljivo dijete. Oduvijek se osjećao da se nekako razlikuje od svojih drugara koji su ga prvo zadirkivali da bi kasnije iskusio pravo psihičko zlostavljanje. Kada je započeo realizaciju homoseksualnog identiteta, postao je još nepovjerljiviji i povučeniji. Plašio se da svi oko njega znaju da će biti ismijevan i ugrožen. Postao je sve napetiji, depresivniji, izolovaniji. Izlazio bi rijetko da bi povremeno bi imao seksualne odnose s nepoznatim osobama. Sve je kulminiralo psihotičnom dekompenzacijom, s halucinacijama i mesijanskim sumanutim idejama, zbog čega je hospitalizovan u psihijatrijskoj ustanovi. Po izlasku je bio u veoma lošem stanju premda su se psihotični simptomi povukli. Stigmatizovanost je bila snažna. Udružila su se stara osjećanja odbačenosti i neprihvaćenosti s obilježenošću zbog psihijatrijskog liječenja. Petar je pomišljao na samoubistvo i osjećao da je blizu da ga poćini. Uprkos završenom visokom obrazovanju,

potpuno se profesionalno pasivizirao, društveno otuđio. Samo bi povremeno viđao jednog prijatelja. Bilo je bolno uvidjeti kako je više faktora uticalo na Petrov razvoj – senzitivnost, odsustvo oćeve bliskosti, društvena okrutnost, stigmatizacija. Na svim mjestima gdje mu je bila potrebna podrška, on je doživljavao odbacivanje. Kao da je bijeg u sumanute ideje bio podnošljiviji od surove realnosti. Pa čak i kada je spoljna klima u okolini u kojoj je živio bila nešto povoljnija, u sebi je nosio duboke ožiljke odbaćenosti. Bilo je potrebno mnogo psihoterapijskog rada da bi se smanjila psihićka patnja, osjećaj ugroženosti i nepovjerenja da bi Petar počeo da slobodnije misli o sebi i da se s manje straha kreće u svijetu koji je prema njemu bio tako surov.

ZAKLJUČAK

LGBT je posebno psihološki ugrožena populacija u patrijarhalnim sredinama. Niz mentalnih poremećaja je učestaliji u ovoj populaciji. Razumijevanjem specifićnih psiholoških faktora koji doprinose duševnoj patnji i mentalnim bolestima, otvara se prostor za bolje prihvatanje i integraciju. Posebno je potrebno obratiti pažnju na unutrašnju homofobiju kao skriveni prediktor depresivnosti. I pored zvanićnih antidiskriminatorских regulativa u Crnoj Gori, neophodna je kontinuirana edukacija protiv stigmatizacije LGBT populacije. Potrebna je edukacija i

senzibilizacija svih zdravstvenih radnika, posebno onih koji se bave mentalnim zdravljem, na specifičnost potreba LGBT osoba. Najvažniji aspekt brige o LGBT osobama jeste mogućnost slobodnog govora sa zdravstvenim radnicima o problemima vezanim za seksualnost. Potrebno je unaprijediti klimu osnovnog povjerenja i diskrecije. Neophodno je procjenjivati stepen socijalne i porodične podrške i prema tome kreirati strategije pomoći. Bitna je i adekvatna

upotreba vokabulara u adresiranju osjetljivih tema. Podsticanje LGBT osoba na intenzivniji kontakt sa svojom zajednicom pokazalo se protektivnim faktorom, kao i prepoznavanje fenomena internalizovane homofobije. Uopšteno, neophodno je organizovati posebnu edukaciju zdravstvenih i socijalnih radnika u identifikaciji problema i potreba te prilagođavanju psihološke i socijalne podrške svim manjinskim i osjetljivim društvenim grupama.

BIBLIOGRAFIJA

- Balsam, K. F. & D. M. Szymanski. 2005. "Relationship quality and domestic violence in women's same-sex relationships: The role of minority stress". *Psychology of Women Quarterly* 29 (3), 258–269.
- Bayer, R. 1981. *Homosexuality and American psychiatry: The politics of diagnosis*. New York: Basic Books.
- Blechner, M. 1993. "Homophobia in Psychoanalytic Writing and Practice". *Psychoanalytic Dialogues* 3, 627–663.
- Bleuler, E. 1924. *Textbook of Psychiatry*. New York: Macmillan.
- Boppa, Sh. 2019. "The impact of religiosity on the psychological well-being of LGBT Christians". *Journal of Gay & Lesbian Mental Health* 23 (3), 1–15.
- Bullough, V. 1979. *Homosexuality: A history*. New York: Meridian.
- Cohen, J. M., Blasey, C., Taylor, C. B., Weiss, B. J. & M. G. Newman. 2016. "Anxiety and related disorders and concealment in sexual minority young adults". *Behavior Therapy* 47, 91–101.
- Cox, S. 2006. *Living on the edge: Gay men, depression and risk-taking*. <http://www.deslibris.ca/ID/205893> (pristupljeno 10. marta 2021).
- Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders* (second edition). 1968. Washington DC: American Psychiatric Press.
- Dokić, L. 1875. „Statistika sifilisa“. *Srpski arhiv za celokupno lekarstvo* (knjiga druga), 174–178.
- Drescher, J. 2008. "A History of Homosexuality and Organized Psychoanalysis". *Journal of the American Academic of Psychoanalysis*, 36 (3), 443–460.
- Duišin, D. i J. Barišić, 2014. „Koncepti, kontekst i stavovi prema homoseksualnosti – Istorijski osvrt“. U: Blagojević, J. i O. Dimitrijević (ur.) *Među nama: Neispričane priče gej i lezbejskih života*. Beograd: Hartefakt Fond, 104–116.

- Ferlatte, O., Dulai, J., Hottes, T. S., Trussler, T. & R. Marchand. 2015. "Suicide related ideation and behavior among Canadian gay and bisexual men: A syndemic analysis". *RBMC Public Health* 15 (1), 1–9.
- Foucault, M. 1978. *The history of sexuality. Volume I: An Introduction*. New York: Vintage Books.
- Foucault, M. 1990. *Politics, Philosophy, Culture: Interviews and Other Writings 1977–1984*. New York: Routledge, 286–303.
- Gavrić, S. i J. Čaušević. 2020. *Od demedikalizacije do istospolnih brakova: Novija istorija homoseksualnosti i transrodnosti Zapadnog Balkana*. Sarajevo: Buybook; Zagreb: Buybook.
- „Homofobija u Crnoj Gori. Istraživanje stavova opšte populacije“. 2009. HRA – Akcija za ljudska prava.
- Jovanović, N. 2013. „Seksologija, muška homoseksualnost i film u socijalističkoj Jugoslaviji“. U: Duraković, L. i A. Matošević (prir.) *Socijalizam na klupi: Jugoslavensko društvo očima nove postjugoslavenske humanistike*. Zagreb: Srednja Europa; Pula: Sveučilište Jurja Dobrile u Puli: Sa(n)jam knjige u Istri, 125–152.
- King, M., Semlyen, J., See, T. S., Killaspy, H., Osborn, D., Popelyuk, D. & I. A. Nazareth. 2008. "A systematic review of mental disorder, suicide, and deliberate self-harm in lesbian, gay and bisexual people". *BMC Psychiatry* 8 (70), 1–17.
- Kinsey, A. C., Pomeroy, W. B. & C. E. Martin. 1948. *Sexual Behavior in the Human Male*. Philadelphia: Saunders.
- Kolb, L. C. 1977. *Noyes' Modern Clinical Psychiatry*. Philadelphia: W. B. Saunders.
- Krafft-Ebing, R. 1965. *Psychopathia sexualis*. New York: Putnam.
- Luoma, J. B., Martin, C. E. & J. L. Pearson. 2002. "Contact with mental health and primary care providers before suicide: A review of the evidence". *American Journal of Psychiatry* 159, 909–916.
- Marmor, J. (ed.) 1965. *Sexual Inversion: The Multiple Roots of Homosexuality*. New York: Basic Books.
- Marshal, M. P., Dietz, L. J., Friedman, M. S., Stall, R., Smith, H. A., McGinley, J. & D. A. Brent. 2011. "Suicidality and depression disparities between sexual minority and heterosexual youth: A meta-analytic review". *Journal of Adolescent Health* 49, 115–123.
- Oliffe, J. L. & M. J. Phillips. 2008. "Men, depression and masculinities: A review and recommendations". *American Journal of Men's Health* 5, 194–202.
- Plöderl, M., Kralovec, K. & R. Fartacek. 2010. "The relationship between sexual orientation and suicide attempts in Austria". *Archives of Sexual Behavior* 39, 1403–1414.
- Rado, S. 1940. "A critical examination of the concept of bisexuality". *Psychosomatic Medicine* 2, 459–467.
- Rudinesko, E. i M. Plon. 2001. *Rečnik psihoanalize*. Sremski Karlovci: Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Sigmund, F. 1962. *Three Essays on the Theory of Sexuality*. New York: Basic Books.
- Szymanski, D. M. & Y. B. Chung. 2001. "The Lesbian Internalized Homophobia Scale: A rational/theoretical approach". *Journal of Homosexuality* 41 (2), 37–52.
- Van der Star, A., Pachankis, J. E. & R. Bränström. 2019. "Sexual orientation openness and depression symptoms: A population-based study". *Psychology of Sexual Orientation and Gender Diversity* 6 (3), 369–381.

BRANKO BANOVIĆ

BRANKO BANOVIĆ

FEMINIZIRANOST HOMOSEKSUALACA
U KONTEKSTU TRADICIONALNE MIZOGINIJE
I MODERNE HOMOFBIJE

Istraživanje brkova kao simbola prve crnogorske Parade ponosa pokazalo je da je u Crnoj Gori rasprostranjena percepcija direktne veze između fizičkog izgleda i seksualnosti, kao i da je pretpostavljena feminiziranost homoseksualaca glavna osobina koja ugrožava dominantni maskulinitet i generiše negativne stavove o homoseksualnosti i homoseksualcima. Nakon utvrđivanja tradicionalno generisanih patrijarhalnih antiženskih stavova koji stoje iza nezavidnog položaja žena u crnogorskom sistemu rodnih odnosa od tradicionalnog do modernog doba, ovo istraživanje analizira diskurse koji homoseksualce pozicioniraju u već uspostavljenu kolekciju značenja dodijeljenih ženama i ukazuje na osobenost kulturne uslovljenosti homofobije i mizoginije u crnogorskom društvu.

Ključne riječi: antiženskost, feminiziranost, tradicionalni maskulinitet, žene, mizoginija, homoseksualci

BRANKO BANOVIĆ

EFFEMINACY OF HOMOSEXUALS
IN THE CONTEXT OF TRADITIONAL MISOGYNY
AND MODERN HOMOPHOBIA

The research on the mustache as a symbol of the first Montenegrin Pride Parade showed that the perception of a direct connection between physical appearance and sexuality is widespread in Montenegro. In that respect, the assumed effeminacy of homosexuals is the main feature that threatens dominant masculinity and generates negative attitudes towards homosexuality and homosexuals. After identifying traditionally generated patriarchal anti-feminine attitudes lying behind the unenviable position of women in the Montenegrin system of gender relations from traditional to modern times, this research analyses discourses that position homosexuals in an already established collection of meanings assigned to women and points to the cultural conditioning of homophobia and misogyny in Montenegrin society.

Keywords: anti-femininity, effeminacy, traditional masculinity, women, misogyny, homosexuals

UVOD

U posljednjoj deceniji Crna Gora je usvojila zakone kojima se zabranjuje diskriminacija na osnovu seksualne orijentacije i napravila značajne iskorake u pristupu rodnim pitanjima. Ipak, brkovi kao simbol prve podgoričke Parade ponosa 2013. (slika 1) jasno su pokazali da različiti segmenti crnogorskog društva različito reaguju na brze promjene u nacionalnim rodnim politikama. Tako, pokušaj crnogorske LGBT zajednice da semantičko područje koje tradicionalno pokriva brkove (muškost, mačizam, junaštvo, čast, ponos, tradicija, moral, hrabrost, itd.) prenese u kontekst savremene borbe za prava seksualnih manjina, u prvi plan je izbacio interesantan (i specifično crnogorski) sukob kulturnih vrijednosti u pogledu rodnih pitanja. „Polazući pravo“ na brkove i razbijajući predrasude o tome ko ima pravo da ih nosi, crnogorska LGBT zajednica položila je i svoj dio prava na crnogorsku istoriju i tradiciju, ukazujući time da seksualne manjine moraju biti sastavni, punopravni i ravnopravni dio crnogorske kulture. Nasuprot tome, dio populacije ovu simboliku smatrao je atakom na crnogorski identitet, tradiciju, istoriju i nacionalni ponos, a „uzurpacija“ brkova od strane LGBT pokreta ocijenjena je agresivnom i ponižavajućom (Banović 2016a).

Istraživanje polemika u vezi s brkovima kao simbolom prve crnogorske Parade ponosa pokazalo je da je pretpostavljena feminiziranost homoseksualaca

glavna odlika koja ugrožava dominantni maskulinitet (prema takvim stavovima buduće generacije Crnogoraca posebno su u opasnosti, jer se pretpostavlja da Parada ponosa nameće norme rodne uloge koje će postati uobičajene budućim generacijama), generiše negativne stavove o homoseksualnosti i čini crnogorsko društvo manje prihvatljivim za homoseksualce (Banović 2016a: 196–200). Budući da je pretpostavljena feminiziranost posebno omražena karakteristika homoseksualnosti, namjera rada je da analizira diskurse koji homoseksualce pozicioniraju u već uspostavljenju kolekciju značenja dodijeljenih ženama u Crnoj Gori i ukaže na određene kulturno generisane osobenosti odnosa između homofobije i mizoginije u kontekstu crnogorskog društva.

DRUŠTVENA KONSTRUKCIJA MASKULINITETA

Antropolozi su imali značajnu ulogu u dokumentovanju raznolikosti u razumijevanju i izražavanju seksualnosti u različitim kulturama širom svijeta (Sonnenschein 1966; Davis & Whitten 1987; Lyons & Lyons 2004; Epprecht 2006; Boellstorff 2007). Kada je u pitanju crnogorska antropologija, istraživanja seksualnosti su novijeg datuma. Tamara Lepetić se u sklopu analize porodice i roditeljstva kao političke i kulturne kategorije bavila pitanjem društvene (ne)prihvatljivosti homoseksualnih brakova

kao odrazom same kulture i njenih predstava o tijelu i polnosti (Lepetić 2011). Čarna Brković je analizirala diskusije o odgovarajućim i prihvatljivim načinima ispoljavanja seksualnosti u Crnoj Gori (Brković 2013), zajedno s Danijelom Kalezićem obrađivala je hronologiju i dinamiku LGBT pokreta u Crnoj Gori, kao i homofobiju u svakodnevnom životu (Brković 2016), a urednica je i najnovije tematske cjeline radova „U ime kćerke. Antropologija roda u Crnoj Gori“ (Brković 2021). Ova, za antropologiju seksualnosti važna, tematska cjelina sadrži etnografske i istorijske analize rekonfigurisanja rodničkih praksi u Crnoj Gori u postsocijalističkom periodu i ukazuje da se nejednakosti zasnovane na rodu i s njima povezane prakse potčinjavanja mogu potpuno shvatiti i mijenjati jedino ako se razmotre skupa kao kulturni i simbolički, ali i društveni, materijalni i ekonomski domeni.¹

Razmatranje društvene konstrukcije maskuliniteta osnovu ima u konstruktivističkoj doktrini povezanoj s

pitanjima roda, a neke od najranijih konstruktivističkih pretpostavki vode porijeklo iz antropologije. Naime, Margaret Mid je krajem dvadesetih godina XX vijeka (1928) sprovedla istraživanje na Samoi kako bi utvrdila da li sazrijevanje mora svuda biti praćeno krizama, kao što je bio slučaj u zapadnoj kulturi. Na osnovu devetomjesečnog istraživanja, Midova je uvidjela da pubertetske krize nisu opšta pojava i da sazrijevanje na Samoi protiče mirno, bez adolescentskih kriza karakterističnih za tadašnje američko društvo – i zaključila da društvena sredina oblikuje ponašanje adolescenata (Mid 1978 [1928]). Nedugo zatim (1935) Midova je istraživala tri plemena (Arapeše, Mundugumore i Čambule) na Novoj Gvineji na način što je prethodno konstruisala model rodničkih uloga u tadašnjem američkom društvu i iz perspektive tog modela posmatrala ponašanje žena i muškaraca u tri plemena na Novoj Gvineji. Primjera radi, kod Arapeša ideal je miroljubiv, neagresivan muškarac oženjen ženom s istim osobinama – iz perspektive zapadnog modela rodničkih uloga arapeška kultura bi se mogla nazvati „ženskom“ („majčinska“, „mazna“). Kod Mundugumora ideal je agresivan muškarac oženjen istom takvom ženom – iz perspektive zapadnog modela rodničkih uloga kultura Mundugumora bi se mogla nazvati „muškom“ (agresivnom), dok kod Čambula žena je dominantan partner (muškarci, primera radi provode dosta vremena ukrašavajući se) – tako da je iz perspektive zapadnog modela rodničkih uloga kultura došlo do inverzije stavova u vezi s polom. Na kraju

¹ „In the Name of Daughter. Anthropology of Gender in Montenegro” objavljen je kao posebna tematska cjelina časopisa *Comparative Southeast European Studies*. Osim uvodnog dijela antropološkinje Čarne Brković, ova tematska cjelina sadrži studije letonskih istraživača antropološkinje Dijane Kiščenko i antropologa Klāvsas Sedlenieksa, kao i studije crnogorske psihološkinje Ervine Dabižinović i filozofkinje Paule Petričević. Predmetna cjelina objavljena je u digitalnoj verziji neposredno prije podnošenja konačne verzije ovoga teksta. Više vidjeti u: *Comparative Southeast European Studies*. 2021; 69 (1): 5–107.

je zaključila da, ukoliko temperament i emotivno ponašanje koje se tradicionalno smatralo ženskim (pasivnost i sklonost prema maženju djece), mogu postati muški obrazac ponašanja u jednom plemenu (Arapeši), dok u drugom mogu biti zabranjeni većini muškaraca i žena (Mundugumori), onda nema osnove da se ti aspekti ponašanja razumeju kao vezani za pol. Stvaranje tih suprotnih tipova može se pripisati samo uticajima kulture (Mead 1963 [1935]). Šezdesetih i sedamdesetih godina XX vijeka koncept roda zasnovan na društveno uslovljenim razlikama između muškaraca i žena nastavile su da razvijaju feminističke teorije. U kontekstu feminističke i kvir teorije posebno uticajna su istraživanja američke filozofkinje i teoretičarke roda Džudit Batler, koja od osamdesetih godina razvija teoriju o rodnoj performativnosti. Naime, kako su ljudi društvena bića, dio ponašanja se imitira i nesvjesno prihvata od drugih, vodeći računa da ono bude u skladu s očekivanjima „društvene publike“ – na taj način poprimajući osobenosti performativnog čina. U očekivanjima poželjnog rodnog ponašanja veliki značaj imaju rodni obrasci koji se prenose s generacije na generaciju (Butler 1988).

Ključna ideja o društvenoj konstrukciji roda i „feminističko“ razmatranje feminiteta i podređenosti žena kao socijalno konstruisanih, dovela je tokom osamdesetih godina do razmatranja društvene konstrukcije maskuliniteta. Istraživanje muškaraca organizovano je oko ideje da maskulinitet nije fiksirana (biološka suština muškarca), već društveno

konstruisana, tako da se definicije maskuliniteta razlikuju u različitom vremenu i različitim kulturama (Kimmel 2004a; Kimmel 2004b; Kimmel 2005; 1995; Connell 1995; Connell 2000; Clatterbaugh 2004). Osnovna pretpostavka od koje počinjemo istraživanje maskuliniteta jeste da su maskuliniteti konstituisani unutar strukture rodnih odnosa, koji nužno imaju istorijsku dinamiku kao cjelinu. Maskuliniteti se odnose na socijalne uloge, ponašanja i značenja propisana za muškarce u svakom datom društvu i u bilo kojoj tački vremena i produkovani su unutar institucija društva i kroz naše svakodnevne aktivnosti, a kao takav, termin ističe rod, a ne biološki pol i različitost identiteta među različitim grupama ljudi. Većina naučnika koja je istraživala ovu temu slaže se da je definicija maskuliniteta više o tome „šta maskulinitet nije“, nego o tome „šta jeste“. Antropolozi definišu maskulinitet i upotrebu koncepta maskuliniteta na četiri različita načina: a) muški identitet (male identity) koncept maskuliniteta tvrdi da je maskulinitet po definiciji sve što muškarci misle i rade; b) muškost (manhood) – da je maskulinitet sve što muškarci misle i rade da bi bili muškarci; c) muškost-odvažnost (manliness) – da su neki muškarci veći muškarci od drugih i d) muška uloga (men's role) – naglašavaju odnose muškarac–žena, tako da je muškarac sve ono što nije žena (Gutmann 1997). Zbog varijacija u određivanju maskuliniteta koje su prisutne u istom društvu i u istoj vremenskoj tački, kao i kod iste osobe u različitim vremenskim

periodima, Kimel je predložio da termin maskulinitet koristimo u množini – tj. maskuliniteti i istakao je četiri osnovne dimenzije kroz koje varira značenje maskuliniteta: a) značenje maskuliniteta varira u različitim kulturama; b) tokom vremena određenja maskuliniteta variraju u značajnoj meri unutar svake kulture; c) definicije maskuliniteta se menjaju i u toku nečijeg života; d) značenje maskuliniteta varira unutar svakog društva u svakoj datoj tački vremena (Kimmel 2004b). Kao što vidimo, muško iskustvo roda nije determinisano samo njegovim polom, već i mjestom koje on zauzima unutar različitih kategorija u društvu u kojem živi, tako da je i maskulinitet konstantno mijenjajuća kolekcija značenja.²

KONSTRUISANJE TRADICIONALNOG CRNOGORSKOG MASKULINITETA U KONTEKSTU DISTANCE PREMA ŽENSKOJ RODNOJ ULOZI

Korijene tradicionalnog crnogorskog maskuliniteta treba tražiti u plemenskoj strukturi tradicionalnog crnogorskog društva, koja se može pratiti u vremenu nakon osmanskih osvajanja.³ Posebno značajnu ulogu

² O konstrukciji tradicionalnog crnogorskog maskuliniteta i problemima u vezi s istraživanjem te teme više sam pisao u: Banović 2011a; Banović 2011b.

³ Proces stvaranja i razvoja crnogorskih plemena nije bio ujednačen. Sva plemena nisu istovremeno nastajala niti

u generisanju tradicionalnog crnogorskog maskuliniteta imali su polunomadsko stočarsko privređivanje i kolektivna imovina plemena. Ekstenzivno stočarsko privređivanje davalo je kolektivnoj svojini važnu ulogu, a zajednički život sa stadom značio je stalnu spremnost za borbu i česte sukobe oko kontrole ekonomskih resursa.⁴ Osiguravanje osnovnih životnih sredstava u tradicionalnom crnogorskom društvu bilo je pretežno muški posao, a dominacija stočarske, ratničke i pljačkaške ekonomije uslovlila je ekstremno maskulinu patrijarhalnu kulturu. Osim navedenog privrednog konteksta, česte borbe protiv Osmanlija takođe su igrale značajnu ulogu u konstruisanju modela tradicionalnog crnogorskog maskuliniteta. Ratovi imaju veliki uticaj na strukturu rodni odnosa i oblikovanje maskuliniteta (Klein 1999; Solomon 2007), a s obzirom na to da popularni, a često i naučno-popularni narativ o prošlosti Crne Gore sugerišu konstantno opsadno stanje tokom cijelog perioda osmanske vladavine, možemo reći i da je tradicija čestih borbi protiv Osmanlija, bilo u stvarnosti bilo na nivou narativa o poželjnoj stvarnosti, imala značajan uticaj na strukturu tradicionalnih crnogorskih rodni odnosa i na

su imala ujednačenu dinamiku razvoja. Više o crnogorskim plemenima vidjeti u: Ердељановић 1978 [1926]: 328–344, 459–484, 556–585, 498–750.

⁴ Plemena su nekada vodila prave male ratove za planine i dolove, a mnogo krvi je proliveno oko ispaše, vode i šuma (Цвијић 1991 [1922–1931]: 366).

stvaranje izuzetno maskuline patrijarhalne kulture (Banović 2011a; Banović 2016b: 24–53).

Dosadašnja istraživanja maskuliniteta ukazuju da je norma izbjegavanja ženskosti (da muškarac ne bi trebalo da se bavi aktivnostima tradicionalno namijenjenim ženama) od posebnog značaja za konstruisanje maskuliniteta u različitim kulturama širom svijeta. Primjera radi, Brenon i Džuni razvili su BMS skalu (Brenonova skala maskuliniteta),⁵ a njihova konceptualizacija usredsređena je na četvorodimenzionalni model s ukupno sedam podskala. Prva dimenzija na njihovoj skali je „Nema djevojačkih/mekušačkih stvari“ i sastavljena je od dvije podskale: (a) izbjegavanje ženskosti, koja pokazuje vjerovanje da muškarac nikada ne bi trebalo da se bavi stereotipno ženskim aktivnostima i (b) prikrivanje emocija, koje pokazuje da muškarci nikada ne bi trebalo da pokazuju osjećanja i emocije koje ih prikazuju kao osjetljive. Dalje, Tompson i Plek su u svojoj MRNS⁶ skali redukovali broj osnovnih dimenzija na tri, pomoću kojih istraživač procjenjuje stavove o maskulinitetu u tri različite oblasti. Pored norme statusa i racionalnosti (koja se sastoji od vjerovanja da muškarac treba da ima uspjeh na poslu i da obezbijedi svoju porodicu, bude samouvjeren i nezavisan), norme izdržljivosti/grubosti (da muškarac nikada ne bi trebalo da pokazuje emocionalni ili

fizički bol, da bi trebalo da se bavi fizičkim nasiljem i da uživa u opasnim situacijama), norma izbjegavanja ženskosti (da muškarac ne bi trebalo da se bavi aktivnostima tradicionalno vezanim za žene) je takođe značajna norma u njihovoj skali. Imajući na umu prethodno navedeno, zaustavimo se na momenat nad ulogom antiženskosti u procesu konstruisanja tradicionalnog crnogorskog maskuliniteta. Naime, na osnovu podataka preuzetih iz autoritativne literature koja se bavi tradicionalnim crnogorskim društvom (Цвијић 1991 [1922–1931]; Геземан 1968; Miljanov 1964 [1901]; Pešić 1996 [1986]) i koristeći MRNS i BMS, možemo proučavati ulogu antiženskih normi i stavova u stvaranju tradicionalnog crnogorskog maskuliniteta. Da sada pogledamo kako bi se muškarac koji pripada „idealnom tipu“ u tradicionalnom crnogorskom društvu kotirao na MRNS skali u pogledu njegovih antiženskih sentimenata. Navešću samo neke djelove koji se sreću u gorenavedenoj literaturi:

Najvažniji događaj u porodici je rođenje muškarca, budućeg plemenika. Srećan porodični događaj je samo rođenje sina, koji jedini može da proslavlja slavu i pokojnim precima da pali sveće za dušu. Za jedno muško dete kaže se „kao nijedno“. Zbog neplodnosti žene rastavljali su se i uzimali drugu ženu. Ako neko ima više kćeri nego sinova, narod kaže sa sažaljenjem: „On je kao u tamnici“. Kćerke se udajom odvajaju od kuće, bratstva ili plemena – njih,

⁵ BMS skala preuzeta iz Kimmel 2005: 94.

⁶ MRNS skala preuzeta iz King 2000: 10–11.

kaže se, podižu za drugoga, s mnogo više briga i troškova nego za sinove. Zato se kćerka i naziva „tuđa večera“. Ko muškog poroda nema, on je samohran, samohranica, osjeća se izgubljen i napušten. Ako se kuća ugasi usljed nedostatka muškog potomstva, to se vidi kao božja kazna. „Blago ženi koja rađa sinove, kćerke se onda pored njih nekako prošvercuju“. Sinčić u odsustvu majke može da plače koliko hoće, nikada neće prići otac da ga zabavi. Sve što je u vezi s malom djecom za Crnogorca je „sramotno“ i „nečisto“, čak „pogano“. Ko je pravi muškarac, on pazi da ni odijelom ne dodirne kolijevku. Djevojka je za ove patrijarhalce bila u stvari uvijek nesreća u kući, zato se i nije uzimala u obzir kad domaćin kazuje broj djece. Ako je isuviše neugledna – ne odgovara zahtjevima za održanje soja, a ako je suviše lijepa – mora se čuvati da ne sagori. „Žena leži bolesna i moli muža u noći da donese vode iz bunara, pošto i onako izlazi da pije i govori mu 'noć je, niko te neće vidjeti' – muž joj ipak nije donio vode (zar on da joj donosi vodu kao žena)“. Za čovjeka je nepristojno da nosi breme na leđima – ili čak kolijevku. Normalna reakcija muškarca bila bi ova: sveštenik, starješina garde kod kneza Nikole, neće da podigne sa zemlje dijete kneževo koje vrišti jer ni kod kuće ne podiže svoju rođenu djecu. Muškarac je gospodar i gospodari, a žena služi i sluša. Erotika, ljubav, žena – to je neozbiljan, nemuški, neherojski element života. Brak i djeca, preci i potomci – to je smisao života, to je ozbiljno, muško, herojsko, jer služi održanju

kuće, bratstva, plemena i naroda. Crnogorka ima da kuva, da prede, da šije, da pravi odijelo, da čisti, da muze, da nosi žito u vodenicu, da žanje srpom, da okopava ono malo obradive njive i da neznatne količine poljoprivrednih produkata nosi na pazar (gdje muškarac preuzme te poslove, to je ili izuzetak ili nužda). Muški poslovi bili su: težak rad u kući ili u polju, pre svega građenje kuće, svi poslovi oko domaće stoke, izuzev muže, spremanje i cepanje drva, oranje i košenje. Žetva, okopavanje, platenje i vezivanje slame isključivo su ženski poslovi. Zahvatanje vode nije muški posao jer se i pri tom mora odložiti oružje... Kada muž i žena putuju, muž jaše na konju, a žena ide pešice i često nosi još nešto na leđima. Ako žena sretne čoveka na putu, ona se skloni u stranu da on prođe. Muškarac ide napred, ako žena slučajno ide ispred njega, zastaće da ga propusti. Žene ustaju sa sedišta kad muškarci uđu, a stoje ukoliko nema dovoljno mesta. Žene i muškarci sede odvojeno, a jedu posle muškaraca koje prvo poslužuju. Bila bi drskost kada bi žena zvala čoveka po imenu. O ženi se govori „ona“, „ona ovdje“, „ona moja“, „ona, s oprostjenjem, moja žena“ ili „to su s oprostjenjem i po grijehu moja djeca“. Za Crnogorca starog kova bio je „smak svijeta“ kada je za vrijeme vladavine knjaza Danila „svojoj knjeginji“ trebalo da poljubi ruku. Poslušnost je prva dužnost žene – zahtijevati poslušnost je prva dužnost muškarca. Ako žena ne može neki posao sama obaviti, ona će prije zamoliti susjetku da joj pomogne nego muža. Djevojke koje

su kao novorođenčad kupali u hladnoj vodi, „da ne budu vruće krvi“, nego „savladljive i mirne“, treba da suzbijaju svaki jači duševni izliv da ni bi čule prekor: „Šta radiš ti? Zar nisi đevojka?“ Žena je smatrala velikom sramotom ako je muškarac zatekne pri češljanju, a kad se porađala, porađala se daleko od očiju muškarca. Nedoličnim se smatralo da žena tuži za svojim mužem ili vjerenica za svojim vjerenikom. Roditelji su se oslobađali vanbračno zatrudnjele kćerke na okrutne načine. Najveća sramota koju je žena mogla da nanese čovjeku bila je preljuba, a kazne za to često su bile grozne.

Navedeni primjeri, koji u značajnom dijelu predstavljaju drastične primjere mizoginije, u crnogorskoj prošlosti imali su ulogu moralnog usmjeravanja za ponašanje u skladu s tradicionalnim vrijednostima. U kontekstu teorije rodne performativnosti, s generacije na generaciju prenošeni rodni obrasci nužno su uticali kako na očekivanja „društvene publike“, tako i na sam čin izvođenja muške rodne uloge. Naravno, ovi standardi su promijenjeni u moderno vrijeme, ali patrijarhalni stavovi, koji su diskriminatorni i proizilaze iz rodnih stereotipa – i dalje su široko rasprostranjeni u Crnoj Gori. Primjera radi, istraživanje koje je sproveo Centar za građansko obrazovanje (CGO) iz Podgorice pokazao je da su žene većina žrtava nasilja, više od sedamdeset odsto ispitanika tvrdi da je glavna uloga žene da bude dobra supruga i majka, a svaki

četvrti ispitanik izjavljuje da je nasilje nad ženama opravdano u određenim situacijama (CGO, 2014). Studija o nasilju u porodici i nasilju nad ženama u Crnoj Gori koju je sproveo Program Ujedinjenih nacija za razvoj (UNDP) pokazala je da je strah od odbijanja od strane porodice i zajednice važan razlog zašto žene trpe nasilje (IPSOS, 2017; CEED Consulting 2012). Dalje, Savjet Evrope pozvao je Crnu Goru da zaustavi selektivne pobačaje nakon što su statistike pokazale značajnu neravnotežu između broja novorođenih muških i ženskih beba (prema UN-u, na svakih 110 dječaka u Crnoj Gori rodi se oko 100 djevojčica, dok uobičajeni odnos je 100 prema 102–104; Balkan Insight 2017). Kada su u pitanju selektivni abortusi u Crnoj Gori, istraživanje letonske antropološkinje Dijane Kiščenko (Diāna Kiščenko) od posebnog je značaja. Kako je Crna Gora jedna od deset država na svijetu s najneuravnotežnijim odnosom broja novorođenih muških i ženskih beba, autorka je svela etnografsko istraživanje o poželjnosti muškog djeteta u Crnoj Gori. Prateći intimne ispovijesti svojih ispitanica, obratila je pažnju na pritisak koji žene trpe kako bi začele i rodile muško dijete (majka jedne od njih je imala četiri namjerna abortusa ženskog ploda za deset godina). U analizi je demonstrirano kako se ideje o rodnom ulogama, planiranju porodice, stanovanju i nasljeđivanju kreću od tradicionalnih do modernih i naprednih i nazadnih, a jedan od glavnih zaključaka je da se poželjnost muškog djeteta oblikuje i

manifestuje kroz prakse nasleđivanja po muškoj liniji (Kiščenko 2021).⁷

Patrijarhalni antiženski stavovi i pogledi na svijet posebno su uočljivi na nivou diskursa. Jezik sadrži brojne tradicionalne i moderne pogrdne riječi kojima se opisuju žene (kaštigulja, ibretnica, bestidnica, raspuštenica, opajdara, alapača, kalaštura, rospija, skorupača, smaračica, bezbratica, biza, kedža, popišulja itd.). Imajući ovo na umu, u nastavku rada želim da ukažem na diskurse koji homoseksualce pozicioniraju u već uspostavljenju kolekciju značenja dodijeljenih ženama u Crnoj Gori.⁸

⁷ Na osnovu etnografskog istraživanja u selu Njeguši blizu Cetinja, letonski antropolog Klāvs Sedlenieks pokazao je da je praksa da sinovi nasleđuju povezana s tradicijom patrilokalnih brakova, u sklopu koje se žene podstiču da napuste porodično imanje, dok je muškarac moralno obavezan da ostane na imanju (što nekad muškarcima pravi probleme u pronalaženju bračnih partnerki) (Sedlenieks 2021).

⁸ Nakon što sam se u doktorskom istraživanju (2008–2010) bavio pitanjem konstrukcije maskuliniteta u Crnoj Gori, brkovi kao simbol prve crnogorske Parade ponosa 2013–2014. godine „odveli“ su me na teren tematike vezane za seksualne manjine. Polemike u vezi s brkovima pokazale su se veoma operativnim u analizi stavova suprotstavljenih oko seksualnosti, nasljeđa, identiteta i ljudskih prava. U tom i u dva kasnija istraživanja (2017) na teme koje se tiču različitih aspekata života seksualnih manjina u Crnoj Gori obavio sam razgovore s preko sedamdeset ispitanika različitih sociodemografskih karakteristika. Veliki dio mojih sagovornika imao je negativne ili izra-

HOMOSEKSUALCI IZMEĐU TRADICIONALNE MIZOGINIJE I MODERNE HOMOFBIJE

U prethodnom istraživanju brkova (Banović 2016a), jednog od simbola tradicionalnog crnogorskog maskuliniteta, u kontekstu Parade ponosa u Crnoj Gori, primijetio sam da je feminiziranost glavna karakteristika homoseksualaca koja ugrožava dominantni maskulinitet, generiše negativne stavove o homoseksualnosti i čini crnogorsko društvo teže prihvatljivim za homoseksualnost. Moji ispitanici opažali su direktnu vezu između fizičkog izgleda i seksualnosti. U tom pogledu, feminiziranost je odlika homoseksualaca koja je uglavnom povezana s vitkim stasom, visokim (piskavim) „ženskim“ glasovima, pirsingom tijela, odijevnim praksama (garderoba pripijena uz tijelo), farbanjem kose, depilacijom i drugim tradicionalno ženskim karakteristikama. Takođe se smatra da

zito negativne stavove prema homoseksualcima. Kako su (različita) istraživanja odmicala, postepeno sam dolazio do zaključka da što su diskursi protiv homoseksualaca izrazitiji i agresivniji, to u njima feminiziranost češće figurira kao najomraženija osobina homoseksualaca. U nekoliko navrata pokušao sam da utvrdim da li su negativni sentiment mojih ispitanika više bili usmjereni ka samoj feminiziranosti (koja je karakteristika i homoseksualaca i heteroseksualaca) ili ka homoseksualnosti i homoseksualcima, a vremenom sam sve češće bio u dilemi da li se radi o homofobiji ili mizoginiji i u kojoj mjeri su to dvije strane iste medalje.

Slika 1. Brkovi kao simbol prve podgoričke Parade ponosa 2013. godine
(© Kvir Montenegro)

Slika 2. Parada ponosa u Podgorici 2019. godine
(© Vijesti)

homoseksualci imaju tradicionalno ženske osobine (osetljivi su, emotivni, tihi, slabašni), dok heteroseksualci zadržavaju tradicionalno muške crte ličnosti (jaki su, aktivni, agresivni, hrabri, bave se sportskim aktivnostima). Pored toga, uglavnom su feminizirani muškarci žrtve nasilja nad LGBT osobama, što takođe ukazuje na to da je ženstvenost najomraženija karakteristika homoseksualnosti (Banović 2016a: 197–200). U narednom istraživanju bavio sam se antropološkom perspektivom negativnih stavova prema ženama i homoseksualcima u Crnoj Gori i takođe sam detektovao diskurse u kojima homoseksualci „upadaju“ u mrežu značenja dodijeljenog ženama (Banovic 2017). Tako govoreći o homoseksualcima, grupa mojih sagovornika istakla je svoja zapažanja o vezi između fizičkog izgleda i homoseksualnosti kao i o nasilju prema homoseksualcima. Moj sagovornik Miloš, u ranim dvadesetim godinama, pojasnio je da lako može prepoznati homoseksualca: „To je vrlo lako. Oni su više poput žena. Kad upoznate nekoga za koga niste sigurni da li je muškarac ili žena, on mora biti peder“. Negov prijatelj Željko, približno istih godina, pružio je dodatno pojašnjenje:

Kad vidite nekoga ko je fin, lijepih manira i kad čujete njegov piskavi ženski glas, ne možete pogriješiti – on je peder. Uvijek ih mogu prepoznati na ulici ili u kafiću. Znam da bi moji prijatelji rado tukli homoseksualce na ulici, ali iako ne volim pedere, pravi muškarac nikada ne bi smio da napada slabije od sebe.

Kako sam u ovim diskursima primijetio tipično stereotipiziranje (muškarce koji izgledaju ženstvenije doživljavaju kao homoseksualce), prilagodio sam se situaciji i podijelio priču o svom poznaniku: „Znam momka iz Beograda, koji je bivši kik-bokser i koji radi kao izbacivač u poznatom noćnom klubu. Izgleda opasno, s gomilom mišića, kratkom kosom i nekoliko tetovaža, ali – on je gej. Da li biste ga pretukli na ulici?“ Ova priča je istinita, ali sagovornici mi nisu vjerovali i moje pitanje su smatrali provokacijom. Željko je nastavio: „Žene zaslužuju da ih tuku u nekim slučajevima, kao što je preljuba, ali zašto bih tukao nekog pedera koji mi nije učinio ništa loše?“

Istraživanje unutar grupe visokoobrazovanih muškaraca u Podgorici i Nikšiću, dominantno u četvrtoj i petoj deceniji života,⁹ bilo je vrlo poučno

⁹ Istraživanja u vezi s različitim aspektima konstrukcije muškosti obavljao sam u dužem vremenskom periodu, u sklopu redovnih aktivnosti koje sam obavljao. Povremeno bih svoje poznanike i saradnike, u momentima kada se za to ukaže prilika, upitao za mišljenje o problemu koji me u tom momentu zanima. Prmjera radi, kao saradnik NVO Alfa Centar iz Nikšića, često sam koristio aktivnosti ove NVO za razgovor s ispitanicima. Dalje, u toku akademskih aktivnosti i saradnje na projektima u kulturi, koristio sam priliku da razgovore u neformalnim druženjima usmjerim na teme koje bih u tom momentu obrađivao. Etnografski materijal prikupljen u Podgorici i Nikšiću dominantno je iz perioda kada sam se počeo da interesujem za vezu homofobije i mizoginije u Crnoj Gori (od 2017. godine).

za moje istraživanje o ženstvenosti i konstruisanju muškosti u Crnoj Gori. Razgovarali smo o raznim temama (od homoseksualnosti uopšte i problema homoseksualaca u Crnoj Gori do crnogorskog patrijarhata i prioriteta muškog djeteta), ali diskusija o društvenim očekivanjima muške uloge u Crnoj Gori bila je od posebnog značaja. Govoreći o „normalnoj“ muškoj ulozi, Ranko, vrlo uspješan preduzetnik u svojim kasnim četrdesetim godinama, dao je zanimljiv komentar:

Ako pitate cjelokupno stanovništvo ovdje da li više vole da imaju dječaka ili djevojčicu, osamdeset posto žena i svaki muškarac će vam to reći više vole dječake. Svi želimo sinove koji su atletske tipovi. Kladim se da i Vi niste izuzetak. Pokušajte da budete iskreni prema sebi: da li biste željeli da imate isfeminiziranog sina? Siguran sam da to ne želite. Ni ja, ni bilo ko drugi. Diskutujući status homoseksualaca u Crnoj Gori, istakao je da su muškarca koga su željeli da povrede nekada nazivali 'ženom', a da se danas to radi nazivajući ga 'pederom' (Banović 2017: 25–26).

Diskursi u kojima je jasna veza između seksualnosti i fizičkog izgleda odnosili su se i na pitanje javnog eksponiranja seksualnosti i prihvatanja homoseksualaca. Naime, za dio mojih sagovornika homoseksualci su prihvatljiviji ili bolje rečeno nisu neprihvatljivi – pod uslovom da seksualnost ostane unutar njihove privatne sfere. Parada ponosa se

pokazala posebno problematičnom, a gotovo svi diskursi u prvi plan su isticali iritantnost isticanja onih aspekata fizičkog izgleda koji se tradicionalno vezuju za žene (s posebnim naglaskom na farbanje kose i pirsing). U tom kontekstu jedan od mojih sagovornika je komentarisao:

Nemam ništa protiv njih. Imam protiv toga da paradiraju i da svoju paradu nazivaju Parodom ponosa. Gledam ih ofarbane, svi nose minđuše, šminkaju se kao najobičnije žene – i oni su za ponos. Čime se to ponose? Šta smo onda mi ostali, parada stida? I u moje vrijeme je sve to postojalo, ali su se stidjeli. Ja sam za to da postoji neki red, a ne da se sve to što je nekad bilo nenormalno sada proglašava normalnim i da se ponosimo time.

Kada sam *osjetio*¹⁰ da su negativni stavovi mojih ispitanika više bili usmjereni ka samoj feminiziranosti (koja je karakteristika i homoseksualaca i heteroseksualaca) nego ka homoseksualnosti i homoseksualcima, pokušao sam da od informanata dokučim razlike u stavovima o feminiziranim i maskulinim gej

¹⁰ Kada kažem *osjetio*, na um mi dolazi anegdota vezana za poznatog košarkaškog sudiju Ljucu. Mlađe kolege su ga pitala kako uvijek primjeti grešku u koracima, a on je objasnio da ga „nešto presječe u stomaku“. Slično tome, često sam nakon nekoliko uvodnih rečenica mogao da *osjetim* veliku odbojnost koju su moji sugovornici pokazivali prema feminiziranim muškarcima.

muškarcima. Intervjui su urađeni slučajnim uzorkom, a za dio sagovornika pitanje je bilo iznenađujuće. Rekao bih da su nespremno dočekali razgovor o toj temi. Oni koji su lično poznavali homoseksualce ili ih pak imali u svom neposrednom okruženju, uglavnom obrazovaniji sagovornici, u odgovorima su analizirali sam fenomen – što je povezano s činjenicom da su homoseksualci dio njihovog okruženja, ravnopravni sa svima ostalima i kao takve ih prihvataju bez predrasuda. Dio ispitanika je bio nepovjerljiv prema maskulnim homoseksualcima, jer su im bili iskustveno nepoznati. Nisu poznavali homoseksualce tog tipa i homoseksualce su povezivali s feminiziranošću. U tom kontekstu zanimljiva je bila rekapitulacija iskustava s poznanicima iz osnovne i srednje škole, kad sam im pojasnio čime se bavim. Svi bi se u prvi mah prisjetili više muškaraca koje su nekada zbog izgleda ili nekih drugih osobina pogrešno etiketirali homoseksualcima i zbog vršnjačkog pritiska nekada izbjegavali druženje s njima:

Sjećaš se mog komšije M. Bio je jako dobar momak, dobar i đak, ali izbjegavao sam ga kad god sam mogao jer bi mi društvo dušu uzelo kada bi me vidjelo sa njim... Bio je stalno u ženskom društvu, išao na folklor... To je tada bio blam... Čovjek je danas uspješan, ima dvoje ili čak troje djece...

Kada je u pitanju nijansiranje stavova u odnosu prema feminiziranim homoseksualcima i maskulnim

homoseksualcima, zapazio sam da su feminizirani muškarci predmet šale, podsmjeha i ogovaranja u širim društvima, dok se u slučaju maskulinih homoseksualaca upoznavanje drugih s njihovom seksualnošću dešava najčešće u strogo privatnoj komunikaciji – „da ti kažem u povjerenju, on je homo“ ili „pazi se njega, on ti je stara dvocjevka“ (iz diskursa s „dvocjevkom“ jasno je da se aludira na hetero performans koji služi da zamaskira homo suštinu). Da feminizirani homoseksualci (ili feminizirani muškarac uopšte) lakše i češće postaju predmet podsmjeha i ogovaranja, a da je seksualnost maskulinih homoseksualaca nešto što treba sakriti od šireg društva – zakonitost je koju sam mogao da izvučem iz prikupljenih diskursa. Za ostale zakonitosti analizu bi trebalo vršiti na užem uzorku, unutar jasno definisanog okvira istraživanja. Ipak, iz svih prethodnih diskursa jasno je da je pretpostavljena feminiziranost posebno omražena osobina homoseksualaca. Nekada provocira ogovaranje i podsmjeh, nekad želju za fizičkom agresijom usmjerenom protiv homoseksualaca, a nekad nažalost i konkretne akcije. Krenimo sad korak dalje. Na trenutak se zaustavimo na društvenim očekivanjima u pogledu normi rodni uloga, sjetimo se tradicionalnih rodni obrazaca i obratimo pažnju na zanimljivu paralelu kulturnog vrednovanja kretanja izvan očekivanih normi rodne uloge. Naime, od tradicionalnih do modernih vremena, crnogorsko društvo je održavalo jasnu podjelu između društvenih očekivanja od muškaraca i žena. Iako su odstupanja

od ženskih rodni normi vrednovana pozitivno, odstupanja od muških rodni normi u potpunosti su negativno vrednovana. U tom pogledu, virdžine su posebno zanimljiv primjer iz tradicije Crne Gore. Pored toga, „čoeck žena (žena čoeck)“ je često upotrebljavan idiom kako u tradicionalnim, tako i u modernim diskursima. Koristi se za žene koje zalaze u mušku rodnu ulogu i ima pozitivnu konotaciju. Nasuprot tome, muškarac koji nije dovoljno hrabar i otresit, tačnije, koji ne ispunjava očekivanja muške rodne uloge, nekada je označen kao „žena“, što ima izrazito negativne konotacije. U tom kontekstu, želim da se osvrnem i na jednu nekada popularnu crnogorsku šalu koja slikovito govori o kulturnoj zatvorenosti, ali i koja jasno ukazuje koliko duboko su ukorijenjeni antiženski sentimenti koji spremno čekaju da „prihvate“ svakog muškarca koji se ne kreće unutar projektovanog okvira rodne uloge. Kao što ćemo vidjeti, student je samo praktikovao nove „evropske“ („manje mačo“) navike, što je bilo dovoljno da ga porodica počne niže vrednovati i percipirati kao „ženu“:

Nakon što je neko vrijeme proveo studirajući u inostranstvu, mladi Crnogorac posjetio je svoju porodicu. Nakon buđenja uradio je sklekov, istuširao se, obrijao, stavio parfem, pojeo zdrav doručak i otišao u toalet. Iznenađen tim promjenama, njegov otac je uzeo pušku, stao ispred toaleta i rekao: ako čučne kad bude pišao, ubiću ga kao zeca.

ZAKLJUČAK

Društveni i kulturni kontekst konstruisanja rodni uloga u tradicionalnoj Crnoj Gori u velikoj mjeri privilegovao je muški rod, prožimajući norme muške rodne uloge izuzetno visokim standardima u pogledu antiženskih stavova i očekivanja, tačnije onih normi koje propisuju da bi muškarci trebalo da izbjegavaju aktivnosti tradicionalno namijenjene ženama. Ovi, s generacije na generaciju prenošeni obrasci rodne uloge, uticali su kako na očekivanja „društvene publike“, tako i na sam čin izvođenja muške rodne uloge. Tradicionalne norme promijenile su se u modernom vremenu, a muškarci svakodnevno obavljaju čitav niz aktivnosti nekada svojstvenih isključivo ženama. Ipak, patrijarhalni stavovi, koji proizilaze iz rodni stereotipa i koji su diskriminatoriski orijentisani prema ženama, i dalje su rašireni u Crnoj Gori: žene su češće žrtve nasilja, tvrdnje da je glavna uloga žene da bude dobra supruga i majka široko su rasprostranjene, dio ispitanika smatra da je nasilje nad ženama opravdano u određenim situacijama. Savjet Evrope pozvao je Crnu Goru da zaustavi selektivne abortuse nakon što su statistike pokazale značajnu neravnotežu između broja novorođenih muških i ženskih beba. Etnografska istraživanja takođe potvrđuju postojanje pritiska nametnutog ženama da začnu i rode muško dijete. Patrijarhalni antiženski stavovi i pogledi na svijet prisutni su u diskursima kako tradicionalnim tako

i modernim. Postoji mnogo dokaza koji odražavaju nezavidan društveni položaj žena u crnogorskom sistemu rodnih odnosa. Kako su moja ranija istraživanja pokazala da je pretpostavljena feminiziranost posebno omražena osobina homoseksualaca, u ovom radu pažnju sam usmjerio na one diskurse koji upućuju na osobenu vezu antiženjskih i anti-gej diskursa. Analiza ovih diskursa ukazuje da su

se homoseksualci djelimično našli u okviru već uspostavljene mreže značenja koja su dodijeljena ženama, kao i da su patrijarhalni, diskriminatorni orijentisani antiženjski stavovi stvorili osnovu za reprodukciju negativnih stavova o homoseksualcima i homoseksualnosti – što ukazuje na interesantnu osobenost kulturne uslovljenosti odnosa između homofobije i mizoginije u crnogorskom kontekstu.

BIBLIOGRAFIJA

Literatura

- Banović, B. 2011a. „Ekonomska osnova modela tradicionalnog crnogorskog maskuliniteta“. *Etnoantropološki problemi* 2 (6), 429–442.
- Banović, B. 2011b. „(Ne)mogućnost istraživanja tradicionalnog crnogorskog maskuliniteta“. *Antropologija* 11 (1), 161–180.
- Banović, B. 2016a. “Do Homosexuals Wear Moustaches? Controversies around the First Montenegrin Pride Parade”. In: Eriksen, T. H. & E. Schober (eds) *Identity Destabilised: Living in an Overheated World*. London: Pluto Press, 184–204.
- Banović, B. 2016b. *The Montenegrin Warrior Tradition: Questions and Controversies over NATO Membership*. New York: Palgrave MacMillan.
- Banovic, B. 2017. “An Anthropological Perspective on Negative Attitudes toward Women and Homosexuals in Montenegro” / „Антропологический взгляд на негативное отношение к женщинам и гомосексуалам в Черногории“. In: Buxton, Ch. & R. A. Kuzy (eds) *Reimagining Civil Society*. Bishkek: Department of Sociology: American University of Central Asia, 21–29 (English), 109–119 (Russian).
- Barjaktarović, M. R. 1948. „Prilog proučavanju tobelija (zavetovanih devojaka)“. U: Nedeljković, D. (ur.) *Zbornik Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu* 1. Beograd: Naučna knjiga, 343–351.
- Barjaktarović, M. 1966. „Problem tobelija (virdžina) na Balkanskom poluostrvu“. *Glasnik Etnografskog muzeja u Beogradu* 28/29, 273–286.
- Boellstorff, T. 2007. “Queer Studies in the House of Anthropology”. *Annual Review of Anthropology* 36, 17–35.
- Brković, Č. 2014. “The Quest for Legitimacy: Discussing Language and Sexuality in Montenegro”. In: Petrović, T. (ed.) *Mirroring Europe: Ideas of*

- Europe and Europeanization in Balkan Societies*. Brill, 161–185.
- Brković, Č. 2021. “In the Name of Daughter. Anthropology of Gender in Montenegro. Introduction”. *Comparative Southeast European Studies* 69 (1), 5–18.
- Butler, J. 1988. “Performative Acts and Gender Constitution: An Essay in Phenomenology and Feminist Theory”. *Theatre Journal* 40 (4), 519–531.
- Clatterbaugh, K. 2004. “What is Problematic about Masculinities?”. In: Murphy, P. F. (ed.) *Feminism & Masculinities*. Oxford: Oxford University Press, 200–214.
- Connell, B. 1995. “Men at Bay: The ‘Men’s Movement’ and Its Newest Best-Sellers”. In: Kimmel, M. (ed.) *The Politics of Manhood*. Philadelphia: Temple University Press, 65–75.
- Connell, R. W. 2000. *The Men and the Boys*. Berkeley: University of California Press.
- Цвијић, Ј. 1991. [1922–1931]. *Балканско њолуосѣрво*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Davis D. L. & R. G. Whitten. 1987. “The Cross-Cultural Study of Human Sexuality”. *Annual Review of Anthropology* 16, 66–98.
- Ерпгечт, М. 2006. “‘Bisexuality’ and the Politics of Normal in African Ethnography”. *Anthropologica* 48 (2), 187–201.
- Ердељановић, Ј. 1978. [1926]. *Сѣара Црна Гора*. Београд: Слово љубве.
- Геземан, Г. 1968. *Чојсво и јунашѣво сѣарих Црноѣораѣа*. Цетиње: Обод.
- Gutmann, M. C. 1997. “Trafficking in Men: The Anthropology of Masculinity”. *Annual Review of Anthropology* 26, 385–409.
- Kalezić, D. & Č. Brković. 2016. “Queering as Europeanisation, Europeanisation as Queering: Challenging Homophobia in Everyday Life in Montenegro”. In: Bilić, B. (ed.) *LGBT Activism and Europeanisation in the Post-Yugoslav Space*. London: Palgrave Macmillan, 155–177.
- Kimmel, M. S. 2004a. “Masculinity as Homophobia: Fear, Shame, and Silence in the Construction of Gender Identity”. In: Murphy, P. F. (ed.) *Feminism & Masculinities*. Oxford: Oxford University Press, 182–196.
- Kimmel, M. 2004b. “Masculinities”. In: Kimmel, M. & A. Aronson (eds) *Men and Masculinities. A Social, Cultural and Historical Encyclopedia*. Santa Barbara: ABC CLIO, 503–507.
- Kimmel, M. S. 2005. *The History of Men*. New York: State University of New York Press.
- King, E. V. 2000. *Men’s Definitions of Masculinity and Male Power. In partial fulfillment of the requirements for the Degree of Doctor of Philosophy*. Colorado: Colorado State University: Fort Collins.
- Kiščenko, D. 2021. “An Ethnographic Exploration of Son Preference and Inheritance Practices in Montenegro”. *Comparative Southeast European Studies* 69 (1), 19–43.
- Klein, U. 1999. “Our Best Boys”. *Men and Masculinities* 2 (1), 47–65.

- Lepetić, T. 2011. „Porodica i roditeljstvo kao kulturna i politička kategorija u savremenoj Crnoj Gori“. *Antropologija* 11 (3), 75–96.
- Lyons, A. P. & Lyon D. Harriet. 2004. *Irregular Connections. A History of Anthropology and Sexuality*. Lincoln: University of Nebraska Press.
- Mead, M. 1963 [1935]. *Sex and Temperament in Three Primitive Societies*. New York: William Morrow and Company.
- Mid, M. 1978. [1928]. *Sazrevanje na Samoai*. Beograd: Prosveta.
- Pešić, V. 1996. [1986]. *Patrijarhalni moral Crnogoraca*. Podgorica: Unireks.
- Sedlenieks, K. 2021. “Daughters Too Are Our Children.’ Gender Relations and Inheritance in Njeguši”. *Comparative Southeast European Studies* 69 (1), 19–43.
- Solomon, S. L. 2007. “War”. In: Fedwa, M-D. (ed.) *Encyclopedia of Sex and Gender* (4). Detroit: The Gale Group, 1518–1522.
- Sonnenschein, D. 1966. “Homosexuality as a Subject of Anthropological Inquiry”. *Anthropological Quarterly* 39 (2), 73–82.
- Internet izvori*
- Balkan Insight. 2017. “Montenegro Urged to Stop Gender-Selective Abortions”. <http://www.balkaninsight.com/en/article/council-of-europe-urges-montenegro-to-quit-gender-selectiveabortions> (pristupljeno 8. jula 2020).
- CEED Consulting. 2012. „Studija o nasilju u porodici i nasilju nad ženama u crnoj Gori“. <http://www.un.org.me/Library/GenderEquality/4a%20Study%20on%20Family%20Violence%20and%20Violence%20against%20Women.pdf> (pristupljeno 16. avgusta 2020).
- CGO. 2014. „Nasilje nad ženama i dalje problem crnogorskog društva“. <http://cgo-cce.org/2014/11/24/nasilje-nad-zenama-i-dalje-problem-crnogorskog-drustva/#XFGWgzBKIM8> (pristupljeno 21. avgusta 2020).
- IPSOS. 2017. „Studija o nasilju u porodici i nasilju nad ženama u crnoj Gori (IPSOS 2017)“. [Equality/Istrazivanje%20UNDP%20o%20nasilju%20u%20porodici%20i%20nasilju%20nad%20zenama%202017.pdf](http://www.ipsos.com/Equality/Istrazivanje%20UNDP%20o%20nasilju%20u%20porodici%20i%20nasilju%20nad%20zenama%202017.pdf) (pristupljeno 21. septembra 2020).

JOVAN KOJIČIĆ

JOVAN KOJIČIĆ

LJUDSKA PRAVA ILI MIT: DRUŠTVENA REPRODUKCIJA I PRISILNA NEVIDLJIVOST LGBTI ZAJEDNICE

Politika ljudskih prava u Crnoj Gori zahtijeva novi koncept i pristup u planiranju, međusektorsku usklađenost i povezanost, kao i koordinaciju s međunarodnim pravnim standardima i instrumentima. Aktuelna politika i kultura poštovanja ljudskih prava uglavnom je uslovljena ispunjavanjem odgovarajućih obaveza i dužnosti i nije usklađena s društvenim okolnostima i realnim prilikama i potrebama. Za članove zajednica koje su ugrožene i marginalizovane u kulturološkoj i društvenoj stvarnosti ne dešava se politika koja bi suštinski unaprijedila njihov status, dok pravni, politički i filozofski koncept ljudskih prava i njihovog ostvarivanja u praksi biva obesmišljen. U periodu 2011–2015. godine država prvi put čini značajnije, ali početne korake u prepoznavanju LGBTI osoba i njihovih prava i formulisanju osnovne zakonske regulative, sprovođenju zakona i njihovoj zaštiti od nasilja. To je dovelo do priznavanja i prepoznavanja stvarnih problema LGBTI osoba. Do danas, koncept politike ljudskih prava se nije mijenjao. U Crnoj Gori LGBTI osobe su prepoznate, ali nijesu prihvaćene, i dalje ne postoji politika ljudskih prava koja suštinski interpretira (pravne) standarde i vodi ka tom cilju. Ovaj rad, kroz primjere položaja LGBTI osoba i definicije prava na zdravlje, pruža odgovor na postavljenu hipotezu u odnosu na ključne socijalne determinante.

Ključne riječi: diskriminacija, nasilje, ljudska prava, homofobija, internalizovana homofobija, heteroseksizam, nejednakost, pravo na zdravlje, društvena reprodukcija, vladavina prava, prisilna nevidljivost

JOVAN KOJIĆIĆ

HUMAN RIGHTS OR MYTH: SOCIAL REPRODUCTION AND FORCED INVISIBILITY OF THE LGBTI COMMUNITY

Human rights policy in Montenegro demands a new concept and approach in planning, inter-sectoral coherence and harmonization, as well as coordination with international legal standards and instruments. The current policy and culture of respect of human rights is mainly conditioned by the fulfillment of appropriate obligations and duties, which is not harmonized with social circumstances and real situations and needs. For vulnerable and marginalized community members, there is no actual policy in the cultural and social reality, while the legal, political and philosophical concept of human rights and their realization in practice becomes meaningless. In the period from 2011 to 2015, the state took, for the very first time, more significant but initial steps in the recognition of the LGBTI people and their rights, including formulation of the basic legal rights, law enforcement and protection from the violence. All of that led to the recognition and raising awareness of the real problems of LGBTI people. To this day, the concept of human rights policy hasn't changed. LGBTI people in Montenegro are recognized but not accepted, and the human rights policy which essentially should interpret the (legal) standards and lead towards such goal still doesn't exist. Through examples of the status of LGBTI people and the definition of the right to health, this paper offers the answer to the hypothesis in relation to the key social determinants.

Keywords: discrimination, violence, human rights, homophobia, internalized homophobia, heterosexism, inequality, right to health, social reproduction, rule of law, forced invisibility

HOMOFOBIIJA I HETEROSEKSIZAM

Homofobija se ispoljava na različite načine, putem diskriminacije, nasilja, predrasuda i stereotipa i uznemiravanja, a homoseksualne osobe su tome izložene od najranijih godina: u školi, porodičnom i neposrednom okruženju i širem društvu, na radnom mjestu, od strane javnih institucija, medija i zakonodavnih tijela (Zervoulis, Lyons & Dinos 2015: 167). To direktno utiče na sopstvena uvjerenja i stavove ljudi prema sebi, te usljed društvene homofobije homoseksualne osobe „internalizuju homofobiju“ i osjećaju se nesretno zbog svoje seksualne orijentacije (Zervoulis, Lyons & Dinos 2015: 167), što dovodi do uznemirenosti, depresije, pa čak i samoubilačkih misli (Ciocca et al. 2015: 217). U Crnoj Gori, brojni podaci upućuju na visoki stepen diskriminacije i socijalne distance prema LGBTI osobama. Prema posljednjim istraživanjima, od septembra 2020. godine, podaci ukazuju da najveći broj građana (66%) smatra da su LGBTI osobe bolesne, mentalno poremećene i da treba da se liječe (Bešić 2020: 34). Za 44% stanovništva homoseksualne osobe su izopačene, dok 29% smatra da su protivprirodni i nemoralni (Bešić 2020: 34). Od ukupnog broja ispitanika, pozitivan stav prema LGBTI osobama izrazilo je svega 5,3% građana (Bešić 2020: 35). Ovakvi pokazatelji, godinama u kontinuitetu, upućuju na to da su negativni stavovi prema LGBTI osobama snažno ukorijenjeni u crnogorskom društvu, te da su homofobija i heteroseksizam jasno izraženi.

S jedne strane, homofobija se određuje kao strah ili mržnja od homoseksualnosti (Vajnbergova definicija homofobije) (Thepsourinthone 2020: 5475), dok s druge strane ona predstavlja „zajednička uvjerenja“ suprotstavljena tradicionalnim rodnim ulogama i životnim stilovima različitih polova, što definiše heteroseksizam (Kojičić 2014: 42). Uopšteno govoreći, homofobija pokazuje tendenciju diskriminacije homoseksualnih osoba kroz „psihološku i socijalnu averziju“, a u nekim slučajevima i kroz demonstraciju nasilja (Ciocca et al. 2015: 214). Na to ukazuju i crnogorske LGBTI nevladine organizacije koje izvještavaju o čestim pritiscima, uznemiravanju, diskriminaciji i nasilju prema LGBTI osobama.¹

NASILJE I PRISILNA NEVIDLJIVOST

Takvo socijalno okruženje stvara najozbiljniju prepreku LGBTI osobama da žive slobodno i ostvare svoja prava. U kontekstu razumijevanja pojma nasilja, crnogorsko socijalno okruženje predstavlja najpodmukliju vrstu nasilja kojima su LGBTI osobe izložene i koje svakodnevno trpe. Pri tome, država propušta da pravilno interpretira zakonske standarde i preduzme odgovarajuće mjere i politike, poštujući koncepte vladavine prava, socijalne pravde, socijalne kohezije i osnovnih demokratskih načela, standarda i procesa.

¹ Kao što to redovno čini LGBT Forum Progres.

Isto je i u slučaju drugih marginalizovanih i ugroženih grupa. Razmatrajući političke teorije i problem nasilja, Giddens posebnu pažnju posvećuje različitim definicijama u najširem kontekstu posmatranja ovog pojma. On ističe Galtungov primjer „proširenog koncepta nasilja“, prema kojem nasilje predstavljaju svi oni uslovi koji ograničavaju životne šanse pojedinca (Giddens 1999: 246). Pri tome, ograničenja podrazumijevaju socijalne, a ne prirodne uslove i ističe da „ako ljudi gladuju kada se to objektivno može izbjeći, tada je počinjeno nasilje“ (Giddens 1999: 246). U slučaju LGBTI osoba crnogorsko socijalno okruženje je takvo da su im ograničeni gotovo svi uslovi, čak i u pogledu ostvarivanja i stvarnog uživanja (definisanih) prava koja im pripadaju. To uslovljava njihovu (prisilnu) nevidljivost. Mnogi od njih razvijaju paralelne živote i prisilno stupaju u heteroseksualne odnose, veze i brakove, dok veliki broj njih internalizuje homofobiju. Proces samootkrivanja (*coming out of the closet*) usko je povezan s nivoom intimnosti u međuljudskim odnosima i ono uključuje izražavanje sopstvenog identiteta drugima (Duc et al. 2020). Socijalno okruženje utiče na ponašanje i razmišljanje seksualnih manjina (Ong et al. 2021: 97). Viši nivo internalizovane homofobije negativno se odražava na razvoj rodnog identiteta i doprinosi većim poteškoćama u procesu samootkrivanja (Duc et al. 2020). To objašnjava zbog čega je LGBTI zajednica i dalje nevidljiva u (takvom) crnogorskom društvenom okruženju.

ISKLJUČENOST I INTERNALIZOVANA HOMOFObIJA

Stigmatizacija je proces u kojem se osoba osjeća inferiornom zbog nekih svojih ličnih karakteristika, dok seksualna privlačnost prema istom polu jeste karakteristika koja stigmatizuje homoseksualne osobe (Kojičić 2014: 43). Društva u kojima socijalni, kulturni i institucionalni pristupi ističu heteroseksualnu pretpostavku kao prirodnu i normalnu, istovremeno dovode do socijalne isključenosti – jer obezvrjeđuju seksualne orijentacije drugih članova zajednice i uslovljavaju njihov psihosocijalni stres i marginalizovani položaj (Perez-Brumer 2019: 617). Internalizovana homofobija se definiše kao „samo-mržnja i sramota homoseksualno orijentisanih pojedinaca koji su ugrađeni u njihov sistem vjerovanja“ (Xu et al. 2017: 36). To su negativna osjećanja o sopstvenoj seksualnoj orijentaciji uslovljena internalizacijom antihomoseksualnih predrasuda i stigme (Wen & Zheng 2019). Negativne socijalne stavove osoba zapravo usmjerava prema sebi i u ekstremnim slučajevima dovodi do odbacivanja sopstvene seksualnosti (Frost & Meyer 2009: 97–109). Internalizovana homofobija je izvor stresa i uključuje negativne stavove o homoseksualnosti, nelagodnost pri otkrivanju seksualne orijentacije drugima, kao i nelagodnost kod istopolnih seksualnih aktivnosti (Xu et al. 2017: 36). Brojna istraživanja takođe upućuju da internalizovana homofobija negativno utiče na mentalno zdravlje

i dobrobit osobe (Frost & Meyer 2009: 97–109). To je dovelo do definisanja pojma manjinskog stresa kojima su LGBTI osobe svakodnevno izložene. Stigma, diskriminacija i predrasude prema osobama drugačije seksualne orijentacije stvaraju „manjinski stres“, kao i neprijateljsko socijalno okruženje, i ono loše utiče na zdravlje LGBTI osoba (Wen & Zheng 2019). Internalizovana homofobija je ključni izvor stresa za LGBTI osobe (Wen & Zheng 2019), ali i njihove svakodnevne stresne situacije i nezavidan položaj uslovljen diskriminacijom, neprihvatanjem i prikrivanjem (Fredriksen-Goldsen et al. 2014: 655; Wen & Zheng 2019). Manjinski stres u svojoj definiciji podrazumijeva „socijalnu teoriju stresa i zdravlja“, što se razumije na način da, kako se socijalni kontekst mijenja, tako će se mijenjati i stresna iskustva za manjine i posljedično zdravstveni ishodi (Kojičić 2021: 107). Dodatno, teorija stresa ukazuje da su stresori svi oni uslovi za pojedinca koji uslovljavaju promjene i zahtevaju njegovo prilagođavanje (Frost & Meyer 2009: 97–109). Za crnogorske LGBTI osobe to je neprijateljsko socijalno okruženje koje dominantno karakterišu antihomoseksualni stereotipi, predrasude i diskriminacija. Prema Frostu i Mejeru takvo okruženje osobe doživljavaju kao „prijeteće“ i u nastojanju da se osoba izbori sa stigmom i diskriminacijom, izloženi su odbijanju ili prikrivanju seksualne orijentacije (Frost & Meyer 2009: 97–109). S druge strane, ističu da društveno osjećanje povezanosti s manjinskom zajednicom pomaže i ublažava

loše posljedice manjinskog stresa (Frost & Meyer 2009: 97–109), što u Crnoj Gori i dalje izostaje, pa i u reakcijama države u pogledu odgovarajućih mjera u politici ljudskih prava, kako bi se umanjile očigledne razlike i nejednakosti u društvu.

SADRŽAJ ZAKONA

Brojna naučna istraživanja su potvrdila da, u poređenju s heteroseksualnom populacijom, LGBTI osobe imaju lošije zdravlje i niže zadovoljstvo životom i blagostanjem (Wen & Zheng 2019). Takođe, istraživanja su potvrdila direktnu vezu između homofobije i problema s mentalnim zdravljem, kao i razlike u pristupu zdravstvenoj zaštiti (Zervoulis, Lyons & Dinos 2015: 167). Ako kao tematski primjer uzmemo 'pravo na zdravlje', onako kako je to definisano pravom EU, ali i međunarodnim standardima koje je Crna Gora inkorporirala u nacionalno zakonodavstvo, onda dolazimo do opservacije kako je sadržaj (prava) odražen u politici ljudskih prava i društvu. Na nivou EU i razvijenih zemalja ono je već odraženo u (njihovim) politikama i planovima. U Crnoj Gori, politike i planovi uglavnom liče na (prepisane) evropske, dok stvarne mjere koje treba da odraze efikasnost i efektivnost u praksi ne postoje ili su izgubljene. A zašto je to tako? Prema istraživanjima koje sam vodio u nekoliko tematskih oblasti u Crnoj Gori (zdravlje, životna sredina, javne

politike, inkluzija, ljudska prava), razlog tome je u (ne)razumijevanju sadržaja zakona (*imperativ* = definicija) i očekivanja (*sankcija*), a što se kasnije ogleda u načinu planiranja (*društvena reprodukcija*) i kulturnoj (kulturološkoj) kompleksnosti. Isto je i u slučaju aktuelne LGBTI politike. Tri boldovana atributa predstavljaju razumijevanje novog koncepta teorije normi koja je razvijena na Univerzitetu u Lundu u Švedskoj i po kojem su norme imperativne, društveno reprodukovane i razumiju pojedinačna očekivanja u vezi sa sopstvenim ponašanjem (Hydén & Svensson 2008: 143). Takođe, sve ono što „vodi akciju“ i što je povezano s djelovanjem predstavlja normu (Baier 2008: 41–42). Ovako pokazana dimenzija pruža nam mogućnost da „prevedemo“ zakone u stvarnost i posmatramo probleme sprovođenja politike ljudskih prava u praksi.

DEFINICIJA PRAVA

Na primjeru prava na zdravlje u crnogorskom kontekstu uočavamo da *imperativ* (definicija) prava nije shvaćena, niti izražena u stvarnosti onako kako to standardi zahtijevaju. Nijesu definisane socijalne determinante po kojima se zdravstvena politika može mjeriti. LGBTI osobe i druge marginalizovane društvene grupe uopšte nijesu prepoznate u strateškim zdravstvenim (krovnim) dokumentima. U kreiranju politike ne uvažavaju

se zdravstvene nejednakosti, demografski dispariteti, ne razmatraju se socijalne determinante. Sve suprotno definiciji *prava na zdravlje*, koje predstavlja „inkluzivno pravo“, i ne odnosi se samo na pravovremenu i odgovarajuću zdravstvenu zaštitu, već i na osnovne determinante zdravlja, kao što su „pristup bezbjednoj i pitkoj vodi i adekvatna sanitacija, odgovarajuće snadbijevanje, bezbjedna hrana, ishrana i stanovanje, zdravi profesionalni uslovi i uslovi životne sredine, i pristup zdravlju – povezano obrazovanje i informisanje, uključujući seksualno i reproduktivno zdravlje“.² Dakle, to je *pravo*, Evropsko pravo, a jednako i u crnogorskom zakonodavnom okviru. I svaki građanin po tom osnovu može zatražiti zaštitu na Sudu.

OČEKIVANJA

Slijedeći pokazani teorijski koncept, ako se osvrnemo na drugi atribut, a to su očekivanja (*sankcija*), vidjećemo da u stvarnosti ono ne postoji ili je najčešće izgubljeno. Ilustracije radi, dominantno je

² Član 12 Međunarodnog pakta o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima, protumačeno u opštem komentaru 14, stav 11: UN Committee on Economic, Social and Cultural Rights (CESCR) (2000). *General Comment No. 14: The Right to the Highest Attainable Standard of Health (Art. 12 of the Covenant)*. 11 August 2000, E/C.12/2000/4.

izražen problem neformalnog rada (siva ekonomija) o čemu postoje brojne studije. Podaci ukazuju da oko jedna trećina od ukupno zaposlenih pripada udjelu neformalno zaposlenih,³ dok su nedostaci u vladavini prava, neadekvatan regulatorni okvir, nedovoljno efikasno i efektivno sprovođenje politika i relativno visoki troškovi poslovanja ključni uzroci koji uslovljavaju takvu pojavu (UPCG i Kostić 2014: 7). Mnoge LGBTI osobe su izložene vidovima neformalnog rada. Nemaju obavezne vidove osiguranja, životni uslovi su im loši, pritisnuti su pojačanim rizikom od siromaštva. Prema posljednjim podacima Svjetske banke 24,5% stanovnika Crne Gore živi ispod granice siromaštva⁴, dok je prema podacima Monstata ono 2,5 puta veće u Sjevernom negoli u Centralnom i Primorskom regionu (Monstat 2019). To utiče na siromaštvo kojima su LGBTI osobe izložene i u direktnoj je vezi s prvim ciljem Programa UN za održivi razvoj (SDG1: svijet bez siromaštva). Naučna istraživanja, međutim, ukazuju da pokazatelji humanog razvoja, kao što su razlike u prihodima, obrazovanje, zaposlenost i slično, utiču

na ishode zdravlja, te da je ljudski razvoj povezan sa zdravstvenim stanjem (Leung et al. 2020: 194). Takođe, izostanak očekivanja tj. neefikasnost u smislu nedosljedne i nedjelotvorne primjene zakona stvara brojne društvene probleme, dovodi do društvene isključenosti, dok ekonomski, zdravstveni, socijalni i drugi troškovi za pojedinca, kao i za državu, postaju značajni (Farrow 2014: 964; cf. Kojičić i Blažić 2021: 14). Najnovija istraživanja u SAD-u sugeriraju da LGBTI osobe kolektivno imaju mnogo veću stopu siromaštva (21,6%) u poređenju s heteroseksualnim osobama (15,7%), od čega transrodni muškarci (33,7%) i transrodne žene (29,6%) bilježe najveću stopu siromaštva, kao i LGBTI osobe u ruralnim područjima (26,1%) (Badgett, Choi & Wilson 2019: 7–9). Istraživanja u Ontariju, u Kanadi, ukazuju da 34% odraslih trans osoba i 25,7% biseksualnih odraslih osoba živi ispod granica minimalnih prihoda (LICO).⁵ Ovo se, takođe, odražava na obrazovanje ljudi i LGBTI osoba (SDG4: kvalitetno obrazovanje), rodnu ravnopravnost i jednakost (SDG 5: rodna jednakost; SDG 10: smanjenje nejednakosti), zatim na mogućnosti zaposlenja i ukupan ekonomski razvoj (SDG 8: dostojanstven rad i ekonomski rast), i sve zajedno utiče na zdravlje ljudi uopšte, pa i LGBTI osoba (SDG 3: dobro zdravlje) (Kojičić i Blažić 2021: 18–23).

³ United Nations Development Programme (UNDP) (2016). Neformalni rad: od izazova do rješenja. Nacionalni izvještaj o razvoju po mjeri čovjeka, 20.

⁴ World Bank Open Data (2021): Global Development Data. Montenegro: *Poverty headcount ratio at national poverty lines (% of population)*. <https://data.worldbank.org/indicator/SI.POV.NAHC?locations=-ME> (pristupljeno 22. marta 2021).

⁵ Egale Canada Human Rights Trust. National Action Plan for LGBTQI2S Rights in Canada, January 2020, 13.

NEJEDNAKOST

Naučni medicinski podaci utvrdili su nedostatak pažnje u odnosu na seksualni i rodni identitet, kao i postojanje zdravstvene nejednakosti, dok je zadovoljenje zdravstvenih potreba LGBTI osoba nedovoljno (Fredriksen-Goldsen et al. 2014: 653). Gej, biseksualni i kvir muškarci (GBK) su izloženi manjinskom stresu i ono negativno utiče na njihovo zdravlje. Ovo se naročito odnosi na prihvatanje i otkrivanje seksualnog identiteta, i ključni su faktori u određivanju zdravstvenih ishoda i razumijevanju internalizovane homofobije (Ong et al. 2021: 97). U poređenju s heteroseksualnim vršnjacima, mladi gej, biseksualni i kvir muškarci su skloni manjinskom stresu, izloženi su većoj opasnosti od zloupotrebe supstanci i rizičnom seksualnom ponašanju i seksualno prenosivim bolestima, imaju veću učestalost problema s mentalnim zdravljem, uključujući samoubilačke nagone i nesuicidno samopovređivanje (Ong et al. 2021: 97). Stigma, verbalno i fizičko nasilje, mržnja, ekonomsko zlostavljanje i strahovi – atributi su kojima su LGBTI osobe izložene u svim sferama života, uključujući obrazovanje, zapošljavanje i pružanje zdravstvenih usluga (Ayhan et al. 2020: 45; cf. Kojičić 2021: 105). Stigma, takođe, predstavlja ključni mehanizam koji utiče na ranjivost na HIV u odnosu na gej i biseksualne muškarce (Perez-Brumer et al. 2019: 617). Brojna naučna istraživanja takođe nedvosmisleno ukazuju da u poređenju s

heteroseksualnim osobama LGB populacija pokazuje veću stopu invaliditeta, kao i povećan rizik od nekih vrsta karcinoma i kardiovaskularnih bolesti, da su u većem riziku od lošeg mentalnog zdravlja i poremećaja kao što su depresija i anksioznost, zatim od psihološkog stresa i samoubilačkih misli (Fredriksen-Goldsen et al. 2014: 654). Istraživanja ukazuju da je 75% trans odraslih osoba razmišljalo o samoubistvu, dok je 43% pokušalo samoubistvo u nekom trenutku života.⁶ Suicidnost i depresija takođe povećavaju rizik od prekomjerne upotrebe alkohola i droga, nezaštićenih analnih odnosa, kao i rizik od HIV-a.⁷ Rizici od pokušaja samoubistva kod LGBTI mladih osoba tri puta su više izraženi u poređenju s opštom populacijom, dok su trajni psihološki ili emocionalni problemi dva do tri puta vjerovatniji za gej, biseksualne i transeksualne osobe (Kojičić 2021: 106).

LJUDSKA PRAVA ILI MIT

Ako nastavimo da slijedimo pokazani teorijski koncept, odakle smo počeli, uočavamo da u crnogorskoj zdravstvenoj politici i strateškim dokumentima uopšte

⁶ Egale Canada Human Rights Trust. National Action Plan for LGBTQI2S Rights in Canada, January 2020, 7.

⁷ Egale Canada Human Rights Trust. National Action Plan for LGBTQI2S Rights in Canada, January 2020, 10.

nije odražen zakonski sadržaj prava na zdravlje: ne uzimaju se u obzir socijalne determinante, ne uzimaju se u obzir ekološki uslovi, ne uzimaju se u obzir socioekonomske karakteristike, ne uzimaju se u obzir demografske karakteristike i nejednakosti, ne uzimaju se u obzir stvarne društvene prilike. Dakle, sve to ne postoji u strateškim zdravstvenim planovima i prioritetima. Za Kacisa univerzalnost ljudskih prava je mit. On ističe da ne samo što se ljudska prava u različitim zemljama u različitoj mjeri poštuju, već da su drugačije i koncipirana (Casese 1999: 152). U zapadnim zemljama i kulturama ljudska prava čine suštinu „kvaliteta ljudske ličnosti“, vlade ih moraju poštovati i predstavljaju sferu individualne slobode za pojedinca od prevelike moći države. U socijalističkim zemljama, po njemu, ljudska prava postoje samo u mjeri u kojoj ih država priznaje (Casese 1999: 152). Prema Saviću, ostvarivanje ljudskih prava u praksi jedan je od osnovnih kriterijuma legitimizacije države u pogledu njenog demokratskog uređenja u političkom i pravnom smislu (Savić 1999: 5). Za Dala, prava i slobode sastavni su dio demokratije i demokratskih procesa, a njihovo poštovanje i ostvarivanje u praksi određuje politički poredak (Dahl 1999: 166). U Crnoj Gori, međutim, krovni strateški zdravstveni dokumenti, Strategija 2003–2020. i Master plan 2015–2020. uopšte ne prepoznaju LGBTI osobe kao ugroženu društvenu grupu niti pružaju viziju zdravstvene politike u pogledu ostvarivanja prava na zdravlje LGBTI osoba (Kojičić 2021: 105). Način

planiranja politike i ostvarivanje ljudskih prava u praksi (u konkretnom slučaju prava na zdravlje) ne postoje i nijesu mjerljivi, jer ne zadovoljavaju zahtjeve imperativa i definicije prava, onako kako to predviđaju nacionalni zakonski i usvojeni međunarodni standardi.

VLADAVINA PRAVA

Lautenbah vladavinu prava najprije opisuje kao gramatičku frazu u kojoj mora postojati sistem prava, a pravo mora vladati (Lautenbach 2013: 18). Istovremeno, on se pita kako pravo može vladati ako ga ljudi donose i primjenjuju i ukazuje na složenost ovog koncepta. Predstavlja različite definicije vladavine prava i zaključuje da ne postoji jednoobrazan oblik razumijevanja pojma, te da vladavinu prava treba posmatrati kroz dva osnovna elementa koji su sastavni dio svake (njene) definicije, a to su kontrola moći i pravo (Lautenbach 2013: 19). Po njemu, vladavina prava se bavi ravnotežom između uspostavljanja poretka i kontrole vladine vlasti, dok je zakonitost centralni element svake definicije. Vlada se pridržava zakona i vlada putem zakona, i to stvara oblik i suštinu principa zakonitosti (Lautenbach 2013: 20). Osnovni elementi kontrola moći i pravo označavaju da se vlast vrši i kontroliše putem zakona. Takođe, glavni cilj koncepta vladavine prava je organizacija društva i ograničenje vlasti zakonima

(Lautenbach 2013: 20). Lautenbach ističe i najužu formalnu definiciju vladavine prava koja podrazumijeva „zahtjev da se zakon mora poštovati“ da bi se uspostavio red u društvu (Lautenbach 2013: 21).

DRUŠTVENA REPRODUKCIJA

U demokratskim zemljama ljudi teže da vrednuju prava i slobode, te prema Dalu stabilne demokratije podrazumijevaju širu kulturu i one poštuju vrijednosti kao što su lične slobode, pravičnost, zakonitost i slično (Dahl 1999: 167). On ističe da je poliarhija u snažnoj korelaciji sa socioekonomskim nivoima i poretkom, te da u državama s istorijski visokim nivoom materijalnog blagostanja i ekonomskim rastom, gdje postoji širok pristup obrazovanju i relativno visok nivo obrazovanja građana, kao i široka pismenost stanovništva, administrativni kapaciteti, pluralitet i autonomnost različitih organizacija, da to utiče da se favorizuju demokratske institucije i procesi (Dahl 1999: 169). Za Lautenbaha, vladavina prava je neodvojiva od zaštite ljudskih prava a ljudska prava se mogu razumjeti ne samo kao zakonska, već i kao moralna prava (Lautenbach 2013: 54). On naglašava da se određena ljudska prava moraju shvatiti kao osnovna, jer su „neophodna za uživanje svih ostalih prava i postavljaju određeni minimalni standard, ispod kojeg niko ne bi trebalo da padne“ (Lautenbach 2013: 62). Dodatno, u svom punom

značenju tolerancija se definiše kao potpuno prihvatanje i vrijednovanje drugih uz razumijevanje međusobnih razlika (Robinson, Rivka Witenberg & Sanson 2001: 74), a da bi se postigla pravda, uključivanje mora donijeti vrijednosti za one na koje se odnosi, mora se obezbijediti smislen pristup servisima, okruženje mora omogućiti osjećaj pripadnosti i mora doprinijeti dobiti osobe (Merry 2020: 14; cf. Kojičić i Blažić 2021: 14). Na primjeru LGBTI osoba i interpretacije prava na zdravlje, politika ljudskih prava ne poštuje vrijednosti kao što su pravičnost, zakonitost i slobode, ne uvažava stvarne razlike i disparitete u društvu i ne doprinosi prihvatanju i pripadnosti LGBTI osoba. Štaviše, politika ljudskih prava ne prepoznaje stvarne probleme s kojima je LGBTI zajednica suočena u svakodnevnom životu niti pravilno interpretira zakonski sadržaj i usvojene međunarodne standarde. Slično je i s drugim ugroženim i marginalizovanim grupama. Primjera radi, osim ginekoloških pregleda za žene, zdravstveni planovi ne tretiraju problem nasilja nad ženama kao pitanje zdravlja (Kojičić 2021: 115). Evropski sud za ljudska prava usvojio je stanoviše po kojem koncept privatnog života „uključuje fizički i mentalni integritet osobe“,⁸ dok OEBS-ova nacionalna studija, koja je rađena prema EU (FRA)

⁸ European Court of Human Rights [ECtHR] (2009). Sandra Janković v. Croatia, Application no. 38478/05, (ECtHR 2009), *Council of Europe: European Court of Human Rights*, 5th March 2009.

metodologiji pokazuje da je problem nasilja nad ženama izuzetno izražen.⁹ Dalje, ljudi koji su izloženi neformalnom radu (siva ekonomija), uključujući i LGBTI osobe, takođe ne postoje u zdravstvenim planovima kao ugrožena kategorija. Ne postoje ni analize koje bi ispitale da li povećane emisije štetnih čestica u vazduhu loše utiču na zdravlje stanovnika Pljevalja, među kojima i LGBTI populacije, niti postoje mjere koje će utvrditi kako će ljudi iz Sjevernog regiona (koji su 2,5 puta siromašniji od ostatka Crne Gore) moći da plate neophodne lijekove, pa i LGBTI osobe, i na taj način se reagovalo da bi se umanjile razlike i nejednakosti (Kojičić 2021). Sve to ne postoji u zdravstvenim planovima, što nas dovodi do trećeg atributa teorijskog koncepta koji pokazuje da je (takvo) planiranje zapravo odredilo (i takvu) *društvenu reprodukciju*, kada zakonski i međunarodni standardi nijesu pravilno interpretirani i zastupljeni i bivaju neprimjenjivi i obesmišljeni.

ZAKLJUČAK

Ako se osvrnemo na koncept prava britanskog profesora Harta, jednog od doajena filozofije prava, i izdvojimo njegov stav prema kojem razumije da se

⁹ OEBS | OSCE (2019). Studija o nasilju nad ženama u Crnoj Gori koju je sproveo OEBS: Dobrobit i bezbjednost žena. Crna Gora – Izvještaj s rezultatima.

„život zakona“ sastoji od slučajeva gdje je „primjena zakona jasna“ (Eskridge 2013: 872; cf. Kojičić 2021: 117), ili se osvrnemo na tvorca normativne perspektive, profesora Hajdena (čiji koncept smo upotrijebili u ovom radu kao konceptualni okvir za razumijevanje problema) koji naglašava da je neka pravna norma „toliko snažna koliko i osnovna norma ili norme koje već djeluju u društvu“ (Hydén 2008: 155; cf. Kojičić 2021: 90), onda uočavamo da je aktuelna politika ljudskih prava LGBTI osoba u Crnoj Gori nedostatna, dok ispravna interpretacija prava i primjena prava ne postoje ili su izgubljeni u praksi. To ljudi obično nazivaju „nedostatak implementacije prava“. Međutim, tu se problem ne završava. Nova dimenzija opservacije ukazuje da se aktuelnom politikom i mjerama promjene u stvarnom životu LGBTI osoba uopšte neće ni desiti. U ovom radu je pokazano da se ono i ne dešava, jer pravo nije ispravno interpretirano. Stoga je jasno da aktuelna politika ljudskih prava nema viziju i da je pogrešno koncipirana. Aktivnosti su se zadržale na nivou od prije šest/sedam godina, a planovi liče na puko kopiranje ranijeg sadržaja. Tada su društveni procesi, pristupi i okolnosti bili drugačiji, kada je država tek stvarala osnovne pretpostavke, kao i zakonski sadržaj za prepoznavanje i razumijevanje problema. Moralo se odgovoriti i zahtjevima LGBTI zajednice za slobodom okupljanja, kada su počele i prve povorke ponosa, praćene brutalnim nasiljem i sukobima huligana s policijom. To je bio i najveći (politički) izazov za državu. I ove aktivnosti bile su

praćene kontroverzama, kada je Povorka ponosa u Nikšiću zabranjena od strane vlasti, a država pokazala nemoć u odnosu na dominantne negativne stavove građana. Centralne povorke ponosa u Podgorici su od 2013. nastavljene bez prekidanja, i dalje uz pojačano prisustvo policije, ali brojčano manje. Ključni elementi takvih napora i politike okončani su krajem 2017. godine, od kada je država u stalnom konceptualnom zaostatku u ispravnoj interpretaciji i sprovođenju LGBTI politike. Najprije, u razumijevanju prava, a onda i u konceptualnom razumijevanju i planiranju politike da se zakonski sadržaj zaista i desi u praksi – da se radi na prihvatanju LGBTI osoba i formulisanju mjera koje bi smanjivale razlike i ublažile izrazite nejednakosti u društvu. Na primjeru prava na zdravlje ono je nedvosmileno pokazano u ovom radu. Slične ili gotovo identične situacije su i u drugim sferama, kao što su rad i zapošljavanje, obrazovanje,

socioekonomski status. Do danas, politika ljudskih prava nije pružila nikakav odgovor ni na jedno od stvarnih problema niti ih prepoznaje. Štaviše, ni koncept usvojenih zakonskih rješenja (prava) koji treba da unaprijede položaj LGBTI osoba nijesu zadovoljeni: promjene koje zakoni treba da uspostave u pogledu prava na zdravlje LGBTI osoba se nijesu desile, jer sadržaj prava nije ispravno interpretiran, a njihova determinacija odnosno primjena u praksi je izostala. Djelotvornost aktuelne politike tj. društvena reprodukcija pokazuje nemoć. Time ljudska prava gube zakonsku, pa i moralnu vrijednost, a socijalna pravda, socijalna kohezija i vladavina prava postaju obesmišljeni. Zbog toga se koncept politike ljudskih prava mora revidirati i usmjeriti na ispravnu interpretaciju i ostvarivanje prava u praksi, što zahtijeva međusektorsku povezanost i usklađenost, a to do danas nije slučaj.

BIBLIOGRAFIJA

- Ayhan, C. H. B., Bilgin, H., Uluman, O. T., Sukut, O., Yilmaz, S. & S. Buzlu. 2020. "A Systematic Review of the Discrimination Against Sexual and Gender Minority in Health Care Settings". *International Journal of Health Services* 50 (1), 44–61.
- Badgett, M. V. L., Choi, S. K. & B. D. M. Wilson. 2019. "LGBT Poverty in the United States – A study of differences between sexual orientation and gender identity groups". *The Williams Institute UCLA School of Law*.
- Baier, M. 2008. "Norms and rules governing the preparedness for oil catastrophes at sea". In: Hydén, H. & P. Wickenberg (eds) *Contributions in Sociology of Law. Remarks from a Swedish Horizon*. Lund Studies in Sociology of Law 29, Lund University, 37–69.

- Bešić, M. 2020. *Obrasci i stepen diskriminacije u Crnoj Gori 2020*. Podgorica: Centar za demokratiju i ljudska prava – CEDEM.
- Casese, A. 1999. “Are Human Rights Truly Universal?” In: Savić, O. (ed.) *The Politics of Human Rights*. Verso: London, New York, 149–166.
- Ciocca, G., Capuano, N., Tuziak, B., Mollaioli, D., Limoncin, E., Valsecchi, D., Carosa, E., Gravina, G. L., Gianfrilli, D., Lenzi, A., & E. A. Jannini. 2015. “Italian Validation of Homophobia Scale (HS)”. *Sexual Medicine* 3 (3), 213–218.
- Dahl, R. 1999. “Democracy and Human Rights under Different Conditions of Development”. In: Savić, O. (ed.) *The Politics of Human Rights*. Verso: London, New York, 166–181.
- Duc, T., Oanh, H. K. Thai, B. & N. Thu. 2020. “Sexual self-disclosure, internalized homophobia and depression symptoms among sexual minority women in Vietnam”. *Health Psychology Open* 7 (2): 2055102920959576.
- Egale Canada Human Rights Trust. 2020. “National Action Plan for LGBTQI2S Rights in Canada”. Toronto: Egale Canada Human Rights Trust.
- Eskridge, W. N. 2013. “Nino’s Nightmare: Legal Process Theory as a Jurisprudence of Toggling Between Facts and Norms”. *St. Louis U. L.J.* 57 (4), 865–907.
- European Court of Human Rights [ECtHR]. 2009. “Sandra Janković v. Croatia, Application no. 38478/05, (ECtHR 2009)”. *Council of Europe: European Court of Human Rights*, 5th March 2009.
- Farrow, T. C. W. 2014. “What is Access to Justice?” *Osgood Hall Law Journal* 51 (3), 957–988.
- Fredriksen-Goldsen, K. I., Simoni J. M., Kim H. J., Lehavot K., Walters, K. L., Yang, J., Hoy-Ellis, C. P. & A. Muraco. 2014. “The health equity promotion model: Reconceptualization of lesbian, gay, bisexual, and transgender (LGBT) health disparities”. *The American Journal of Orthopsychiatry* 84 (6), 653–663.
- Frost, D. M. & I. H. Meyer. 2009. “Internalized Homophobia and Relationship Quality among Lesbians, Gay Men, and Bisexuals”. *Journal of Counseling Psychology* 56 (1), 97–109.
- Giddens, A. 1999. “Political Theory and the Problem of Violence”. In: Savić, O. (ed.) *The Politics of Human Rights*. Verso: London, New York, 245–258.
- Hydén, H. 2008. “Putting Law in Context – Some remarks on the implementation of law in China”. In: Hydén, H. & P. Wickenberg (eds) *Contributions in Sociology of Law. Remarks from a Swedish Horizon. Lund Studies in Sociology of Law* 29, Lund University, 147–177.
- Hydén, H. & M. Svensson. 2008. “The Concept of Norms in Sociology of Law”. In: Hydén, H. & P. Wickenberg (eds) *Contributions in Sociology of Law. Remarks from a Swedish Horizon*. Lund Studies in Sociology of Law 29, Lund University, 129–147.
- Kojičić, J. 2021. *Zdravlje, ali (ne) za sve: Zdravstvena politika 2003–2021*. Podgorica: Fakultet za državne i evropske studije: Sindikat doktora medicine CG.

- Kojičić, J. 2014. „Heteroseksizam i predrasude – Pretpostavke seksualnog identiteta. Homofobija i seksualni identitet“. U: Brower T., Sears, B. R., Mallory, C. i dr. (ur.) *Zakon i LGBT Prava*. Podgorica: Vrhovni sud Crne Gore: LGBT Forum Progres, 42–50.
- Kojičić J. i Đ. Blažić. 2021. *Zašto i Kako, a ne Šta: Studija slučaja 12 opservacija na Program rada Vlade. FDES Analiza 1*. Podgorica: Fakultet za državne i evropske studije.
- Lautenbach, G. 2013. *The Concept of the Rule of Law and the European Court of Human Rights*. Oxford: Oxford University Press.
- Leung, T. Y., Sharma, P., Adithipyangkul, P. & P. Hosie. 2020. “Gender equity and public health outcomes: The COVID-19 experience”. *Journal of Business Research* 116, 193–198.
- Merry, M. S. 2020. “Do Inclusion Policies Deliver Educational Justice for Children with Autism? An Ethical Analysis”. *Journal of School Choice* 14 (1), 9–25.
- Monstat. 2019. „Anketa o dohotku i uslovima života (EU-SILC) za 2018. g. Monstat“. *Saopštenje* 217, 6. decembar 2019.
- OEBS | OSCE. 2019. „Studija o nasilju nad ženama u Crnoj Gori koju je sproveo OEBS: Dobrobit i bezbjednost žena. Crna Gora – Izveštaj s rezultatima“. OEBS | OSCE: Organization for Security and Cooperation in Europe.
- Ong, C., Tan, R. K. J., Le, D. et al. 2021. “Association between sexual orientation acceptance and suicidal ideation, substance use, and internalised homophobia amongst the pink carpet Y cohort study of young gay, bisexual, and queer men in Singapore”. *BMC Public Health* 21, 97.
- Perez-Brumer, A. G., Passaro, R. C., Oldenburg, C. E. et al. 2019. “Homophobia and heteronormativity as dimensions of stigma that influence sexual risk behaviors among men who have sex with men (MSM) and women (MSMW) in Lima, Peru: a mixed-methods analysis”. *BMC Public Health* 19, 617.
- Robinson, J., Witenberg, R. & A. Sanson. 2001. “The Socialization of Tolerance”. In: Augoustinos, M. and K.J. Reynolds (eds) *Understanding Prejudice, Racism and Social Conflict*. SAGE Publications, 73–89.
- Savić, O. 1999. “The Global and the Local in Human Rights: The Case of Federal Republic of Yugoslavia. Introduction”. In: Savić, O. (ed.) *The Politics of Human Rights*. Verso: London, New York, 3–16.
- Thepsourinthone, J., Dune, T., Liamputtong, P. & A. Arora. 2020. “The Relationship between Masculinity and Internalized Homophobia amongst Australian Gay Men”. *International Journal of Environmental Research and Public Health* 17 (15), 54–75.
- UN Committee on Economic, Social and Cultural Rights (CESCR). 2000. General Comment No. 14: The Right to the Highest Attainable Standard of Health (Art. 12 of the Covenant). 11 August 2000, E/C.12/2000/4.
- Unija poslodavaca Crne Gore (UPCG) i V. Kostić. 2014. „Izveštaj: Neformalna ekonomija u Crnoj Gori – Stvaranje ambijenta za održivi razvoj preduzeća u Crnoj Gori“.
- United Nations Development Programme (UNDP). 2016. „Neformalni rad: od izazova do rješenja. Nacionalni

- izvještaj o razvoju po mjeri čovjeka“. Podgorica: Kancelarija Programa Ujedinjenih nacija za razvoj (UNDP) u Crnoj Gori.
- Wen, G. & L. Zheng. 2019. “The Influence of Internalized Homophobia on Health-Related Quality of Life and Life Satisfaction Among Gay and Bisexual Men in China”. *American Journal of Men’s Health* 13 (4).
- World Bank Open Data. 2021. Global Development Data. Montenegro: *Poverty Headcount Ratio at National Poverty Lines (% of Population)*. <https://data.worldbank.org/indicator/SI.POV.NAHC?locations=-ME> (pristupljeno 22. marta 2021).
- Xu, W., Zheng, L., Xu, Y. et al. 2017. “Internalized homophobia, mental health, sexual behaviors, and outness of gay/bisexual men from Southwest China”. *Int J Equity Health* 16, 36.
- Zervoulis, K., Lyons, E. & S. Dinos. 2015. “Stigma and self-esteem across societies: avoiding blanket psychological responses to gay men experiencing homophobia”. *BJPsych Bulletin* 39 (4), 167–173.

PREDRAG ZENOVIĆ

PREDRAG ZENOVIC

U IME RODA:
KVIR TEORIJA, POLITIKE I AKTIVIZAM
U SAVREMENOJ CRNOJ GORI

Rad se bavi triadnim odnosom teorije, društvene prakse i zakonskih okvira na primjeru LGBTIQ+ osoba i njihovih prava u današnjici Crne Gore. Nakon kraćeg osvrtu na neka od ključnih normativnih i epistemoloških tačaka kvir teorije, rad se osvrće na domaće autorke i autore u ovom polju, ukazujući na njihov doprinos razumijevanju i kontekstualizaciji kvir pitanja. U drugom dijelu rad se okreće pozitivnopravnim rješenjima, kao i politikama koje se odnose na poboljšanje statusa LGBTIQ+ zajednice i njenih članica i članova. U trećem dijelu u fokusu su aktivne organizacije civilnog sektora koje donose suštinske promjene ne samo u aktivizmu nego i u teorijskom uobličavanju i političkoj artikulaciji zahtijeva kvir zajednice. Cilj rada je da ukaže da, nažalost, ne postoji sistematski, akademski pristup izučavanju ovog važnog segmenta društvene teorije, dok su političko-pravna rješenja obično rezultat trgovine u spoljnopolitičkim odnosima i evropskim integracijama. Sve ovo čini nevladine organizacije koje se bore za prava kvir osoba usamljenim u projektu emancipacije društva i borbe za istinsku ravnopravnost. Rad ukazuje na tri puta emancipacije koja, zbog svoje važnosti, moraju biti koherentna, međusobno osnažujuća i, u konačnom, voditi istom cilju – jednakopravnosti, slobodi i emancipaciji LGBTIQ+ osoba.

Ključne riječi: kvir teorija, prava LGBTIQ+ osoba, aktivizam, diskriminacija, intersekcionalizam, Crna Gora

PREDRAG ZENOVIC

IN THE NAME OF GENDER:
QUEER THEORY, POLICIES AND ACTIVISM
IN CONTEMPORARY MONTENEGRO

This paper deals with the three-sided relationship between theory, social practices and legal frameworks, focusing on the sample of LGBTIQ+ persons and their rights in today's Montenegro. After a short overview of some key normative and epistemological points of queer theory, the paper covers local authors in this field, showcasing their contribution to the understanding and contextualisation of the queer question. The second part of the paper concerns the legal decisions and policies aimed at improving the status of the LGBTIQ+ community and its members. The third part focuses on active civil society organizations ushering in fundamental changes, not only in activism, but also in the theoretical shaping and political articulation of the needs of the queer community. The purpose of this paper is to show that there is unfortunately no systematic academic approach to the examination of this important segment of social theory, while political and legal decisions are usually the result of trade in foreign policy relations and European integration. For these reasons, non-governmental organizations fighting for the rights of queer persons are alone in the project of social emancipation and fight for true equality. The paper points to three paths to emancipation, which, due to their importance, must be coherent, mutually reinforcing and, finally, aimed towards the same objectives – equality, freedom and emancipation of LGBTIQ+ persons.

Keywords: queer theory, rights of LGBTIQ+ persons, activism, discrimination, intersectionalism, Montenegro

Pitanje sistemski garantovanih prava LGBT zajednice došlo je u kontekstu Crne Gore s procesom demokratizacije, liberalizacije i evropeizacije društva. Specifičnost crnogorskog društva, patrijarhat i konzervativnost činili su i čine ovu borbu teškim procesom. S obzirom na to da je rod konstruisana kategorija, društveni okvir u kojem se određene ideje i principi razvijaju umnogome određuju procese emancipacije i ostvarenja ljudskih prava.

Budući da većina kultura koristi binarnu koncepciju roda, druge varijacije rodnih kategorija su po pravilu bile neprihvaćene i negirane. Stvar je složenija ukoliko se rodu dodaju koncepti pola, tijela i seksualnosti jer je njihov amalgam, zapravo, rodno mjesto rodnih studija. Ovaj teorijski kaleidoskop pola, seksualnosti, roda i tijela u društvenom kontekstu patrijarhata dobija posebno značenje. Ako se tome dodaju i ukrštene mreže drugih nejednakosti (ekonomsko-socijalnih, statusno-političkih), dobija se intersekcionalni presjek nepravde u kojem LGBT zajednica živi u Crnoj Gori.

Iako moderno razlikovanje heteroseksualne i homoseksualne orijentacije nije postojalo prije naučnog diferenciranja ovih pojmova (Foucault 1980), pitanje seksualnosti i seksualnih praksi imalo je svoje važno mjesto u društvenosti. Ova činjenica usložnjava metodološki pristup istraživanju kvir fenomena u crnogorskom istorijskom iskustvu.

U Crnoj Gori ne postoji akademski studijski program niti institucija posvećena istraživanju

kvir studija.¹ Veliki broj akademskih radova u ovoj oblasti dolazi od istraživačica i istraživača koji žive i rade van Crne Gore. Ipak, očekivan je i očigledan uticaj savremenih teorijskih tendencija na njihov rad. Ti naučni radovi, zbornici, izdavački projekti i publikacije idu ispred društvene stvarnosti, ali zato i otvaraju polja opresije, diskriminacije i nasilja.

U ovom radu izlažu se osnovne postavke kvir teorije, uz referenciranje na domaće autorke i autore. U drugom dijelu predstavljeni su pravni okvir i politike koje država implementira s ciljem poboljšanja statusa LGBT osoba. U posljednjem dijelu rad se bavi civilnim društvom i NVO LGBT aktivizmom u savremenom crnogorskom kontekstu.

ŠTA JE *KVIR* U DRUŠTVENOJ TEORIJI?

Kvir teorija kritički ispituje način na koji moć djeluje na institucionalizaciju i legitimaciju određenih oblika i izraza seksualnosti i roda, dok se drugi stigmatiziraju i određuju kao neprihvatljivi. Kvir teorija pokušavala je da prati razvoj gej i lezbijskih studija, organizacija i pokreta u akademskom ključu.

¹ U tom smislu, treba pomenuti da su Humanističke studije Univerziteta Donja Gorica u Podgorici pokrenule proces akreditacije programa Rodne studije u okviru postdiplomskih dvogodišnjih studija. Do 2021. ovaj master program trajao je jednu godinu i istraživao je predmete koji su uključivali i segmente posvećene kvir studijama.

Međutim, važno je napraviti teorijsku distinkciju između kvir i LGBT studija. Dok LGBT studije nastoje da analiziraju LGBT (lezbijski, gej, biseksualni i trans) identitete kao utvrđene i stabilne, kvir teorija to problematizuje i dovodi u pitanje krute, okamenjene identitete, norme seksualnosti i pola, te sve vidove ugnjetavanja i nasilja koji te hegemonne diskurse opravdavaju. Nije slučajno da se kvir teorija smatra 'dekonstrukcijom' LGBT studija. Kvir teorija, u suštini, destabilizuje seksualne i rodne identitete i podstiče višeperspektivne, nespутane interpretacije rodno-kulturnih fenomena. Posebno se u okviru kvir studija problematizuje kategorizacija u „normalne“ ili „devijantne“ seksualnosti ili polove, budući da su ove odrednice društveno konstruisane i kao takve odraz odnosa diskursne moći (Fuko). Kvir teorija slijedi i proširuje feminističku teoriju odbijanjem uvjerenja da su seksualnost i rodni identitet esencijalistički kategorije određene biologijom i o njima se može empirijski prosuđivati kroz utvrđene standarde morala i istine.

Neformalna upotreba izraza *kvir (queer) teorija* započela je s Glorijom Anzalduom (Gloria Anzaldúa) i drugim teoretičarima iz osamdesetih koji su i sami bili pod uticajem talasa poststrukturalizma, u prvom redu radova društvenog mislioca Mišela Fukoa (Michel Foucault), koji je na seksualnost gledao kao na društveno konstruisanu politiku identiteta. U istoriji kvir studija važno mjesto pripašće i Terezi de Lauretis (Teresa de Lauretis) s Univerziteta u

Kaliforniji koja je organizovala prvu konferenciju o kvir teoriji 1990, dajući tako akademski legitimitet studijama i samom pojmu. Rani kvir teoretičari uključuju autorke i autore kao što su Iv Kosofski Sedžvik (Eve Kosofsky Sedgwick), Majkl Vorner (Michael Warner), Džudit Batler (Judith Butler), Adrijen Rič (Adrienne Rich) i Dejvid Halperin (David Halperin).

Fuko, Sedžvik i Batler nesumnjivo predstavljaju temelje kvir teorije i studija seksualnosti, iako je filozofsko-teorijski osnov njihove misli postavljen u filozofiji Fridriha Ničea (Friedrich Nietzsche), Žan-Pol Sartra (Jean-Paul Sartre) i Žaka Deride (Jacques Derrida).

Kako zapaža Džej Stjuart (Jay Stewart), kvir teorije „slave prestup u obliku vidljive razlike od normi“. Kvir naglašava taj remetilacki, izlomljeni, taktički i kontingentni identitet umjesto utvrđenog, determinisanog, određenog. Međutim, kvir studije kao sveobuhvatni okvir, Anzaldua naziva potrebnim, ali „lažnim ujedinjujućim kišobranom“, koji ne može da obuhvati bogatstvo raznolikosti na koji pledira.

Sve kritičke teorije, teorije akademskog otpora, imaju zadatak da izmjene epistemologiju, metodologiju i praksu. Nerjetko, ove teorije mijenjaju i osnovne ontološke pretpostavke na kojima se određeni teorijski konstrukti grade. Tako su kvir teorije „pozajmile“ dekonstrukciju, ali i druge alatke postmoderne, poststrukturalističke, postfeminističke i postkolonijalne teorije.

Na izvjestan način, kvir teorije u okviru studija roda izmijenile su neke od osnovnih pretpostavki razumijevanja svijeta, bilo da su one na privid samo jezičke, bilo za naučno istraživanje ontološke. Tako Kejt Bornštajn (Kate Bornstein) smatra da se transeksualac ne može opisati imenicom *žena* ili *muškarac*, već da se mora pristupiti kroz aktivne glagole koji svjedoče o stalnoj transformaciji koja je „novi“ identitet ili, zapravo, „između“ i koja dovodi u pitanje esencijalizaciju rodnog identiteta.²

U okviru kvir pokreta i teorije javiće se i „post-gej“ pokret kao izraz raširene asimilacije homoseksualaca i lezbijki (Anderson & McCormack 2016). Uopšteno uzev, „post-gej“ polazi od toga da ako LGBTQ osobe imaju punu pravnu, građansku i socijalnu jednakost, da je stepen priznanja i prihvaćenosti takav

da označava kraj ere u kojoj je seksualna orijentacija definišući aspekt nečijeg identiteta ili društvenog položaja. Ovakvi teorijski pravci, uz rezervu koliko su utemeljeni u empiriji, bez sumnje ukazuju na to koliko je crnogorsko LGBT iskustvo daleko od savremenih tendencija.

Istovremeno „post-gej“ bi trebalo da označava vrhunac pokreta za LGBT prava, u kojoj je ravnopravnost (kao jednakost statusa) konačan cilj. Za druge, to je i način da se otvara prostor u kojem se seksualnim etiketama može oduprijeti, pregovarati o njima i učiniti tekućim i nebinarnim (Coleman-Fountain 2014), ono što je samo djelimično pošlo za rukom kvir teoriji.

Iskustvo starih neevropskih civilizacija, ali i različite istorijske forme u samom evropskom iskustvu ukazuju na treću polnu kategoriju, u kojoj je postojalo istovremeno reificirajući kulturno dominantnu heteronormativnost i patrijarhiju, ali i izlaska iz binarne polne šeme (Ričards i Barker 2017). Dakle, nijanse socijalne prihvatljivosti i rodne razlike kao legitimisani izraz rodnih varijacija bile su u velikoj mjeri zavisne o idiosinkratskim razmatranjima roda i seksualnosti u tom sociokulturnom kontekstu.

Studije roda ukazale su koliko je polna diferencijacija, u određenim svojim aspektima, univerzalni prirodno-biološki, ali istovremeno i kulturno-simbolički i socijalno-ekonomski proces. U odnosu prirode, kulture i društva stvaraju se polni, rodni i seksualni identiteti koji, prosto rečeno, ne ulaze u

² Potraga za drugačijim konceptualizacijama binarnog rodnog identiteta, učvršćenog u društveno-kulturni kod savremenih kvir teorija, našla je krovni pojam za bilo koji varijetet pola (ili nedostatak pola) koji ne bi na odgovarajući način mogao biti predstavljen ni kao muškarac ni kao žena (Titman 2014). Prema ovoj definiciji, Titman je pokazao da se najmanje 0,4% populacije u Ujedinjenom Kraljevstvu određuje kao nebinarno, kada mu se daje trosmjerni izbor u smislu ženskog, muškog ili drugog opisa, i oko četvrtine do trećine trans osoba identifikiraju se na neki način izvan binarnog sistema. Drugo je istraživanje pokazalo da se oko 5% mladih LGBT osoba identifikuje kao nešto drugo osim muškog ili ženskog pola (METRO Youth Chances, 1 Introduction 62014).

binarnu matricu.³ U tom smislu, crnogorsko iskustvo se ne razlikuje – i istorijski i savremeno ukazuje na kulturnu hegemoniju patrijarhata.⁴

Zanimljiv istorijski izlazak, u balkanskom i crnogorskom kontekstu, iz okvira muškarac–žena zasigurno predstavljaju tobelije. Pored termina tobelija, često se koriste i nazivi virdžina, ostajnica ili zavjetovana djevojka.⁵ Predrag Šarčević ukazuje

³ Nebinarni rodni varijeteti prisutni su u svekolikoj evropskoj i svjetskoj istoriji. Neki od evropskih istorijskih primjera rodne transgresije (molis, feminieli, evnusi) ukazuju da ni istorija, pa ni tradicija, nisu „čiste“ od mješovitosti, dok je u neevropskom svijetu takođe uočeno njihovo značajno prisustvo (hidžra, katoiji, varia), uprkos različitim značenjem koje je društvena zajednica pridavala ljudima takvog identiteta.

⁴ Postoje i određene istorijske forme koje su privukle pažnju istoričara kvir ideje. *Adelphopoiesis* ili *adelphopoiia* (od grčkog *ἀδελφοποίησις* – doslovno „bratska praksa“) jeste pravoslavna tradicija duhovnog ujedinjenja dvoje ljudi istog pola (obično muškaraca) u crkveno priznatom odnosu analognom bratskoj zajednici. Istoričar Džon Bosvel (John Boswella), pokazaće se neosnovano, tvrdio je da se u ovom slučaju radi o formi bračne zajednice.

⁵ „Geografski, pojava virdžina locirana je prvenstveno na prostoru Crne Gore, Kosova, Metohije i severne Albanije, tj. u oblastima gde su se najduže održali tzv. patrijarhalni način života i rodovsko-plemenska organizacija društva. Etnički, reč je o slovenskom (tj. srpskom i crnogorskom) stanovništvu, s jedne strane, i albanskom stanovništvu, s druge, mada neki autori uključuju i Turke i Cigane. Konfesionalno, ova pojava je zastupljena kod pripadnika sve tri religije koje srećemo na ovom prostoru, tj. kod

na forme, kontekst i moguće teorijske interpretacije pojave tobelija pozivajući se na široku etnološku i etnografsku literaturu. Prema Ljiljani Gavrilović, „zajednički imenitelj je čin zavetovanja na život u celibatu, na osnovu kojeg dolazi do promene njihovog socijalnog, a u pojedinim slučajevima i polnog statusa. Zavet može biti privremen ili doživotan, a u zavisnosti od vrste zaveta javljaju se i različiti tipovi virdžina, odnosno tobelija“.⁶ U studiji se navode i

pravoslavaca, katolika i muslimana“ („Predrag Šarčević – Virdžina – žena koje nema“. *Montenegrina*. http://www.montenegrina.net/pages/pages1/antropologija/virdzina_zena_koje_nema_p_sarcevic.htm; pristupljeno 5. marta 2021).

⁶ Šarčević daje i pregled antropološko-socioloških teorija o nastanku institucije tobelija. „Tako, na primer, dr Marijana Gušić smatra da pojava virdžina predstavlja prežitak antičkog kulta 'virgo', a Tatimir Vukanović da su u ovoj pojavi sačuvani fosilizovani ostaci nekadašnjeg 'matrijarhata'. Mirko Barjaktarović pojavu virdžina dovodi u vezu sa specifičnim potrebama i mentalitetom rodovsko-plemenskih društava u kojima ona postoji. Ljiljana Gavrilović smatra da institucija tobelija na nivou šire društvene zajednice predstavlja mehanizam za očuvanje ravnoteže i sprečavanje razgrađivanja postojećih socijalnih i ekonomskih odnosa. Mnogo utemeljeniju interpretaciju u okviru ove vrste objašnjenja dao je, nedavno, austrijski istoričar Karl Kazer, po kojem suštinski značaj za nastanak ove pojave ima izuzetna ranjivost balkanskog patrilinearnog sistema srodstva u kome je konstitutivna samo muška linija. Baveći se virdžinama, antropolog Rene Gremo uočava da su razlike, od slučaja do slučaja, izuzetno velike i da ne postoji definitivno

primjeri crnogorskih tobelija,⁷ različit vremenski kontekst, ali i rodno-socijalne uloge koje nisu uvijek bile identične, shematizovane.

uobličen, koherentan i eksplicitno formulisan sistem pravila na osnovu koga bi se takve osobe sa sigurnošću mogle identifikovati kao pripadnici muškog, ženskog ili 'trećeg' pola" („Predrag Šarčević – Virdžina – žena koje nema“. *Montenegrina*. http://www.montenegrina.net/pages/pages1/antropologija/virdzina_zena_koje_nema_p_sarcevic.htm; pristupljeno 5. marta 2021).

⁷ „Stana Cerović. Sa svojom sestrom Kokom našla se na koricama poznatog zbornika posvećenom trećem polu. Rođena oko 1940. godine u okolini Šavnika, Stana se od detinjstva oblači i ponaša kao muškarac. Mada gotovo svi znaju da nije muško, ubraja se među ugledne domaćine. Nikad nije uzela muško ime, mada je ponekad u šali zovu Stancan. Mrzi što je rođena kao žensko i smatra da je priroda u njenom slučaju pogrešila. Izraziti je mizogin. Umesto da 'gubi vreme' u ženskom društvu, radije se druži sa muškarcima, razgovara s njima, pije, igra karte i sl. Virdžina Stanica-Daga Marinković, iz okoline Bijelog Polja. Rođena 1941. godine, kao četvrta ćerka u porodici, vrlo brzo je preuzela ulogu sina. U početku, komšije i poznanici su pokušavali da je ubede da 'ne valja' što se oblači i ponaša kao muškarac, ali Daga se nije obazirala na njihove prigovore. Njeno uporno nastojanje na muškoj ulozi vremenom je dobilo simpatičnu javnu potvrdu: tokom dugog niza godina, za Dan žena, 8. mart, sve žene koje su radile u njenoj fabrici dobijale su na poklon suknje, a jedino Daga štof za pantalone!“ („Predrag Šarčević – Virdžina – žena koje nema“. *Montenegrina*. http://www.montenegrina.net/pages/pages1/antropologija/virdzina_zena_koje_nema_p_sarcevic.htm; pristupljeno 6. marta 2021).

POČECI KVIR TEORIJE U CRNOJ GORI

Pored antropološke građe o fenomenima koji se samo uslovno mogu razumjeti kao kvir, i literature koja je dolazila izvan Crne Gore, iz regiona, nastala u okrilju aktivizma u Beogradu, Zagrebu, Sarajevu i Ljubljani, lokalna teorija, interpretacija i reinterpretacija stidljivo se pomalja u posljednje dvije decenije. Umjesto u akademskom okviru, ona se primarno razvijala u aktivističkom i umjetničko-kulturnom izrazu autora boraca za LGBT prava. Ipak, u posljednjoj deceniji načinjeni su značajni koraci u vidu teorijskih osvrtu, antropoloških intervjuu, aktivističkih interpretacija, stručnih i popularnih publikacija. U regionalnom kontekstu, akademski rad Bojana Bilića svakako zavrjeđuje posebnu pažnju – u zbornicima koje je priredio svoje mjesto našle su i autorke i autori iz Crne Gore. Tako se u zborniku koji je Bilić priredio s Marijom Radoman nalazi prvi rad o lezbijskim životima i aktivizmu (ženskoj neheteroseksualnosti) u Crnoj Gori koji su napisale Paula Petričević i Marina Vuković (2018).

U nešto starijem zborniku (2016), koji tematizuje odnos evropskih integracija i LGBT aktivizma, rad o crnogorskom LGBT aktivizmu (kvirovanju) i evropeizaciji napisali su Danijel Kalezić i Čarna Brković.⁸

⁸ Online verzija dostupna je na: https://www.academia.edu/26703460/Preko_duge_u_Evropu_LGBT_akti-

Jedan od zanimljivih projekata, interdisciplinarnog poigravanja sa sociologijom svakodnevice, svakako je *Veliki vječiti kvir sanovnik* koji je priredila upravo antropološkinja Čarna Brković (2016). „Kvir sanovnik je timski pokušaj da se očuvaju maštoviti, zanimljivi, intelektualno provokativni okviri znanja koje nudi klasični sanovnik, a da se patrijarhalne, heteroseksističke, rasističke, klasističke i mnoge druge problematične veze, koje sanovnik uspostavlja, izbrišu ili transformišu. Na njemu je radilo petnaestak ljudi, uglavnom ekspertkinja i eksperata za etnologiju i antropologiju, ali i par spisateljica i osoba koje su ekspertkinje ili eksperti za rodne studije, sociologiju, studije književnosti i medicinu. Članice i članovi tima dolaze iz Crne Gore, Bosne i Hercegovine, Hrvatske i Srbije – nekih od zemalja u kojima se sanovnici i sanjarice široko koriste u svakodnevnom životu, preštampanjavaju i objavljuju u *Velikim vječitim kalendarima*.“⁹

Posebno dragocjen za teorijske interpretacije, ali i svjedočanstvo o jednom iskustvu predstavlja intervju koji je Čarna Brković vodila s trans aktivistom Jovanom Ulićevićem.¹⁰ Izdanje Asocijacije Spektra „(Samo)organizovanje trans zajednice u

vizam_i_evropeizacija_na_prostoru_bivše_Jugoslavije (pristupljeno 4. maja 2021).

⁹ „Veliki vječiti kvir sanovnik“. *Gedernet*. <https://www.gedernet.info/project/kvir-sanovnik/> (pristupljeno 5. maja 2021).

¹⁰ Ulićević & Brković 2020.

regionu Zapadnog Balkana“ posvećeno je aktivizmu u ovoj sferi LGBTIQ+ prava, a Ulićević je autor teksta koji se bavi trans zajednicom u Crnoj Gori.¹¹ Bojan Bilić urednik je zbornika koji je u pripremi i u kojem je razmatran trans aktivizam u regionu, pa i crnogorsko iskustvo (Bilić, Nord & Milanović [eds] forthcoming).

Značajne radove u oblasti antropologije roda i odnosa prema homoseksualnosti u Crnoj Gori napisao je etnolog-antropolog Branko Banović (Banović 2016; Banovic 2017).

Potrebno je dodati i da je politikolog Ivan Tomović prvi autor iz Crne Gore koji je doktorirao na temi tretmana homoseksualnosti u socijalističkoj Jugoslaviji, dajući značajan doprinos rasvjetljavanju prilika i u crnogorskom kontekstu (Tomović 2015). Inače, dosad je objavio i nekoliko radova i jednu publikaciju o srodnoj problematici (Tomović 2014).

S druge strane, na socijalističko i postsocijalističko kvir i LGBT istorijsko iskustvo Zapadnog Balkana, pa i Crne Gore, osvrt su nedavno dali aktivisti Saša Gavrić i Jasmina Čaušević u monografskoj publikaciji (Gavrić i Čaušević 2020).

Posebno polje koje zahtijeva dodatno akademsko proučavanje u kontekstu Crne Gore svakako

¹¹ „(Samo)organizovanje trans zajednice u regionu Zapadnog Balkana“. *Asocijacija Spektra*. https://asocijaciaspektra.files.wordpress.com/2020/12/samoorganizovanje-trans-zajednice-u-zemljama-zapadnog-balkana_6.12.2020.pdf (pristupljeno 8. maja 2021).

je intersekcionalizam, pojam koji pokriva splet strukturnih nepravdi u kojima se osoba može naći,¹² a koji je Kimberli Krenšo (Kimberlé Crenshaw) među prvima uvela u teoriju govoreći o lezbijkama Afroamerikankama. Tranziciono društvo, etničke podjele i gotovo klasni jaz opravdavaju analitičku upotrebu ovog pojma u našem kontekstu.

PRAVNI OKVIR I POLITIKE

Razvoj pravnog okvira i politika koje se odnose na LGBT prava nema dugu historiju. Naime, moguće ga je odrediti okvirom koji su za naslov svog istraživanja dali Saša Gavrić i Jasmina Čaušević – *Od demedikalizacije do istospolnih brakova* (2020). Taj put je relativno kratak u odnosu na dugo trajanje opresije, rigidno kažnjavanje i kriminalizaciju istopolne seksualnosti, transeksualnost i sve nekonvencionalne oblike seksualnosti.

Opresija XIX vijeka u balkanskim društvima i kasniji splet autoritarnih zakona novovjekovne crnogorske, a potom i zajedničke države (do dekriminalizacije 1977) nije se razlikovao od većine zakonodavstava tadašnje Evrope. Nažalost, u Crnoj

Gori nema vidljive prakse, a još manje pravnih arhivskih zapisa iz najranijeg vremena koji bi nam govorili o statusu homoseksualaca u tadašnjem crnogorskom društvu. Sporadično se pojavljuju u vrijeme Knjaževine Crne Gore, a potom, intenzivnije, u periodu socijalizma. Tome djelimično svjedoči i ovaj zbornik.

Jedno od opštih mjesta u analizama historije odnosa prema homoseksualnosti jeste ono koje se odnosi na čuvenog i uticajnog Milovana Đilasa. „S druge strane, nagoveštaj o odnosima prema homoseksualcima među partizanima daje Milovan Đilas u svojim ratnim memoarima. Za Đilasa je homoseksualnost 'porok' koji se ne može i ne sme tolerisati ni u partiji ni među čelnicima partizanskog pokreta, ali je homoseksualcu ipak bilo dozvoljeno da ostane u partizanima i 'hrabro padne'.“¹³

Zakonski položaj homoseksualaca izmijenice se krajem sedamdesetih godina XX vijeka, nakon ustavnih promjena 1974. godine, te ukidanjem zajedničkog Krivičnog zakonika SFRJ.¹⁴ Dekrimi-

¹² Intersekcionalizam se, u regionalnim strategijama rodnih politika, određuje kao „preklapanje i ukrštanje društvenih identiteta koje čovek poseduje u odnosu na ugnjetavanje i dominaciju“ (Kojičić i Krstić 2020).

¹³ „Kako se kažnjavala homoseksualnost u Jugoslaviji“. *LGBTI.ba*. <https://lgbti.ba/kako-se-kaznjavala-homoseksualnost-u-jugoslaviji/> (pristupljeno 25. maja 2020).

¹⁴ Slovenija je prva vodila rasprave o dekriminalizaciji homoseksualnosti. Profesor prava na Fakultetu u Ljubljani, Ljubo Bavcon, ispred Komisije za donošenje Krivičnog zakonika SR Slovenije, pozvao je na dekriminalizaciju homoseksualnosti 1974. godine. Hrvatska lječnička

nalizacija istopolnih seksualnih odnosa bio je prvi korak u ostvarenju početnog minimuma za dalju emancipaciju. Osamdesetih godina prošlog vijeka javljaju se i prvi društveni i kulturno-umjetnički pokreti koji su u političkom monizmu socijalističke Jugoslavije govorili o novom pluralizmu za koji zajednica nije imala puno sluha.

Bratoubilački rat, netolerancija i međunarodna izolacija ugušili su početni polet u afirmaciji gej prava u Jugoslaviji. Retradicionalizacija, repatrijarhalizacija i reklerikalizacija društva probudili su stare duhove netrpeljivosti i negacije prema LGBT osobama. Izlazak iz izolacije i ponovna međunarodna integracija SR Jugoslavije, te Srbije i Crne Gore značila je otpočinjanje puta iz početka. Za to vrijeme, u Crnoj Gori tek sporadično ima riječi o bilo kakvom obliku političkog organizovanja za gej prava.

komora je skinula homoseksualnost s liste mentalnih poremećaja 1973. godine. SR Hrvatska je novim Krivičnim zakonikom SR Hrvatske, koji je stupio na snagu 1977. godine, dekriminalizovala homoseksualni odnos saglasnih odraslih muškaraca. To su iste godine, uz SR Hrvatsku i SR Sloveniju, učinile SR Crna Gora i AP Vojvodina. SR Srbija je dekriminalizovala homoseksualnost tek 1994. godine, SR Makedonija 1997. godine (s time da se 1995. godine pokušala donijeti zabrana da homoseksualci i alkoholičari postanu advokati), SR Bosna i Hercegovina je to učinila još kasnije, tek 1998, i to u oba entiteta. „Komunizam i homoseksualnost“. *XXZ Magazin*. <https://www.xxzmagazin.com/komunizam-i-homoseksualnost> (pristupljeno 25. maja 2021).

Opredijeljenost vladajuće elite u postreferendumskoj Crnoj Gori da kroz evroatlantske integracije ostvari kako svoje, tako i interese šire zajednice, bila je pogodna za pravno-političko i strateško promišljanje pravne osnove za zaštitu LGBT prava. Posebnu ulogu u tim procesima imalo je obnovljeno članstvo u Savjetu Evrope¹⁵ i aspiracija ka članstvu u Evropskoj uniji i NATO-u.

Pravna osnova za promovisanje, jačanje i unaprjeđenje zaštite osnovnih ljudskih prava i sloboda sadržana u Ustavu Crne Gore (2007) je dalje *pravno elaborirana* kroz posebne zakone: Krivični zakonik Crne Gore (čl. 159 i 433), Zakon o zabrani diskriminacije (2010) i Zakon o Zaštitniku/ci ljudskih prava i sloboda Crne Gore (2011). Ombudsmanom, kao specifičnim organom u ustavno-pravnom sistemu, kreiran je dodatni mehanizam zaštite od diskriminacije LGBTI osoba, pored postojećih inspeksijskih i pravosudnih mehanizama. Među ostalim zakonima, Zakon o radu (2009) i Zakon o medijima (2002) eksplicitno pominju seksualnu orijentaciju kao nedozvoljeni osnov diskriminacije. Zakon o radu zabranjuje i seksualno uznemiravanje (član 8), dok

¹⁵ Crna Gora je bila prva zemlja korisnik LGBT projekta Savjeta Evrope, koji je započeo s realizacijom u septembru 2011. i trajao sve do decembra 2013. godine. Projekat je podrazumijevao podršku zemljama u pripremi mjera i sprovođenju akcija u borbi protiv diskriminacije po osnovu seksualne orijentacije ili rodnog identiteta, u cilju implementacije (Preporuke CM/Rec [2010] 5).

Zakon o medijima zabranjuje objavljivanje informacija i mišljenja koja podstiču diskriminaciju, mržnju ili nasilje protiv osoba ili grupe osoba zbog njihove seksualne orijentacije (član 23). Kada su u pitanju socijalna prava, u ovom slučaju transrodnih osoba, važno je pomenuti Zakon o zdravstvenom osiguranju (2012) koji je izmijenjen i sada osiguranim licima obezbjeđuje plaćanje zdravstvene usluge promjene pola.

Zakon o zabrani diskriminacije (2010) konstituiše trostruku obavezu za državu: zaštitu i zabranu diskriminacije, te podsticanje jednakosti koja se ostvaruje u skladu s ovim zakonom, po osnovu rodnog identiteta, seksualne orijentacije i/ili interseksualnih karakteristika (član 19):

Svako pravljenje razlike, nejednako postupanje ili dovođenje u nejednak položaj lica ili grupe lica po osnovu rodnog identiteta, seksualne orijentacije i/ili interseksualnih karakteristika smatra se diskriminacijom.

Svako ima pravo da izrazi svoj rodni identitet, seksualnu orijentaciju i/ili interseksualne karakteristike.

Niko ne može biti pozvan da se javno izjasni o svom rodnom identitetu, seksualnoj orijentaciji i/ili interseksualnim karakteristikama.

Pod rodnim identitetom podrazumijeva se sopstveni rodni doživljaj koji ne mora zavisiti od pola koji je utvrđen i upisan prilikom rođenja. Rodni

identitet tiče se svakog lica i ne podrazumijeva samo binarni koncept muškog ili ženskog.

Pod seksualnom orijentacijom podrazumijeva se emocionalna i/ili fizička privlačnost ili naklonost prema licima istog i/ili različitog pola.

Pod interseksualnim karakteristikama podrazumijevaju se različite tjelesne osobine nekog lica (koje mogu biti hromozomne, hormonalne i/ili anatomske), koje ne odgovaraju striktnim medicinskim definicijama muškarca ili žene i mogu biti prisutne u različitom stepenu.

Važno je pomenuti da proces evropskih integracija podrazumijeva vrlo precizno definisane normativne okvire kada su u pitanju LGBT osobe. Pravni okvir zaštite pripadnika/-ca LGBTI populacije u Evropskoj uniji bazira se na članu 21 Povelje o osnovnim pravima koji zabranjuje bilo kakav oblik diskriminacije zasnovan na seksualnoj orijentaciji, kao i u članu 2 Ugovora o Evropskoj uniji koji kao jedan od ciljeva EU postavlja nediskriminaciju, a što se u Ugovoru o funkcionisanju Evropske unije dalje pravno elaborira. Što se tiče evropskih integracija, Vlada Crne Gore usvojila je Akcioni plan za Poglavlje 23 „Pravosuđe i temeljna prava“ 2013. godine, kroz koji su definisane konkretne mjere koje se tiču zaštite i unaprjeđenja ljudskih prava LGBTI osoba.

Što se tiče evropskih integracija, Vlada Crne Gore usvojila je Akcioni plan za Poglavlje 23 „Pravosuđe i temeljna prava“ 2013. godine, kroz koji

su definisane konkretne mjere koje se tiču zaštite i unaprjeđenja ljudskih prava LGBTI osoba.

Zakon o životnom partnerstvu lica istog pola, usvojen u julu 2020. godine, predviđa odredbe vezane za zaključenje i prestanak partnerstva, registar, prava i obaveze, imovinske odnose i druga prava partnera. Ovaj Zakon svakako predstavlja najveći pravno-normativni iskorak u borbi za ravnopravnost LGBT zajednice.

INSTITUCIONALNI OKVIR

U Crnoj Gori postoji složen sistem institucionalno-pravne zaštite prava LGBT osoba. Zaštitnik ljudskih prava i sloboda Crne Gore je centralni institucionalni mehanizam za zaštitu od diskriminacije.¹⁶ U okviru Skupštine Crne Gore funkcioniše nekoliko odbora čiji je rad usmjeren na pitanja ljudskih prava i ravnopravnosti. Odbor za ljudska prava i slobode Skupštine Crne Gore predviđen je kao stalni odbor nadležan da razmatra prijedloge zakona, drugih propisa i opštih akata i druga pitanja koja se odnose na slobode i prava čovjeka i građanina, s posebnim osvrtom na manjinska prava, primjenu potvrđenih međunarodnih akata koji se odnose na ostvarivanje,

¹⁶ U nekim regionalnim pravnim sistemima ovu ulogu imaju povjerenici/-e za ravnopravnost kao državna tijela koja se bave specifično pitanjem diskriminacije.

zaštitu i unaprjeđenje ovih prava. Odbor za rodnu ravnopravnost Skupštine Crne Gore razmatra predloge zakona, drugih propisa i opštih akata koji se odnose na ostvarivanje načela rodne ravnopravnosti; prati primjenu ovih prava kroz sprovođenje zakona i unaprjeđenje principa rodne ravnopravnosti, posebno u oblasti prava djeteta, porodičnih odnosa, zapošljavanja, preduzetništva itd.

Ministarstvo pravde, ljudskih i manjinskih prava (do skoro organizovano odvojeno, kao Ministarstvo ljudskih i manjinskih prava i Ministarstvo pravde) odgovorno je za sprovođenje propisa, strateško planiranje i praćenje stanja u oblasti ljudskih prava iz nadležnosti Ministarstva, uključujući prava LGBT osoba i prava pripadnika manjinskih naroda i drugih manjinskih nacionalnih zajednica, kao i odnosa s vjerskim zajednicama u Crnoj Gori, unaprjeđenje i zaštitu prava Roma, Aškalija i Egipćana i poslova rodne ravnopravnosti.

Savjet za zaštitu od diskriminacije Vlade Crne Gore osnovan je jula 2011. godine i prema Odluci čine ga predsjednik i 11 članova, po funkciji. Predsjednik Vlade Crne Gore je predsjednik Savjeta. Zadatak Savjeta je da prati i koordinira aktivnosti državnih organa, organa državne uprave i drugih nadležnih institucija u primjeni zakonom propisanih mehanizama za zaštitu od svih oblika diskriminacije; analizira važeće propise s aspekta njihove usklađenosti s međunarodnim standardima u oblasti zaštite od svih oblika diskriminacije i, po potrebi, inicira

njihove izmjene ili dopune; analizira administrativne mjere koje nadležni organi primjenjuju.

DO PRAVA PREKO POLITIKA

U društvima kao što je crnogorsko postoji izražen jaz između pravnog okvira i društvenih odnosa. Ministarstvo zaduženo za ljudska prava pokušava da ovaj jaz premosti javnim politikama, strategijama, ali i aktivnim uključivanjem civilnog sektora u taj proces. S tim ciljem, Vlada Crne Gore je u maju 2013. godine usvojila Strategiju za unapređenje kvaliteta života LGBT osoba u Crnoj Gori 2013–2018, kao „sistemski odgovor na uočenu pojavu diskriminacije LGBTI osoba u crnogorskom društvu“.¹⁷

Svrha i ciljevi ove strategije su otklanjanje svake neposredne ili posredne diskriminacije po osnovu seksualne orijentacije ili rodnog identiteta, smanjivanje homofobije i transfobije u društvu, stalno unaprjeđivanje društvenog prihvatanja LGBT osoba i poboljšanje svih uslova i kvaliteta života LGBT osoba u Crnoj Gori.

¹⁷ „Strategija za unapređenje kvaliteta života LGBTI osoba u Crnoj Gori 2019–2023“. *Zavod za socijalnu i dječiju zaštitu Crne Gore*. <https://www.zsdzcg.me/images/dokumenta/opsta%20dokumenta/Strategija%20za%20unapre%C4%91enje%20kvaliteta%20%C5%BEivota%20LGBTI%20osoba%20u%20Crnoj%20Gori%202019-2023.pdf> (pristupljeno 5. maja 2021).

Strategija 2013–2018. imala je nekoliko komponenti: ljudska prava LGBT osoba, seksualna orijentacija i rodni identitet u obrazovanju, kulturne promjene, bezbjednost i društveno prihvatanje LGBT osoba, sprovođenje zakona, zdravstvena zaštita, mediji, sport, ekonomski rast i LGBT turizam, međunarodna LGBT politika. U jeziku koji koristi Strategija uočavaju se prioritete koje su donosioci odluka imali u prvoj polovini druge decenije XXI vijeka. „U kreiranju obrazovno-vaspitnog ambijenta, prosvjetne vlasti i školski autoriteti polaziće od zakonskih odredbi i ključnih vrijednosti ustavnog prava kao vodećih pretpostavki. Takođe, vodiće se računa da se LGBT problematika tretira na svrshodan i činjenicama zasnovan način. Školske vlasti treba da su svjesne prisustva neprihvatanja homoseksualnosti, na koje upućuju nalazi istraživanja javnog mnjenja o homofobiji i, shodno tome, treba da izbjegavaju rizike koji iz toga proizilaze“, navodi se u Strategiji. „Vlada će kroz LGBT politiku raditi da poveća bezbjednost LGBT osoba i proširi i produbi njihovo društveno prihvatanje i uključenost. Vlada se zalaže da LGBT osobe imaju jednak tretman i mogućnosti u svim segmentima života kao i svi drugi. LGBT osobe treba da budu u mogućnosti da se bezbjedno izjasne o svojoj seksualnoj orijentaciji i rodnom identitetu, da imaju pristup svim institucijama i servisima, te da osjete i znaju da su bezbjedni i zaštićeni od bilo kog oblika diskriminacije, uznemiravanja, zastrašivanja i nasi-

lja.“ Strategija je bila usmjerena na osnovna ljudska i građanska prava LGBT zajednice, prije svega na njihovu ravnopravnost i sigurnost.

Strategija 2019–2023, pak, bazirala se na izvještajima i preporukama brojnih međunarodnih tijela, koji su ukazivali na potrebu unaprjeđenja¹⁸

¹⁸ U Strategiji se navode i napreci ostvareni na polju građanskih i socijalnih LGBT prava u Crnoj Gori. „U sferi zapošljavanja ostvaren je napredak u smanjivanju pojave diskriminacije LGBTI osoba i ona je sada na nivou od 36,7%, što je nešto niže nego 2015. (37,7%) i 2017. godine (38,5%). Pozitivan trend je evidentan i kada je u pitanju percepcija diskriminacije u oblasti obrazovanja, imajući u vidu da je 2015. godine 24,6% građana i građanki smatralo da su LGBTI osobe diskriminirane u ovoj sferi, dok u 2018. godini iznosi 19%. U pogledu ostvarivanja prava na zdravstvenu zaštitu, percepcija diskriminacije LGBTI osoba nema linearan tok, ali je pozitivan trend evidentan. U 2015. godini percepcija diskriminacije LGBTI osoba bila je na nivou od 16,3%, da bi u 2017. godini iznosila 17,1%, nakon čega je u 2018. godini usledio pad percepcije diskriminacije na nivo od 14,4%. Kada je u pitanju rad javnih službi i pružanje usluga javnih službi, evidentan je značajan napredak u smanjenju nivoa diskriminacije LGBTI osoba. Sa nivoa od 19% u 2015. godini, bilježi se pad od 5,3%, dakle na nivo od 13,7% u 2018. godini, što upućuje da se stepen diskriminatornih ponašanja u javnim službama sistematski smanjivao u prethodnom periodu. U pogledu prava na sopstvenu kulturu, rezultati istraživanja takođe ukazuju na značajno smanjenje percepcije diskriminacije prema LGBTI osobama. U 2015. godini 19% građana i građanki su ocijenili da su LGBTI osobe diskriminirane u ovom

„u politici zaštite LGBTI osoba, posebno s aspekta primjene zakona na zaštitu njihovih prava i sloboda, kao i s aspekta njihove bolje inkluzije u različitim sferama društvenog života“. Inkluzija je tako postala ključna riječ i vrijednost, nova paradigma u strateškom pristupu LGBT pravima u Crnoj Gori. Strategija je uključivala sljedeće kategorije: društveno prihvatanje LGBTI osoba, bezbjednost i zaštitu ljudskih prava LGBTI osoba, zapošljavanje i pristup radu, zdravstvenu zaštitu, socijalnu zaštitu i LGBTI turizam.

Ova Strategija prepoznala je negativne trendove u sferi diskriminacije prema LGBT populaciji. „Oblici, obrasci i stepen diskriminacije u Crnoj Gori – trendovi i analiza“, ukazuju da LGBTI osobe u odnosu na druge ranjive i marginalizovane društvene grupe

segmentu, dok se u 2018. godini u ovom segmentu bilježi pad percepcije diskriminacije na nivo od 13,7%. U prilog ostvarenom progresu Crne Gore u unaprjeđenju i zaštiti prava LGBTI osoba govori i Izvještaj Evropske komisije o napretku Crne Gore iz 2018. godine, u kome se konstatuje da je Crna Gora regionalni lider u pogledu stepena zaštite pružene pripadnicima/-ama LGBTI populacije.“ Preuzeto iz: „Strategija za unaprjeđenje kvaliteta života LGBTI osoba u Crnoj Gori 2019–2023“. *Zavod za socijalnu i dječiju zaštitu Crne Gore*. <https://www.zsdzcg.me/images/dokumenta/opsta%20dokumenta/Strategija%20za%20unapre%C4%91enje%20kvaliteta%20C5%BEivota%20LGBTI%20osoba%20u%20Crnoj%20Gori%202019-2023.pdf> (pristupljeno 5. maja 2021).

užívaju najmanju podršku građana i građanki u borbi za svoja prava i ta podrška se kreće na nivou od 43% u prilog zaštiti prava LGBTI osoba, odnosno 57% njih ne podržava napore na ostvarivanju prava ove društvene grupe. Ovaj podatak jasno ukazuje da je homofobija/transfobija u Crnoj Gori još uvijek izražena na visokom nivou, te da primarna dimenzija od koje zavisi kvalitet života LGBTI osoba jeste promjena društvene percepcije LGBTI osoba i njihovo prihvatanje od strane društva.¹⁹

Obije ove strategije prepoznaju značaj civilnog društva za proces sveukupne emancipacije i ostvarenja prava LGBTIQ+ osoba. Nerijetko mehanizmi i moći države nisu dovoljni za procese koji traju dugo i zahtijevaju djelovanje na više polja, od obrazovanja i kulture do konkretnih intervencija u određenim oblastima. Tu na scenu stupaju nevladine organizacije posvećene LGBT pravima, koje intenzivno djeluju već deceniju u društvenom miljeu Crne Gore.

Pored navedenog, postoji i veliki broj praktičnih prijedloga politika, koje zaslužuju poseban osvrt, a koje se odnose na zdravstveni sistem, policijsko postupanje, pravosudni sistem, kojim su pravni i

drugi eksperti i aktivisti dali veliki doprinos boljem tretmanu LGBT osoba od strane institucija sistema.

LGBT AKTIVIZAM U CRNOJ GORI DANAS

U tekstu koji govori o odnosu procesa evropskih integracija i borbe za kvir zajednicu u Crnoj Gori antropološkinja Čarna Brković i LGBT aktivista Danijel Kalezić ističu da „LGBT aktivizam u Crnoj Gori oblikuju složeni odnosi nevladinih organizacija (NVO), države, stranih donatora, Evropske unije (EU) i svakodnevnih homofobije“ (Kalezić i Brković 2016). Crtajući portrete tri gej osobe kroz antropološke vinjete, oni ukazuju koliko je kvir ili LGBT zajednica fikcija, te da u borbu za LGBT prava kroz aktivizam, parade ponosa i javno iskazivanje neslaganja s dominantnim kulturnim matricama ne vjeruju i ne podržavaju ju je ni sami pripadnici gej populacije. Ova činjenica aktivistima i organizacijama značajno usložnjava procese ostvarivanja ravnopravnosti LGBTIQ+ osoba. Zapravo, na izvjestan način njihov prvi zadatak je stvaranje osjećaja zajednice među onima koji zbog različitih autohomofobija i strukturnih razloga ne osjećaju pripadnost te vrste. Njihov zaključak je da „transformacija homoseksualnosti u legitimno političko pitanje predstavlja istinski izazov za poboljšanje statusa LGBT osoba“ (Kalezić i Brković 2016: 157).

¹⁹ „Strategija za unapređenje kvaliteta života LGBTI osoba u Crnoj Gori 2019–2023“. *Zavod za socijalnu i dječiju zaštitu Crne Gore*. <https://www.zsdzcg.me/images/dokumenta/opsta%20dokumenta/Strategija%20za%20unapre%20enje%20kvaliteta%20%20C5%BEivota%20LGBTI%20osoba%20u%20Crnoj%20Gori%202019-2023.pdf> (pristupljeno 5. maja 2021).

Za početak, treba vidjeti u kakvoj društvenoj javnosti djeluju LGBT organizacije u Crnoj Gori, koliko promjene i kako akademski rad i društveni aktivizam mogu donijeti. Istraživanja javnog mnjenja²⁰ Centra za građansko obrazovanje (2019. godina) pokazuje zanimljivu dinamiku odnosa prema LGBT populaciji u široj populaciji. Istraživanje pokazuje značajan rast u pozitivnom odnosu prema prisustvu naučnog diskursa u javnosti o temama i problemima vezanim za LGBT osobe. Tada je polovina ispitanika to smatrala poželjnim (2016. godine manje od petine). Ovo prati i ogromnu promjenu u otvorenosti građana prema tome da njihova djeca prisustvuju naučnim predavanjima o LGBT osobama, odnosno 73% u odnosu na 45% u ranijem istraživanju. Takođe, primjećuje se i pozitivan trend u prihvatanju stručnjaka LGBT orijentacije. Međutim, istraživanje je pokazalo da je percepcija LGBT osoba i dalje negativna, te da većina građana ne bi bila spremna da podrži LGBT ljude iz svog okruženja. Naime, svega nešto malo više od petine građana (27%) bilo je spremno da podrži odmah i u potpunosti svoje dijete kada bi saznalo za njegovu ili njenu drugačiju seksualnu orijentaciju.

Jedno pitanje koje, vjerujem, znakovito govori o stavu prema primjeni prava LGBT osoba jeste pri-

²⁰ „Ne diskriminaciji, da različitosti: Istraživanje stavova javnog mnjenja o LGBT osobama“. *Centar za građansko obrazovanje*. <http://media.cgo-cce.org/2019/02/cgo-istrazivanje-stavova-javnog-mnjenja-o-lgbt-osobama.pdf> (pristupljeno 5. maja 2021).

hvatanje da i LGBT osobe u javnosti mogu izražavati svoje emocije. Zanimljivo je da je podrška građana u tom pitanju opala u odnosu na 2016. godinu, kada je taj procenat iznosio 70%, a sada je tek za polovinu građana u redu da se LGBT osobe u javnosti grle, ljube, iskazuju nježnosti. Ovo možda ukazuje na činjenicu da što su prodor prava i emancipacija LGBT zajednica veći i prisutniji, moguće je očekivati i rast otpora određenog konzervativnog dijela društva.

Pozitivan stav danas prema tada još neusvojenom Zakonu o životnom partnerstvu lica istog pola, koji je tada bio u skupštinskoj proceduri, imalo je 55% ispitanika, naspram manje od petine, odnosno 18%, u istraživanju iz 2016. godine. Uočljiva je i snažna većina, čak 81% onih koji bi u slučaju da svjedoče nasilju nad LGBT osobom pokušali da pomognu, cijeneći da niko ne treba da trpi nasilje zbog neke različitosti.

Pored solidnog institucionalnog okvira koji omogućava LGBTIQ osobama zaštitu ljudskih prava, čini se da organizacije civilnog sektora nemaju druge jače saveznike u građanskom društvu za ostvarenje svojih ciljeva, misije i vizije. Sama analiza djelovanja nevladinih organizacija koje se bave ovom oblašću ukazuje da i u tom polju postoji, za sve tranzicione države svojstvena, podijeljenost između njih, budući da imaju slične ciljeve i misiju, i da često konkurišu kod istih izvora finansiranja – države, Evropske unije, ambasada zapadnih demokratija i međunarodnih organizacija. Međutim, uočava se i tendencija,

opet po uzoru na veće sredine u regionu, izlaska iz „kišobran“ organizacija s ciljem da se specifičnije targetuju određena polja borbe svojstvena specifično lezbijkama ili trans osobama. Ne uzimajući u obzir zanimljiv istorijat LGBT organizacija u Crnoj Gori (Čaušević i Gavrić 2020), kao ni organizacija koje su bile nosioci značajnih projekata u oblasti zaštite prava LGBT osoba,²¹ slijedi pregled organizacija čija je osnovna djelatnost upravo borba za prava LGBT zajednice.²²

LGBT Forum Progres iz Podgorice je najstarija aktivna LGBT nevladina organizacija koja od kraja 2010 / početka 2011. okuplja LGBTIQ+ osobe u Crnoj Gori i zalaže se za poštovanje, promociju i zaštitu njihovih ljudskih prava i sloboda i punu ravnopravnost u društvu. Vizija ove organizacije je da Crna Gora bude demokratska i evropska država, s društveno prihvaćenom, vidljivom i zaštićenom LGBTIQ+ zajednicom. Njena misija je stvaranje sigurnog, inkluzivnog i podsticajnog okruženja za sve LGBTIQ+ osobe, kroz izgradnju i jačanje zajednice, javno zastupanje i zagovaranje, socijalnu i zdravstvenu zaštitu, političku i ekonomsku participaciju i obezbjeđivanje razvojnih mogućnosti

²¹ U prvom redu tu su Omladinski kulturni centar Juventas, kasnije samo Juventas, Centar za građansko obrazovanje, Akcija za ljudska prava, Inicijativa mladih za ljudska prava, Centar za žensko i mirovno obrazovanje Anima.

²² Navedeni opisi rada, misije i ciljeva organizacije preuzeti su sa sajtova ili iz statuta organizacija.

u svim oblastima. Od programa LGBT Forum Progres treba izdvojiti Sklonište za LGBTIQ osobe žrtve nasilja (skraćeno LGBTIQ Sklonište) koje funkcioniše od decembra 2011. godine, kada je formalno uspostavljeno kao socijalni program za LGBTIQ osobe. Do danas, Sklonište je pružilo podršku i sigurnost više od 200 korisnika/-ca iz Crne Gore i regiona.²³

Crnogorsku LGBTIQ asocijaciju Kvir Montenegro osnovali su, takođe u glavnom gradu, članovi aktivističke grupe Kvir brigada koja je djelovala unutar nevladine organizacije Juventas. Kvir Montenegro je kao nevladina organizacija zvanično registrovana u martu 2013. godine i ona okuplja LGBTIQ osobe, članove njihovih porodica i prijatelje s ciljem da se izgradi crnogorski LGBTIQ pokret koji će se aktivno i trajno boriti za zaštitu ljudskih prava. Pored toga, ciljevi organizacije uključuju i dostizanje pune pravne i društvene jednakosti i prihvatanje LGBTIQ osoba, kao i punu vidljivost i participaciju u procesima donošenja odluka i kreiranja politika u Crnoj Gori. Kvir Montenegro sprovodi programske ciljeve u okviru sveukupnog rada u javnom životu, što podrazumjeva javno zagovaranje i lobiranje za zaštitu i promociju ljudskih prava LGBTIQ osoba na državnom, regionalnom, evropskom i međunarod-

²³ „LGBTIQ sklonište“. *LGBT Forum Progres*. <https://lgbtprogres.me/lgbtiq-skloniste/> (pristupljeno 5. maja 2021).

nom nivou; podršku i participaciju u organizovanju javnih događaja LGBTIQ osoba, povorki ponosa u Crnoj Gori, regionu i u inostranstvu u cilju unaprjeđenja vidljivosti i zagovaranja ljudskih prava LGBTIQ osoba; senzibilizovanje javnosti s ciljem unaprjeđenja društvenog prihvatanja LGBTIQ osoba; osnaživanje samoorganizovanja LGBTIQ omladine za aktivističko djelovanje; pružanje pravne pomoći i psihosocijalne podrške LGBTIQ osobama; organizovanje radionica, kurseva, predavanja, seminara, panela, okruglih stolova i drugih sličnih događaja; organizovanje festivala kvir umjetnosti i kulture i drugih manifestacija.

Neke od najvažnijih aktivnosti koje je Kvir Montenegro sproveo od svog osnivanja su sljedeće: od 2013. godine logistička podrška organizaciji Montenegro Prajda i koordinacija Organizacionog odbora Montenegro Prajda; osnovana grupa samopodrška za trans osobe; osnovana neformalna grupa LBTQ žena kvira; zagovaranje i lobiranje za usvajanje zakona i legislativa koji se odnose na poštovanje ljudskih prava LGBTIQ osoba, uključujući i javno zagovaranje usvajanja Zakona o životnom partnerstvu lica istog pola; organizovana regionalna konferencija trans, inter i rodno varijantnih osoba „Transpozijum“ u 2017. godini; organizacija više kulturno-umjetničkih manifestacija, izložbi i festivala, uključujući i organizaciju kulturno-umjetničkog festivala „Nedelja ponosa“ od 2014. godine, učestvovanje u ko-produkciji dvije pozorišne

predstave „Mlijeko u prahu“ i „Pometnje pitomca Terlesa“, publikacija tri zbirke s regionalnog konkursa za najbolju *kvir* kratku priču „Write Queer“; organizovanje treninga za predstavnike državnih i lokalnih institucija uključujući pripadnike policije, sudstva i tužilaštva o različitim temama koje se tiču ljudskih prava LGBTIQ osoba; sprovođenje monitoring aktivnosti i izvještavanje o stanju ljudskih prava; organizovanje brojnih radionica za LGBTIQ zajednicu; podrška osnivanju Asocijacije Spektra u 2017. godini i Udruženja LBTQ žena Stana u 2020. godini, obije sa sjedištem u Podgorici.

Povezivanje i socijalizacija LGBTIQ osoba u Crnoj Gori, zaštita i promocija njihovih ljudskih prava i sloboda, te pružanje i obezbjeđivanje sigurnog prostora i uslova za socijalni život LGBTIQ osoba u Crnoj Gori neki su od ciljeva LGBTIQ Socijalnog centra, organizacije osnovane 2013. godine u Podgorici.

Organizacija Spektra osnovana je 2017. godine od strane neformalne grupe trans aktivista/-kinja i djelovala je u okviru LGBTIQ Asocijacije Kvir Montenegro, nazvane Transovci. „U Crnoj Gori u kojoj je snažno patrijarhalno, hetero-normativno i cis-normativno društvo, s naglašenom muškom i nasilnom kulturom, trans ljudi suočavaju se s nasiljem i diskriminacijom u porodicama, na ulicama, radnim mjestima, školama, zdravstvenoj zaštiti i pravnom sistemu. Tokom godina, trans osobe su bile nevidljive ili pogrešno predstavljene u našem

društvu. Polazeći od naše vjere u promjene koje će donijeti pokret koji je izgrađen na vrijednostima kao što su nenasilje, samoodređenje, poštovanje tjelesnog integriteta, feminizam, jednak tretman i jednak pristup zdravlju, društvenom i pravnom sistemu, željeli/-e smo da damo formu i snažan glas trans, rodno varijantnoj i interpolnoj zajednici, koja će nam donijeti jednakost.“²⁴

Udruženje LBTQ žena Stana, zvanično osnovano 2020. godine, jeste „neprofitna, nestranačka, nereligiozna, feministička, antinacionalistička, antimilitaristička organizacija koja okuplja lezbijke, biseksualne, transrodne i kvir žene u cilju zaštite i promocije ljudskih prava LBTQ žena“²⁵. „Stana je jedno od imena koje je, pored imena Dostana, Stanka, Stanojka, uglavnom davano novorođenim djevojčicama u porodicama koje su do tada imale samo žensku djecu, s namjerom da se taj lanac prekine, gdje je njihovo dalje rađanje kao takvih, zbog njihovog pola i roda, bilo neželjeno. Naš rod i pol čini nas ponosnim građankama ove zemlje, te aktivistička scena Crne Gore u ženama ima važnu pokretačku snagu.“ Misija ovog udruženja, kako se i navodi u članu 6 Statuta, sastoji se u tome da je „Crna Gora kao društvo pune pravne, ekonomske

i socijalne jednakosti u kom se LBTQ žene osjećaju poštovano, sigurno i slobodno, imaju jednake mogućnosti za neometan rast i razvoj, aktivno učestvuju u kreiranju politika i donošenju odluka, te uživaju sva ljudska prava“.

Uočljivo je da sve organizacije i aktivisti, svjesni teorijskih, ali vrlo životnih pitanja koja se odnose na život LGBT zajednice, daju nove interpretativne matrice crnogorskom patrijarhalnom kontekstu. Uostalom, to se vidi i u vizuelnom identitetu organizacija, javnim istupima aktivista, načinu na koji se koncipiraju projekti. Zapravo, kvir teorija i ne može da opstane na nekom univerzalnom nivou, nužno je prevesti je na jezik lokalnih kulturnih i društvenih normi, a zadržati njen početni normativni zadatak – sloboda pojedinke i pojedinca u stvaranju i interpretaciji svog sopstva.

UMJESTO ZAKLJUČKA

Teorija nije samo vid naučnog objašnjenja već, nerijetko, i put samospoznaje, razumijevanja odnosa i pozicije subjekta. To posebno važi za kvir teorije koje su i nastale iz potrebe jedne heterogene zajednice da objasni svoju drugost i ono što iz te drugosti proizlazi u društvenom kontekstu. Zato je teorija i u crnogorskom kontekstu posebno važna. Bez jasne teorije, objašnjenja, razumijevanja, argumentacije, borba za ravnopravnost može nekada biti i zama-

²⁴ „O nama“. *Asocijacija Spektra*. <https://asocijaciaspektra.org/o-nama/> (pristupljeno 5. maja 2021).

²⁵ „O nama“. *Stana*. <https://stana.me/o-nama/> (pristupljeno 5. maja 2021).

gljena, nejasna. Bez teorije, i sam pravni okvir može biti nedostajući ili makar uskraćen za normativni ideal kojem se teži. Ne treba, naravno, precijeniti moć teorije. Činjenica da u Crnoj Gori postoji djelotvorni civilni sektor u polju zaštite LGBT prava već je dobra polazna osnova za nadgradnju politika i legislative u ovoj oblasti.

Dobar pravni okvir, sve intenzivniji proces EU integracija i snažan civilni sektor treba upotpuniti i ojačati konkretnim i fokusiranim politikama.

Pored toga, potreba za sistematskim akademskim istraživanjem roda i seksualnosti nametnuće se kao potreba društva da se suoči s izazovima koje rodne nejednakosti stavljaju na put modernizacije i evropeizacije Crne Gore i njenog društva. A sve to „u ime naroda“ – u ime principa liberalne demokratije i univerzalnih prava, ili, makar, „u ime roda“ – pretpostavljene razlike koja ne smije biti prepreka istinskoj ravnopravnosti i izvor perpetuirane društvene nepravde.

BIBLIOGRAFIJA

Literatura

- Anderson, E. & M. McCormack. 2016. “Inclusive Masculinity Theory: overview, reflection and refinement”. *Journal of Gender Studies* 27, 1–15.
- Banović, B. 2016. “Do Homosexuals Wear Moustaches? Controversies around the First Montenegrin Pride Parade”. In: Eriksen, T. H. & E. Schober (eds) *Identity Destabilised: Living in an Overheated World*. London: Pluto Press, 184–204.
- Banovic, B. 2017. “An Anthropological Perspective on Negative Attitudes toward Women and Homosexuals in Montenegro” / „Антропологический взгляд на негативное отношение к женщинам и гомосексуалам в Черногории“. In: Buxton, Ch. & R. A. Kuzy (eds) *Reimagining Civil Society*. Bishkek: Department of Sociology: American University of Central Asia, 21–29 (English), 109–119 (Russian).
- Bilić, B. (ed.) 2016. *LGBT Activism and Europeanisation in the Post-Yugoslav Space*. London: Palgrave Macmillan.
- Bilić, B. (ur.) 2016. *Preko duge u Evropu: LGBT aktivizam i evropeizacija na postjugoslovenskom prostoru*. Belgrade: Centar za kvir studije.
- Bilić, B. & S. Kajinić (eds) 2016. *Intersectionality and LGBT Activist Politics: Multiple Others in Serbia and Croatia*. London: Palgrave Macmillan.
- Bilić, B. i M. Radoman (ur.) 2018. *Sestrinstvo i jedinstvo: Lezbe/ijski aktivizam na (post)jugoslo/avenskom prostoru*. Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Bilić, B. & M. Radoman (eds) 2019. *Sisterhood and Unity: Lesbian Activism in the (Post-)Yugoslav Space*. London: Palgrave Macmillan.

- Bornstein, K. 1995. *Gender Outlaw: On Men, Women, and the Rest of Us*. New York: Vintage Books.
- Brković, Č. 2014. "The Quest for Legitimacy: Discussing Language and Sexuality in Montenegro". In: Petrović, T. (ed.) *Mirroring Europe: Ideas of Europe and Europeanization in Balkan Societies*. Brill, 161–185.
- Brković, Č. 2021. "In the Name of Daughter. Anthropology of Gender in Montenegro. Introduction". *Comparative Southeast European Studies* 69 (1), 5–18.
- Butler, J. 1990. *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity*. New York: Routledge.
- Coleman-Fountain, E. 2014. *Understanding Narrative Identity Through Lesbian and Gay Youth*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Foucault, M. 1980. *The History of Sexuality. Volume One: An Introduction*. New York: Vintage Books.
- Gavrić, S. i J. Čaušević. 2020. *Od demedikalizacije do istospolnih brakova: Novija istorija homoseksualnosti i transrodnosti Zapadnog Balkana*. Sarajevo: Buybook; Zagreb: Buybook.
- Kalezić, D. i Č. Brković. 2016. „Kvirovanje kao evropeizacija, evropeizacija kao kvirovanje: Suprotstavljanje homofobiji u svakodnevnom životu u Crnoj Gori”. U: Bilić, B. (ur.) *Preko duge u Evropu: LGBT aktivizam i evropeizacija na prostoru bivše Jugoslavije*. Beograd: Centar za kvir studije, 157–179.
- Kojičić, J. i I. Krstić. 2020. *Strategija za prevenciju i zaštitu od diskriminacije 2020–2025: Smernice za mere i aktivnosti*. Beograd: Dosije studio.
- Richards, C., Bouman, W. P. & M-J. Barker (eds) 2017. *Genderqueer and Non-Binary Genders. Critical and Applied Approaches in Sexuality, Gender and Identity*. London: Palgrave Macmillan.
- Sedgwick, E. K. 1990. *Epistemology of the Closet*. Berkeley: University of California Press.
- Tomović, I. 2014. *Nevidljivi progon: Homoseksualnost pred socijalističkom pravdom*. Podgorica: Vrhovni Sud Crne Gore: LGBT Forum Progres.
- Tomović, I. 2015. „Persecuzione invisibile: L’omosessualità nella Jugoslavia dalla fine della Seconda guerra mondiale agli anni della disintegrazione“ [tesi di dottorato]. Roma: Facoltà di Scienze Politiche, Sociologia, Comunicazioni dell’ Sapienza Università di Roma.
- Internet izvori*
- Bilić, B., Nord, I. & A. Milanović (eds) “Transgender in the Post-Yugoslav Space: Lives, Activisms, Culture” (forthcoming). *Academia.edu*. https://www.academia.edu/45649912/Transgender_in_the_Post_Yugoslav_Space_Lives_Activisms_Culture (pristupljeno 5. maja 2021).
- Brković, Č. (prir.) 2016. *Veliki vječiti kvir sanovnik*. Podgorica: Queer Montenegro: Aquamarine Press. Objavljeno na: *Gedernet*. <https://www.gedernet.info/project/kvir-sanovnik/> (pristupljeno 5. maja 2021). „Kako se kažnjavala homoseksualnost u Jugoslaviji“. *LGBTI.ba*. <https://lgbti.ba/kako-se-kaznjavala-ho>

- moseksualnost-u-jugoslaviji/ (pristupljeno 25. maja 2020).
- „Komunizam i homoseksualnost“. *XXZ Magazin*. <https://www.xxzmagazin.com/komunizam-i-homoseksualnost> (pristupljeno 25. maja 2021).
- „LGBTIQ sklonište“. *LGBT Forum Progres*. <https://lgbtprogres.me/lgbtiq-skloniste/> (pristupljeno 5. maja 2021).
- „Ne diskriminaciji, da različitosti: Istraživanje stavova javnog mnjenja o LGBT osobama“. *Centar za građansko obrazovanje*. <http://media.cgo-ccc.org/2019/02/cgo-istrazivanje-stavova-javnog-mnjenja-o-lgbt-osobama.pdf> (pristupljeno 5. maja 2021).
- „O nama“. *Asocijacija Spektra*. <https://asocijaciaspektra.org/o-nama/> (pristupljeno 5. maja 2021).
- „O nama“. *Stana*. <https://stana.me/o-nama/> (pristupljeno 5. maja 2021).
- „Predrag Šarčević – Virdžina – žena koje nema“. *Montenegrina*. http://www.montenegrina.net/pages/pages1/antropologija/virdzina_zena_koje_nema_p_sarcevic.htm (pristupljeno 5. marta 2021).
- „(Samo)organizovanje trans zajednice u regionu Zapadnog Balkana“. *Asocijacija Spektra*. https://asocijaciaspektra.files.wordpress.com/2020/12/samooorganizovanje-trans-zajednice-u-zemljama-zapadnog-balkana_6.12.2020.pdf (pristupljeno 8. maja 2021).
- „Strategija za unapređenje kvaliteta života LGBTI osoba u Crnoj Gori 2019–2023“. *Zavod za socijalnu i dječiju zaštitu Crne Gore*. <https://www.zsdzcg.me/images/dokumenta/opsta%20dokumenta/Strategija%20za%20unapre%20enje%20kvaliteta%20%20%20C5%BEivota%20LGBTI%20osoba%20u%20Crnoj%20Gori%202019-2023.pdf> (pristupljeno 5. maja 2021).
- Titman, N. “How many people in the United Kingdom are nonbinary?”. *Practical Androgyny*. <https://practicalandrogyny.com/2014/12/16/how-many-people-in-the-uk-are-nonbinary/> (pristupljeno 4. maja 2020).
- Ulićević, J. Dž. & Č. Brković. 2020. “Revolutionary Trans Montenegro: an activist & an anthropologist in conversation”. *LeftEast*. <https://lefteast.org/trans-in-montenegro/> (pristupljeno 5. maja 2021).

Slika 1. Parada ponosa u Podgorici 2019. godine
(© Vijesti)

KSENIJA RAKOČEVIĆ

KSENIJA RAKOČEVIĆ

GODINE HRABRIH I BOLNIH ISKUSTAVA:
LGBT AKTIVIZAM U CRNOJ GORI
(2010–2017)

U ovom radu ćemo se baviti LGBT aktivizmom u Crnoj Gori, kroz rad i djelovanje jedne od ključnih nevladinih organizacija koja se od kraja 2010. godine kada je osnovana bavi ovim pitanjem – LGBT Forum Progres iz Podgorice. Pokušaćemo da ukažemo na to koje je probleme LGBT zajednica imala u prvim godinama svoga rada, koji pokatkad djeluju gotovo nerješivo, duboko utkani u crnogorski sociokulturni kod.

Ključne riječi: LGBT, aktivizam, Parada ponosa, NVO LGBT Forum Progres, Crna Gora

KSENIJA RAKOČEVIĆ

YEARS OF COURAGEOUS AND PAINFUL EXPERIENCES:
LGBT ACTIVISM IN MONTENEGRO
(2011–2017)

This paper will focus on LGBT activism in Montenegro, through work and action of one of the key non-governmental organizations that has been dealing with this particular issue since the end of 2010 when it was founded – NGO LGBT Forum Progres from Podgorica. We will try to point out the problems that LGBT community encountered in the early years of their work, which at the moments appear to be practically unsolvable, being deeply inscribed in Montenegrin social and cultural code.

Keywords: LGBT, activism, Pride Parade, NGO LGBT Forum Progress, Montenegro

Crnogorsko društvo poniklo je i odgojeno na ep-skom kanonu, u kojem su rodne uloge vrlo jasno i kruto podijeljene. Pleme, po definiciji, raspolaže i funkcionise na veoma strogim pravilima, koja važe za sve pojedince. Za one, koji se o njih pak ogluše, nalaze se mehanizmi pomoću kojih će se pojedinac ili pojedinka kazniti, a ono što neupitno slijedi jeste izopštavanje iz plemenske organizacije i kolektiva. S obzirom na to da crnogorsko društvo i dalje zadržava plemenske obrasce, jasno je da ljudska prava ostaju na marginama, kao amanet „za daleka neka pokoljenja“. U sistemu u kojem je prije vijek i po sve poslove koje podrazumijevaju saginjanje obavljala žena, te u kojem je smatrana bićem nižeg reda (jer nije odlazila u rat, koji je smatran najčasnijom obavezom kojom su se mogle pridobiti slava i ponos i predaka i potomaka), ne čudi da je odnos ka LGBT zajednici negativan, diskriminatorski i zaostao.

LGBT osobe u Crnoj Gori živjele su vjekovima skriveno, preživljavajući smjene vladara i dinastija, kao i komunističko uređenje u kome je do 1977. godine seksualni odnos između dva muškarca bio kažnjavan zatvorom. Pripadnici LGBT zajednice postaju javno vidljivi tek kasnih 70-ih i 80-ih godina prošlog vijeka, te ne čudi mit koji postoji u crnogorskom društvu da je gej zajednica „produkt novog doba“, a da ranije u „junačkoj i čojskoj Crnoj Gori“ o njoj nije moglo biti govora, a kamoli prakse. Crna Gora, kao i svaka tradicionalno retrogradna zajednica, neguje strogo i gotovo vojnički

disciplinovano vaspitanje, a patrijarhalni kod jasno potcrtava da dječaci moraju biti dječaci, pa se od malih nogu zna koje su boje namijenjene dječacima, a koje djevojčicama, kao i u koje boje treba odjenuti dijete određenog pola. Osim toga, mala sredina dodatno opterećuje jakim porodičnim vezama, te naslijedom „junaštva“ koje treba nastaviti. U takvoj zbilji osnivanje prve crnogorske NVO koja se bavi pravima LGBT zajednice bilo je moguće tek prije deceniju, decembra 2010. godine, kada je u Podgorici osnovan LGBT Forum Progres, odnosno kada je registrovan u Ministarstvu unutrašnjih poslova Crne Gore januara 2011. godine.¹

¹ Osim javnog zagovaranja i zalaganja za prava LGBT osoba, aktivizma i organizovanja Parada ponosa, LGBT Forum Progres od svog osnivanja aktivno je radila i na drugim vidovima poboljšanja kvaliteta života zajednice. Naime, nedugo nakon osnivanja menadžment organizacije prepoznao je neophodnost osnivanja skloništa za LGBT osobe kojima je ono nerijetko postajalo jedini siguran dom. Tako je sklonište u Podgorici počelo sa radom 2011. godine. Kroz njega je dosad prošlo više desetina pripadnika LGBT zajednice, kojima je u datom momentu bila potrebna sigurnost, kao i tajnost lokacije kako bi se sklonili od napada i osude porodice. Osim skloništa, LGBT Forum Progres organizovao je niz kreativnih i psiholoških radionica sa članovima i članicama zajednice. U ovom prostoru održana su i brojna predavanja na kojima su predavači i predavačice bili ljudi iz javnog života Crne Gore. LGBT Forum Progres redovno organizuje i testiranja na HIV/AIDS, kao i neophodna savjetovanja za osobe zaražene ovim virusom.

LGBT FORUM PROGRES – KVIR ORGANIZACIJA U CRNOJ GORI S NAJDUŽIM TRAJANJEM

NVO LGBT Forum Progres u svom Statutu² kao viziju vidi Crnu Goru kao demokratsku i evropsku državu, sa društveno prihvaćenom, vidljivom i zaštićenom LGBTIQ zajednicom. Osnivanje NVO LGBT Forum Progres u Crnoj Gori dočekano je s velikim otporom, a prvi sastav organizacije brojao je desetak članova, od kojih su svi pripadali LGBTQ zajednici i imali više od 18 godina. Prvi čovjek NVO LGBT Forum Progres bio je Zdravko Cimbalević, Nikšićanin, prvi javno deklarirani gej u Crnoj Gori. Ovakva je situacija bila do 2013. kada je Cimbalević, nakon prve crnogorske Parade ponosa održane u Budvi, odlučio da se povuče iz javnog djelovanja zbog brojnih napada (fizičkih i psihičkih), nakon čega je zatražio i dobio azil u Kanadi, gdje živi od 2014. godine. Cimbalević je 2013. naveo da napušta rukovodeću poziciju u NVO LGBT Forum Progres ističući u svojoj ostavci da niti jedna institucija, ni po službenoj dužnosti ni po sopstvenoj inicijativi, nije reagovala zbog ponižavajućeg tretmana i

² Statut NVO LGBT Forum Progres dostupan je na njihovom sajtu (<http://lgbtprogres.me/>), a u njemu se mogu pronaći misija, ciljevi, aktivnosti, te tijela koja sačinjavaju organizaciju. Ovaj sajt hakovan je više puta, ali se uz zalaganje članova ove organizacije sajt neprestano održava i aktivira.

diskriminacije pripadnika seksualnih manjina.³ Cimbalević je konstatovao da je od preko 1.000 onih koji su doslovce pokušali da linčuju pripadnike i pripadnice LGBT zajednice svega 32 procesuirano, ali da ni oni nijesu krivično odgovarali. U njegovoj ostavci stoji da je samo on podnio 222 krivične prijave nakon što mu je priječeno smrću, otmicom i batinama. U tekstu koji je objavljen na portalu *Radio Slobodna Evropa* stoji da je situacija u kojoj se našao Cimbalević bila nepodnošljiva, „a izlazak na ulicu gotovo nemoguć“.⁴ Nakon njegovog povlačenja uslijedile su reakcije dijela nevladinog sektora, a u podršci je prednjačila Ljiljana Raičević iz Sigurne ženske kuće. Osim nevladinog sektora, Cimbalević je dobio podršku i iz Ministarstva za ljudska i manjinska prava (Blanka Radošević Marović), kao i od ombudsmena Šućka Bakovića. Kao što je pomenuto, Zdravko Cimbalević je napustio Crnu Goru 2014, dobivši azil u Kanadi, gdje je stupio u istopolni brak kao zvanično prvi Crnogorac. Po njegovom odlasku na mjesto direktora NVO LGBT Forum Progres stupio je Stevan Milivojević, tada student engleskog jezika. Milivojević je, istupivši u javnost kao novi prvi čovjek ove organizacije, bio prinuđen da se javno deklarirše kao gej, što je dovelo do

³ Dokumentacija NVO LGBT Forum Progres.

⁴ „LGBT ‘prava’ u Crnoj Gori: Cimbalević se povukao zbog prijetnji“. *Radio Slobodna Evropa*. <https://www.slobodnaevropa.org/a/cimbalevic-se-povukao-zbog-prijetnji/25102958.html> (pristupljeno 3. marta 2021).

preusmjeravanja „mete“ napadača s Cimbalevića na njega. Milivojević je na čelu NVO LGBT Forum Progres ostao do septembra 2016. godine. Tada na njegovo mjesto dolazi John M. Barac (aktuelni izvršni direktor), dok na funkciju predsjednika Upravnog odbora, poslije Aleksandra Saše Zekovića, dolazi Bojana Jokić.⁵

PRVA ŽENA NA ČELU JEDNE CRNOGORSKE LGBT ORGANIZACIJE

Crna Gora je u odnosu na žene koje treba da budu na rukovodećem mjestu do danas zadržala veoma negativan stav, te se žene na tim pozicijama lako mogu prebrojati. Znatno češće je u Crnoj Gori da se žene nalaze na pomoćničkim ili podređenim položajima nego da budu one koje donose odluke. U zemlji u kojoj je i današnja tradicija takva da se djevojčicama od malih nogu ukazuje na to da treba da budu oblikovane po volji muškaraca, žena na čelu LGBT organizacije svakako ne može biti dočekana sa simpatijama. Tako je Bojana Jokić,⁶ predsjednica Upravnog odbora NVO LGBT Forum Progres i prva žena koja je karijeru vezala za organizacije us-

mjerene na LGBT populaciju, od prvog dana posla postala žrtva javne diskriminacije i netrpeljivosti. Jokićeva, za razliku od muških prethodnika, nikada nije bila žrtva fizičkog nasilja neistomišljenika, ali zato prijetnje smrću, silovanjem, te „recepti za odvikavanje od seksualne nastranosti“ nijesu izostali. Ona je do danas podnijela više stotina krivičnih prijava, od kojih je mali broj procesuiran (nijesu čak ni one prijave koje se odnose na prijetnje njenoj maloljetnoj djeci, sinu i ćerki). Bojana Jokić često ističe da joj, uprkos evidentnoj životnoj ugroženosti, ipak još teže pada činjenica da je, s obzirom na to da je žena, posmatrana isključivo kao seksualni objekat. Za razliku od muških kolega prema kojima dio javnosti neskriveno osjeća uglavnom gađenje i prezir, ona je posmatrana kao muška seksualna fantazija i objekat koji treba „prevaspitati“ i „vratiti na pravi put“.

NAPADI NA LGBT ZAJEDNICU

LGBT zajednica u Crnoj Gori gotovo je nevidljiva, iako danas javno prisutnija nego ranije. Napadi na pripadnike i pripadnice LGBT zajednice i dalje su česti, pa je u posmatranom periodu pet deklariranih članova NVO LGBT Forum Progres fizički bilo napadnuto čak 142 puta (govorimo o prijavljenim napadima). Prema brojnosti fizičkih napada, najviše je pretrpio bivši direktor organizacije Stevan

⁵ Nakon restrukturiranja unutrašnje organizacije, predsjednik Upravnog odbora postaje odgovorno lice ove NVO.

⁶ Bojana Jokić je u NVO LGBT Forum Progres ranije radila kao pripravnica, a organizaciji je prvobitno pristupila kao žrtva porodičnog nasilja (fizičko nasilje od strane muža).

Milivojević, koji je fizički bio napadnut preko 50 puta, od čega je više puta zadobio teške povrede. On je svojevremeno bio druga osoba u Crnoj Gori za koje se zvanično smatralo da im je u svakom momentu život ugrožen. Milivojević je zbog učestalosti napada dobio Natali narukvicu,⁷ koju je, osim njega, koristila i Vanja Čalović, izvršna direktorica kritički nastrojene Mreže za afirmaciju nevladinog sektora MANS iz Podgorice. Milivojević je ovu narukvicu dobio nakon što je u svega četiri mjeseca bio 19 puta fizički napadnut, ali mu ni ona nije obezbijedila sigurno kretanje, pa je i pored toga bio napadnut više puta na ulicama Podgorice. Posljednji napad, nakon kojeg je Milivojević donio odluku da se povuče sa rukovodeće pozicije NVO LGBT Forum Progres, desio se početkom 2016. godine nadomak glavne autobuske stanice u Podgorici, kada je grupa mladića fizički nasrnula na njega usred dana (13 časova). Napad su ovog puta osudile sve parlamentarne stranke, kao i većina crnogorskih, ali i regionalnih nevladinih

⁷ Narukvica i cijeli projekat dobili su naziv po imenu braniteljke ljudskih prava Natalije Estemirove iz Čečenije, koja je 2009. godine oteta i ubijena zbog otvorenog zalaganja za ljudska prava u svojoj zemlji. Narukvica funkcioniše posredstvom GPRS signala koji se automatski šalje policiji i sjedištu Civil Rights Defenders u Stokholmu. Prema nekim podacima, u cijelom svijetu svega je nekoliko desetina korisnika i korisnica ove narukvice, a uglavnom su davane ljudima ugrožene bezbjednosti u zemljama u kojim vlada diktatura.

organizacija.⁸ Ipak, napadači na Stevana Milivojevića još uvijek nijesu pronađeni.

Pomenimo i to da su, osim Milivojevića, fizičke napade trpjeli i Zdravko Cimbalević, Stefan Kandić, Elmira Đoković, kao i Aleksandar Saša Zeković, bivši predsjednik Upravnog odbora LGBT Forum Progres (koji pritom nije deklarisan pripadnik LGBT zajednice). Pored napada na deklarisanu LGBT osobu, prijete su stizale i onima koji su davali podršku, pa su tako profesorice i asistentkinje Filozofskog fakulteta išle na posao pod pratnjom policije.

Osim fizičkih napada na pripadnike LGBT zajednice i njihovu podršku, nebrojeni su bili napadi i na njihove prostorije, koje su kamenovane više desetina puta i zbog čega su dobili stalnu zaštitu policije. Prostorije SOGI Centra za LGBTIQ zajednicu u Podgorici bile su napadnute i dimnim bombama, a stakla na prostorijama lomljena su više puta, dok od donatora iz Holandije i Švedske nijesu dobili posebnu vrstu neprobojnih roletni.

Napadi su bili česti i kontinuirani i od strane Srpske pravoslavne crkve u Crnoj Gori, pa su NVO LGBT Forum Progres i njeni članovi podnijeli preko 50 prijava za govor mržnje prema mitropolitu Amfilohiju i ostalim crkvenim velikodostojnicima,

⁸ „U Crnoj Gori napadnut LGBT aktivist Stevan Milivojević“. *Libela: portal o spolu, rodu i demokraciji*. <https://www.libela.org/preko-plota/6946-u-crnoj-gori-napadnut-lgbt-aktivist-stevan-milivojevic/> (pristupljeno 10. marta 2021).

koji su u obraćanjima više puta žestoko napadali LGBT osobe, karakterišući ih, između ostalog, kao „drvo koje ne daje ploda“.⁹

PRVA PARADA PONOSA U CRNOJ GORI: BUDVA 2013.

U Crnoj Gori, kao što to uglavnom biva u zemljama koje počivaju na strogom kultu patrijarhata i kojima je bliska monoteistička mitologija (u ovom slučaju uglavnom hrišćanska), djeca se od malih nogu uče da se stide za postignute i nepostignute rezultate. Djeci roditelji stvaraju komplekse i obavezu da se stide onog što jesu ili nijesu, pa odatle razumijemo i problem sa sintagmom „parada ponosa“, koja teži tome da se građani i građanke *ponose* prevashodno građanskom hrabrošću da javno zastupaju seksualna prava i budu ono što jesu, prihvaćeni bez bilo kakve diskriminacije. NVO LGBT Forum Progres krenuo je s organizacijom prve Parade ponosa u Crnoj Gori u ljeto 2013. godine. Poziv za učešće i doprinos Paradi bio je javan i dostupan na njihovom sajtu. LGBT zajednica je iskoristila prava zagarantovana Ustavom Crne Gore, kao i Zakonom o javnim okuplja-

njima i javnim priredbama, te je, pozivajući se na iste, od Ministarstva unutrašnjih poslova Crne Gore zatražila dozvolu za mirno okupljanje u Budvi, što je i dobila. Tako je prva crnogorska Parada ponosa održana 24. jula 2013. godine.

Na prvoj Paradi ponosa bilo je svega nekoliko desetina učesnika, pripadnika i pripadnica LGBT zajednice, kao i mali broj onih koji su u ime nevladinog sektora došli da pruže podršku (govorile su Tea Gorjanc Prelević iz Akcije za ljudska prava i Ljiljana Raičević iz Sigurne ženske kuće). Od predstavnika institucija državnog sistema, na Paradi ponosa bili su prisutni Šučko Baković (tadašnji ombudsman), Blanka Radošević Marović (tadašnja zamjenica ministra za ljudska i manjinska prava) i Jovan Kojičić (tadašnji savjetnik premijera i nacionalni koordinator za LGBT politiku). Paradu je obezbjeđivao veliki broj pripadnika policije, ali i pored jakog obezbjeđenja, nekoliko učesnika je povrijeđeno zbog nasilja koje je pratilo ovaj događaj. Naime, na stotine navijača iz cijele Crne Gore kamenicama i suzavcima gađalo je učesnike Povorke. Među okupljenim huliganima bio je i poznati crnogorski sportista i predsjednik Fudbalskog saveza Crne Gore, Dejan Savićević, koji se pojavio sa Varvarima, navijačima podgoričke Budućnosti. Iz bezbjednosnih razloga, učesnici Prajda u Budvi brodom su evakuisani i sprovedeni na nepoznatu lokaciju.

Vrhunac morbidnosti vezan za prvi crnogorski Prajd svakako jeste čitulja Zdravka Cimbalevića,

⁹ „Što plod ne rađa, u ogranj se baca“. B92. https://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2013&mm=10&dd=17&nav_category=167&nav_id=766386 (pristupljeno 10. marta 2021).

koja je na dan održavanja Parade osvanula u crnogorskim novinama. Istog dana, nakon završetka Parade ponosa u Budvi, oko 19 časova, paroh budvanski Boris Radović došao je da osvešta trg i ugostiteljske objekte (na poziv vlasnika ovih objekata). Radović je sa vjernicima prošao trasom kojom su prošli učesnici Prajda i u svom obraćanju građanima i građankama Budve poručio da su građani Budve „danas pokazali da znaju da čuvaju svoje domove i porodice braneći sebe i svoju decu od homoseksualizma i raznih ’izama’ koje su neprijatelji čitave vasseljene i koji su pokušali da promovišu kao nešto čime treba da se ponose, a ne kao nešto čega treba da se stidi svaki čovek“. ¹⁰ Radović je pozvao građane da se mole Bogu kako bi državnom rukovodstvu darovao snagu da se odupre ovakvim neprijateljima i tako „našoj deci omogućili zdrav i ispravan život i sačuvali ih od ovih bolesti“. ¹¹ Osveštanje Budve nakon Parade bila je uvertira u dalje napade klira i vjernika Srpske pravoslavne crkve na LGBT populaciju u Crnoj Gori. Nedugo nakon završetka budvanske Parade ponosa, podgorička je najavljena za 20. oktobar iste godine i u ništa boljoj atmosferi održana.

¹⁰ „Nakon Parade paroh osveštao Budvu: Narod je pokazao da zna da čuva svoje domove od homoseksualizama i raznih ’izama’“. *Svet & Scandal*. <https://svet-scandal.rs/danas-u-budvi-prva-parada-ponosa-u-crnoj-gori/> (pristupljeno 10. marta 2021).

¹¹ Isto.

PARADE PONOSA U PODGORICI (2013–2017)

Dvije godine nakon osnivanja LGBT Forum Progresa u Podgorici je marta 2013. registrovana još jedna organizacija koja se bavi pravima LGBT osoba – Kvir Montenegro (Queer Montenegro). Tako su ove dvije organizacije krenule u organizaciju podgoričkog Prajda, koji je održan 20. oktobra 2013. godine. Parada u glavnom gradu dočekana je u sličnom raspoloženju kao i budvanska, s tim što je ovog puta bilo više ljudi koji su došli da daju podršku LGBT zajednici, među kojima su bili Balša Brković (književnik), Milka Tadić Mijović (novinarica), Ljiljana Raičević (aktivistkinja), Radmila Vojvodić (rediteljka)... Na Paradi su bili prisutni i LGBT aktivisti i aktivistkinje iz zemalja regiona, koji su po ocjeni organizatora bili i brojniji u odnosu na domaću zajednicu.

Parada ponosa u Podgorici protekla je u sjeni sukoba između mnogobrojnih pripadnika policije i huligana koji su demolirali grad. Za razliku od Budve, u Podgorici je uhapšeno 60 huligana (39 punoljetnih i 21 maloljetno lice), povrijeđeno je 19 policajaca, kao i više učesnika Parade. Ovog puta na Paradi je bio prisutan i tadašnji ministar za ljudska i manjinska prava Suad Numanović. Crnogorsko mitsko „čojstvo i junaštvo“ demonstrirano je i toga dana, pa su grupe od oko 500 huligana nasrtale na po desetak pripadnika LGBT zajednice. Tokom Parade

Slika 1. Parada ponosa u Budvi 2013. godine
(© Radio Slobodna Evropa)

Slika 2. *Parada ponosa u Budvi 2013. godine*
(© Vijesti)

Slika 3. *Parada ponosa u Budvi 2013. godine*
(© Vijesti)

Slika 4. *Nered huligana tokom Parade ponosa u Budvi 2013. godine*
(© Radio Slobodna Evropa)

ponosa Podgorica je demolirana, rušeni su i razbijani izlozi, lomljeni privatni automobili i napadani građani i građanke koji su se našli na ulici. Važno je napomenuti da je Parada imala rutu od svega 500 metara mosta od nekadašnjeg hotela „Crna Gora“ do stare zgrade Vlade, jer je jedino ta maršruta bila dozvoljena od strane policije i označena kao sigurna. Svoj doprinos podizanju tenzija ponovo je dala Srpska pravoslavna crkva u Crnoj Gori, a napadi na LGBT zajednicu i organizovanje Parade ponosa ovog puta došle su od mitropolita Amfilohija lično. Nedjelju dana nakon Prajda u Podgorici održana je Petkovdanska litija koju je predvodio Amfilohije i koji je tom prilikom kazao da „božja djeca mogu biti samo oni koji se čuvaju svakog grijeha, vidljivog i nevidljivog, pa i onog koji je ovih dana zagadio ovaj grad“.¹² Ova litija je predstavljena kao litija za crnogorsku čast, obraz, svetinju braka i rađanje djece.

Sljedeća Parada ponosa održana je 2. novembra 2014. godine, ovaj put uz prisustvo većeg broja zvaničnika među kojima je bio i tadašnji gradonačelnik Podgorice Slavoljub Migo Stijepović, kao i predstavnici Delegacije Evropske unije. Parada je protekla uz manji broj obezbjeđenja, manje nereda i manje medijske pažnje. U odnosu na 2013. godinu, ruta za ovu Paradu nije promijenjena, a

¹² „Amfilohije: Gej parada zagadila Podgoricu“. *RTS*. <https://www.rts.rs/page/stories/sr/story/11/region/1428935/amfilohije-gej-parada-zagadila-podgoricu.html> (pristupljeno 10. marta 2021).

ista je bila i na Paradi naredne 2015. godine, 13. decembra, na kojoj su bili prisutni čak i predstavnici Demokratskog fronta, desne političke strukture u Crnoj Gori. Na trećoj Paradi napadi na učesnike su bili gotovo izolovani.

Positivne reakcije na Prajd iz 2015. mogu se povezivati sa javnim istupanjem i djelovanjem tadašnjeg rukovodstva NVO LGBT Forum Progres, Stevana Milivojevića i Bojane Jokić, koji su aktivno sudjelovali u masovnim građanskim protestima 2015. godine. Tada su Milivojević i Jokić bili dio neformalne grupe #*Građanski* koja je okupila mlade intelektualce kako bi protestnim memorandumom i okupljanjem stali u odbranu Ustava Crne Gore. Izlazeći na proteste, uprkos visokom riziku i upozorenjima iz stranih ambasada, vrh ove organizacije u tom momentu uspio je da izazove nešto do tada nezamislivo za tradicionalnu i patrijarhalnu Crnu Goru. Naime, Milivojević je na dva velika protesta u oktobru 2015. predvodio #*Građanski* pri čemu je prošao kroz navijačke grupe koje su ga pozdravile velikim aplauzom.

Održavanje Parada u Podgorici NVO Kvir Montenegro je nastavio i 2016. kada je Parada održana 17. decembra. Doduše, za razliku od Prajda 2015. na kojem su bili predstavnici svih parlamentarnih stranaka, medija, EU, stranih ambasada, zatim nezavisni intelektualci i najveći broj građana i građanki, ovog puta to je izostalo. Održana je i uz manju posjećenost pripadnika LGBT zajednice.

Nakon što se Parada u Podgorici i ovog puta održavala po istoj ruti na dozvoljenih svega 500 metara, te nakon što nije bilo povoljnog odgovora da se učesnicima Parade dozvoli da prođu i ostalim dijelovima grada, te postigne cilj da se sugrađanima i sugrađankama ukaže na to da su pripadnici LGBT zajednice „obični“ ljudi iz njihovog neposrednog okruženja koje poznaju, LGBT Forum Progres se povukao iz Organizacionog odbora, ne vidjeći više svrhu kratke šetnje u potpunoj izolaciji.

Tako je zajedno sa podgoričkom Parodom ponosa, održanom 23. septembra 2017, isplivalo na vidjelo i različito viđenje LGBT organizovanja u Crnoj Gori. U NVO Kvir Montenegro ostali su pri stavu da se Parada mora održavati, jer je kontinuitet važan, dok je NVO LGBT Forum Progres upravo u „formalnom“ održanju kontinuiteta vidjela problem. Naime, predsjednica Upravnog odbora Progres, Bojana Jokić, i novooizabrani izvršni direktor, John M. Barac, napustili su Organizacioni odbor Parade ponosa 2017. tvrdeći da se održavanjem besmislene šetnje samo daje legitimitet državnim institucijama da Crnu Goru u pregovorima za ulazak u Evropsku uniju formalno označe kao bezbjednu i tolerantnu prema LGBT zajednici, što nije bilo realno stanje. Stoga su i samo održavanje Parade smatrali kontra-produktivnim, osobito u momentu kada država nije obezbijedila novac za sklonište koje međunarodni donatori upravo zbog označavanja Crne Gore kao „bezbjedne zone“ više nijesu finansirali. Na taj

način je došlo do situacije da je Parada ponosa 2017. održana u sjenci medijske pompe oko sukoba dvije crnogorske organizacije posvećene pravima LGBT osoba, a sam događaj održan je nikad mirnije, starom rutom, uz znatno manje pripadnika policije i gotovo bez reakcija javnosti. Reakcije su, doduše, kao i nakon dosadašnjih Parada, stigle iz redova Srpske pravoslavne crkve u Crnoj Gori, uz već dobro poznate izjave mitropolita Amfilohija o drveću koje treba sjeći.

POKUŠAJ ORGANIZOVANJA PARADE PONOSA U NIKŠIĆU (2015)

U okviru serije tribina koje su na Filozofskom fakultetu Univerziteta Crne Gore u Nikšiću organizovale prof. dr Tatjana Đurišić Bečanović i mr Ksenija Rakočević bilo je planirano i održavanje tribine posvećene pravima LGBT osoba na kojoj je trebalo da govore Stevan Milivojević, kao i Stefan Kandić, student prve godine njemačkog jezika i književnosti,¹³ jedan od tada 14 javno deklariranih LGBT osoba u Crnoj Gori. Nakon što je tadašnji dekan Filozofskog

¹³ Stefan Kandić je nakon što ga je u lokalnu napala grupa huligana i nanijela teške fizičke povrede zatražio azil. Kako je Crna Gora tada bila označena kao sigurna zona po pitanju prava LGBT osoba (zbog već pomenutog kontinuiteta formalnog održavanja Prajda), Kandiću je odbijen zahtjev za dobijanje azila.

fakulteta prof. dr Goran Barović odbio zahtjev da se u amfiteatru Fakulteta održi pomenuta tribina, Vijeće Filozofskog fakulteta pokrenulo je potpisivanje peticije protiv održavanja tribine. Potom je dekan odbio novu molbu u kojoj je obrazloženo zbog čega je važno da studenti koji se školuju za rad sa djecom budu upoznati i sa položajem LGBT zajednice u Crnoj Gori. Molba nije prihvaćena ni uprkos izrečenoj činjenici da među studentima i studentkinjama Filozofskog fakulteta postoje pripadnici i pripadnice LGBT zajednice koji su izloženi svakodnevnoj diskriminaciji kako od svojih kolega tako i od nastavnog osoblja. Nakon ovakvog stava uprave Fakulteta i reakcije Vijeća studenata, LGBT Forum Progres i malobrojne pojedinke iz nastavnog osoblja odlučili su da organizuju prvu Paradu ponosa u Nikšiću. Nakon što je zahtjev za mirno okupljanje predat Upravi policije, dana 23. aprila 2015. na zgradi Filozofskog fakulteta osvanuli su grafiti prijeteće sadržine: „Ubi pедера“, „Peder gradom neće šetat“, „Nije vam ovo Podgorica“, „Gradom krv će liti, gej parade neće biti“. Prijeteći grafiti dugo su bili čitljivi na zgradi Fakulteta, iako su prekrećeni.

Organizacioni odbor Parade ponosa u Nikšiću pokušavao je da organizuje šetnju ovim gradom mjesecima, međutim, skup je iz Uprave policije ocijenjen kao visokorizičan. Tom prilikom, iz policije je saopšteno da skup nipošto ne smije biti održan u centru Nikšića (povorka je trebalo da krene od

Filozofskog fakulteta i prođe kroz centar grada), već su kao alternativno rješenje ponudili Kapino polje.¹⁴ Organizatori Parade su odbili ovu ponudu uz obrazloženje da smatraju da država nije uradila sve što je u njenoj moći da omogući organizaciju Prajda, te da je ponovo pokušala da izoluje LGBT zajednicu od ostatka društva. Stevan Milivojević je tada kazao da će iskoristiti sva pravna domaća i međunarodna sredstva da zaštiti svoja ugrožena prava, a prof. dr Tatjana Đurišić Bečanović je konstatovala da je država poklekla pred huliganima, te da je sablasno da se u Crnoj Gori ne mogu slobodnim i prihvaćenim osjećati svi njeni građani i građanke.¹⁵ Organizatori i organizatorke uključeni u pripremu Parade ponosa u Nikšiću podnijeli su preko 2.000 prijava za prijetnje smrću, prijetnje fizičkim napadima i prijetnje silovanjem, od čega je procesuirano svega nekoliko desetina. Parada u Nikšiću nikada nije održana, a organizatori su tužili državu Crnu Goru zbog nepoštovanja Ustava i Konvencije o ljudskim pravima. Očekivano, Osnovni sud u Nikšiću odbio je tužbu.

Iste sedmice kada je trebalo da se održi Parada ponosa u Nikšiću, u tom gradu održan je skup

¹⁴ Kapino polje je stari aerodrom van funkcije lociran pokraj Nikšića.

¹⁵ „Prijeteći homofobni grafiti na Filozofskom fakultetu“. *Nezavisni dnevnik Vijesti*. <https://www.vijesti.me/vijesti/drustvo/184627/prijeteci-homofobni-grafiti-na-filozofskom-fakultetu> (pristupljeno 11. marta 2021).

Komunističke partije (koja se, inače, bunila zbog upotrebe antifašističkih simbola u vizuelnom rješenju najavljene Parade), a uslijedilo je i već tradicionalno osveštavanje grada od strane sveštenstva Srpske pravoslavne crkve, konkretno Episkopije budimljansko-nikšićke. Prijetnje su i ovog puta dolazile sa svih strana, a navijači nikšićke Sutjeske najavili su čak i kamenovanje voza koji je iz Podgorice do Nikšića trebalo da preveze pripadnike LGBT zajednice, kao i one koji ih podržavaju. Napadi su bili najavljeni i iz Doma studenata. Uprkos snažnoj podršci stranih ambasada, poput Sjedinjenih Američkih Država i Velike Britanije, država Crna Gora se u slučaju obezbjeđivanja Parade ponosa u Nikšiću 2015. godine proglasila nemoćnom.

ZAKLJUČAK

U radu smo pokazali da, kada je u pitanju Crna Gora, opšta situacija za LGBT osobe nije povoljna. Međutim, ono što je glavni problem jeste činjenica da se, osim na primjeru rijetkih nevladinih organizacija, malo šta radi da se ovo promijeni. Tako se pitanje seksualnosti i dalje smatra tabu temom u društvu, a neprilagođeni školski i obrazovni programi uglavnom u tom smislu odmažu. Učenici srednjih stručnih škola i dalje uče iz udžbenika u kojima se homoseksualnost tretira kao bolest. Činjenica da se profesori, kako u školama tako i na fakultetima, ne

informišu u dovoljnoj mjeri – stvara situaciju u kojoj se od sadašnjih đaka i studenata homofoba stvaraju budući ljekari, nastavnici, sudije – homofobi.

Stoga se država Crna Gora teško može posmatrati kao tolerantno društvo osjetljivo na ljudska prava i prava manjina. Odnos prema LGBT zajednici vidljiv je u formalnoj podršci koja uglavnom jeste samo deklarativna, pa je tako gotovo najviše one podrške koja je neophodna kako put Crne Gore ka EU ne bi bio ugrožen. Stoga su institucije sistema redovno dozvoljavale održavanje Parade ponosa u Podgorici (ali na relativno kratkoj ruti koja je dobro obezbjeđena od strane policije), ali nipošto one koja bi imala drugačiju i dužu rutu. Država uglavnom ostaje nijema i po pitanju identifikovanja napadača na pripadnike zajednice, a senzitivnost izostaje i kada je u pitanju obezbjeđivanje adekvatnog skloništa za pripadnike zajednice (koji su nerijetko i srednjoškolci).

Dok država najrađe i dalje bira da ćuti o LGBT zajednici,¹⁶ a članovi i članice LGBT zajednice, kao i aktivisti i aktivistkinje, bivaju prinuđeni da „žive u svoja četiri zida“, mit o crnogorskom čojstvu i junaštvu ne jenjava, a duginih boja nema na crnogorskom nebu.

¹⁶ Osim ukoliko treba ostaviti utisak stranim partnerima, kao, na primjer, kada je Stevan Milivojević napadnut dok je bio u društvu poslanice Evropskog parlamenta, pri čemu su počinioci pronađeni i procesuirani u roku od jednog mjeseca.

BIBLIOGRAFIJA

Izvori

Dokumentacija NVO LGBT Forum Progres.

Usmeni intervjui

Jokić, Bojana. NVO LGBT Forum Progres, Podgorica, 7. mart 2021.

Milivojević, Stevan. NVO LGBT Forum Progres, Podgorica, 7. mart 2021.

Internet izvori

„Amfilohije: Gej parada zagadila Podgoricu“. *RTS*. <https://www.rts.rs/page/stories/sr/story/11/region/1428935/amfilohije-gej-parada-zagadila-podgoricu.html> (pristupljeno 10. marta 2021).

„LGBT ‘prava’ u Crnoj Gori: Cimbalević se povukao zbog prijetnji“. *Radio Slobodna Evropa*. <https://www.slobodnaevropa.org/a/cimbalevic-se-povukao-zbog-prijetnji/25102958.html> (pristupljeno 3. marta 2021).

„Nakon Parade paroh osveštao Budvu: Narod je pokazao da zna da čuva svoje domove od homoseksualizma i raznih ’izama““. *Portal Svet & Scandal*. <https://svet-scandal.rs/danas-u-budvi-prva-parada-ponosa-u-crnoj-gori/> (pristupljeno 10. marta 2021).

„Prijeteci homofobni grafiti na Filozofskom fakultetu“. *Nezavisni dnevnik Vijesti*. <https://www.vijesti.me/vijesti/drustvo/184627/prijeteci-homofobni-grafiti-na-filozofskom-fakultetu> (pristupljeno 11. marta 2021).

„Što plod ne rađa, u oganj se baca“. *B92*. https://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2013&mm=10&dd=17&nav_category=167&nav_id=766386 (pristupljeno 10. marta 2021).

„U Crnoj Gori napadnut LGBT aktivist Stevan Milivojević!“. *Libela: portal o spolu, rodu i demokratiji*. <https://www.libela.org/preko-plota/6946-u-crnoj-gori-napadnut-lgbt-aktivist-stevan-milivojevic/> (pristupljeno 10. marta 2021).

LGBT Forum Progres. <http://lgbtprogres.me/> (pristupljeno 1. marta 2021).

UMJETNOŠĆU

...

JELENA JELUŠIĆ

JELENA JELUŠIĆ

POLITIKA RODNE REPREZENTACIJE U DJELIMA
ŽIVKA NIKOLIĆA: KRITIKA HEGEMONE
MUŠKOSTI U *LEPOTI POROKA*

Preokupacija rodnom problematikom je evidentna u djelima Živka Nikolića, pa se ovaj rad fokusira na odstupanja od heteronormativnih vrijednosti u konstrukciji likova u Nikolićevom filmu *Lepota poroka* (1986). Kroz društveno situiranu tekstualnu analizu zasnovanu na feminističkoj teoriji filma, ovaj rad pokazuje da kod Nikolića LGBTQ likovi, iako zauzimaju sporedne uloge, funkcionišu kao kritika heteronormativnog patrijarhalnog društva. U domenu forme, argument rada je da do dekonstrukcije patrijarhata u filmu ne dolazi zbog prekidanja s muškom perspektivom, nego zbog mijenjanja dominantne perspektive na ključnim mjestima u filmu. Na narativnom planu, argument rada je da prikaz rodnih uloga kao društvenih proizvoda, a ne prirodnih kategorija postojanja dekonstruiše patrijarhat. Tako lik Milade naglašava performativni aspekt rodnog identiteta i pokazuje, s jedne strane, ukorijenjenost i rasprostranjenost, a s druge, proizvoljnost patrijarhalne društvene organizacije, iako sama Milada djeluje u službi patrijarhata. Lik Zvonceta pokazuje problematičnu vezu između homoseksualne želje i karakternih problema. Međutim, ideološke implikacije ovog lika kao starijeg i društveno integrisanog homoseksualca predstavljaju prijetnju patrijarhalnoj koncepciji društva. Upravo time što je njegov identitet uspostavljen i čvrst, Zvonce eliminiše mogućnost privremenosti liberalizacije društva i rodnih uloga. Zvonce i Milada takođe ilustruju širu tendenciju da se lični identitet posmatra kao komunikaciono sredstvo, što se kosi s fiksnom hijerarhijom i karakteristikama rodnih identiteta u patrijarhatu.

Ključne riječi: Živko Nikolić, hegemonu muškost, patrijarhat, performans roda, feministička filmska kritika

JELENA JELUŠIĆ

POLITICS OF GENDER REPRESENTATION IN
ŽIVKO NIKOLIĆ'S WORK: CRITIQUING HEGEMONIC
MASCULINITY IN *THE BEAUTY OF VICE*

Živko Nikolić examined gender issues in most of his works and this paper focuses on representations of patriarchy and heteronormativity in *The Beauty of Vice* (1986). Through a socially situated textual analysis informed by feminist film theory, this paper shows that the LGBTQ characters in this film, although relegated to the supporting roles, problematize the heteronormative patriarchal society. This paper argues that, formally, the deconstruction of patriarchy in *The Beauty of Vice* hinges on strategic deviations from the male gaze throughout the film, while narratively, it hinges on the portrayal of gender roles as social constructs rather than qualities assigned at birth. Specifically, Milada's character emphasizes the performative aspect of gender identity, showing at the same time patriarchy's prevalence and its arbitrary nature, even as her actions perpetuate the *status quo*. In the portrayal of the gay tailor Zvonce, the film activates a problematic set of assumptions about queerness and character flaws. Yet, the ideological implications of this character as older and socially integrated pose a threat to the patriarchal conception of society. Because his identity appears stable, Zvonce implies stability of the system in which he is accepted. Zvonce and Milada illustrate a broader tendency to treat personal identity as a means of personal expression, which conflicts with the hierarchy and characteristics of gender identities in patriarchy.

Keywords: Živko Nikolić, hegemonic masculinity, patriarchy, gender performance, feminist film criticism

Kada je *Lepota poroka* (Nikolić 1986) prikazana u Puli 1986. godine, američki časopis *Variety* ocijenio je da se film hvata u koštac s problemima moderne Jugoslavije na način koji će zainteresovati američke gledaoce, iako se radi o produkciji iz socijalističke zemlje (Yung 1986: 15). Zaista, produkcija i prikazivanje ovog filma prkose zapadnim idejama socijalističkog filma i problematizuju pojam cenzure kao inherentne karakteristike svih socijalističkih sistema. U *Lepoti poroka* se prvi put prikazuje seks dvije žene s muškarcem u kontekstu tradicionalnog patrijarhalnog crnogorskog društva, ali ovdje nije riječ samo o tome. Eksplicitne scene u nudističkom kampu nisu toliko neuobičajene same po sebi – posebnu težinu im daje kontrast u odnosu na scene slične tematike na crnogorskom sjeveru, koje su mnogo konzervativnije. S druge strane, iako ne sadrže scene eksplicitnog seksa, scene na sjeveru obiluju ništa manje eksplicitnim patrijarhatom.

Očudenje obije perspektive postignuto je njihovom kombinacijom – u suštini, *Lepota poroka* prikazuje dvije varijante patrijarhalnog crnogorskog društva. Na sjeveru vidimo direktnu surovost i nepravdu društva prema ženama – već u prologu muž ubija ženu zbog preljube, a nakon toga Lukin (Milutin Mima Karadžić) kum Žorž (Petar Božović) stiže iz Ulcinja i posjećuje suprugu (Eva Ras) na sjeveru, od koje ne traži pristanak za seks i kojoj prijeti batinama. Vidimo i bračni par Luku i Jagliku (Mira Furlan) koji prvu bračnu noć provodi tako

što Luka Jagliki prekrije glavu maramom u toku seksualnog čina.

Na jugu su stvari prividno drugačije. Nakon što, na Jaglikino nagovaranje, Luka i Jaglika odlaze kumu u Ulcinj, tamo nalaze da su norme ponašanja različite. U Ulcinju se žene koje sreću slobodnije ponašaju. Luka i Jaglika saznaju da Žorž ima ljubavnicu Kosaru (Dobrića Ćirković), a Luka upoznaje Zvonceta (Borislav Boro Stjepanović), gej muškarca koji mu se udvara. Jaglika počinje da radi u nudističkom kampu koji vodi muškobanjasta i poslovno orijentisana Milada (Mira Banjac) koja je spremna da podvodi i žene i muškarce da bi osigurala posjećenost kampa. Tamo Jaglika upoznaje nudistički par s kojima će na kraju prevariti Luku.

Ono što je u filmu manje vidljivo i uglavnom implicitno jeste način na koji kritika patrijarhata funkcioniše izvan domena muško–ženskih odnosa. Dosadašnja kritika i dominantne interpretacije filma se sukobljavaju oko toga da li je film proizvod ili dijagnoza patrijarhata (kakvim ga, na primjer, smatra Dijana Jelača, v. Jelača 2013). Različitost mišljenja u ovom domenu je karakteristična za jugoslovensku feminističku filmsku kritiku uopšte – za određeni broj autorki, reprezentacija žene je primarni a često i jedini kriterijum vrednovanja patrijarhalne orijentacije filma ili odstupanja od iste (v. Daković i Horton 1996; Iordanova 1996; Jelača 2013). Ovakav pristup ima ishodište u dugom periodu ženske subordinacije na prostorima bivše Jugoslavije, ali i

u zapadnoj tradiciji feminističke filmske kritike koja je dugo na isti način dijagnosticirala i kritikovala patrijarhat (Doane 1991; Kaplan 1993; Mulvey 1989). Međutim, fokus na reprezentaciju žene baca u sjenku problematiku same njene definicije koju je feministička teorija počela dovoditi u pitanje (Butler 1988; Scott 1986), kao i problem nevidljivosti likova koji ne pripadaju ni jednoj strani heteronormativne rodne podjele. Na sličan način, isključivi fokus na reprezentaciju žene u *Lepoti poroka* baca u drugi plan ideološki potencijal LGBTQ likova da funkcionišu kao kritika patrijarhata. Ovdje prvenstveno mislim na šeficu nudističkog kampa Miladu (ali i na Jagliku u domenu njenog odnosa s parom stranih nudista). U filmu, ove dvije LGBTQ perspektive implicitno naglašavaju besmisao i arhaičnost patrijarhalnih normi. U kontekstu kritike rodni hijerarhija u filmu, koja funkcioniše kako na formalnom tako i na narativnom nivou, Milada naglašava performativni aspekt rodno identiteta i pokazuje s jedne strane ukorijenjenost i rasprostranjenost, a s druge proizvoljnost patrijarhalne društvene organizacije. Iako Miladina perspektiva ni u kom trenutku nije dominantna u *Lepoti poroka*, ona je komplementarna i muškoj i ženskoj perspektivi koje se u filmu smjenjuju.

Ovaj esej analizira rodnu dinamiku dominantnih perspektiva i politiku rodne reprezentacije u *Lepoti poroka* iz perspektive hegemonije muškosti koja se u ovom slučaju može opisati kao izrazito patrijarhalna.

U domenu forme, argument ovog rada je da dekonstrukcija patrijarhata u *Lepoti poroka* ne dolazi od isključivog prekidanja s muškom perspektivom, nego od strateškog mijenjanja dominantne perspektive na ključnim mjestima u filmu. Na nivou narativa, ukoliko Nikolić kritikuje rodnu hijerarhiju patrijarhalnih zajednica, postavlja se pitanje na koji način shvata pitanje rodno identiteta. Patrijarhat se najčešće kritikuje zbog opresije žena, ali ne treba zaboraviti opresiju (ili u najboljem slučaju marginalizaciju) onih koji se ne identifikuju ni sa jednom stranom binarne rodne podjele, kao ni onih čiji se seksualni i rodni identiteti ne podudaraju. Sveobuhvatna kritika patrijarhata idealno uključuje ne samo žensku nego i druge marginalizovane perspektive, pa se zbog toga postavlja pitanje da li i na koji način Nikolićeva kritika uključuje druge perspektive osim tradicionalno ženske. U tom smislu, na narativnom planu argument ovog rada je da se dekonstrukcija patrijarhata artikuliše kroz prikaz heteronormativne nuklearne porodice i nametnutih rodni uloga kao društvenih proizvoda, a ne prirodnih kategorija postojanja.

U nastavku eseja detaljnije se objašnjavaju relevantni teorijski modeli u kontekstu formalno-narativne analize *Lepote poroka*. Konkretno, teorijski modeli o kojima će biti riječi vezuju se za feminističke teorije filma, teorije performativnosti roda, istorijsko-feminističke perspektive ideoloških implikacija binarne rodne podjele, kao i za kritike patrijarhalne

hegemone muškosti. Feministička teorija filma pruža osnove za formalnu analizu filma u rodnom ključu. Međutim, treba imati u vidu da, kako i same feminističke teoretičarke filma podvlače (Mulvey 2009; Sassatelli 2011), ove teorijske paradigme polaze od binarne rodne podjele koja ne ostavlja dovoljno mjesta za analizu alternativnih rodnih identiteta. Iz tog razloga, ovaj rad se naslanja i na feminističke radove koji se bave rodom u širem smislu i shvataju rodni identitet kao društveni konstrukt koji ne mora biti binarno definisan.

FILMSKA FORMA I KRITIKA PATRIJARHATA

Povodom završenog projekta digitalizacije filma *Lepota poroka* (Nikolić 1986) u maju 2018, Mira Furlan je u intervjuu za dnevni list *Danas* komentarisala koliko su eksplicitne scene bile novina u jugoslovenskom filmu tog vremena:

Naši domaći režiseri nisu znali što da rade sa glumicama osim da ih skidaju. Tako da to nije bila neka naročita novina. Nisam sigurna da li je itko i primijetio razliku između uobičajenog bezrazložnog, voajerskog, prostačkog, eksploatorskog seksualiziranja žena na našem filmu od Živkovog pokušaja da u ovom filmu progovori iz pozicije žene kao potpunog outsajdera u društvu (Krtinić 2018).

Mira Furlan je u ovom slučaju suprotstavila dvije filmske perspektive koje okvirno možemo posmatrati kao patrijarhalnu i feminističku.¹ Filmska patrijarhalna perspektiva, koju Lora Mulvi (Laura Mulvey) naziva „muškim pogledom“ (“the male gaze”), odražava rodnu dinamiku po kojoj su žene subordinirane muškarcima. Ženski likovi, u ovom slučaju, manje služe narativnom razvoju, a više estetici filma, pa „prisustvo žene [predstavlja] nezostavan element spektakla u narativnom filmu, ali njeno vizuelno prisustvo djeluje protiv razvoja linije priče, i zamrzava tok radnje u trenucima erotske kontemplacije“ (Mulvey 1989: 19). Mulvi koristi psihoanalitičke teorije Frojda i Junga da pokaže da je muški lik nosilac radnje i da njegova perspektiva postaje dominantna perspektiva filma, dok ženski likovi bivaju pozicionirani tako da naglase vizualno zadovoljstvo posmatranja žene, ali u narativnom smislu ženski likovi ne pokreću radnju. U formalnom smislu, holivudski narativni film pozicionira gledaoca kao muškarca u patrijarhalnom sistemu:

Nadaleko nadilazeći akcentiranje žene kao objekta koji se posmatra, film u sam spektakl ugrađuje način na koji žena treba da se posmatra. Koristeći tenziju između filma kao kontrole dimenzije vremena

¹ Treba imati u vidu da binarne podjele poput ove mogu biti redukcioniističke i u nastavku eseja binarna podjela filmske perspektive će biti nijansirana.

(montaža, narativ) i filma kao kontrole dimenzije prostora (daljina u odnosu na kameru, montaže), kinematografski kodovi stvaraju pogled, svijet i objekat, stvarajući tako iluziju po mjeri želje (Mulvey 1989: 19).

Patrijarhalna rodna podjela koja karakteriše način na koji kamera tretira muška i ženska tijela je, po Molvi, vremenom postala pravilo, tako da se čini gotovo neprimjetnom. I. En Keplen (E. Ann Kaplan) zastupa slično gledište i smatra da „znakovi u holivudskom filmu prenose patrijarhalnu ideologiju koja je u osnovi naših društvenih struktura i koja žene konstruiše na vrlo specifične načine – načine koji odražavaju patrijarhalne potrebe, patrijarhalno nesvjesno“ (Kaplan 1993: 24). Patrijarhalna rodna hijerarhija, na primjer, dolazi do izražaja u popularnim Hičkokovim ili Velsovim filmovima u kojima kamera tretira muško tijelo tako da godine, figura i fizičke osobenosti predstavljaju sporedne detalje, a u fokusu su njihove autoritativne perspektive, dok se žensko tijelo fetišizira ili pretvara u misteriju i tajnu koja ostaje muškarcima da je riješi, kao što je to u Velsovim filmovima *noir* žanra poput *Dodira zla* (*Touch of Evil*, 1958).

Argument koji iznosi Molvi ima puno pristalica, ali i kritičara. Sama autorka se u više navrata vraćala argumentu o muškom pogledu i prilagođavala ga (Mulvey 2009; Sassatelli 2011). Za ovu diskusiju važna je zamjerka da argument o muškom pogledu

ne objašnjava na koji način žene gledaju filmove u kojima je dominantna perspektiva muška. Ova zamjerka, međutim, poistovjećuje individue koje gledaju film s pozicijom gledaoca koju film definiše i u odnosu na koju se određuje. Lora Molvi u svom inicijalnom radu o muškom pogledu nije ulazila u individualna iskustva, već se fokusirala na poziciju gledaoca koja se čita iz filma, a ta pozicija je za nju i jedan broj feminističkih teoretičarki filma muška.² Po I. En Keplen, „pogled nije nužno muški (doslovno), ali posjedovati i aktivirati pogled, s obzirom na naš jezik i strukturu nesvjesnog, znači biti u ‘muškom’ položaju. [...] Žene u filmu stoga ne funkcionišu kao označitelji označenog (stvarne žene), kako su pretpostavili sociolozi, već su označitelj i označenost svedeni na znak koji referenta ima u muškoj podsvijesti“ (Kaplan 1993: 30).

Vraćajući se intervjuu Mire Furlan, njena izjava da *Lepota poroka* ne pripada fetišističkom filmskom modelu pravi razliku upravo između filmova koji ženske likove podređuju muškoj (narativno i formalno) i filmova koji takvu praksu zamjenjuju ženskom (i implicitno feminističkom) perspektivom, koju Furlan pripisuje Nikoliću. Ovakvo gledište nije iznijela samo Furlan – Nikolićev tretman patrijarhata pojavljuje se kao tema ranijih analiza (Jelača 2013;

² U kasnijim radovima (vidi Mulvey 2009), Molvi se bavila i problematikom individualne gledateljke koja je za sada manje relevantna.

Jelušić i Jelušić 2006). Međutim, do sada nisu bili razmatrani formalni principi Nikolićeve kritike patrijarhalne perspektive kao ni njihove šire ideološke implikacije. Naime, iako je jasno da film kritikuje dvije crnogorske varijacije patrijarhalnog modela na nivou narativa, odstupanje od muškog pogleda podrazumijeva kako narativno pozicioniranje žene kao nositeljke radnje tako i formalnu deseksualizaciju ženskog tijela. Prekidanje muškog pogleda u formalnom smislu se najčešće pripisuje filmovima koji eksperimentišu s perspektivom, razbijajući vezu između gledalačke pozicije i muškog junaka (i gledalačke pozicije i ženskog lika) i rušeći na taj način iluziju da je ženski lik ponuđen na uživanje (Mulvey 1999: 842–844).

S obzirom na to da *Lepota poroka* ne eksperimentiše s autorefleksivnom perspektivom, postavlja se pitanje da li i na koji način ovaj film odstupa od patrijarhalnog modela muškog pogleda i formalne objektivizacije žene. Teza ovog eseja je da *Lepota poroka* postiže distancu od muške perspektive mijenjanjem dominantnih perspektiva u toku filma. Prolog, na primjer, pripada tradiciji muškog pogleda, dok su kadrovi nakon njega (prije nego što vidimo Žoržov dolazak u selo) prikazani iz Jaglikine perspektive. Konkretno, prva scena prikazuje muškarca koji se s namirnicama vraća kući na planinu i definiše tačku gledišta u ovom segmentu kao muškarčevu. Iz njegove perspektive zatim vidimo da mu se supruga ne odaziva i ne izlazi iz porodične kuće kad je on

zove i onda vidimo drugog muškarca kako bježi. Kao i suprug, gledalac iz ovoga može da zaključi da je žena bila s drugim muškarcem, što ona na kraju i priznaje u kadru koji je prikazuje iz perspektive supruga. Vidimo zatim nju kako peče veknu hljeba i uzima čekić. Njih dvoje, zatim, napuštaju kuću i praćeni pogledima komšija penju se na planinu, dok žena nariče o svojoj krivici. Kada se popnu, ona stavi hleb na glavu i kaže mu: „Neka ti je prost moj život, ne ubijaš me ti, već tvoj hleb kojeg nisam vrijedna.“ On je zatim ubija jednim udarcem čekića, te u završnim kadrovima vidimo muža u krupnom planu kako puši i podiže čekić, a onda i nju kako iz krupnog plana nestaje padom na zemlju.

U ovoj sekvenci je lako primijetiti da je većina kadrova snimljena iz perspektive muškarca, dok ni jedan kadar nije snimljen iz perspektive žene. On je prikazan kao smiren, a ona uzdrmana. Prvi kadar u kojem vidimo suprugu prikazuje je poluobučenu i razbarušenu. Lice muškarca se više puta vidi u krupnom planu, a lice žene ne. Znajući da prikazivanje lica u krupnom planu obično ide ka tome da se lik čije se lice prikazuje i tačka gledišta tog lika učine bližim gledaocu, ovakva dinamika kadrova sugerise da je muški lik taj u čiju su poziciju gledaoci pozvani da uđu. U krupnom planu se pojavljuje ženin prsten, ali, u tom slučaju, akcenat je na bračnoj simbolici prstena prije nego na ženi, te prikaz prstena ne odudara od konstrukcije muške perspektive kao dominantne. Kada je riječ o tome koji lik pokreće

radnju u ovoj sekvenci, važno je da, iako je žena ta koja snosi posljedice, film ne pojašnjava da li je ona u odnos s drugim muškarcem ušla svojevrijedno. Na sličan način je prikazano i kažnjavanje – iako ona snosi kaznu, muškarac pokreće radnju, prvo otkrivanjem prevare, a zatim izlaskom iz kuće i odlaskom na planinu gdje se dešava ubistvo. Drugim riječima, kroz izbor kadrova i nedostatak informacija o ženi, prolog kodira poziciju gledaoca kao patrijarhalno mušku. Interesantno je da je za kritiku koja je Nikolića krivila za mizoginiju prolog predstavljao jednu od ključnih ilustracija, što se može objasniti upravo formalnim karakteristikama ove sekvence. Kritika je, međutim, prolog nalazila neprijatnim i upravo je taj osjećaj neprijatnosti važan zato što sugerise da je gledalačka pozicija, koju sekvenca konstruiše, u raskoraku s ideološkim orijentiranjem filma u cjelini.

Prvi kadar nakon prologa prikazuje pejzaž crnogorskih planina u totalu (slika 1), nakon čega vidimo Jaglikino lice u krupnom planu (slika 2). Veza između ova dva kadra uspostavlja se sličnošću boja pejzaža i boje Jaglikinih očiju. Ovim se također implicira Jaglikina želja za time da vidi širi svijet od njenog sela. Čekajući kuma u dominantno muškom društvu, Jaglika izgleda mentalno i fizički izolovano, međutim gledalačka pozicija se u ovom slučaju izjednačava s Jaglikinom time što je njeno lice prvo koje vidimo u svadbenim scenama, i to u krupnom planu (kao što je muškarac prikazivan u prologu), a to je postignuto time što su svatovi prvo prikazani

iz njene tačke gledišta kao i promjenom logike montaže. Konkretno, dok se u prologu kadrovi smjenjuju u skladu s pravilima kontinuirane montaže, kadar u kome prvi put vidimo Jaglika povezan je s pejzažom na vizuelnom nivou koji implicira da pejzaž simbolizuje nešto o Jagliki – dakle ovdje se radi o asocijativnoj vezi između kadrova. Jaglikinu perspektivu zamjenjuje svevideća perspektiva, a promjenu najavljuje kadar crkve u polutotalu iz tačke gledišta koja ne može biti Jaglikina. Na ovaj način, kadrovi Luke i kuma Žorža nisu obojeni Jaglikinom perspektivom (ona ih, uostalom, tada još ne zna dovoljno).

Promjene dominantne perspektive u *Lepoti poroka* omogućavaju da se shvati Jaglikina problematika i uopšte problematika žena na sjeveru. Bez muške perspektive u prologu, poetika kadrova u kojima prvi put vidimo Jaglika imala bi primjese klišeja i slatunjavosti. Međutim, ovakvi kadrovi, viđeni nakon prikaza ubistva žene, dobijaju na važnosti i postaju opravdani jer reflektuju obim problematike patrijarhata na sjeveru. Nakon što vidimo na koji način je žena ubijena zbog prevare, Jaglikina zamišljenost i pogled u daljinu djeluju opravdano zabrinuto, a tuga i želja za boljim životom se transformišu iz naivnog sanjarenja u instinkt za samoodržanjem, što ne bi bio slučaj bez prologa. Promjene dominantne perspektive također pozicioniraju Jaglikinu perspektivu kao kredibilnu i autoritativnu – na primjer, prelaz na svevideću perspektivu kada se uvode Luka i kum

Žorž (ali ne kada su u pitanju svatovi koje Jaglika može da vidi) sugerije da se Jaglikina perspektiva koristi samo u slučajevima gdje njen lik ima dovoljno informacija da o nečemu sudi. Ovakav postupak se vidi i u sceni gdje Luka i Jaglika prvi put imaju seks, ali i u sceni gdje par stranih turista Jagliku izvode голу iz žbunja. S obzirom na to da se radi o za nju do tada nepoznatim iskustvima, perspektiva se prebacuje na svevideću, iako to nije bio slučaj u scenama sličnog tipa, recimo kada par stranaca jaše konje. U tom slučaju, oni su prikazani iz Jaglikine perspektive, uz korišćenje sličnog poetskog stila koji susrijećemo još na početku filma.

Međutim, scene u kojima je prvi put prikazana gola Jaglika mogu se čitati kao momenti vraćanja muškoj perspektivi. Iako vidimo i golog muškarca, Jaglikino tijelo je fokus scene i statična kamera se fokusira na nju (sa strancima u drugom planu), s tim što se ničim ne sugerije svijest o problematici prikazivanja golog ženskog tijela u kontekstu eksploatacije koju je ono doživjelo kroz filmsku tradiciju. Prikazivanjem gole Jaglike sugerije se da vrhunac poznavanja ovog lika predstavlja poznavanje njenog golog tijela. Iako Furlan opravdano smatra da se Nikolićev prikaz gole žene razlikuje od eksploatorskih prikaza većine jugoslovenskih režisera tog vremena, to i dalje ne znači da je prikazivanje golog ženskog tijela u skladu s ciljem postizanja rodne ravnopravnosti jer predstavlja nastavak prakse koja do tada nije potvrđena korisnom za žene i njihova

prava. Pogotovo ako uzmemo u obzir da je Nikolić morao biti upoznat s načinom na koji su se ženska tijela prikazivala u jugoslovenskom filmu i ako prihvatimo da njegova investicija u perspektivu žene sugerije želju da se ovakva tradicija promijeni, onda dolazimo do toga da je Nikolićeva namjera bila da problematizuje način prikazivanja žene tako što će on sâm primjerom pokazati kako bi se to moglo postići. Žena ovdje postaje način da se iskaže muška rediteljska vizija, pri tom zaboravljajući da se time ne samo reprodukuje problematična praksa nego se izbjegava i autorefleksija.

Za razliku od Jaglikine, Lukina perspektiva je praktično nevidljiva do pred kraj filma. Čak su i scene u kojima on nalazi kuma Žorža s Kosarom postavljene tako da je Luka, odnosno njegova naivnost, fokus scene. S obzirom na to da je veza između Kosare i Žorža dobro poznata publici, akcenat je upravo na Luki i njegovoj reakciji. Drugim riječima, Lukin karakter, zasnovan na patrijarhalnim vrijednostima i tradicionalnom moralu, u filmu je tretiran na način koji ima sličnosti s načinom na koji kamera obično tretira ženu. Scene u kojima se Luka okreće za sobom, u čudu zbog nečeg neočekivanog što mu se u gradu desilo, njegovo postiđeno i šokirano lice kada vidi Žorža i Kosaru, kao i njegov naivni osmijeh u trenutku kada ga Žorž „nudi“ Zvoncetu u zamjenu za djevojke koje bi radile u nudističkom kampu, predstavljaju predmet šale i u odnosu na gledalačku perspektivu, pozicionirane

su kao momenti komedije zabune koji ilustruju nekompatibilnost tradicionalnog patrijarhata sa savremenim društvenim normama. Za publiku se pretpostavlja da ponašanje poput Lukinog prepozna je i osuđuje kao pogrešno. Međutim, ovakvo viđenje patrijarhata previđa njegovu ukorijenjenost i implicitno prisustvo čak i u aspektima društvenog i ličnog djelovanja koji, na prvi pogled, ne izgledaju problematično. Takođe, stavljanje Luke u pasivni položaj koji je tradicionalno uglavnom bio rezervisan za žene, iako kritikuje patrijarhalne norme, u isto vrijeme baca u drugi plan manje vidljive, ali svakako rasprostranjene forme patrijarhata, tako da one u kontekstu onoga što vidimo u filmu jedva da se i mogu registrovati kao opresivne.

Dok u filmu *Luka* zauzima autoritativan stav prema Jagliki, on je zauzvrat prikazan na način koji se kosi s normama reprezentacije muževnosti u patrijarhalnom kontekstu. Narativno, zbog Žoržovih mahinacija se dovode u pitanje Lukina heteroseksualnost, a njegova zbunjenost i neprijatnost u društvu se čitaju kao homoseksualnost. Kada se Zvonce i Luka prvi put sretnu u kafani, Zvonce se Luki udvara vrlo otvoreno, a smijeh prisutnih dodatno dovodi u pitanje Lukin identitet. Nakon što Luka krene kući, Zvonce krene za njim i vidimo ih na željezničkoj stanici – ovog puta u kadrovima se smjenjuju svevideća i Zvoncetova perspektiva. Odluka da se u sceni praćenja prvo prikaže Luka u krupnom planu iz Zvoncestove perspektive (slika 3),

pa tek onda Zvonce u kadru reakcije (slika 4), daje Zvoncecu privilegovanu poziciju onoga koji prati i posmatra, dok je Luka taj koji je posmatran. Zvoncetova seksualna orijentacija je sugerisana stilom oblačenja i korišćenjem šminke, pa kadar u kome ga vidimo kako posmatra Luku takođe predstavlja izazov patrijarhatu, koji subordinira i žene i muškarce koji se ne uklapaju u dominantne modele muževnosti.

HEGEMONA MUŠKOST U *LEPOTI POROKA*

Sjever i jug u *Lepoti poroka* karakterišu dvije verzije društvene organizacije koju Revin Konel (Raewyn Connell) opisuje kao hegemonu mužkost (2005). Po njoj, hegemonu mužkost uključuje sve modele ponašanja koji omogućavaju dominaciju muškaraca i normativna je u smislu da predstavlja model muškog ponašanja i identifikacije koje društvo valorizuje (Connell 2005: 382). Hegemonu mužkost se ne odnosi samo na to koliko se određena ponašanja ponavljaju, nego (primarno) na to koliko ih društvo valorizuje. Mužkost nije fiksno ugrađena u tijelo ili osobine ličnosti pojedinaca, nego predstavlja modele ponašanja koji se ostvaruju u društvenom djelovanju i koji se, prema tome, mogu razlikovati u skladu s društvenim okruženjem. Za muškarce koji uživaju blagodeti patrijarhata, a ne ispunjavaju

model hegemonije muškosti, Konel smatra da pokazuju podređenu muškost i da hegemonija naročito djeluje u odnosu na njih i heteroseksualne žene (Connell 2005: 382). Polazeći od ovog gledišta, Džon Toš (John Tosh) ističe da bez obzira na njihove domete rodna i feministička teorija različitošću svojih perspektiva doprinose zaboravljanju činjenice da hegemonija muškost ne subordinira samo ženu nego i gej muškarca i ona ne demonizuje samo ženu koja se nije udala nego i muškarca koji ne zarađuje za porodicu (Tosh 2004: 204). Iz ove perspektive, patrijarhat je jedna (veoma česta) varijacija hegemonije muškosti. Ono što fokus na hegemoniju muškost donosi jeste perspektiva šira od one koju daje patrijarhat – hegemonija muškost je istorijski situirana i ne izjednačava sve muškarce s opresorima. Na taj način, ona omogućava analizu sistemske diskriminacije identiteta koji nisu hegemoni, odnosno identiteta koji uključuju, ali nisu ograničeni na ženski.

Sjever i jug u filmu predstavljaju dva naizgled različita, a u suštini dosta slična društvena modela: dok je na sjeveru patrijarhat rigidan i rodna hijerarhija u svakom trenutku jasna, na jugu patrijarhat poprima liberalne primjese. Na primjer, seksualni odnos Žorža i Kosare i odnos Žorža s njegovom suprugom se razlikuju u pogledu rasporeda moći i mogućnosti žene da odbije seks. Međutim, zajedničko im je to da je muškarac onaj koji seks inicira kao i implicitno shvatanje povezanosti seksa i muške percepcije sopstvene moći. Drugim riječima,

u oba slučaja hegemonija muškost podrazumijeva seksualnu potenciju koja u isto vrijeme signalizira i moć muškarca u širem smislu. Povezanost ova dva koncepta (seksualne potencije i moći u širem smislu) subordinira žensku seksualnost, tako da je ona relevantna samo ukoliko ističe moć muške. Kako Linda Vilijams (Linda Williams) objašnjava, žensko seksualno zadovoljstvo je na filmu nemoguće pokazati kao neupitno autentično na način na koji je to moguće kad je u pitanju muško seksualno zadovoljstvo (Williams 1989). Zbog toga se žensko zadovoljstvo fetišizira i dovodi u situacije u kojima izraz zadovoljstva daje utisak autentičnosti. U slučaju Žoržove žene, njena seksualna želja nije relevantna jer se muška potencija čita iz postojanja više djece, a u patrijarhalnom poretku ženska seksualna želja u bračnom kontekstu se ne postavlja kao pitanje. Žorž potvrđuje da supruga nije relevantna u signaliziranju muške potencije kada kaže Luki da on svojoj supruzi ne prilazi jer „to bi bilo kao da prilazim bratu od tetke“. U slučaju Kosare, Žoržova pozicija je manje jasna i njeno seksualno uživanje je zbog toga direktno proporcionalno Žoržovoj želji da demonstrira moć i potenciju. Kosara u ovom slučaju funkcioniše kao garancija da Žorž objedinjava standarde hegemonije muškosti. Za Žorža ona označava ne nju samu nego elemente Žoržove samopercepcije. Za razliku od filmova koji takav tretman žene prevode u filmski jezik, Nikolić ga ovdje ogoljava, čineći Žoržovu narcisoidnost temom osude.

Kada se pobroje slobode koje karakterišu ponašanje žena na jugu, postaje jasno da iza njih uvijek stoji muški interes. Na primjer, Žorž toleriše Kosarin podsmješljivi ton kad mu ona kaže da je nije briga kako on voli da provodi jutro, zato što računa na nju da radi u nudističkom kampu i od čega ima direktnu finansijsku dobit, jer je za kamp teško naći radnice. Žorž dobija od Kosare upravo ono što mu je potrebno – vanbračnu aferu i poslovnu sigurnost – dok ona ne dobija ni izdaleka toliko, nego gubi radom u kampu gdje je muž na kraju nalazi i saznaje čime se bavi. Za Kosaru ovo znači da možda neće moći da se vrati porodici, dok će Žorža njegova čekati na sjeveru. Na jugu, baš kao i na sjeveru, društvo je organizovano tako da od njega koristi imaju primarno heteronormativni muškarci, samo što je na jugu ta rodna hijerarhija manje vidljiva zbog sloboda koje ženama signaliziraju veću samosvojnost, dok u stvari i dalje služe održanju patrijarhalnog sistema.

Međutim, koncept hegemonije muškosti nam omogućava i da sagledamo veličinu i pravac društvenih promjena u *Lepoti poroka*. U filmu se hegemonija muškosti definiše kroz patrijarhalne vrijednosti koje na suptilan način dekonstruiše lik Milade (Mira Banjac), šefice nudističkog kampa (slika 5). Njen performans roda, u smislu u kojem ga definiše Džudit Batler (Judith Butler) (1988), najviše odudara od tradicionalne rodne uloge žene. Mira Banjac se govoreći o ovoj ulozi sjeća da ju je bilo pomalo strah jer je Miladu zamišljala kao krupniju Crnogorku.

Međutim, u toku priprema za ulogu strah je brzo nestao: „Njemu [režiseru Živku Nikoliću] je trebao glumac koji će to da izvuče, ofarbao me u crnog gavrana, ošišao me, nit sam bila žensko nit sam muško“ (Banjac 2018). Milada u *Lepoti poroka* objedinjava u isto vrijeme samu tradiciju (time što teži da izgleda muževno) i protivljenje njoj (zato što izgledom ne odaje utisak ni stereotipne žene ni muškarca). Drugim riječima, lik Milade primjerom pokazuje da ponašanje koje karakteriše muškarce i kroz koje se muški rodni identitet iskazuje ne predstavlja izraz rodnog identiteta koji se rođenjem dobija, nego da se taj identitet tokom života uspostavlja ponašanjem koje retroaktivno pozicionira rodni identitet kao datost. U okviru kritike hegemonije muškosti u *Lepoti poroka*, Milada očuđava uobičajene načine tretiranja i shvatanja roda i rodnih identiteta, iako u isto vrijeme njeno ponašanje prema radnicama u kampu doprinosi reprodukciji sistema koji subordinira žene.

Zbog odstupanja od tradicionalnog rodnog identiteta žene, Miladina postignuća odaju utisak da je njen uspjeh djelimično posljedica sposobnosti da se otcijepi od ženskog identiteta i dokaže muškarcima da „zaslužuje mjesto za stolom“. Međutim, ovo ne znači da je Milada, zbog načina na koji otjelotvoruje svoj rodni identitet, politički progresivna snaga u filmu. Prije bi se moglo reći da ona primjenjuje patrijarhalnu perspektivu u svemu osim u pogledu na samu sebe. Milada tretira radnice u kampu kao

sredstva za sticanje novca – procjenjujući njihov fizički izgled, nudeći ih bogatim gostima (kao kada nudi Jagliku Grku) i izrabljujući ih fizičkim radom. Ipak, argument ovog eseja nije da je Milada feministički lik, već da rodni identitet tog lika funkcionira kao element dekonstrukcije patrijarhata. Nečije lično opredjeljenje ili pripadanje manjinskom identitetu ne povlači nužno za sobom politički progresivizam. Miladini postupci u filmu pokazuju mogućnost da članovi marginalizovanih grupa učestvuju u nastavljanju sistemske nepravde i sistema hegemonije muškosti kroz koji se te nepravde materijalizuju.

Slično Miladi, gej krojač Zvonce pomaže reprodukciji postojeće hegemonije muškosti: ulazeći u dogovor sa Žoržom, Zvonce dovodi svoje radnice u poziciju da moraju da rade u nudističkom kampu (bez obzira na to da li one to žele). U ovom slučaju, razlog je to što mu Žorž obećava da može biti s Lukom, tako da gej seksualna želja funkcionira kao motivacija za eksploataciju radnica i izgovor za pokušaj iniciranja veze s Lukom. Iako Milada i Zvonce na sličan način doprinose održanju postojeće društvene situacije, na ideološkom planu Zvonce funkcionira drugačije od Milade. Dok njena pojava očuđava patrijarhalne norme, Zvonce je prikazan kao stereotipni gej muškarac. On objedinjava popularne ideje i stereotipe o izgledu i ponašanju homoseksualaca svog vremena, počevši od nadimka, šminke, manira i načina govora do toga da se nalazi u urbanoj sredini (ne bismo ga mogli zamisliti na selu). U isto vrijeme,

zbog svojih postupaka funkcionira kao referenca na percepciju homoseksualnosti kao nemoralne i devijantne – percepciju koja referira na sposobnost homoseksualaca da prođu kao hetero orijentisani, što podrazumijeva sposobnost prevare. Drugim riječima, opštedruštveno neprihvatanje homoseksualnosti i dominantne percepcije o toj orijentaciji čine Zvonceovo ponašanje prema radnicama narativno motivisanim i obratno – njegovo ponašanje potvrđuje dominantne percepcije. Ako izuzmemo godine, njegov portret je u skladu s dominantnim tendencijama filmske reprezentacije homoseksualnih likova kako u zapadnom (Dyer 2002) tako i u socijalističkom filmu (Jovanović 2012). Na primjer, Ričard Dajer (Richard Dyer) opisuje tendenciju vezivanja gej muškaraca za urbane sredine (Dyer 2002: 110), dok Nebojša Jovanović pokazuje vezu između homoseksualnosti i kršenja pravila i zakona u jugoslovenskom filmu (Jovanović 2012: 225). Međutim, Zvonceove godine su takođe važne, iako nisu toliko česte u filmskim reprezentacijama gej muškaraca. Kako Dajer primjećuje, mladi gej muškarci svojom mladošću ostavljaju mogućnost da je gej izbor prolazna faza i samim tim funkcionira u isto vrijeme kao problematične figure koje potvrđuju da će doći do povratka tradiciji (Dyer 2002: 131–132). Za razliku od njih, stariji gej muškarci čije se ponašanje odlikuje manirima koji karakterišu stereotipne reprezentacije gej populacije sugerišu stagnaciju i odsustvo mogućnosti promjene. Stariji

gej muškarac svojim godinama sugerirše da biti gej nije prolazna faza, dok njegovo korišćenje stereotipa signalizira komfor u ličnom identitetu, a upravo komfor sugerirše nemogućnost povratka pređašnjim društvenim normama. Prikaz Zvonceta predstavlja prijetnju patrijarhatu upravo zbog komfora koji karakterirše njegov društveni život. Implicirajući stagnaciju, njegov lik kao starijeg gej muškarca sugerirše nemogućnost vraćanja tradicionalnom patrijarhatu kojeg se Luka drži.

U skladu s tradicijom Nove praške škole kojoj Živko Nikolić pripada stilski i ideološki, *Lepota poroka* koristi kontrast između urbanih i ruralnih sredina da bi kroz njega adresirao pitanja patrijarhata i moderniteta, odnosno njihove koegzistencije. Dina Jordanova (Dina Iordanova) dijeli istočnoevropske filmove koji se bave selom i gradom na dva tipa: prvi uključuje filmove (uglavnom stvarani prije osamdesetih) u kojima (prvenstveno mladi) ljudi bježe iz sela u grad, dok drugi tip postaje popularan u devedesetim i uglavnom se fokusira na odlazak iz grada i traženje duševnog mira na selu (Iordanova 2003: 104). *Lepota poroka* ne pripada nijednoj od ove dvije kategorije jer prikazuje odlazak, ali i povratak u selo, i u isto vrijeme nemogućnost pripadanja u oba ova konteksta. Iako na vizuelnom planu film prikazuje selo kao idilično mjesto (što implicira autentičnost), a grad kao mjesto otuđenja, činjenica da se Luka i Jaglika ne pronalaze na kraju ni u Ulcinju ni u Međedi dekonstruirše stereotipnu

binarnu opoziciju između sela i grada. Drugim riječima, njihovo neuklapanje otkriva ideološku i političku pozadinu prikazivanja sela i grada, koja ne mora imati mnogo veze s njihovom svakodnevnom problematikom. Ukoliko selo i grad u *Lepoti poroka* shvatimo na ovaj način, dakle kao kritiku stereotipa u okviru binarne opozicije ruralno/urbano, onda je moguće i lik Zvonceta posmatrati kao kritiku stereotipa gej muškarca. Takvom interpretacijom bi se izbjegla problematika vezivanja homoseksualne želje za manjak morala i karakterne nedostatke, što lik Zvonceta implicira svojim ponašanjem prema radnicama. U prilog ovoj interpretaciji svedoči stil prikazivanja Zvonceta dok prati Luku, konkretno kadar Zvoncetovog lica u krupnom kadru u kojem su prenaplašeni markeri gej identiteta, kao na primjer treptanje i gestikulacija. Ovakva interpretacija, međutim, vrlo je bliska *camp* estetici, koja nije prisutna na drugim mjestima u filmu.

Kod Zvonceta je seksualni identitet stereotipan i prenaplašen i ilustruje tendenciju koja se primiče shvatanju roda kao kategorije konstituisane kroz rodni performans. Slično je i s Miladom, i u širem smislu, njeno strateško preuzimanje muških modela ponašanja je ilustracija promjene načina na koji društvo vidi ulogu fizičkog izgleda u medijaciji ljudskih odnosa. Konkretno, Miladin performans roda koji nije ni stereotipno muški ni ženski pokazuje veću društvenu toleranciju prema shvatanju tijela i fizičkog izgleda kao načina komuniciranja

individualnosti. Ovakvo shvatanje se, naravno, kosi s načinom na koji se tijelo i fizički izgled tretiraju na sjeveru gdje, silom prilika, moraju funkcionisati primarno kao sredstva za preživljavanje prije nego za zadovoljstvo i lično ispunjenje. U oba slučaja je i dalje riječ o patrijarhalnim sistemima i hegemonij muškosti, ali na jugu hegemon muškost se razlikuje u smislu shvatanja i prihvatanja tijela kao komunikativnog sredstva i prostora na kojem se identitet konstruiše. Naravno, opet je riječ o promjeni silom prilika, koja se na jugu dešava usljed prilagođavanja lokalnih normi turističkom kontekstu, ali sama mogućnost promjene u smislu problematizacije društvenih uloga svjedoči o tome da patrijarhalne norme nisu jedino moguće rješenje sistematizacije socijalnih odnosa. Ključno je to da njen lik pokazuje da su norme ponašanja u sjevernoj i južnoj verziji patrijarhata društveno uslovljene, kao i rodni identiteti koji iz njih proizilaze. Na ovaj način, lik Milade posredno dovodi u pitanje patrijarhalnu rodnu hijerarhiju, iako na narativnom planu Milada učestvuje u reprodukciji postojećih odnosa.

INTERPRETATIVNI POTENCIJAL *LEPOTE POROKA*

Interesantno je da u filmu koji se fokusira na patrijarhalno društvo ni jedan brak nije uspješan ni funkcionalan, a ne vidimo ni da su zasnovani na

ljubavi. Kada Luki objašnjava kakve ljude sreće u nudističkom kampu i kakav je par čije sobe sprema, Jaglika ističe da se oni puno vole i paze „kao da nisu u braku“. Jaglika, naravno, ne zna da li su oni u braku, ali pretpostavlja, zato što je za nju, kao i Luku, brak jedini način da muškarac i žena budu zajedno. U isto vrijeme, brak je jedini način da se u Lukinoj percepciji legitimiše posjeta nudističkom kampu. Iz ovoga možemo zaključiti da posjeta nudističkom kampu nije sama po sebi problem, ali jeste problem ukoliko signalizira odstupanje od društvenih očekivanja u širem smislu (što u ovom slučaju sugerira vanbračna zajednica ili nemanje partnera). Brak je u filmu, dakle, konvencija koja garantuje sposobnost društvene integracije, ali u formi u kakvoj ga vidimo u filmu, on nije djelotvoran.

Dok su Luki pravila patrijarhalnog života dovoljna i uglavnom odgovarajuća, Jaglika upoznavanjem stranog para počinje da naslućuje proizvoljnost svoje društvene uloge, kao i novu sferu ličnog zadovoljstva od kojeg je dijeli njena društvena pozicija. Činjenica da se njoj oni oboje dopadaju takođe sugerise da je Jaglikina dotadašnja heteroseksualnost možda bila društveno uslovljena, a ne motivisana njenom stvarnom željom. Međutim, Jaglika se u tom novom odnosu prema paru ponaša slično kao i prema mužu do tada – prihvatajući modele ponašanja koji joj se nude. Drugim riječima, Jaglika Luku zamjenjuje parom koji zaista izgleda da joj više odgovara, ali i dalje ne predstavlja izraz Jaglikine individualnosti.

Ideja da kroz odnos s parom Jaglika emancipuje svoju seksualnost je primamljiva zato što je Jaglikina perspektiva dominantna u filmu i samim tim određuje horizont očekivanja. Međutim, prihvatanje ove perspektive bi podrazumijevalo da u filmu koji kritikuje patrijarhat time što ženu stavlja u centar priče tu istu ženu seksualno emancipuje dvoje stranaca sa zapada što skoro potpuno dovodi u pitanje razvitak Jaglikine individualnosti. (Ovakva interpretacija takođe pokreće pitanje dinamike istoka i zapada koja, u slučaju da Jagliku par emancipuje, postaje problematično stereotipna.)

Treba uzeti u obzir i Jaglikino ponašanje nakon seksa s parom. Konkretno, vidimo je kako dolazi u njihov apartman i ulazi bez kucanja. Tamo nalazi drugi par, što je šokira. Iz toga se vidi koliko je Jaglika bila investirana u to što se desilo s parom, kao i to da su u tom iskustvu oni bili ti koji su nametnuli pravila ponašanja i okvire željenog. Nakon njihovog odlaska Jaglika ne uživa u tome što je pronašla način da iskaže svoju seksualnost, nego se opet vezuje za tradicionalne društvene norme i moli muža da se vrati u selo, gdje su one jasne. Po povratku, ona Luki priznaje prevaru, ali se postavlja pitanje šta bi se desilo da stranci nisu otišli bez pozdrava – da li bi Jaglika i u tom slučaju priznala preljubu s obzirom na to da ju je krila dok je par bio u kampu i bilo je šanse da ih posmatra i bude s njima.

Luka i Jaglika isprva prolaze kroz isti ritual kroz koji je prošao par u prologu, međutim, umjesto

da ubije nju, Luka ubija sebe. Kao i scena seksa utroje, i ova scena nudi naizgled logično i (koliko je to moguće) zadovoljavajuće rješenje – žena je kroz seksualno buđenje odbacila patrijarhalne okove, a muž se ubio i time metaforički potvrdio njenu novonastalu individualnost, ili se ubio iz ljubavi koju je počeo da osjeća upravo u trenutku kad mu je ona izmakla, ali je ipak zbog te ljubavi odlučio da žrtvuje sopstveni život. Međutim, ova interpretacija previđa da je Luka samoubistvom ostavio Jagliku u praktično beznadežnoj situaciji. Treba samo zamisliti šta se dešava nakon što ona čuje hitac i zagrlji hljeb – vraća se u kuću toliko malu da je potpuno jasno da su kćerka i otac bili svjedoci samoubistva. Ona nadalje treba da se izbori s njihovim traumama i s osudom zbog onoga što je uradila a što je Luku dovelo do samoubistva. Sve se ovo dešava u kontekstu bezizlaznog siromaštva (jer su se Luka i Jaglika vratili u Međeđe bez velike zarade zato što je Žorž potraživao novac od Luke) i javne sramote od koje Jaglika nema gdje da pobjegne. Ako je suditi po prologu, cijelo selo zna šta je ona uradila, tako da će je osuda sela pratiti kako zbog tog čina tako i zbog Lukinog samoubistva. Za to vrijeme, Luku će pamtiti kao humanog čovjeka kome je učinjena nepravda, a niko neće znati da Jaglika možda nikad nije ni htjela da bude s njim. Za Jagliku bi stvari bile mnogo jednostavnije da ju je Luka ubio nakon što se sa svima pozdravila i raščistila račune. Iako ne možemo tvrditi da bi

ona izabrala smrt umjesto života u kakvom je ostavljena, ne može se poreći da ju je Luka ostavio u situaciji daleko težoj nego što je bila prije nego što su otišli u Ulcinj.

Interpretativne mogućnosti koje film nudi po pitanju Jaglikinog seksa sa stranim parom i Lukinim samoubistvom su posebno interesantne kao dio ukupne kritike patrijarhata u filmu. Naime, film na ta dva mjesta nudi stereotipne, skoro melodramske obrte koji ne samo da ne prkose nego doprinose jačanju patrijarhalne svijesti. Ideja da u slučaju seksa s parom, kao po nekoj poetskoj pravdi, Jaglika dolazi do seksualnog prosvćenja implicira da je seksualno prosvćenje nešto što ženi može biti dato (umjesto da je nešto do čega žena sama dolazi). Nedostatak žene kao nositeljke radnje ovdje se prećutno podrazumijeva, čime se eliminiše potreba da se o tom nedostatku govori i da se on uopšte smatra nedostatkom. U drugom slučaju, pretpostavka Lukine ljubavi ili žrtve ugrađuje u ovog junaka pretpostavke za koje ostatak filma ne daje više osnova nego za neke drugačije interpretacije. Luka većinom ne pokazuje ljubav prema Jagliki i počinje da pokazuje brigu kad vidi da joj nije dobro. U ovom slučaju, jednako je ili manje vjerovatno da je u pitanju iznenadna ljubav prema ženi. Treba se samo sjetiti da se Luka saglašava s kumom kada on kaže da je žena društveno biće, što znači da društvo može s njom da radi šta hoće. Lukino samoubistvo zaista ne može biti sa sigurnošću objašnjeno. Međutim, interpretirati

ga kao ljubavni čin *Lepoti poroka* oduzima kritički potencijal da problematizuje patrijarhat time što heteronormativnu zajednicu na kraju metaforički iskupljuje kroz žrtvu muškarca. Alternativna interpretacija je da je patrijarhat u filmu sveprožimajući i da od njega Jaglika ne može pobjeći putem ličnog seksualnog prosvjetljenja. Kontekst u kojem je morala odrasti i način života koji je vodila nisu je stavili u poziciju da se osamostali, nego samo da počne da naslućuje šta gubi svojim tipom života. Patrijarhat u svakom slučaju nastavlja da je guši, baš kao i sve druge parove i samce u filmu. Međutim, kroz ova dva obrta film dekonstruiše i naglašava patrijarhalne i heteronormativne vrijednosti stereotipnih narativnih razrješenja.

ZAKLJUČAK

Polazeći od feminističke teorije koja se bavi identifikacijom patrijarhalnih motiva i narativnih struktura u filmu, ovaj esej se fokusirao na dinamiku rodne reprezentacije u filmu *Lepota poroka*, koji je režirao crnogorski reditelj Živko Nikolić. Ukoliko prihvatimo da je kritika patrijarhalnog društvenog poretka jedna od centralnih Nikolićevih tema, nameće se pitanje kako ta kritika funkcioniše. U prethodnom odjeljku mehanizam te kritike je podijeljen na narativni i formalni. U formalnom smislu, analizom individualnih kadrova i montaže dolazi se do zaključka da *Lepota*

poroka zaista odstupa od tradicije reprodukcija u vidu filmskog stila i kodova ženske pozicije u okviru patrijarhalnog društva. Odstupanje od patrijarhalne perspektive je takođe evidentno u načinu na koji se prikazuje Luka, odnosno u načinu na koji se na nivou forme dovodi u pitanje autoritet koji bi mu pripadao po patrijarhalnim normama. Odstupanje od perspektive definisane patrijarhatom ipak nije potpuno s obzirom na to da se način prikazivanja Jaglikinog golog tijela ne razlikuje bitno (u formalnom smislu) od prikaza ženskog golog tijela u filmovima koji ne problematizuju patrijarhalne norme. Problematično je i to što film ni na koji način ne referira na problematičnu tradiciju prikazivanja golog ženskog tijela, što otežava mogućnost da se prikaz Jaglike shvati kao kritika ove tradicije.

Na nivou narativa, dva LGBTQ lika, Zvonce i Milada, na različite načine dovode patrijarhat u pitanje. Milada svojim rodnim performansom, koji je ne svrstava potpuno ni među muškarce ni među žene (u tradicionalnom smislu), očuđuje način na koji se rod shvata u patrijarhalnom kontekstu. Iako njen lik svojim ponašanjem doprinosi reprodukciji sistema hegemonije muškosti u kojem

su žene podređene, njen primjer ilustruje način na koji se rod retroaktivno konstituiše kao datost kroz performans rodni uloga. Lik Zvonce ima nešto drugačiju problematiku. Konkretno u njegovom liku je prisutna problematična asocijacija između homoseksualne želje i loših karakternih osobina. Međutim, ideološke implikacije lika Zvonce kao starijeg i relativno socijalno integrisanog homoseksualca predstavljaju prijetnju patrijarhalnoj koncepciji društva zato što upravo time što je njegov identitet uspostavljen i čvrst on eliminiše mogućnost da je liberalizacija društva i rodni uloga samo privremena i, umjesto toga, sugerise da je slabljenje patrijarhalnih normi trend koji će se nastaviti. Zvonce i Milada takođe ilustruju širu tendenciju da se lični identitet posmatra kao komunikaciono sredstvo, što se kosi s fiksnom hijerarhijom i karakteristikama rodni identiteta u patrijarhatu. Na kraju, ovaj esej se osvrće i na interpretativne mogućnosti koje film otvara, pokazujući da se određeni aspekti narativa koji bi se mogli čitati kao formule koje reprodukuju patrijarhalnu logiku isto tako mogu interpretirati i kao dekonstrukcija te logike.

BIBLIOGRAFIJA

Literatura

- Butler, J. 1988. "Performative Acts and Gender Constitution: An Essay in Phenomenology and Feminist Theory". *Theatre Journal* 40 (4), 519–531.
- Connell, R. & J. W. Messerschmidt. 2005. "Hegemonic Masculinity: Rethinking the Concept". *Gender & Society* 19 (6), 829–859.
- Dakovic, N. & A. Horton. 1996. "Mother, Myth, and Cinema: Recent Yugoslav Cinema". *Film Criticism* 21 (2), 40–49.
- Doane, M. A. 1991. *Femmes Fatales: Feminism, Film Theory, Psychoanalysis*. New York: Routledge.
- Dyer, R. 2002. *The Culture of Queers*. London; New York: Routledge.
- Iordanova, D. 1996. "Women in New Balkan Cinema: Surviving on the Margins". *Film Criticism* 21 (2), 24–39.
- Iordanova, D. 2003. *Cinema of the Other Europe: The Industry and Artistry of East Central European Film*. London; New York: Wallflower.
- Jelača, D. 2013. „Sasvim moguć optimizam: žena i poslijeratni bosanski film“. U: Kolanović, M. (ur.) *Komparativni Postsocijalizam: Slavenska Iskustva*. Zagreb: Zagrebačka slavistička škola, 311–329.
- Jelušić, M. i B. Jelušić. 2006. *Iskušavanje filma: Živko Nikolić i njegovo filmsko djelo*. Podgorica: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva; Budva: Argonaut.
- Jovanović, N. 2012. "My Own Private Yugoslavia: František Čap and the Socialist Celluloid Closet". *Studies in Eastern European Cinema* 3 (2), 211–229.
- Kaplan, E. A. 1993. *Women and Film: Both Sides of the Camera*. London; New York: Routledge.
- Mulvey, L. 1989. *Visual and Other Pleasures. Language, discourse, society*. Houndmills; Basingstoke; Hampshire: Macmillan.
- Mulvey, L. 1999. "Visual Pleasure and Narrative Cinema". In: Braudy, L. and M. Cohen (ed.) *Film Theory and Criticism: Introductory Readings*. Oxford: Oxford University Press, 833–844.
- Mulvey, L. 2009. "Afterthoughts on 'Visual Pleasure and Narrative Cinema' Inspired by King Vidor's 'Duel in the Sun'". In: Thornham, S. (ed.) *Feminist Film Theory: A Reader*. New York: New York University Press, 122–130.
- Sassatelli, R. 2011. Interview with Laura Mulvey: "Gender, Gaze and Technology in Film Culture". *Theory, Culture & Society* 28 (5), 123–143.
- Scott, J. W. 1986. "Gender: A Useful Category of Historical Analysis". *The American Historical Review* 91 (5), 1053–1075.
- Tosh, J. 2004. "Hegemonic Masculinity and the History of Gender". In: Dudink, S., Hagemann, K. & J. Tosh (eds) *Masculinities in Politics and War: Gendering Modern History*. Manchester; New York: Manchester University Press, 41–60.

Williams, L. 1989. *Hard Core: Power, Pleasure, and the Frenzy of the Visible*. Berkeley: University of California Press.

Yung. 1986. „Pula film festival: Lepota poroka”. *Variety*, 6. avgust.

Internet izvori

Krtinić, M. 2018. „Naši domaći režiseri nisu znali što da rade sa glumicama osim da ih skidaju”. *Danas* (27. maj). <https://www.danas.rs/kultura/nasi-domaci-reziseri-nisu-znali-sto-da-rade-sa-glumicama-osim-da-ih-skidaju/>

(pristupljeno 8. februara 2021).

M. K. 2018. „Mira Banjac o filmu ‘Lepota poroka’: Nudizam je i dalje tabu jer smo i dalje seljački narod, tu nema bog”. *Blic* (31. maj). <https://www.blic.rs/kultura/vesti/mira-banjac-o-filmu-lepota-poroka-nudizam-je-i-dalje-tabu-tema-je-mi-smo-seljacki/tt0vbbg> (pristupljeno 8. februara 2021).

Filmografija

Nikolić, Ž. 1986. *Lepota poroka*. Beograd: Centar film Beograd; Budva: Zeta film.

Slika 1. *Pejzaž u uvodnoj sceni*
(© matFILM)

Slika 2. Jaglikino lice u krupnom planu u uvodnoj sceni
(© matFILM)

Slika 3. *Luka u sceni praćenja*
(© matFILM)

Slika 4. *Zvonce u sceni praćenja Luke*
(© matFILM)

Slika 5. *Milada, šefica nudističkog kampa*
(© matFILM)

NATAŠA NELEVIĆ

NATAŠA NELEVIĆ

KVIR I ODBRANA LJUBAVI
U *SOBAMA*

Predstava *Sobe*, po tekstu Ilije Đurovića, u režiji Mirka Radonjića u produkciji Dramskog studija „Prazan prostor“, svjedoči o tome na koji način iz ekskluzivno umjetničkog polja, kroz različite i ponekad, za kvir koncept i politike naizgled irelevantne teme i pristupe, mogu stići dragocjeni prilozi ne samo za kvir kulturu i LGBTTIQ zajednicu, već i za promišljanja novih političkih platformi koje bi bile ljekovite za sve ljude nezavisno od njihovih rodnih i seksualnih identiteta.

Ključne riječi: kvir pozorište, kvir kulturna scena, svetost, erotski diskurs, politike ljubavi

NATAŠA NELEVIĆ

QUEER AND THE DEFENCE
OF LOVE IN THE *ROOMS*

The play *Rooms (Sobe)*, written by Ilija Đurović and directed by Mirko Radonjić, produced by the drama studio “Empty Space” („Prazan prostor“) attests to how an exclusively artistic field can, through various topics and approaches, seemingly irrelevant for the queer concept and policies, give valuable contributions not only to queer culture and the LGBTTIQ community, but also for conceiving new political platforms that would be restorative for all people, regardless of their gender and sexual identities.

Keywords: queer theater, queer cultural scene, holiness, erotic discourse, politics of love

Kada sam svojevremeno pisala pozorišnu kritiku predstave *Sobe*¹ (objavljena 23. septembra 2018), rađene po tekstu Ilije Đurovića, u režiji Mirka Radonjića i u produkciji Dramskog studija „Prazan prostor“ (premijerno izvođenje 18. septembra 2018) – odlučila sam da joj dam naslov „Sveci u podrumu muškog odrastanja“ uz sav rizik od različitih i nejasnih razumijevanja pojma „svetost“. Danas, nakon gotovo tri godine od objave te kritike i ponovnog gledanja predstave (ovoga puta na video snimku), taj naslov mi se i dalje čini odgovarajućim – u ovoj predstavi, prije svega u prikazu homoerotske ljubavi između dvojice njenih junaka, i dalje nalazim nešto „svetačko“/„sveto“. Pošto je pojam „svetosti“ daleko od toga da bude samorazumljiv i jednoznačan, u ovom tekstu pokušaću da razvijem dalje tu, u naslovu datu konstataciju o „svetosti“, koja u ovoj predstavi isijava iz „podruma muškog odrastanja“ i ustanovim na koji način istrajavanje u ljubavi (na koju se u predstavi *Sobe* prije svega odnosi pojam „svetosti“) kao transcendirajućem iskustvu može biti od značaja za kvir diskurs. Na kraju, pokušaću da – oslanjajući se na *Sobe* kao ogledni slučaj – izvedem zaključke o tome kako iz ekskluzivno umjetničkog polja, kroz različite i ponekad, za kvir koncept, naizgled

irelevantne teme i pristupe, mogu stići dragocjeni prilozi ne samo za kvir zajednicu i kulturu, već i za promišljanja novih političkih platformi koje bi bile ljekovite za sve ljude, nezavisno od njihovih rodni i seksualnih identiteta.

ISKLUČIVANJE/UKLJUČIVANJE

Predstava *Sobe* nastala je izvan institucionalnog okvira i izvan aktivističkih kvir platformi,² dakle – u najpovoljnijim uslovima u pogledu umjetničkih sloboda (nepostojanja očekivanja i diktata koji bi poticali kako od institucionalnih autoriteta, tako i od davalaca grantova, LGBTTIQ politika itd.). Ova predstava projektovana je, dakle, u najvećoj mogućoj mjeri autonomno i isključivo iz polja umjetnosti (i umjetnički posredovane političnosti). U tom smislu, ona može biti ogledan „primjer“ za praćenje migracija kvir teme u polje umjetnosti, načina na koji se te teme, shodno umjetničkim zahtjevima, u tom polju nužno transformišu i univerzalizuju, kao i jedinstvenog položaja umjetnosti u okviru kvir kulture kao stjecišta aktivističkih, političkih, teorijskih i umjetničkih odgovora na kvir izazov, ali i na sve izazove upućene humanosti u

¹ Nelević, N. 2018. „Sobe: Sveci u podrumu muškog odrastanja“. *Peripetija*. <https://www.peripetija.me/.124.critic.html> (pristupljeno 3. aprila 2021).

² Nastojanja autora predstave da zainteresuju lokalne kvir aktiviste za ovaj događaj nisu dala rezultate. Aktivisti, naime, nisu prisustvovali premijeri niti bilo kojem narednom izvođenju predstave.

savremenim neoliberalnim i neoliberalno-periferijskim i posttradicionalističkim režmima.

Jedinstven kapacitet predstave *Sobe* (kao umjetnički uspjelog projekta) da „proširi polje uticaja“ kvir tema izvan LGBTTIQ zajednice za početak želim da potvrdim i opišem kroz sopstveno gledateljsko iskustvo. *Sobe* su bile prva kvir predstava³ u kojoj se – kao gledateljka i pozorišna kritičarka koja, pritom, ne pripada LGBTTIQ zajednici – nisam osjećala isključenom, tj. pozvanom samo zato da se kao građanka pobunim protiv opresiranosti pripadnika/-ca te zajednice ili da svjedočim seksualnim i rodnim identitetskim traumama koje nisam mogla da podijelim s izvođačima/likovima (iz razloga koji se tiču manjka umjetničkih kapaciteta). Većina takvih (aktivistički iniciranih i produciranih) kvir predstava koje sam do tada imala priliku da vidim⁴ kao da su se obraćale ekskluzivno članovima/-icama LGBTTIQ zajednice koristeći kodove koji su razumljivi samo njenim pripadnicima/-cama. Ove predstave mogle bi se opisati i

³ Kao i sam pojam kvir, i pojam kvir umjetnosti veoma je teško definisati u tematskom i formalnom pogledu. Brojni pokušaji teoretičara/-ki umjetnosti da naprave neku vrstu okvira samo su djelimično uspješni. U svakom slučaju, bitnost homoerotske ljubavi u predstavi *Sobe*, njena pozicioniranost i njen tretman daju za pravo da se ova predstava opiše (između ostalog) i kao kvir pozorišna praksa.

⁴ Ovo se odnosi na lokalni i djelimično regionalni kontekst.

kao scensko „evidentiranje“ društvenih problema i psiholoških trauma pripadnika/-ca diskriminisanе zajednice, bez intervencija na samom umjetničkom jeziku i bez umjetnički vođene namjere da se kvir iskustvo transponuje i učini dostupnim, bliskim i poznatim ostalim grupama i pojedincima u publici. U tim okolnostima, gledaoci izvan LGBTTIQ zajednice mogli su samo da dijele osjećanje frustriranosti zbog nemogućnosti da utiču na položaj pripadnika LGBTTIQ osoba i da participiraju u insceniranom iskustvu. Na recepcijskoj ravni, tj. u pogledu inkluzivnosti umjetničkog doživljaja, predstava *Sobe* činila je ogromnu razliku kako u odnosu na te segregacijske (aktivističke), tako i u odnosu na institucionalne⁵ pozorišne projekte koji su također sporadično integrisali kvir teme.

Ono što je omogućilo tu recepcijsku razliku moglo bi se objektivizovati kao – umjetničko istraživanje na prikazu transcendirajućeg iskustva ljubavi koje obuhvata, ali i nadilazi iskustva LGBTTIQ zajednice. U predstavi *Sobe* ljubav je, dakle, postulirana kao tema koja omogućava integrisanje publike u zajednicu koja dijeli isti interes, a potraga za „sve-tošću“ ljubavi je potencijalno krajnje zajedničko iskustvo svih aktera na sceni i oko nje. Iako je riječ

⁵ U institucionalnim pozorištima (kao što je Crnogorsko narodno pozorište, na primjer) imali smo priliku da vidimo različite oblike uvođenja kvir elemenata koji su se često svodili na omogućavanje publici da se legitimise kao „normalnost“ nasuprot karikaturnoj „izopačenosti“.

o predstavi izrazitog političkog angažmana, kritički usmjerenoj ka društvenoj realnosti, doživljaj „sve-tosti“ odnosi se isključivo na erotski plan, tj. narativ o dvojici mladića koji usred društvenog pakla (u „podrumu muškog odrastanja“) u ljubavi nalaze mogućnost transcendiranja takvog života.

„Umjetnički uvjerljiv prikaz ljubavi“ u predstavi *Sobe* rezultat je konkretnih umjetničkih strategija. Riječ je, prije svega, o temeljnoj, sveobuhvatnoj i konkretizovanoj kontekstualizaciji (motivaciji). Naravno, kontekst (politički, društveni itd.) uvijek je bitan element svake priče o ljubavi čija je snaga mjerljiva upravo kroz otpor koji mu pruža, kako to svjedoči, uostalom, cjelokupna istorija dramskih i pozorišnih ljubavi. Kvir ljubav/seksualnost, također, uvijek uključuje patrijarhalnu heteroseksualnu normu i binarno urodjen svijet kao opirući kontekst. Da bi se taj otpor izmjestio iz prostora apstrakcije, da bi se mogao doživljajno, integralno posvjedočiti, on se mora realizovati kroz konkretne odnose i životne situacije, i tu se pojavljuje umjetnost kao jedinstven medij uvjeravanja. U predstavi *Sobe* opresija je uronjena u cijeli jedan realan društveni ambijent; ona prožima totalitet društvenosti koja, u sprezi pervertiranog tradicionalno-patrijarhalnog i periferno-liberalnog, poprima najokrutnije nasilničke oblike. Homoerotska ljubav dvojice junaka integrisana je u realističku sliku života mladića, sitnih kriminalaca koji bivaju istisnuti na periferiju društva ogrezlog u kriminal, korupciju i nasilništvo

koje se širi po društvenom organizmu kao gangrena. Ne nailazimo u *Sobama* na dramatične scene auto-vanja, opresiranosti i identitetske traumatizovanosti – te ključne konvencionalne dramske situacije kvir diskursa ovdje ustupaju mjesto razvoju jednog realnog odnosa u realnom okruženju. Pritisnuta nasiljem i socijalnim deprivacijama, satjerana u „mišju rupu“ – sobu u suterenu neke podgoričke kuće (koja podsjeća na prostor u kojem se predstava igra), ova muška tijela naprosto se pribijaju jedno uz drugo kroz jedan proces u kojem se opresivni društveni mehanizam postepeno razlaže. Strategija koja također osigurava „umjetnički uvjerljiv“ doživljaj ljubavi odnosi se na „otvoreno“ prikazivanje seksualnosti koja se ovdje ne pojavljuje samo kao provokacija upućena heteroseksualnoj normi (iako određeni metateatarski elementi i strategije komunikacije s publikom u ovoj predstavi imaju i elemente takve provokacije), već kao bitan sadržaj homoerotske (i svake druge) ljubavi, dakle – kao argument da „ljubav postoji“, ali i kao pokušaj depornografizacije seksualnosti i njenog ponovnog uključivanja u iskustvo i koncept ljubavi. Na kraju, još jedna strategija koja također doprinosi „uvjerljivosti“ ljubavi u ovoj predstavi tiče se nepristajanja na idealizaciju ili na ideju ljubavi kao datosti: ovdje prije svega pratimo jedno nastojanje da se ljubav prikaže „iznutra“, kao sveobuhvatan psihološki, etički i emotivni proces koji uključuje i različite oblike izdaja i nesigurnosti, tj. kao potraga za ljubavlju. Kroz sve ove strategije u

Sobama konstituiše se ljubav kao mogućnost transcendiranja ljudskog iskustva u erotskoj združenosti bića s bićem. Taj emocionalni „višak“ u odnosu između dvojice junaka, koji se ne iscrpljuje seksualnim odnosom i zadovoljenjem tjelesne želje, koji opstaje i može da izdrži pritisak i poniženje i koji, konačno, kao da izmješta (uzdiže) ovu dvojicu ljubavnika izvan prostora igre i mimetičkog prostora dok istovremeno puni pozorišni prostor smislom – to je ono što u predstavi *Sobe* prepoznajemo kao „svetost“ ljubavi, tj. njen transcendirajući potencijal.

POTRAGA ZA LJUBAVLJU

Tematizacija ljubavi mogla bi se učiniti suvišnom u kontekstu savremenog kvir teorijskog i umjetničkog diskursa koji se sve više okreće autoreferencijalnosti i udaljava od tako „jednostavnih“ pitanja kao što je pitanje ljubavi. U tom smislu, može se učiniti da je nepotrebno, možda čak i politički nekorektno, dokazivati i pokazivati da homoseksualna ljubav „može biti ljubav“ (kao i heteroseksualna). Takvi (potencijalni) prigovori imali bi smisla kada bismo znali šta jeste ljubav (hetero ili kvir, to je svejedno) i kada bismo zaista vjerovali u njeno postojanje. Ali, savremenost je skeptična prema ljubavi i mi ne znamo šta bi ona zapravo mogla biti. Takav odgovor ne dobijamo ni u *Sobama*. Ljubav u ovoj predstavi ne može se

kategorisati, niti je moguće odrediti njenu glavnu supstancu. Ona u sebi sadrži i seksualnost, i milost, i strast, i etičnost, ali se ne može svesti na samo jednu od tih komponenti. Ljubav je ovdje u prvom redu potraga, dakle – jedna avantura. Čini se da to neznanje o ljubavi (koje ne znači odustajanje ili sumnju) savršeno korespondira sa savremenim teorijama o ispražnjenosti erotskog diskursa i nužnosti njegovog uspostavljanja. Između ostalih, na to nas podsjeća i Alen Badju u *Pohvali ljubavi*. Uhvaćena između konzumerizma i usputnih seksualnih susreta lišenih strasti, ljubav je danas u smrtnoj opasnosti (Badju 2012). Zato, ljubav traži da se „ponovo izmisli“, kako je to, uostalom, zahtijevao i Rembo u „Sezoni u paklu“. Podsjećamo ovdje i na Badjuove tvrdnje (koje nas vraćaju *Sobama*) da su avantura i rizik bitni elementi ljubavi. Svakako, ljubav uvijek polaže nadu u transcendenciju koju Badju dovodi u vezu s nastojanjem da se svijet iskusi iz perspektive para, s iskustvom prelaska iz čiste posebnosti slučaja na element univerzalne vrijednosti. Ljubav bi tako značila iskušavanje svijeta na osnovu razlike, a ne samo identiteta, po cijenu sopstvene patnje koja ostaje imanentna svakoj potrazi za ljubavlju – ljubav je teška i tako mora biti. Riječ je, kako kaže Badju, o egzistencijalnom projektu koji se korijeni u tjelesnoj žudnji, ali je i nadilazi: imati ljubav znači stvoriti svijet iz decentriranog pogleda, a ne samo iz čistog impulsa da se preživi i reafirmiše vlastiti identitet. „Volim te“ je izjava koja

obilježava događaj susreta i koja je obavezujuća: ponuditi svoje tijelo, skinuti se, biti nag za drugoga, izvršiti vjekovne pokrete, odreći se stidljivosti, vikati, čitavo to stupanje tijela na scenu vrijedi kao dokaz predavanja ljubavi (Badju 2012).

Tema ljubavi je, dakle, sve, samo ne irelevantna i deplasirana. Tako postavljena, ta tema se, naravno, više ne tiče ni samo heteroseksualnih ni samo homoerotskih odnosa: sve ljubavi na isti način lišene su sadržaja i sve jednako žude da budu ispunjene smislom. Ali, budući da homoerotska ljubav uvijek nastaje u opiranju patrijarhalnoj heteroseksualnoj normi i binarnoj urođenosti svijeta, da je bolna avantura traženja ljubavi, dakle, u takvim odnosima već započeta – imamo razloga da se nadamo da bi se upravo tu mogao začeti taj proces punjenja ljubavi smislom koji nadilazi užitak, egoizam, individualizam i efemernost. Zato su oči i heteroseksualne publike radoznalo uprte u homoerotske ljubavnike u *Sobama*: od njih očekujemo da nađu i pokažu nam zametak „prave ljubavi“. Na ovaj način, tema ljubavi u *Sobama* prevazilazi seksualno-rodno identitetske granice i zadobija univerzalnost.

NOVE ZAJEDNICE – NOVE POLITIKE

Takođe, imamo razloga da pokušaj rehabilitacije teme ljubavi u *Sobama* sagledavamo u okviru savremenih teorijskih potraga za novom političnošću

ljubavi, tj. novim politikama koje traže uporište u iskustvu zajedništva koje se kroz ljubav uspostavlja. Zajednice ljubavi i prijateljstva u tim teoretizacijama pojavljuju se uporno kao alternative rastočenim tradicionalnim oblicima zajedništva (Blagojević 2008). Ako politički liberalizam, koji insistira na suverenosti pojedinca (koji prethodi zajednici), odnosi prevagu nad ideologijama kolektivizma, koje je to „mi“ iz kojeg će moći da nastane nešto novo kao vrijednost koja nadilazi naše individualne živote koji, usamljeni i izolovani, uporno ostaju izvan svetosti? U traženju odgovora na to pitanje nužno se okrećemo ka ljubavi (i prijateljstvu) kao još koliko-toliko očuvanim oblicima zajedništva. U predstavi *Sobe* pratimo kako se rastače svaki oblik zajedništva u jednoj surovoj, posttradicionalističkoj, periferijsko-liberalnoj političkoj varijanti odustajanja od „mi“ i kako na tim ruševinama starog zajedništva dva ljudska bića iniciraju projekat erotske bliskosti. Mogao bi to biti zametak neke političke volje u budućnosti s dalekosežnim posljedicama po koncept zajedništva, a onda bi i sve drugo moralo biti sasvim drugačije u političkom smislu. Revolucija i ljubav nalaze se, dakle, na istom putu: biti vjeran ideji revolucije ili ljubavi znači prije svega izgraditi novi svijet (Horvat 2016), a vjernosti nema tamo gdje nema iskustva transcendencije i „svetosti“.

Iako svakako otvara put ka transcendenciji, pojam „svetosti“ („sveci“) iz naslova kritike nema ni-

čega zajedničkog s hrišćanskim konceptom svetosti koji podrazumijeva moralnu hijerarhiju i pristupanje „onostranome“ kroz posvećenost hrišćanski shvaćenim vrlinama i odricanje od putenosti. Predstavu *Sobe* mogli bismo čak da tumačimo kao dekonstrukciju takvoga koncepta „svetosti“ ili njevu travestiju (u jednom trenutku u predstavi, dok jedan glumac/junak u naručju drži silovano tijelo svoga ljubavnika, eksplicitno se referiše na Pijetu, što shvatamo kao namjeru travestiranja hrišćanskog motiva „svetosti“), ali u osnovi ovo nije predstava koja se zadovoljava travestijama, blasfemijama, pervertiranjem, bilo kojim oblikom dekonstruktivizma i podrivanja: na ruševinama hrišćanske „svetosti“ ovdje se zaista želi uspostaviti nova „svetost“, transcendencija koja nastaje na jednom drugačijem iskustvu ljubavi. Možda bismo „svetost“ u ovoj predstavi mogli da dovedemo u vezu s idejom „svetosti“ o kojoj je razmišljao Mirča Elijade u *Sveto i profano*, koja se odnosi na sam život, izvan svih binarnih i hijerarhijskih kvalifikacija sadržaja života. Život je „svet“ već samim tim što postoji (Elijade 2003). Takav doživljaj „svetosti“ života moguć je samo kroz ljubav, kao prihvatanje svih oblika života kroz integralno iskustvo bliskosti s drugim bićem, o čemu je, uostalom, pisao i Badju. Ova „svetost života“ nema, takođe, ničega zajedničkog s biopolitički shvaćenom „svetošću života“ koja je povezana s individualizmom i koja podrazumijeva da je pojedinačni život kao takav vrijednost po sebi:

ova „svetost života“ uspostavlja se kroz odnos ja–ti iz kojeg se rađa „mi“, koje je više od prostog zbira individua, iz kojeg nastaje nešto treće i koji zato i može da transcendirira goli život i uspostavi vezu s onim što je „više od života“, a tu smo već nadomak političkih zahtjeva.

SVETO I UMJETNIČKO

Takođe, sam prostor igre u predstavi *Sobe* stalno priziva ideju „svetosti“. „Prazan prostor“ (naziv studija u kojem se *Sobe* igraju) upućuje, naravno, na Pitera Bruka, na istoimeni naslov njegove knjige iz 1968. i njegovu ideju o pozorištu kao mjestu na kojem se uvijek iznova događa „posvećenje života“ (Bruk 1972). Umjesto „mrtvačkog“ građanskog pozorišta koje je iscrpilo svoje snage, u „prazan prostor“ stupa novo pozorište koje je, u svojoj osnovi, traženje života ili punoće bića u njegovoj totalnosti. U pozorište se, kaže Bruk, ne ulazi iz života, već iz nedovoljnosti života ili iz odsustva apsolutnog bića. Brukov vizionarski teatar svakako se nalazi na istom zadatku kao i Badjuov nauk o ljubavi i Elijadin koncept svetosti – uvijek je to ista potraga za „svetošću“, punoćom bića i „posvećenjem života“.

Činjenica da se predstava *Sobe* igra u prostoru koji je konceptualno osmišljen kao prostor „posvećenja života“ u brukovskom smislu (otud i naziv

dramskog studija), da hronotop u ovoj predstavi (podrum–pakao) cinično i melanholično referiše na sveta mjesta hrišćanskog podvižništva i da se upravo tim pervertiranjem hrišćanskog koncepta „svetosti“ dramski studio u kojem se igraju *Sobe* i, istovremeno, neka soba u suterenu neke podgoričke kuće (u kojoj se junaci drogiraju, vole, kuju kriminalne zavjere, skrivaju od zakona i bivaju silovani od njegovih predstavnika) koja bi isto tako mogla biti dramski studio u kojem se predstava igra (što znači da se sve dešava ovdje i sada, uvijek iznova, kao stalno prisustvo) uspostavljaju kao moguća nova „sveta mjesta“ – sve te razgranate reference i analogije konačno podupiru temeljni doživljaj (homoerotske) ljubavi kao mogućeg „posvećenja života“ u novom društvenom kontekstu i u novom ključu. Taj doživljaj (potencijalne) punoće bića do koje se stiže kroz ljubav i svetosti života iz koje isijava i poziv na nadu nemoguć je izvan umjetnosti.

Na kraju, ostaje da se odgovori na početno pitanje – kako jedna predstava poput *Soba*, ali i bilo koja umjetnička praksa koja nastaje isključivo u umjetničkom polju i tematizuje kvir izvan mejnstrima aktivističkih ili međunarodnih identitetskih politika i agendi (koje u biti ostaju u granicama neoliberalnih *status quo* političkih paradigmi) može uticati na kvir diskurs, i na koji način je taj uticaj koji se vrši putem umjetnosti jedinstven i nesvodiv?

Kao pokušaj upisivanja ljubavi u kvir diskurs umjetničkim sredstvima, predstava *Sobe* autonomno traži najbolniju i u savremenom okviru goruću tačku otpora neoliberalnim paradigmatama i njihovim perifernim post/pseudotradicionalističkim i utoliko okrutnijim varijantama: ljubav koja se ovdje uspostavlja je univerzalno, identitetski nesvodivo iskustvo otpora s potencijalom radikalne političke promjene koja nije moguća bez transcendiranja postojećeg. U tom smislu, tema ljubavi u ovoj pozorišnoj predstavi istovremeno univerzalizuje kvir iskustvo i politizuje ga preko granica neoliberalnih identitetskih paradigmi. Redefinisanjem homoseksualne ljubavi, njenom erotizacijom koja nadilazi egoizam i efemernost, kvir postaje politička činjenica univerzalne vrijednosti. Time se istovremeno jačaju potencijali kvir kulture za ono što u osnovi jeste njena misija: kao otpor prema heteroseksualnoj normi, tom fundamentu patrijarhalnog, binarno urodjenog svijeta, kvir koncept ima, naime, ogroman potencijal da integriše sve druge otpore patrijarhalnim opresijama i „uveže“ ih u radikalne politike promjene. Predstava *Sobe* jasno ukazuje na potencijalnu ulogu umjetnosti u tom projektu. Umjetnost je uvijek tu da transcendiraju (kvir) iskustva, izvede ih iz partikularnih „kutija“, „preradi“ ih na „neodoljiv“ način i prenese nam iskustvo „svetosti“ kojemu se ni na jedan drugi način (u laičkom svijetu) ne može pristupiti i održi u životu našu vjernost revoluciji i Novom svijetu.

BIBLIOGRAFIJA

Literatura

- Badju, A. 2012. *Pohvala ljubavi*. Novi Sad: Adresa.
Blagojević, J. 2008. *Zajednica onih koji nemaju zajednicu*.
Beograd: Fakultet za medije i komunikacije.
Bruk, P. 1972. *Prazan prostor*. Split: Nakladni zavod
„Marko Marulić“.
Horvat, S. 2016. *Radikalnost ljubavi*. Beograd: Laguna.

Elijade, M. 2003. *Sveto i profano*. Sremski Karlovci: Novi
Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.

Internet izvor

Nelević, N. 2018. „Sobe: Sveci u podrumu muškog odra-
stanja“. *Peripetija*. <https://www.peripetija.me/.124.critic.html> (pristupljeno 3. aprila 2021).

Slika 1. *Plakat predstave Sobe*
(© Dramski studio „Prazan prostor“)

Slika 2. *Detalj predstave Sobe*
(© Ana Kaščelan, Dramski studio „Prazan prostor“, 2018)

Slika 3. *S probe predstave Sobe*
(© Ana Kaščelan, Dramski studio „Prazan prostor“, 2018)

ANA IVANOVIĆ

ANA IVANOVIĆ

STRAH OD TIŠINE:
DANTE BUU – KA OSVETLJAVANJU,
OGOLJAVANJU I DESAKRALIZACIJI NORME

Tekst se bavi pitanjima mogućih prostora slobode i ljubavi u okviru represivnih režima heteronormativne dominacije i patrijarhata, postavljajući umetnost kao medijum u borbi za osvajanje slobode i sticanja određenih prava. Bez ulaženja u istorizaciju i sintezu umetničkih pojava, kao studija slučaja izabran je rad savremenog umetnika iz Crne Gore Dantea Buua. Umetnik u svom radu istupa protiv stega normativizma i represije, što se kroz tekst objašnjava putem odabranih dela. Izlažući svoju intimu kroz svoje delo, deklarirajući se otvoreno kao gej, što za posledicu ima i trpljenje, on svoje telo i telo svoje umetnosti postavlja u ravan političkog, preispitujući strukture i režime koji (samo) formalno garantuju slobodu i ostvarivanje prava.

Ključne riječi: sloboda, ljubav, otpor, umetnost, normativizam, represija, prava, Dante Buu

ANA IVANOVIĆ

FEAR OF SILENCE:
DANTE BUU – TOWARDS ILLUMINATION,
DENUDING AND DESACRALIZATION OF THE NORM

The text deals with the issues of possible spaces of freedom and love within the repressive regimes of heteronormative domination and patriarchy, setting art as a medium in the struggle for the conquest of freedom and the acquisition of certain rights. Without investing in the historicization and synthesis of artistic phenomena, the work of a contemporary artist from Montenegro, Dante Buu, was chosen as a case study. In his work, the artist opposes the constraints of normativism and repression, which is explained in the text through selected works. Exposing his intimacy through his work, declaring himself openly gay, which results in suffering, he places his body and the body of his art on the level of the political, re-examining the structures and regimes that (only) formally guarantee freedom and the exercise of rights.

Keywords: freedom, love, resistance, art, normativism, repression, rights, Dante Buu

*But I will not agree to be tolerated.
This damages my love of love and of liberty.¹*
JEAN COCTEAU, *THE WHITE PAPER* (1927)

„Sumrak slobode“ reči su filozofkinje i spisateljice Elen Siksu (Hélène Cixous), koja je tako nazvala našu eru u svojim razmatranjima o pitanju slobode, njenog prostora i načina na koji ga osvajamo, pitajući se „da li smo mi, koji smo slobodni, zaista slobodni?“ (Cixous 1993: 201–219). U vezi s tim, nameće se i pitanje – šta je to što ograničava našu slobodu?

Autorkino najranije sećanje iz detinjstva je sećanje o nepripadanju i isključivanju zbog njenog jevrejskog porekla, ali i o odluci o begu u književnost. Ta odluka ju je u kasnijim godinama dovela do njenog prostora slobode, a to je pisanje. Međutim, koliko god je pisanje zaista prostor slobode, toliko je i prostor nedostatka slobode i cenzure, jer strah od reči jednak je nesamerljivim odjecima koje ona može imati. Drugim rečima, poezija, metafora koja nas nadilazi, ogoljavajući vladajuće strukture, čini vidljivim do koje mere su obmanjujuća društva u kojima živimo. To je, takođe, i prostor straha, i Siksu tu izdvaja, uslovno rečeno, dve linije – kod većine, taj strah je, reklo bi se, vođen porivima iz taštine: strah od nepriznavanja, od nedostatka reputacije, od nemogućnosti pripadanja *višim slojevima* društva, osvajanja nagrada i slično. Druga, pak, linija jeste linija straha od samoće, mržnje i odbačenosti. To

je svojevrsan strah od *smrti od tišine*, koju dele mnogi/-e pesnici/pesnikinje, ali ipak biraju put hrabrosti, jer je za njih sloboda govora neprikosnovenena. Ljudi lišeni slobode, proganjani, odbacivani i prokazivani zbog svoje pisane reči, dignutog glasa ili zbog nepripadanja raznim režimima, nametnutim, vladajućim „sistemima vrednosti“, pružili su nam mogućnost da spoznamo sopstvenu slobodu i da se zapitamo gde je naša odgovornost u širenju njenog opsega i kada ćemo se već lišiti ravnodušnosti, ali i straha od *drugog*.

U odnosu sopstva i drugog otkriva se i *prostor ranjivosti*, a književnost i pisanje su za Siksu mesta otkrivanja te ranjivosti. S druge strane, reč je i o potencijalnoj pretnji, jer postajemo ranjivi u otvaranju ka drugom i drugosti, ka različitosti. Upravo tako postavljen odnos ima transformativni karakter – rizik otvaranja nosi ranjivost, ali ta ranjivost i *poroznost* našeg bića omogućavaju razmenu, pokretanje izvan naših granica/ograničenja ka preobražaju ili makar jasnijem rasuđivanju i boljem razumevanju, *i u dobru i u zlu*, odnosno, spoznavajući obe strane, kao i jednu kroz drugu.

¹ Citat preuzet iz: Getsy 2016: 12–23.

Međutim, šta to u biti znači, kada se nađete u situaciji gde preovladava sistem represije, distanciranja, nepripadanja, umesto uočljivosti i prihvatanja intimne refleksije pojedinca? Javljaju se upitna mesta gde se drugost i različitost definišu u odnosu na stepen ispunjavanja normi, poštovanja raznih okvira, konvencija, gde se sve što je mimo tradicije i rutine smatra *drugacijim*, devijantnim, nepoželjnim, *nenormalnim*. Kada se nađete u prostoru u kojem ne postoji ni najmanja nada, kao što se može videti u slučajevima okorelih patrijarhalnih okruženja, da će se stvari pokrenuti nabolje, a pod time mislimo na postojanje različitosti među ljudima. Drugim rečima, na koji način tada kreiramo svoj prostor slobode i da li je prostor ranjivosti koji se otvara predodređen za još ranjavanja umesto za razmenu u cilju razumevanja?

Možemo pomenuti još i drugu vrstu ranjivosti, na izvestan način veoma blisku navedenom konceptu, koja se javlja u odnosu na otpor i u vezi s njim, o čemu Džudit Batler (Judith Butler) veoma detaljno govori (Batler 2016: 39–52). Naime, reč je o onoj vrsti ranjivosti koja se mobilise u cilju otpora, u okolnostima kada su nam ugrožena osnovna egzistencijalna prava (i ne samo ona).

Pojavnost nesigurnosti jeste razumljiva kada se ekonomska moć menja, a time dolazimo do toga da se sloboda prva nalazi na udaru. Takvim činom javljaju se uslovi u kojima određene grupe ljudi trpe, što se dešava usled izostanka ekonomske i socijalne podrške često rukovođene logikom neoliberalne etike,

a time i uskim interesima pojedinaca. Tada govorimo o prekarnosti u okviru koje treba (ponovo) osvojiti prostor slobode, čak onaj bazični koji podrazumeva pravo na život, hranu, sklonište, zdravstvenu zaštitu. Unutar takvog okruženja, ranjivost pojedinih grupa je više izražena i one bivaju ostavljene da se same snalaze, sve zbog nemogućnosti institucionalne zaštite koja je tim putem izostala. Na taj način javljaju se samoizolacija, nevidljivost, ali i solidarnost, koja se izdvaja kao jedan od osnovnih principa otpora, pre svega, kroz stvaranje različitih mreža potpore, ali i zajedničkog delanja protiv kriminalizacije, nasilja i diskriminacije svake vrste. Kada već govorimo o tome, potreba zajedničkog okupljanja jeste jedan od najdelotvornijih načina za skretanje pažnje na problem i ostvarivanje veće vidljivosti.² *Okupirajte Volstrit (Occupy Wall Street)*, jedan od recentnih paradigmatičkih primera, pokret je koji se direktno pobunio protiv uslova prekarnosti koji su nakon ekonomske krize 2008. preplavili SAD i koji je ustao protiv sistema neoliberalnog kapitalizma, nezaposlenosti, korupcije, nasilja globalnih korporacija i uopšte društvenih nepravdi, sa značajnim učincima.

Može se uvideti da, uz borbu za slobodu, jedno od osnovnih ljudskih prava jeste i potreba da se nejednakost ukine. Pisana reč i zajedničko delovanje jedan su od preduslova da se promene pojave, a kroz otpor dođe i do same slobode. Potreba da se

² Opširnije o temi: Batler 2019.

slobodno živi unutar različitosti čini pojam otpora važnim činiocem bez kojeg nema mogućnosti promene. Razmatrajući vezu mobilisanja ranjivosti i otpora, postaje jasno da se jedno ne prevazilazi kroz drugo, kao i da se određene slobode osvajaju kroz kontinuirani aktivizam, često kroz veoma spore procese, jer su uslovljene političkim, društvenim, ekonomskim, kulturalnim uslovima. Neke slobode se i ne ostvare sinhrono s otporom, ali njihova vrednost jeste u mobilnosti i u činjenici da je odabran put hrabrosti umesto tišine.

Jedna od većih tišina prekinuta je pojavom i razvojem feminizma čime je dat značajan doprinos otporu prema praksama koje reprodukuju nejednakost i nasilje, zatim i mnogih studija, pokreta, teorijskih i umetničkih praksi koji imaju za cilj skretanje pažnje na problem prekarnosti, nejednakosti i skarednog tretmana osoba po osnovu roda, seksualnog opredeljenja i diskriminacija raznih vrsta. Destabilizacija identiteta kao takvog i relativizacija heteronormativne dominacije koja se desila s poststrukturalizmom, dovela je do šireg zamaha aktivizma i veće vidljivosti nekad manjinskih stavova.

Do pojave ovih procesa, bilo kakva pitanja roda i seksualnog opredeljenja za heteronormativnu većinu bila su izlišna, jer se sve podrazumeva pod rečju *normalno*. Drugim rečima, ako ste (beli) muškarac ili žena, i ako planirate da se venčate (poželjno u crkvi) i imate decu, nema o čemu da se razgovara, sve je to *normalno*. U suprotnom, reč je o abnormalnosti,

poremećaju, nečemu što stoji pod odrednicom neprihvatljivo ili *nenormalno*. Ovde nije reč o pravu da živite *normalno*, već da svoj život uredite i živite kako želite, ako nikoga drugog ne ugrožavate.

Jedan od značajnijih doprinosa u razbijanju mita normativnosti svakako je dala i kvir teorija. Pojam kvira ima kompleksno i višeslojno značenje koje izmiče fiksnom definisanju, pa se tako u najširem smislu može odnositi na sve osobe, osobine, pokrete, politike ili radnje koje ne proizlaze iz heteronormativnog socijalnog i kulturnog obrasca.³ U užem smislu, kvir podriva stabilnost identiteta i njegovu kategorizaciju ustanovljenu kroz prizmu heteropatrijarhata i raznovrsnih mehanizama moći, ukazujući na pluralnost, prisutnost i ravnopravnost različitih (nestabilnih i relativnih rodnih) identiteta i (seksualnih) ponašanja (Šuvaković 2005: 527). Budući da kvir podrazumeva i kritičko distanciranje od politika identiteta i da označava suspenziju identiteta kao fiksanog, koherentnog i prirodnog (Jagose 1996: 98)⁴, on poseduje izuzetnu konceptualnu snagu koja

³ Preuzeto sa: <https://www.zagreb-pride.net/hr/terminologija/> (pristupljeno 20. marta 2021).

⁴ Prema rečima Anamari Džagouz (Annamarie Jagose), odbijajući da se kristališe u bilo kojoj specifičnoj formi, kvir održava odnos otpora prema bilo čemu što konstituiše *normalno* (Jagose 1996: 99). Fluidnost i izmicanje definisanju, kao i njegova relacionost, mobilnost, *neumeđenost* (Getsy 2015: 44), čine kvir ne samo pojmom, već i operacijom kojom se vrši dovođenje norme u pitanje.

se otelotvoruje kroz pokretljivost i otvaranje polja za osvajanje različitih sloboda, uz naglašenu potrebu revidiranja normalizirajućih obrazaca.

Već je ranije u tekstu pomenuto da je pisana reč jedan od mogućih prostora slobode. Vizuelna umetnost je, takođe, polje i slobode, i ranjivosti, i otpora. U tom smislu, može se govoriti o različitim modelima prikazivanja ili o praksama koje tretiraju teme od značaja za rod, pol, (seksualni) identitet, diskriminaciju, normativizam, ili bilo koji vid otpora koji za cilj ima ostvarivanje prava na slobodu. U kontekstu Crne Gore kao paradigmatičan, osoben i redak primer izdvaja se opus umetnika koji se predstavlja pod pseudonimom Dante Buu.

Reč je o savremenom umetniku, pripovedaču i performeru mlađe generacije iz Rožaja, čije je delovanje, vođeno principima ljubavi i otpora, usmereno ka kritici normativizma i konvencionalnosti. Kao duboko intimno, njegovo delo je primer otvaranja prostora ranjivosti, koji se transformiše u prostor otpora ne samo prema diskriminaciji zbog različitosti, već prema svakoj vrsti represije. Prolazeći fluidno kroz različite medije, Dante se bavi problemom tradicije i nasleđa, rodnih uloga, identiteta, pola, odnosno, problemom nametnutih društvenih i kulturalnih matrica i konstrukata, kao

Takav njegov karakter, kao i način na koji on znači *otpor režimima normalnog*, zapravo, omogućuje i održava njegovu sposobnost kritičkog odnosa prema standardima normativnosti (Jagose 1996: 106).

i posledicama koje izazivaju opresivni (maskulini) režimi. Njegov rad je usmeren ka osvetljavanju, ogoljavanju i desakralizaciji norme kao fenomena koji se uzima kao *conditio sine qua non*, čak i kada to ugrožava nečiji život i pravo na slobodu.

Ono što se izdvaja kod Dantea Buua jeste da za svoje polazište koristi lična iskustva i iskustva ljudi iz svog okruženja, ne tretirajući ih mimo društveno-političkog konteksta. Umetnik takva iskustva preispituje u cilju otkrivanja *druge strane*, odnosno, onog što stoji iza privida koji svakodnevno živimo. Izlažući svoju intimu kroz svoje delo, deklarirajući se otvoreno kao gej, što za posledicu ima i trpljenje, on svoje telo i telo svoje umetnosti postavlja u ravan političkog, preispitujući strukture i režime koji (samo) formalno garantuju slobodu i ostvarivanje prava. U tom smislu, njegovo delo funkcioniše na više ravni – kao intimna potreba za umetnošću kao prostorom lične slobode, kao polje subverzije i pružanja otpora kriminalizaciji nenormativnog ponašanja i kao proces dekonstruisanja režima moći odgovornih za proizvođenje manjina i odnosa podređenosti i inferiornosti.

Potičući iz sredine u kojoj dominira konzervativnost i izuzetna privrženost patrijarhalnoj organizaciji, netolerantnoj na različitost, umetniku je ostalo da se na sebi svojstven način bori protiv odbacivanja i izopštavanja od strane tako strukturisane zajednice. Spoznavši sve mehanizme izolovanja, od ignorisanja i izbegavanja do kriminalizacije i otvorenog nasilja,

i shvativši da je njihovo polazište drugačije (neznanje, uskogrudost, strah od nepoznatog i nedostatak empatije), potreba za opstankom i borbom bila je jedina moguća opcija. Drugim rečima, krenuo je ka osvajanju sopstvene slobode i mogućnosti da se reši svih pomenutih stega i da sebe vidi u adekvatnom svetlu bez osećaja krivice i bola.

Jedna od važnih tema kojoj pristupa kritički jeste tema roda i rodnih uloga u patrijarhalnom sistemu kakav dominantno vlada u sredini iz koje potiče. Rad „Od mog oca s ljubavlju“, na kome vidimo na jednoj fotografiji muški torzo s iscrtanim ženskim grudima, dok je na drugoj isti taj torzo s povezom preko grudi, problematizuje rodno definisane, „fiksne“ pozicije i nametanje određenih društveno-kulturnih obrazaca koji su imanentni patrilinearnosti. Jedan od slikovitijih primera pronalazimo u fenomenu tobeltija (virdžina), gde vidimo inverziju ženskog u muški rod i preuzimanje uloga muškarca od strane žene zbog nedostatka muških potomaka koji bi održali patrilinearni sistem srodstva. Toj vrsti (nasilne) transgresije roda u cilju zadovoljenja tradicije (oličenoj u povezu preko grudi svojstvenom virdžinama) suprotstavljena je potreba da se raspoláže sopstvenim telom prema slobodnoj volji (iscrtane grudi, nasuprot poništavanju), čime se na izvestan način ironizuju stereotipi heteronormativnog odgoja koji podrazumeva bespogovorno reprodukovanje ponašanja starijih muških glava porodice i u kojem nema mesta prekoračenju strogo utvrđenih (nepisanih) pravila.

Koliko opasno i nasilno može da bude insistiranje na *muškoj liniji* kao jedinom društveno priznatom konstituentu „održanja zajednice“ svedoči činjenica da se proteklih godina u Crnoj Gori beleži enormni porast selektivnih prekida trudnoća koje za ishod neće imati muškog potomka.⁵ Okolnost koja primorava žene na takav čin jeste duboko ukorenjen, bezumni strah da može doći do dezintegracije patrilinearnosti, s jedne, i strah od neuspeha da se ispuni očekivana uloga, strah od nepriznavanja, izolacije, trpljenja pritiska od same porodice i od okruženja, pa čak i od potencijalnog nasilja, s druge strane. Danteova *in situ* instalacija „Sin“⁶ govori o ovoj temi kroz video zapis ispovesti žene koja je dovedena u situaciju da razmišlja o takvom činu i jedan fiktivni odevni predmet sačinjen od brojnih podsuknji koje su ručno prišivene jedna na drugu formirajući dugačak,

⁵ Prema podacima Zavoda za statistiku Crne Gore, na 109 dječaka u posljednjih dvadeset godina u prosjeku se godišnje rađa samo 100 djevojčica. Samo u 2009. godini rodilo se 113 dječaka u odnosu na 100 djevojčica. U Crnoj Gori već sada „nedostaje“ tri hiljade žena u reproduktivnoj dobi, a projekcije su da će za manje od 20 godina u Crnoj Gori biti 8.000 žena manje nego što će biti muškaraca. Preuzeto sa: <https://womensrights-center.org/kampanja-protiv-prenatalnog-odabira-pola/> (pristupljeno 20. marta 2021).

⁶ Rad je predstavljen u okviru izložbe finalista nagrade *Milčik YVAA 2017* koju dodeljuje NVU Institut za savremenu umjetnost Crne Gore u saradnji s Residency Unlimited i Trust for Mutual Understanding (Njujork).

skoro nepregledan niz simbola ugašenih života bića koja su jednako mogla biti konstituenti još nečega važnijeg od nasleđivanja prezimena i produžavanja loze – ljubavi i života kao takvih. Tema selektivnih abortusa je političko pitanje *par excellence* jer je produkt sistema, produkt je vekovnog zapostavljanja i poricanja žene i izostanka institucionalne podrške i zaštite. Epizodna, a nadasve, prividna briga vladâ neoliberalnog kapitalizma za položaj žene uslovio je izvestan paradoks – s jedne strane otvaranje novih mogućnosti za zapošljavanje ženske radne snage, dok se s druge beleži porast i *feminizacija* siromaštva (Dokmanović 2017: 50),⁷ degradacija prava stečenih u socijalizmu i dovođenje u prekarnu poziciju bez mogućnosti zaposlenja, obrazovanja, zdravstvene i socijalne zaštite, što kao posledicu ima, između ostalog, i prenatalnu selekciju pola.

Prekarne pozicije kao posledicu neoliberalne logike pronalazimo gotovo u svim sferama i privatnog i javnog života. Da je to tako, svedoče mnoge afere o kojima se otvoreno govori proteklih godina.⁸ Pozicije podređenosti, trpljenje ucena i nasilja nisu

⁷ Opširnije v. Dokmanović 2017: 48–57.

⁸ Jedna od većih afera koja je postala javna u poslednje vreme jeste ona u vezi s holivudskim producentom Harveyjem Vajnstinom. Pokret *#me too*, takođe, doprineo je otkrivanju mnogo slučajeva seksualnog uznemiravanja i seksualnog zlostavljanja, čime je pokrenuta inicijativa ostvarivanja systemske podrške i solidarnosti prema žrtvama – <https://metoomvmt.org/>.

nepoznanica ni u svetu umetnosti. Ono što se može videti kod Danteovog rada “If You Wanna Fuck Me You Do Not Have to Pretend it’s for Art” jeste preispitivanje pozicije moći u svetu umetnosti i tržišta. Koristeći kultnu scenu iz filma *Malena* Đuzepea Tornatorea (Giuseppe Tornatore) kao polazište, u kojoj je Malena (Monika Beluči [Monica Bellucci]) predmet žudnje muškaraca koji je okružuju, umetnik sebe postavlja u centar kompozicije i, okružen muškarcima koji žele da mu zapale cigaretu, gleda u objektiv pogledom koji sugerise nedodirljivost. Problem zloupotrebe položaja od strane moćnika od čije volje zavisi nečiji napredak u karijeri toliko je sveprisutan, da zaboravljamo šta zaista znači da se uloge predatora i žrtve apriorno podrazumevaju.

Govoreći o pravima i diskriminaciji, kao centralni motiv izdvaja se nasilje, bez obzira na ishod – da li je ostvareno pravo ili je sprečena diskriminacija. Nasilje prožima, doslovno, sve sfere naših svakodnevnih života, samo je pitanje o čemu se glasno govori, o čemu „ispod glasa“, a o čemu se isključivo čuti. Jedna od takvih tema jeste i pitanje nasilja nad LGBTIQ+ osobama. Mnogo se govori (i osuđuje) kada je to potrebno za ostvarivanje nekakvih političkih poena, „otvaranja poglavlja“ i dokazivanja demokratičnosti, uz čast retkim izuzecima. Zaboravlja se ili prećutkuje kada se sazna da je neka osoba žrtva nasilja zbog seksualne orijentacije, da li zbog sramote ili zbog odobravanja, ili pak zbog heteronormativne zone komfora i ostvarenih prava koja se uživaju, svejedno

je, jer se ne govori. Ovakvo ponašanje je više nego bolno, jer su posledice uočljive nakon određenog vremenskog perioda kada pojedinac više nije u stanju da se adekvatno ponaša i snađe unutar takvog okruženja patnje i poricanja. Strah od drugačijeg i sputavanje koje je povezano s negiranjem mogućnosti da postoji razlika, a time pojačavati muk, samo govori o tome koliko je teško opstati s tišinom oko sebe. Rad u formi karaoke instalacije i performansa pod nazivom “The Winner Takes It All”⁹ veoma je potresno svedočanstvo o dve paralelne realnosti – o uživanju ostvarenih prava, s jedne, i trpljenju surovog nasilja, s druge strane. Naime, instalacija se sastoji od dva video materijala koji su javno dostupni na internetu – jedan predstavlja scene ponižavanja i nasilja nad gej osobom od strane neonacističke organizacije “Occupy Pedophilia” u Rusiji, dok drugi kao kontrapunkt predstavlja scene iz njujorškog gej kluba gde grupa gej muškaraca pleše i slavi. Postavku prati instrumental pesme grupe ABBA iz naslova rada uz koji umetnik u svom izvođenju peva pred publikom u galeriji dok se preko njegovog lica i torzoa projektuju pomenuti video zapisi. “... The gods may throw a dice, their minds as cold as ice and someone way down here, loses someone dear...” – reči su pesme koje u datom kontekstu veoma sugestivno ilustruju

ideju činjenja i/ili nečinjenja, odnosno, kakav je dalji sled okolnosti. Taj dalji sled umnogome zavisi od institucionalizacije, odnosno, od političke odluke. Naravno, ne može se na tome stati, već je neophodno tražiti i aktivnost druge strane. Ponuditi prostor za samorefleksiju kako bi se i sam/-a pojedinac/-ka aktivirali, kako bi reagovali i uključili se, makar na intimnom nivou ne pristajući na tišinu.

Ono što možemo videti u radu „Mi nikada nismo bili“ na crno-belim fotografijama jeste u krupnom planu predstavljen poljubac dvojice muškaraca s ispisanim terminima ortaci, kumovi, jarani, drugovi, braća... Koristeći ove izraze kojima se uobičajeno (na Balkanu) predstavlja prijateljstvo, odnosno, bliska veza među (heteroseksualnim) muškarcima, Dante ispituje na koji način se imenovanjem proizvodi ili konstruiše značenje, u ovom slučaju u kontekstu tradicije i na koji način, zapravo, može da se stvori privid u određenim relacijama. Za naše područje, gotovo je neupitno da se pod navedenim pojmovima podrazumeva bliska, prijateljska veza, međutim, isti termini neretko se koriste u situacijama da se u homoseksualnim vezama spreči razotkrivanje, dok se izjavom „mi nikada nismo bili“ ortaci, kumovi, jarani, drugovi, braća... eksplicitno ukazuje na čin travestiranja određenih odnosa, ali i načina na koji oni mogu biti percipirani od okoline.

Moramo istaći da ovde nije u pitanju problem roda, pola, pripadnosti ili seksualnog opredeljenja, nego ljudska univerzalna potreba za bliskošću,

⁹ Performans je izveden 2015. godine u okviru izložbe *That's not my History*, u Centru za savremenu umetnost < rotor > u Gracu.

ljubavlju i pripadnošću. Drugim rečima, otvorena, razumljiva i nadasve prihvatljiva ljubav, koja je bitna kako za bivstvovanje tako i za dalji mogući život u datoj okolini u kojoj se takav odnos skriva ili drži u tišini. Ljubav je za Dantea središnji i uvezujući pojam, u svim njenim aspektima. Međutim, onog trenutka kada se govori o slobodi i pravu uživanja ljubavi, stupamo u političko polje jer davanje legitimiteta i odlučivanje o „ispravnosti“ odnosa ima uporište jedino u heteronormativnim konstruktima o priznatoj ljubavi između muškarca i žene.

Kada govorimo o ljubavi, možda njen najobuhvatniji prikaz pronalazimo u Danteovom projektu „Fifth Season” koji obuhvata umetnička dela izrađena u tehnici veza, performans i knjigu.¹⁰ Naime, reč je o radu koji je trajao bezmalo pet godina i koji predstavlja poetičnu sublimaciju gotovo svih aspekata autorovog rada čiji je osnovni kredo – ljubav. „Portret mojih roditelja / Leto“ jedan je od radova koji pripadaju ovom ciklusu, a reč je o dva metra dugačkoj apstraktnoj kompoziciji ručno rađenoj u tehnici veza (crni svileni konac na belom platnu), s čijom izradom je umetnik počeo tokom performansa u Galeriji „Java“ u Sarajevu 2014. godine. Performans je trajao osam sati, tokom kojih je umetnik neprekidno vezao rad. Vez u Danteovoj umetnosti zauzima značajno

mesto. Pre svega, reč je o tradicionalnoj tehnici koja je karakteristična za podneblje s kojeg potiče, ali je i nosilac određenih ideoloških obrazaca vezanih za nasleđe (umeće koje se prenosi s majke na kćerku), za običaje (kao deo miraza i demonstracije veštine neveste) i za intimna predanja u vezi s utkivanjem snova, nadanja i želja mladih devojaka, budućih nevesti, u vezi s onim što sledi u životu. Polazište za „Portret“ jeste jedan intiman, bolan, trenutak spoznaje nemoći u njenom punom kapacitetu. Osećajući se nemoćnim da pomogne ocu, kao i da uteši majku koja čeka kod očeve bolesničke postelje da *se desi čudo*, jedino što mu je preostalo jeste da se okrene svom polju ranjivosti i da ovekoveči njihovu neizmernu ljubav i podršku kroz umetnički rad. Vez je tehnika koja iziskuje predanost, strpljenje, posvećenost i preciznost, a time podrazumeva izradu tokom dužeg vremenskog perioda u jednom umerenom tempu. Destabilizujući ekskluzivitet tvrdnje da je reč o „ženskoj veštini“ koja se, tradicionalno, radi po unapred pripremljenoj mustri koja treba da ima prepoznatljivi motiv, Dante je izradio apstraktnu kompoziciju i to kroz performans, u javnom prostoru (nasuprot izradi u intimi devojačke sobe). Upotrebljavajući apstrakciju, umetnik je želeo da izbegne svaki vid identifikovanja, označavanja i konstruisanja relacija koji su karakteristični za bilo koji vid reprezentacije, i time postavio jedno otvoreno polje za dalje interpretacije. Kroz ovaj rad se može osetiti ljubav prema svojim roditeljima, suptilnost dodira sa svojim

¹⁰ Knjiga *Fifth Season* je u procesu izrade i trebalo bi da bude objavljena tokom 2021. godine u izdanju Archive Books Berlin.

najbližim-bliskim, gde se sopstvene emocije još više iskazuju, bez zabrana, i gde se prvi put nagoveštava sloboda. Početak i jeste u krugu bližnjih.

Još jedan značajan segment njegovog rada jeste to da kroz svoje telo vrši destabilizaciju identiteta prikazujući ga pre kao nestalnu konstelaciju, kao društveni i kulturalni konstrukt, nego kao nekakav svojstveni kvalitet, ispitujući na koji način se vrši percepcija i poimanje tela kao takvog. Jedan od recentnih radova koji sugestivno govori o tome jeste performans „and you—do you die happy?”.¹¹

Koncepcija ovog rada se sastoji od performansa umetnika koji stoji u prostoru galerije vidljivom s ulice, u muškom odelu, držeći u jednoj ruci telefon s bročanicom, a u drugoj slušalicu na uhu, lica nakvašenog suzama i s razlivenom maskarom ispod očiju, dok tekstualni deo rada čini poetski zapis u vidu kratke ispovesti upućene izvesnom muškarcu. Ovaj rad adresira problem koncepta tzv. toksičnog maskuliniteta (*toxic masculinity*), odnosno, svih onih stereotipa po kojima je muškarac društveno dominantan, kao i konceptata mizoginije i homofobije koji se neretko vežu uz iste stereotipe. Reč je o propitivanju načina na koje se norme upisuju

u telo čime ono postaje političko, na koji način se vrši ili je izvršena konstrukcija pola, roda ili seksualnosti, koliko ona zavisi od odnosa moći i koje su to vladajuće konvencije koje nameću očekivanja da muškarac bude čvrst, agresivan, otporan, uz nemoćnost iskazivanja ili potrebu sputavanja emocija, na kraju, šta je to što prema tradicionalnoj maskulinoj ideologiji čini „pravog“ muškarca. Izlažući svoje telo javnosti tokom višednevnog i višesatnog performansa,¹² Dante ostvaruje još jedan značajan nivo u okviru rada – preispitujući sve napred rečeno, on (odnosno telo koje predstavlja), zapravo, postaje i prostorom upisivanja značenja (od strane posmatrača) dodatno zamagljujući granice privatnog i javnog, intimnog i indiskretnog.

Da li se možemo zapitati gde je granica slobode? Da li posle svega rečenog postaje jasno da pravo na slobodu u najvećem obimu zavisi od diktata političkih struktura moći, normi i konvencija (izuzimajući one koje uređuju pitanje bezbednosti)? Koji su to mehanizmi koji ustanovljavaju opozicione odnose prihvatljivo/neprihvatljivo, uobičajeno/neuobičajeno, dominantno/marginalno i slično? Koja je to konvencija koja će umetnički rad Dantea Buua „Mi nikad nismo bili“ na kojem je prikazan poljubac dvojice muškaraca proglasiti neprihvatljivim, a s druge strane poljubac Brežnjeva i Honekera prihvatljivim? Zašto se prvi uzima kao neprihvatljiv i

¹¹ Performans je izveden od 25. marta do 1. aprila 2021. u okviru rezidencijalnog programa umetnika u internacionalnom kulturnom centru u Berlinu, Künstlerhaus Bethanien, The Open Window Gallery. <https://www.bethanien.de/en/exhibitions/open-window-9/> (pristupljeno 25. marta 2021).

¹² Performans je trajao osam dana, po četiri sata dnevno.

neprirodan, dok se drugi može uzeti kao razumljiv i nadasve kao *normalni običaj*? Diskriminatorne politike koje obuhvataju gotovo svaki aspekt naših svakodnevnih života, bez obzira na mnoge promene koje su se desile u poslednje dve decenije, oduvek su bile tu i treba ih preispitati. Da li pristajemo na to da nam od njih zavisi život jeste pitanje koje svako od nas treba sebi da postavi. Da li ćemo okrenuti glavu kada je u pitanju nasilje i zlostavljanje ili ćemo stati rame uz rame s pojedincima/pojedinkama, grupama i čitavim populacijama protiv institucionalizovane, kulturalne homo/bi/transfobije i svakog vida represije?

Kada govorimo o slobodi i ljubavi, potrebno je da istovremeno govorimo i o normi, jer, svedoci smo potrebe normiranja upravo ova dva koncepta kroz istoriju. Ako znamo da je jedno od osnovnih značenja norme *merilo* (za procenu ispravnosti nekog stava, mišljenja, delovanja), ne možemo, a da se ne zapitamo u odnosu na koga ili na šta se to merilo poima i vrednuje. Jasno je da se sloboda ostvaruje i uživa samo u odnosu na *drugog* i da uz prava nužno postoje i obaveze i u tom smislu važno je napraviti razliku između normi koje postoje da bi štitile ljudski život i onih koje ga na neki način ugrožavaju. Međutim, važnije je pitanje šta je to što konstituiše određeni kriterijum u odnosu na koji ćemo reći da je neko, u najmanju ruku, vredan da ostvari određena prava, pa time i da mu život bude vrednovan. Svedoci smo ukidanja mnogih ljudskih prava s jedne, zarad sticanja

određenih povlastica s druge strane. Sve što nam se čini dalekim i stranim, osećamo kao *drugacijim*, da li onda i potrebu za priznavanjem da postoji i neko drugi treba da zanemarimo? Ako se to desi, onda je problem veći nego što se na prvi pogled čini, jer norme sistema vrednosti takvog društva bivaju upitne, degradirajuće i retrogradne. Da li je to potrebno – sigurni smo da nije. Da li se to dešava – sigurni smo da da. Da se ne dešava, ne bismo morali da pišemo o tome, već bi to bilo još jedno od stanja društva koje je ostalo u prošlosti i istorija može tad dati svoj sud. Međutim, kada su kriterijumi za vrednovanje nadziranje i kontrola, onda nestaju i nijanse i različiti uglovi posmatranja, postoji samo potreba da se moć rasporedi tako da jači pobeđuje, kolokvijalno rečeno. Na taj način vrši se zamagljivanje uzroka i tretiraju se posledice, i to u zavisnosti od interesa. U današnjem okruženju veliki broj mladih ljudi sve češće pati od depresije, ali, sistem će izvršiti patologizaciju i na taj način će se izbeći političko suočavanje u smislu traženja uzroka ne u neurološkim problemima ili naslednom faktoru, kako je češće slučaj, već u društvenom i političkom sistemu (Fišer 2011: 43–57). Slično je i sa slobodom i ljubavlju kao dva polja koja imaju izrazitu konceptualnu moć koja izaziva strah u sistemima kontrole. Kada je između njih znak jednakosti, a ispreče se normativi, onda je trenutak za borbu. Tada i potreba za kontrolom raste i stvara se represija. Ali, *gde je represija tu je i otpor*, samo je pitanje gde je strah od tišine veći.

BIBLIOGRAFIJA

Literatura

- Batler, Dž. 2016. „Ranjivost i otpor“. *Filozofija i društvo* XXVII (1), 39–52.
- Batler, Dž. 2019. *Ka performativnoj teoriji okupljanja*. Beograd: Fakultet za medije i komunikacije Univerzitet Singidunum.
- Cixous, H. 1993. “We Who Are Free, Are We Free?”. *Critical Inquiry* 19 (2), 201–219.
- Dokmanović, M. 2017. „Rodna dimenzija tranzicije“. *Uticaj neoliberalizma na ekonomska i socijalna prava*. Beograd: Čigoja štampa: Institut društvenih nauka.
- Fišer, M. 2011. „Refleksivna nemoć, imobiliziranost i liberalni komunizam“. *Kapitalistički realizam/ Zar nema alternative?*. Zagreb: Naklada Ljevak, 43–57.
- Getsy, D. J. & W. J. Simmons. 2015. “Appearing Differently: Abstraction’s Transgender and Queer Capacities: David J. Getsy in Conversation with William J. Simmons”. In: Erharter, C., Schwärzler, D., Sircar, R. & H. Scheirl (eds) *Pink Labour on Golden Streets: Queer Art Practices*. Berlin: Sternberg Press, 39–55.
- Getsy, D. J. 2016. “Introduction: Queer Intolerability and its Attachments”. In: Getsy, D. J. (ed.) *Queer*. London: Whitechapel Gallery; Massachusetts: The MIT Press Cambridge.
- Jagose, A. 1996. *Queer Theory. An Introduction*. Melbourne: Melbourne University Press.
- Šuvaković, M. 2005: *Pojmovnik suvremene umjetnosti*. Zagreb: Horetzky.

Internet izvori

- „Neželjena – kampanja protiv prenatalnog odabira pola“. *Women’s Rights Center*. <https://womensrightscenter.org/kampanja-protiv-prenatalnog-odabira-pola/> (pristupljeno 20. marta 2021).
- “Open Window”. *Künstlerhaus Bethanien*. <https://www.bethanien.de/en/exhibitions/open-window-9/> (pristupljeno 25. marta 2021).
- „Terminologija“. *Zagreb Pride*. <https://www.zagreb-pride.net/hr/terminologija/> (pristupljeno 20. marta 2021).

Dante Buu / *Od mog oca s ljubavlju*, 2017.
diptih, c-print u diasec-u
(2x) 70 × 105 cm

Dante Buu / *Od mog oca s ljubavlju*, 2017.
diptih, c-print u diasec-u
(2x) 70 × 105 cm

Dante Buu / *SIN*, 2017.
in situ instalacija (polovne
podsuknje, metalni
ofinger, HD video, kolor,
zvuk, 11:38 min)
Crnogorska galerija
umjetnosti „Miodrag Dado
Đurić“, Cetinje, 2017.
(foto: Jovan Milošević)

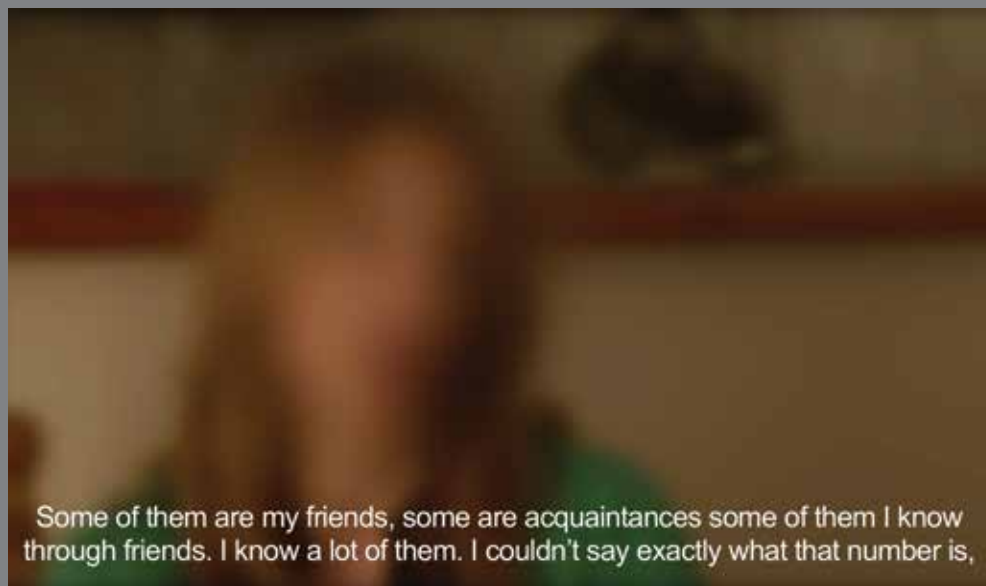

And all of them aborted after finding out that it's, I don't know, a girl for a third or fourth time, depending on when they did it.

Dante Buu / *SIN*, 2017.

(video still):

I skoro sve one su uradile abortus po saznanju da je, ne znam, treća ili četvrta curica, zavisi kad su to radile.

Some of them are my friends, some are acquaintances some of them I know through friends. I know a lot of them. I couldn't say exactly what that number is,

Dante Buu / *SIN*, 2017.

(video still):

Neke su mi prijateljice, neke poznanice, neke znam preko prijatelja. Znam veliki broj. Ne bih mogla tačno da kažem stvarno koji je to broj.

ANA IVANOVIĆ

Dante Buu / *If you wanna fuck me, you don't have to pretend it's for art*, 2018.
fotografija u boji, fine art inkjet print, 116 × 207 cm, neuramljena

Dante Buu / *The Winner Takes It All*, 2015.
performans i interaktivna video instalacija (SD video, kolor, zvuk, 05:01 min)
< rotor > centar za savremenu umjetnost, Grac, 2015.
(foto: Thomas Raggam)

ANA IVANOVIĆ

kumovi

Dante Buu / *Mi nikada nismo bili*, 2017.
set od 5 crno-belih fotografija (bilbordi, poster, razglednice), dimenzije promenljive

Dante Buu / *Mi nikada nismo bili*, 2017.
intervencija u javnom prostoru (billbord, 280 x 380 cm), Melk, 2017.
(foto: Olson Lamaj)

Dante Buu / *Portret mojih roditelja / Ljeto (Peto godišnje doba)*, 2014.
performans (8 sati, crni svileni konac na straminu, 150 × 200 cm)
Galerija „Java“, Sarajevo, 2014.
(foto: Velija Hasanbegović)

Dante Buu / *Portret mojih roditelja / Ljeto (Peto godišnje doba)*, 2014.
performans (8 sati, crni svileni konac na straminu, 150 × 200 cm)
Galerija „Java“, Sarajevo, 2014.
(foto: Aleksandar Kordić)

Dante Buu / *and you—do you die happy?*, 2021.
performans (8 dana, 4 sata dnevno)
Künstlerhaus Bethanien, Berlin, 2021.
(foto: Bastian Hopfgarten)

Dante Buu / *and you—do you die happy?*, 2021.
performans (8 dana, 4 sata dnevno)
Künstlerhaus Bethanien, Berlin, 2021.
(foto: Bastian Hopfgarten)

BORIS ČALIĆ

BORIS ČALIĆ

IZMEĐU LJEPOTE I BOLA:
O DISKRIMINACIJI I NASILJU NAD HOMOSEKSUALCIMA
U CRNOJ GORI NA OSNOVU ODIJEVANJA

Izbor odjavnih predmeta može biti u tijesnoj vezi s diskriminacijom, verbalnim i fizičkim nasiljem, što su, nažalost, mnogo puta osjetile i LGBTIQ+ osobe u Crnoj Gori, naročito homoseksualci, ne samo u prošlosti već i u sadašnjem dobu. Stoga je cilj rada da ukaže na postojanje ovog negativnog fenomena koji ostavlja više ili manje traumatične posljedice na ljudski život, a o čemu se rijetko govori u javnom diskursu, uglavnom tek u slučajevima fizičkog nasilja. U prvom dijelu rada autor pokušava da sagleda povezanost odijevanja i mode s društvenim praksama LGBTIQ+ osoba, kako na globalnom, tako i na crnogorskom primjeru. Kako bi se bolje razumio domaći kontekst, u nastavku rada prikazaće se rezultati anonimne internet ankete s homoseksualcima iz Crne Gore o tome na koji je način njihov spoljašnji izgled (vizuelno) doveo do toga da budu, u negativnom smislu, označeni kao Drugi i drugačiji.

Ključne riječi: vizuelna komunikacija, homoseksualci, moda, odijevanje, diskriminacija, nasilje, Crna Gora

BORIS ČALIĆ

BETWEEN BEAUTY AND PAIN:
ABOUT DISCRIMINATION AND VIOLENCE ON HOMOSEXUALS
IN MONTENEGRO BASED ON THE MANNER OF DRESSING

Choice of clothing can be closely related to the discrimination, verbal and physical violence, something that, unfortunately, LGBTIQ+ persons in Montenegro experienced in numerous occasions, not only in past but also in present time. Hence, the purpose of this paper is to point toward the existence of this negative phenomena that causes smaller or larger traumatic consequences on human life, phenomena that is rarely spoken of in public discourse, mostly when cases of physical violence emerge. In the first part of this paper author is attempting to perceive the connection between dressing and fashion with social practices of the LGBTIQ+ population, both on global level and on the example of Montenegro. In order to understand the local concept better, in the sequel of the paper we will display the results of the anonymous Internet survey on the homosexuals from Montenegro about the manner in which their appearance (visual) led to their negative marking as being the Others and different.

Keywords: visual communication, homosexuals, fashion, dressing, discrimination, violence, Montenegro

Spoljašnji izgled jedan je od osnovnih „okidača“ pri susretu s drugom osobom, koji kod ljudi nerijetko pobuđuje predrasude i doprinosi donošenju *prvog utiska*.¹ Tako se, prilikom susreta s nepoznatom osobom, na osnovu izgleda, ponašanja, boje glasa itd.² donekle dâ naslutiti da li je osoba homoseksualne orijentacije. Međutim, češće nas utisak na osnovu ovakvog zapažanja može prevariti, uostalom, kao i u mnogim drugim prilikama, kada donosimo sud bez boljeg upoznavanja i analize nekog fenomena.³

Formiranju utiska o nekoj osobi umnogome dopinose garderoba i ukrašavanje. Složićemo se sa stavovima antropološkinje i sociološkinje Lidije

¹ Kao jednu od mnogih ilustracija značaja koji naše društvo pripisuje *prvom utisku* jeste i odomaćena izreka „prvi utisak me nikad ne vara“, a koja je mnogostruko problematična i često netačna/nedovoljno tačna, uprkos mogućoj opravdanosti datog iskaza u određenim situacijama. Takođe, sjetimo se i izreke „oči su prozor u svijet“, istina s mnogo širim i dubljim značenjem, ali koja takođe ukazuje na važnost vizuelnog doživljaja prilikom procjenjivanja.

² Na primjer, ako je u pitanju feminizirani homoseksualac, iako, s druge strane nisu svi feminizirani muškarci homoseksualne orijentacije.

³ Moguće je da je na tom tragu bio i njemački sociolog mode Rene Konig (René König) kada je ukazao na opasnost koja se može pojaviti u razmatranju literature o modi, jer „univerzalna pojava kao što je moda ne može se protumačiti iz jednog izvora, a da to tumačenje ozbiljno ne trpi“ (Konig 2002: 123).

Vujačić da „članovi grupe neverbalno komuniciraju, to jest nošenjem odjevnih elemenata (odabranih oblika, boja, materijala, kombinacija) simbolično saopštavaju lične, ali i socijalno prihvaćene i ustaljene stavove o vrijednostima, estetskim kriterijumima i idealima kao što, između ostalog, izražavaju i potenciraju postojeću društvenu slojevitost i raznolikost“ (Vujačić 2006: 6).

Upravo se kroz nametnute i nekritički prihvaćene stereotipe o socijalnim grupama dolazi do kulturološke normalizacije diskriminacije – svuda, na svakom mjestu, pa i u svakodnevnom životu. Homofobični vicevi bazirani na predrasudama, pseudonaučni diskurs utemeljen na zastarjelim ili nikad naučno dokazanim hipotezama, derogativni odnos i nulta tolerancija prema homoseksualcima, govori da je položaj LGBTIQ+ manjina i dalje jako loš. No, ne možemo promijeniti dominantni kulturni model u kojem živimo ako se u školskim programima i knjigama iz kojih se predaje i uči i dalje zastupa narativ o normalnom i „nenormalnom“ istopolnom seksualnom i emotivnom odnosu. Treba naglasiti i da je stigmatizacija socijalnih grupa bila i ostala važna poluga konzerviranja društvenih odnosa i raspodjele moći i važno sredstvo manipulacije i usmjeravanja kolektivne svijesti u pravcu produbljivanja ideoloških podjela koje afirmiše očuvanje povlašćenog položaja favorizovanih društvenih elita. Upravo kultura i umjetnost predstavljaju ključne alate u borbi za poštovanje ljudskih prava i slobodno društvo.

HOMOSEKSUALCI I MODA

Za mnoge svjetske modne dizajnere homoseksualce s pravom se smatra da suvjereno vladaju globalnom modnom scenom. Tako su na raznim revijama, u intervjuima i tekstovima modnih časopisa kreatori poput Kristijana Diora (Christian Dior) ili Kristobala Balansijage (Cristobal Balenciaga) otkrivali detalje o svojim ljubavnim odnosima s drugim muškarcima.⁴ Koristili su umjetničku slobodu da bi afirmisali i životnu slobodu u kojoj ljubav može da živi, čak i kada je *drugačija*. Ova dva velika modna umjetnika koja se nisu stidjela svoje seksualnosti i svojih ljubavi, dopustili su ljudskom tijelu da kroz njihove kreacije pokaže kako izgleda to kada se ljubav *oslobodi*.

Opšte je mjesto da su na globalnom nivou modni dizajneri i stilisti homoseksualne orijentacije udarili temelje savremenoj modnoj sceni, ali i uopšte kulturi odijevanja, pa otud i konstatacija da su upravo oni „pioniri modnog stila i šampioni odevnih kombinacija“ (Erdei i Savić 2015: 796). Ildiko Erdei i Nebojša Savić potenciraju značajnu ulogu gej osoba u diktiranju savremenih modnih trendova i jačanju individualizma kroz ispoljavanje sopstvene autentičnosti načinom odjevanja, „već istovremeno stvaraju i odevne kodove čijim se praćenjem i oponašanjem proizvode hije-

⁴ „A Queer History of Fashion: From the Closet to the Catwalk“. *Fitnyc*. <https://www.fitnyc.edu/museum/exhibitions/queer-history.php> (pristupljeno 27. marta 2021).

rarhijske razlike unutar gej zajednice i ispoljava njena socijalna raslojenost“ (Erdei i Savić 2015: 796).

Možemo li govoriti o odijevanju koje su kroz vrijeme plasirali homoseksualci kao o „opsjednutosti modom“, kako bi to rekao sociolog Žan Bodrijar (Jean Baudrillard)? On tvrdi da se moda može smatrati „istodobno kao najpovršnija društvena igra i kao najdublji društveni oblik – kao nezaustavljivo širenje koda na sva područja“ (Bodrijar 2015: 133).

U redovima koji slijede prikazaće na koji način je odijevanje homoseksualaca u balkanskom i crnogorskom kontekstu doprinijelo tom „širenju koda“, a što je, nažalost, često bilo praćeno negativnim prijemom kod šire javnosti.

ZNAČENJA I ZNAMENJA BOJA

Na primjer, „kod“ koji u jednom društvu (npr. našem) emituje jedna boja (npr. roze) može biti posebno zanimljiv i indikativan, jer znamo da je gotovo opšteprihvaćeno da je plava boja *rezervisana* za dječake/muškarce, a roze za djevojčice/žene.⁵ „Rodna“ podvojenost boja na „muške“ i „ženske“ nije oduvijek bila takva, već su se u „neutralnim“ bojama odijevala

⁵ „Plava boja je za djevojčice, a roze za dečake – kako je došlo do promene?“. *National Geographic Srbija*. <https://www.nationalgeographic.rs/vesti/13816-plava-boja-za-djevojčice-a-roze-za-dečake-kako-je-doslo-do-promene.html> (pristupljeno 21. marta 2021).

djeca. Ustaljenom podjelom boja na „mušku“ plavu i „žensku“ roze, djeca se praktično već od rođenja navikavaju i pripremaju na prihvatanje unaprijed zacrtanih društvenih uloga iz kojih nije poželjno iskoračiti. Na taj način njeguju se prve kolektivne identifikacije, a sputava individualna sloboda kao izvor kreativne energije. Svrstavanje u razne vidove kolektivnih identiteta je oduvijek služilo kao efikasan mehanizam kanalisanja društvene energije, kontrole socijalnih procesa i očuvanja poželjne distribucije socijalnih uloga i raspodjele društvene moći. Logično je da, kao ni heteroseksualne osobe, ni LGBTIQ+ nisu obavezne (niti treba) da na bilo koji način liče, da se ponašaju isto, jer to nije armija u kojoj se očekuje da svi budu ili identični ili da za njih tamo nema mjesta. Takva vrsta sabornosti upravo pripada retrogradnom kulturnom modelu koji ne oslobađa i ne podstiče razvojne potencijale društva, utemeljene upravo na društvenoj diverzifikaciji svake vrste.

Da se odjeća olako dovodi i u rodni/seksualni kontekst, pokazuje, na ilustrativan način, i proslava „Dana protiv vršnjačkog nasilja – Dan roze majica“ 2020. godine u jednoj osnovnoj školi u unutrašnjosti Srbije.⁶ Djeca obučena u roze majicama izazvala su kod određenog broja ljudi niz negativnih komentara na društvenim mrežama, među kojim i ovaj:

⁶ „Dan roze majica“. OŠ „Karađorđe“ Velika Plana. <https://www.oskaradjordje.edu.rs/2020/03/05/dan-roze-majica/> (pristupljeno 21. marta 2021).

„priznajem da mi zaista čudno izgleda kada dečaci u osnovnoj školi 'Karađorđe' nose roze majice“, na šta je uslijedio odgovor: „sve i da roze jeste deo LGBT agende i te kako ima smisla da se koristi za promociju smanjenja vršnjačkog nasilja, ili misliš da je skroz ok da se biju pederi??????“.⁷

Jedan od brojnih srodnih primjera jeste i napad na muškarca u centru Beograda 2019. godine, za kojeg su napadači mislili da je gej samo zato što je kod sebe imao ljubičastu torbu. Cjelokupnu situaciju smirila je njegova supruga u trenu kada je pokazala burmu na ruci.⁸

Kao što se jasno vidi, od izbora garderobe i boje do nasilja – granica je tanka, a upravo su boje često predmet stereotipnog predstavljanja gej osoba zarad diskreditujućeg efekta koji se u odnosu na njih želi postići. Nisu tek slučajno najčešći akteri nasilja prema gej osobama upravo pripadnici raznih navijačkih grupa, ekstremno desničarskih udruženja itd., koje karakteriše bezličnost mase zaogrnutе istim kolektivnim simbolima i bojama, pa i odjećom (trenerka, šalovi, fantomke, razne maske...).

⁷ Diskusija na Fejsbuk grupi „Nematerijalno – a malo življe“. *Facebook*. <https://www.facebook.com/groups/408856629838887/> (pristupljeno 23. marta 2021).

⁸ „Homofobija 2 na 1: Mislili da je gej zbog ljubičaste torbe i pretukli ga“. *Mondo*. <https://mondo.rs/Info/Drustvo/a1245288/Beograd-Muskarac-pretucen-zbog-ljubicaste-torbice-za-psa-mislili-da-je-gej.html> (pristupljeno 21. marta 2021).

Zaklanjanje iza kolektivne ikonografije (pa i gotovo istovjetne odjeće) paravan je za nedostatak ličnog integriteta i svijesti o sopstvenoj ulozi, vrijednosti i značaju u društvu. Države koje karakteriše veći stepen individualne slobode, pravne jednakosti i građanske ravnopravnosti su ekonomski, naučno i tehnološki iskoračile daleko naprijed. Zato što se iz pojedinačne stvaralačke snage rađaju vrijedna djela koja cijelo društvo pomjeraju naprijed. Tu se nalazi dio odgovora zašto je u svjetu mode angažman našao upravo nemali broj homoseksualaca. Oni se nisu mogli formirati prema unaprijed zadatom kalupu još od prve od svih naših podjela, one na „plave“ i „roze“. Zato su bili upućeni da mnogo upornije tragaju i razvijaju individualni identitet kao najvažniji izvor kreativnog potencijala koji je svoj izraz našao u modi, ali i u svim drugim stvaralačkim oblastima.

BALKAN, ODIJEVANJE I PRAJD

Na jednom od mnogobrojnih transparenta na Povorci ponosa u Splitu još 2005. godine glasila je „Van iz ormara!“⁹ (Barčot 2012: 129), kako bi se LGBTIQ+ zajednica prikazala javnosti, te javno demonstriralo pravo na neskrivanje svoje seksualne

⁹ Razumije se, referira se na čuvenu frazu *Out of the Closet* kojom LGBTIQ+ osobe porodici i prijateljima otkrivaju svoju seksualnost, tj. „autuju“ se (eng. *coming out*).

orijentacije. Ipak, ova populacija, kao i ljudi koji su joj tokom Parade pružali podršku, upravo je na ovaj način bila podstaknuta da skrene pažnju onima koji njih i njihova prava žele da učine socijalno nevidljivim i nipodaštavanim. Pokušaj eliminacije „nepodobnih“ pojedinaca i pojedinke iz društva išlo je i po sistemu vizuelnog – da ne „bodu oči“ ostalima.

Nekoliko godina kasnije (2011) u Zagrebu roze boja postaje centralni i determinišući motiv pojedinca u odnosu na zajednicu: „Bok, ljudi, ja sam Gaygor, roza ovca“ – kao simbol svih označenih osoba najčešće odbačenih od strane porodice (Barčot 2012: 128). Ovim primjerom referira se na reklamu s natpisom „Bok, ljudi, ja sam Gregor, crna ovca“,¹⁰ te napominje da je preimenovanjem ovce Gregor u Gaygor, a 'frazzeološka' crna ovca postaje roze kao simbol pretjerane ženskosti. Unatoč promjeni boje njezino se frazeološko značenje ipak očuvalo: 'osoba koja se svojim ponašanjem (stavovima) razlikuje od ostalih (sredine, okruženja), iznimka / u lošem smislu /', u ovom slučaju od heteroseksualne većine“ (Barčot 2012: 132).

U crnogorskom kontekstu opšte je poznato da LGBTIQ+ osobe na tamošnjim paradama ponosa¹¹

¹⁰ „Ovca Gregor“. *YouTube*. <https://www.youtube.com/watch?v=SZxuXR1hnFU> (pristupljeno 21. marta 2021).

¹¹ Prva parada ponosa u Crnoj Gori održana je 24. jula 2013. godine u Budvi. Iako nije dugo trajala, ipak je održana uz jake policijske snage, kao i verbalne i fizičke delikte dijela posmatrača. Detaljnije na: „Prva Parada ponosa u

Slika 1. Detalj s Parade ponosa u Budvi 2013. godine
(© Vijesti)

Slika 2. Maskirani huligani tokom Parade ponosa u Budvi 2013. godine
(© Radio Slobodna Evropa)

pribejavaju *kežual* oblačenju,¹² što samo dokazuje koliko vizuelno (garderoba, nakit, šminka...) „zarobljava“ i olako smiješta pojedinca u određeni unaprijed formulisani društveni ram. Ipak, neki učesnici povorke Podgoricom su šetali lica sakrivenih iza maske, marame ili kapuljače: „Maramu preko lica imam da bih sakrio identitet zbog porodice i prijatelja. Naravno da bi mi značilo da mogu da prošetam ovuda, a da ne moram da se skrivam. Nadam se da će i do toga doći“.¹³ Iz navedenih razloga ne čudi što se izbor *oufita* za crnogorski Prajd (slično je i sa drugim u bližem okruženju) zapravo i ne razlikuje mnogo od svakodnevne garderobe, što nije karakteristika događaja ove vrste u zemljama liberalnijih socijalnih okvira. Stoga ne čudi što su aktivisti položaj LGBTIQ+ populacije u Crnoj Gori okarakterisali kao „tužnu sliku“ koja evidentno pokazuje da su ljudi

odjevne predmete bili prinuđeni da koriste kako bi sakrili „svoje ja“.¹⁴

No, u tradicionalnom i patrijarhalnom crnogorskom društvu očigledno da drugačije za sada i nije moguće, pa se, umjesto slavljenja individualne slobode (i u odijevanju, kostimiranju, šminkanju) bira utopljenost u masu, kako ne bi došlo do isticanja, a time i osude i ugrožavanja bezbjednosti, jer je i sam čin učešća na Paradi ponosa dovoljno rizičan.¹⁵

U radu Danijela Kalezića i Čarne Brković (2016) navodi se da je crnogorsko društvo prošlo kroz izazove za čije je prevazilaženje bilo potrebno mnogo volje. Između ostalog, skreću pažnju i na neprimjerene izjave ranijeg ministra ljudskih i manjinskih prava Ferhata Dinoše iz 2009. godine o (ne)postojanju LGBTIQ+ ljudi u Crnoj Gori. Povodom

Crnoj Gori protekla uz napade“. *Radio Slobodna Evropa*. <https://www.slobodnaevropa.org/a/prva-parada-ponosa-u-crnoj-gori/25055194.html> (pristupljeno 23. marta 2021).

¹² Zapažanja u vezi s *casual* stilom oblačenja autor je razmijenio s jednim od sagovornika homoseksualne orijentacije, što ne znači da ne postoje određena odstupanja. Ovom opaskom sugerise se da je još uvijek veliki broj gej momaka iz Crne Gore pod strahom od mišljenja okoline, te prekrivanje odjećom koristi i kao vid maskiranja.

¹³ „Povorka ponosa u Podgorici: 'Nikad se nećemo posramiti, nikad spustiti glavu'“. *BBC News na srpskom*. <https://www.bbc.com/serbian/lat/balkan-49781677> (pristupljeno 19. februara 2021).

¹⁴ Povorka ponosa u Podgorici: 'Nikad se nećemo posramiti, nikad spustiti glavu'“. *BBC News na srpskom*. <https://www.bbc.com/serbian/lat/balkan-49781677> (pristupljeno 19. februara 2021).

¹⁵ Gotovo niti jedan dosadašnji Prajd u Crnoj Gori, ali i na širem prostoru Balkana, do sada nije proticao bez incidenta izazvanih od strane desničarskih grupacija. Vidjeti: „Incident uoči Parade ponosa: Žandarmerija sprečila desničare da odu na Prajd“. *Mondo*. <https://mondo.rs/Info/Drustvo/a1229715/Parada-ponosa-kontraparada-blokada-centra-Beograda.html> (pristupljeno 21. marta 2021); „Povorka ponosa u Podgorici: 'Nikad se nećemo posramiti, nikad spustiti glavu'“. *BBC News na srpskom*. <https://www.bbc.com/serbian/lat/balkan-49781677> (pristupljeno 19. februara 2021).

neprimjerenih izjava resornog ministra, kako autori navode, „novoizabrani crnogorski ombudsman je javno obećao da će razmotriti Dinošine izjave vezane za LGBT pitanja, a institucija ombudsmana je postala jedna od vodećih partnera NVO organizacija koje se bave ljudskim pravima LGBT osoba“ (Kalezić i Brković 2016: 165).

I DALJE PRISUTNA DISKRIMINACIJA

Kraj prošlog vijeka imao je veoma važnu ulogu po pitanju položaja homoseksualne manjine, između ostalog i zbog toga što je još 1989. godine u Ženevi usvojena deseta revizija Međunarodne klasifikacije bolesti, čime je potvrđeno da se seksualna orijentacija sama po sebi ne smatra poremećajem (Gavrić i Čaušević 2020: 11). Ove promjene učinile su da LGBTIQ+ zajednica donekle osjeti olakšanje, ali to ne znači da se ono odnosilo i na potpuno društveno prihvatanje, jer svijet koji ju je okruživao i dalje nije bio oslobođen stereotipa. Strah od nepoznatog (ksenofobija) doprinio je tome da nasilje prema ovoj zajednici u velikoj mjeri ostane prisutno (Gavrić i Čaušević 2020: 107).

U mnogim naporima da se zemlje nastale raspadom Jugoslavije uključe u tokove i poboljšaju stanje kada je u pitanju javno iskazivanje seksualne orijentacije značaj su imale i nevladine organizacije svojim djelovanjem, lobiranjem i podrškom.

Međunarodne organizacije posebno su uticale na vladajuće strukture što je takođe bilo od velike koristi. Nemali broj puta ukazano je da se stanje mijenja isključivo zbog pritiska spolja (a ne iznutra), pa mnoge države, računajući i našu, promjene sprovode sporo i, čini se, neiskreno.

Prema odredbi člana 2 crnogorskog Zakona o zabrani diskriminacije,¹⁶ diskriminacija je definisana kao „svako pravno ili faktičko pravljenje razlike ili nejednako postupanje, odnosno propuštanje postupanja prema jednom licu, odnosno grupi lica u odnosu na druga lica“. Između ostalog, Zakon prepoznaje diskriminaciju prema polu, promjeni pola, rodnom identitetu, seksualnoj orijentaciji i/ili interseksualnim karakteristikama (član 2), a potom (član 19) svaku od navedenih kategorija detaljnije pojašnjava:

Svako pravljenje razlike, nejednako postupanje ili dovođenje u nejednak položaj lica ili grupe lica po osnovu rodnog identiteta, seksualne orijentacije i/ili interseksualnih karakteristika smatra se diskriminacijom.

Svako ima pravo da izrazi svoj rodni identitet, seksualnu orijentaciju i/ili interseksualne karakteristike.

¹⁶ Zakon o zabrani diskriminacije („Sl. list Crne Gore“, br. 046/10 od 06. 08. 2010, 040/11 od 08. 08. 2011, 018/14 od 11. 04. 2014, 042/17 od 30. 06. 2017).

Niko ne može biti pozvan da se javno izjasni o svom rodnom identitetu, seksualnoj orijentaciji i/ili interseksualnim karakteristikama.

Pod rodnim identitetom podrazumijeva se sopstveni rodni doživljaj koji ne mora zavisiti od pola koji je utvrđen i upisan prilikom rođenja. Rodni identitet tiče se svakog lica i ne podrazumijeva samo binarni koncept muškog ili ženskog.

Pod seksualnom orijentacijom podrazumijeva se emocionalna i/ili fizička privlačnost ili naklonost prema licima istog i/ili različitog pola.

Pod interseksualnim karakteristikama podrazumijevaju se različite tjelesne osobine nekog lica (koje mogu biti hromozomne, hormonalne i/ili anatomske), koje ne odgovaraju striktnim medicinskim definicijama muškarca ili žene i mogu biti prisutne u različitom stepenu.

Upravo o diskriminaciji i nasilju, kao i o posljedicama koje ostavljaju na pojedince/-ke (pa i na društvo), potrebno je više u stručnoj, ali i u najširoj javnosti razgovarati kako bi se svim stranama dali nedvosmisleni odgovori da društvo ima mehanizme koji štite ili kažnjavaju i da od neophodnih mjera neće odustati.¹⁷ Samo na taj način možemo kao društvo civilizacijski napredovati.

¹⁷ Danas u Crnoj Gori institucionalni mehanizam za zaštitu od diskriminacije – zaštitnik (ombudsman) djeluje uz saglasnost diskriminisanog lica. Važno je imati u vidu da zaštitnik ima prava da na osnovu člana 21 Zakona

CRNOGORSKI KONTEKST: JEDANAEST ISKUSTAVA

Kako bi se bolje ilustrovao i razumio crnogorski kontekst, sprovedeno je jedno manje sociološko istraživanje (anonimna internet anketa)¹⁸ s homoseksualcima mlađe i srednje životne dobi iz različitih krajeva Crne Gore. Ispitivanje je realizovano u aprilu 2021. godine postavljanjem sedam pitanja:

1. Koje ste godište?
2. Opišete šta ste obukli/stavili na sebe, a da je izazvalo diskriminaciju/nasilje?
3. Šta je bio Vaš razlog za izbor takve garderobe/takvog ukrašavanja?
4. Ko je bila osoba koja je negativno reagovala na Vaš izgled?
5. Na koji način je osoba negativno reagovala na Vaš izgled?
6. Koje godine i u kom gradu je došlo do diskriminacije/nasilja?
7. Kakve je posljedice to ostavilo na Vas?

postupa po svojim nadležnostima poput postupanja po pritužbama, ili da sprovodi postupak mirenja, pokreće postupak ili upozorava javnost.

¹⁸ Anketa je ciljano slata ljudima za koje autor, urednici i izdavači zbornika znaju da su doživjeli diskriminaciju i/ili nasilje ove vrste, a širenju informacija o istoj doprinijele su društvene mreže, između ostalih Fejsbuk stranice *LGBT Forum Progres* i *Nakoksani gej*, kojima ovom prilikom zahvaljujemo.

Po završetku ankete, autor je sistematizovao pristigle odgovore (ukupno 13 ljudi se odazvalo i odgovorilo); tom prilikom dva odgovora su odbačena kao neupotrebljiva, te je za potrebe rada izdvojeno 11 iskustava koji su donijeti u nastavku. Svako iskustvo je prepričano, a osobe su označene kao Ispitanik 1, Ispitanik 2 i tako redom do – Ispitanik 11.

U nastavku čitaju se uglavnom bolne intimne ispovijesti crnogorskih mladića koje su na neki način obilježile njihove živote (ili makar faze života), a mahom su ostale nepoznate široj javnosti, čime se pogrešno može steći utisak njihovog nepostojanja. Međutim, ovo je samo mali dio problema s kojima se oni i dalje susrijeću u snažnom patrijarhalnom i homofobnom crnogorskom društvu,¹⁹ na šta se ovim radom naročito želi skrenuti pažnja.

Ispitanik 1 (1992) doživio je verbalni napad zbog ukrašavanja i garderobe koju je imao na sebi. Ne plaši se da razgovara na ovu temu, ali nije previše otvoren. Napadnut je zbog raznovrsnih boja koje je nosio u javnom prostoru, a kako sam kaže bio je „u šarenim bojama“ i outfitu koji je „pomalo ekscentričan za naše podneblje“. On je prije svega privlačio pažnju zbog boja, ali i pirsinga koji je imao, kao i minduša. U svom

¹⁹ Više o homofobiji u crnogorskom društvu vidjeti u: Kalezić i Brković 2016: 154–179.

tinejdž dobu volio je ovaj stil od kojeg se vremenom distancirao ne nagovještavajući konkretno da li se promjena stila odnosila na doživljeno nasilje ili neki drugi razlog. Napad je doživio u podgoričkom parku 2018. godine, a napale su ga mlađe muške osobe dobacujući mu pogrдне riječi. Dok je zamicao ulicom čuo je pretnje da će biti kad-tad isprebijan. Poslije ove neprijatnosti on se dugo osjećao nesigurno i, kako ističe, nije smio da izađe iz kuće.

Ispitanik 2 (1988) doživio je diskriminaciju pošto je privukao pažnju stilom oblačenja. Imao je u vrijeme napada crni sako ispod kojeg se jasno vidjela mrežasta majica obučena na golo tijelo, dok su na nogama bile pomalo ekscentrične cipele nešto debljeg đona. Kako sam kaže, dodatno je privukao pažnju „fejk pirsingom na septumu“. Mladić ima jasno izražen stav i u svom stilu vidi nešto „fenomenalno“, što dodatno iritira pojedinca koji je u ovakvom ponašanju vidio izazivanje. On je po ovom pitanju imao sukob s direktorom firme u kojoj je radio, jer je direktor insistirao da se ovaj ekscentrični stil „umiri“, da skine pirsing i na neki način prikrije mrežastu majicu i da ostane samo u zakopčanom sakou. Ispitanik je u odgovoru naveo neslaganje s direktorom firme u kojoj je radio, jer nemaju isti pogled na stil oblačenja, što je i dovelo do toga da ispitanik bude opomenut. Ovo iskustvo je doživljeno 2019. godine u jednoj privatnoj podgoričkoj firmi. Interesantno je da, kako kaže, to nije ostavilo na njega posljedice.

Ispitanik 3 (1992) izjavljuje da je volio u djetinjstvu da nosi ženske odjevne komade što iz zabave, što iz potrebe da uživa u onome što ga je privlačilo. Otac ga je prekorio nekoliko puta zbog te navike. Razlog ovakvog odjevanja za ispitanika očigledno je bilo „oslobađanje“, ali i želja, kako još navodi, za eksperimentisanjem i traganje za nečim novim. Roditelj je taj koji mu je stvarao prepreke u ovom traganju, ali i ostali iz najbližeg okruženja, iako nisu pokazivali ljutnju kao otac. Otac je bio izričit u stavu da se garderoba koja nije „prikladna“ skine, te je čak i vikao. Ispitanik je u tom momentu bio dijete predškolskog doba i živio je u Budvi. Nakon očevih prekora i grdnje odustao je od *svog stila* jer je, kako navodi, izgubio želju.

Ispitanik 4 (nije navedena godina rođenja) ističe da je počeo da nosi uske farmerice iz razloga što mu se taj model dopao. Te farmerice su izazvale grubu reakciju nepoznatih momaka koji su mu dobacivali uvrede. S obzirom na to da on nije reagovao, već da je želio da izbjegne incidente, stvorio je kontraefekat, pa je jedan od momaka prišao i udario ga flašom u predjelu glave. Ovaj incident (iz 2012) nije bio jedini koji mu se dogodio, a svakako je uticao na formiranje stava kojeg će se čvrsto držati, a to je netolerancija prema nasilju. Ispitanik dodaje i da je došao do zaključka da je potrebno društvo da se mijenja, a ne on koji je zbog nasilja drugih nad njime počeo da „guši“ svoju ličnost, umjesto da živi slobodno i bez straha.

Ispitanik 5 (nije navedena godina rođenja) navodi da je čipkana košulja koju je jednom prilikom obukao izazvala diskriminaciju, iako je ona bila *samo* modni izbor i njegova potreba da sebi podigne samopouzdanje. Muške osobe, starosti oko 27 godina, s čuđenjem su posmatrale ovaj modni detalj na njemu, dok mu je jedan stariji čovjek dotrčao, pokazivao Bibliju i spominjao pakao. Ovaj slučaj desio se 2018. godine u Tivtu. Ispitanik je nakon neprijatnosti dugo bio pod stresom i izjavio da više ne nosi čipku (ali izražavajući nadu da će je nekad ipak opet obući), kao i da izbegava modne detalje ove vrste na ulicama Podgorice i Nikšića.

Ispitanik 6 (1979) navodi da je zbog majice imao neprijatnost s kolegom koji ga je podrugljivo posmatrao, iako je majica za njega tada predstavljala samo udoban odjevni komad. Ova vrsta neprijatnosti desila se u toku ove (2021) godine. Posljedice nisu ostavljene na ispitaniku, a on sa značajnom dozom samopouzdanja konstatuje da je „kolega kreten“, što znači da njegovo mišljenje svakako ne želi da uvaži i da ga ne dotiče.

Ispitanik 7 (1986) navodi da je nosio kratku haljinu koja mu se dopala, te smatra da mu osim toga nije trebao niti jedan dodatni razlog da svoju želju sprovede u djelo. Incident se desio 2014. godine kada je na njegovo oblačenje reagovala, kako kaže, „random baba“. Smatra da to nije ostavilo na njega nikakve posljedice, a jasno je i da ispitanik djeluje samouvjeren.

Ispitanik 8 (1980) ističe da je neprijatnost doživio zbog kožne odjeće koju je jednom prilikom nosio. Ovom stilu oblačenja pribjegao je jer je bio, kako kazuje, usamljen. Njegova majka je negativno reagovala na to tako što ga je pljunula. Incident se desio u podgoričkom naselju Konik, gdje je i živio, a očigledno je da su ostavile posljedice na čovjeka.

Ispitanik 9 (1987) kaže da su uske farmerke modni stil koji mu se dopada, iako je zbog njih 2010. godine doživio negativnu reakciju druga koji mu je rekao da je takav model farmerica „pederski“. To je dovelo do toga da se ispitanik povuče i izoluje, kako kaže.

Ispitanik 10 (2001) nosio je tigrasti print što je bila potreba da, kako primjećuje, „izrazi sebe“. Na neodobranje je naišao kod drugova iz srednje škole, a zbog svog stila trpio je razne pritiske i uvrede i više puta je bio u situaciji da pojedinci žele i da ga fizički napadnu. Navodi čak i da je dolazilo do incidenata, ali da to na njega navodno nema nikakvih posljedica, jer ističe da sažaljeva ljude koji šire mržnju. Kaže i da ne daje važnost mišljenju onih koje ne poznaje.

Ispitanik 11 (1989) koji potiče sa Primorja ističe da je kao dječak nosio ženske odjevne predmete. Isticao je maramu kao svoj modni detalj u čijem je vezivanju oko sebe posebno uživao. Dodao je da su mu roditelji bili prva prepreka u takvom oblačenju, jer ih je to nerviralo. O posljedicama ispitanik govori kao o nečemu što nije imalo velikog uticaja na njegov život. Oženio se i danas sebe smatra biseksualnom osobom.

ZAKLJUČAK

Pisati o LGBTIQ+ pravima velika je odgovornost, isto kao i stati na stranu prava pripadnika ove zajednice, te se uhvatiti u koštac s preprekama kojih je nemalo, prije svega u društvu poput našeg. Vidjeli smo i da na raznim prajdovima na našim prostorima nije jednostavno održati mirnu atmosferu, što ilustruje i strah učesnika koji se zbog toga prikrivaju ispod maski i marama, a s druge strane i omasovljenost napadača koji, takođe pod maskama, skrivaju i svoj identitet.

U ovom radu pažnju su nam privukli homoseksualci iz Crne Gore čiji su odjevni komadi i ukrašavanje uticali na to da budu označeni kao Drugi i drugačiji, te da pretrpe nasilje, diskriminaciju ili neku drugu vrstu neprijatnosti. O njima smo saznawali na osnovu literature, medija, ali i anonimne onlajn ankete. Evidentno je da su ispitanici na nasilje reagovali različito tako što su, kako jedan od njih i navodi, bili zastrašeni i zatvarali se u domove, odnosno da su samo nastavili dalje, bez značajnijih posljedica.

Na osnovu navedenog, možemo zaključiti da pripadnici LGBTIQ+ zajednice nisu imali namjeru da ikoga provociraju svojom garderobom, već su samo tragali za onim što im prija, eksperimentisali ili pak željeli da istaknu sopstvenu originalnost i „drugačiju“ oprijedjenost (ne samo za modu). Opšti utisak je da je dio njih, uprkos traumama koje

su doživljavali, ipak odlučio da ostane dosljedan sebi i svom stilu oblačenja. S druge strane, bilo je i onih koji su, zbog neprijatnosti koje su doživljavali, odlučili da promijene način svog odijevanja i da garderobom ne „provociraju“ druge, svjesni društvenog konteksta u kojem žive.

Pripadnike LGBTIQ+ zajednice i njihova životna iskustva koja su podijeljena s autorom rada,

iaako međusobno zasebna, mogu se posmatrati i u širem crnogorskom kontekstu, i dalje opterećenom snažnim stegama patrijarhata, mizoginijom, ksenofobijom i homofobijom. Dobijeni rezultati oslikavaju različita više ili manje bolna iskustava i nude lepezu mogućnosti za dalja istraživanja koja bi imala za cilj da dobiju borbu s još uvijek jakim predrasudama u Crnoj Gori.

BIBLIOGRAFIJA

Literatura

Barčot, B. 2012. *Homo ludens: Frazemi i jezična igra na transparentima povorke ponosa u Hrvatskoj*. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu.

Baudrillard, J. 2015. *Moda ili čarolija koda, Moda kao jezik*. Zagreb: Školska knjiga.

Erdei, I. i N. Savić. 2015. „Salvation Armani’: Gej senzibilitet između visoke mode i svakodnevnih odevnih praksi“. *Etnoantropološki problemi*, n. s., sv. 4, 796–818.

Gavrić, S. i J. Čaušević. 2020. *Od demedikalizacije do istospolnih brakova: Novija istorija homoseksualanosti i transrodnosti Zapadnog Balkana*. Sarajevo: Buybook; Zagreb: Buybook.

Kalezić, D. i Č. Brković 2016. „Kvirovanje kao evropeizacija, evropeizacija kao kvirovanje: Suprotstavljanje homofobiji u svakodnevnom životu u Crnoj Gori“.

U: Bilić, B. (ur.) *Preko duge u Evropu: LGBT aktivizam i evropeizacija na prostoru bivše Jugoslavije*. Beograd: Centar za kvir studije, 154–179.

Konig, R. 2002. „Promjena i postojanost, Moda i društvo“. U: *Moda: Povjest sociologija i teorija mode*. Zagreb: Školska knjiga.

Lurie, A. 2002. „Odjeća kao znakovni sustav“. U: *Moda: Povjest sociologija i teorija mode*. Zagreb: Školska knjiga.

Paić, Ž. 2018. *Teorija i kultura mode*. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu.

Vujačić, L. 2006. „Kultura odijevanja kao oblik komunikacije“ [doktorska disertacija]. Nikšić: Filozofski fakultet Univerziteta Crne Gore.

Internet izvori

“A queer history of fashion: from the closet to the catwalk“. *The Museum at Fit*. <https://www.fitnyc.edu/>

- museum/exhibitions/queer-history.php (pristupljeno 27. marta 2021).
- „Dan roze majica“. *Osnovna škola „Karađorđe“ Velika Plana*. <https://www.oskaradjordje.edu.rs/2020/03/05/dan-roze-majica/> (pristupljeno 21. marta 2021).
- „Funkcionalnost vs Moda: tumačenje rodne neutralnosti“. *Rub*. <https://rubonline.shop/funkcionalnost-vs-moda-tumacenje-rodne-neutralnosti/> (pristupljeno 15. februara 2021).
- „Homofobija 2 na 1: Mislili da je gej zbog ljubičaste torbe i pretukli ga“. *Mondo*. <https://mondo.rs/Info/Drustvo/a1245288/Beograd-Muskarac-pretucen-zbog-ljubicaste-torbice-za-psa-mislili-da-je-gej.html> (pristupljeno 21. marta 2021).
- „Incident uoči Parade ponosa: Žandarmerija sprečila desničare da odu na Prajd“. *Mondo*. <https://mondo.rs/Info/Drustvo/a1229715/Parada-ponosa-kontra-parada-blokada-centra-Beograda.html> (pristupljeno 21. marta 2021).
- „Jedini pouzdan način da razlikujete gej i strejt muškarca u Srbiji“. *Noizz*. <https://noizz.rs/lifestyle/jedini-pouzdan-nacin-da-razlikujete-gej-i-strejt-muskarca-u-srbiji/gqbej8m> (pristupljeno 19. februara 2021).
- „Ovca Gregor“. *You Tube*. <https://www.youtube.com/watch?v=SZxuXR1hnFU> (pristupljeno 21. marta 2021).
- „Plava boja je za devojčice, a roze za dečake – kako je došlo do promene?“. *National Geographic Srbija*. <https://www.nationalgeographic.rs/vesti/13816-plava-boja-za-devojčice-a-roze-za-dečake-kako-je-doslo-do-promene.html> (pristupljeno 21. marta 2021).
- „Povorka ponosa u Podgorici: 'Nikad se nećemo posramiti, nikad spustiti glavu'“. *BBC News na srpskom*. <https://www.bbc.com/serbian/lat/balkan-49781677> (pristupljeno 19. februara 2021).
- „Prva Parada ponosa u Crnoj Gori protekla uz napađe“. *Radio Slobodna Evropa*. <https://www.slobodnaevropa.org/a/prva-parada-ponosa-u-crnoj-gori/25055194.html> (pristupljeno 23. marta 2021).
- „Sreća što ne izgledam kao gay“. *DW*. <https://www.dw.com/hr/sre%C4%87a-je-%C5%A1to-ne-izgledam-kao-gay/a-16277512> (pristupljeno 19. februara 2021).
- „U Splitu održana dosad najmasovnija Povorka ponosa“. *Novosti*. <https://www.portalnovosti.com/u-splitu-odrzana-dosad-najmasovnija-povorka-ponosa> (pristupljeno 19. februara 2021).
- “When Did Girls Start Wearing Pink?”. *Smithsonian Magazine*. <https://www.smithsonianmag.com/arts-culture/when-did-girls-start-wearing-pink-1370097/> (pristupljeno 21. marta 2021).

Slika 3. Detalj s Parade ponosa u Podgorici 2019. godine
(© Vijesti)

ŽENSKIM
GLASOVIMA

...

VUK USKOKOVIĆ

VUK USKOKOVIĆ

„VI ĆETE MI OTVJET DAVAT NA STRAŠNI SUD“:
ŽENSKI GLASOVI U POLITIČKIM I PRAVNIM IZVORIMA
ZA ISTORIJU RANOG NOVOVJEKOVLJA U CRNOJ GORI

Rad istražuje individualno i kolektivno prisustvo žena u ranonovovjekovnim političkim i pravnim izvorima, najviše iz XVIII i sa samog početka XIX vijeka. Ideja je da se ta svjedočanstva ženskog položaja i djelovanja stave u kontekst ustanova, ideja i vrijednosti ondašnjeg hijerarhijskog, patrijarhalnog i graničarskog društva. S jedne strane, to je podrazumijevalo sagledavanje načina na koji su se na pitanjima statusa, prava i tretmana žena gradili ondašnji komunalni, imperijalni i crkveni identiteti, te kako su sa tih patrijarhalnih pozicija percipirani podređenost žena i nasilje nad njima. Tu je naročito ukazano na rodno i porodično kodiranje hijerarhijskih odnosa, npr. gdje se dominacija osmanskih i mletačkih vlastodržaca nad podložnim seoskim stanovništvom iskazivala kroz diskurs „očinske vlasti“. S druge strane, ta rekonstrukcija ondašnje političke ideologije i retorike otvorila je put u bolje razumijevanje malobrojnih sačuvanih glasova individualnih žena koje su se u tim okolnostima borile za svoja prava i interese.

Ključne riječi: položaj žena u Crnoj Gori, ranonovovjekovni Istočni Jadran, vanredni providur u Kotoru, mletačko-osmanska krajina, Dobrica Damjanović, Jele Bujović, cetinjski mitropoliti

VUK USKOKOVIĆ

“YOU WILL ANSWER TO ME ON JUDGMENT DAY”:
WOMEN’S VOICES IN THE POLITICAL AND LEGAL SOURCES
FOR THE HISTORY OF EARLY MODERN MONTENEGRO

The paper explores individual and collective female presence in the early modern political and legal sources, chiefly from the 18th and the very beginning of the 19th century. The aim was to consider these testimonies of women’s social position and agency within the context of the institutions, ideas, and values of the then hierarchical and patriarchal frontier society. On the one hand, this meant looking into how the issues of women’s status, rights, and treatment shaped the construction of communal, imperial, and ecclesiastical identities, and how the subordination of women and acts of violence against them were perceived from these patriarchal positions; here it was of particular importance to emphasise the gendered and familial coding of hierarchical relations, whereby e. g. the class domination of Venetian and Ottoman ruling elites over their peasant subjects was expressed in terms of paternal authority. On the other hand, this reconstruction of the then political ideology and rhetoric facilitated a better understanding of those few documented voices of individual women who under such conditions had to fight for their rights and interests.

Keywords: position of women in Montenegro, early modern East Adriatic, extraordinary proveditor of Cattaro, Veneto-Ottoman Frontier, Dobrica Damjanović, Jele Bujović, the bishops of Cetinje

UVOD

Naše poimanje položaja žena na ovim prostorima u toku tzv. novovjekovne historije često se zadržava na odsječnim ocjenama o obespravljenosti, podređenosti i teškom životu. Te ocjene, naravno, i nažalost, nisu netačan način da se sažme težina života ogromne većine tadašnjih žena. Međutim, takvo pojednostavljivanje zamagljuje nam pogled na prostor autonomnog ženskog djelovanja koji je bio moguć u okvirima tog graničarskog, nasilnog i siromašnog patrijarhalnog društva, pa i na načine na koje je i takvo društvo bilo sposobno da percipira i problematizuje potčinjen položaj žena. Uz to, nekritičko insistiranje na lošem položaju žena u prošlosti često vodi, paradoksalno, upravo njegovoj normalizaciji, dajući mu legitimitet starodrevne „tradicije“ i „nasljeđa“. Ovaj rad pokušava da napravi korake u pravcu bližeg sagledavanja, na osnovu primarnih izvora, djelovanja i položaja žena na novovjekovnim prostorima Istočnog Jadrana. Namjera ovog rada jeste da pokuša da razumije i rekonstruiše autonomno žensko djelovanje upravo u ondašnjim pravnim, političkim i društvenim okvirima. Takav pristup, osim njegove metodološke opravdanosti koju ću ubrzo obrazložiti, čini mi se i kao neizostavan moralni obzir spram žena prošlosti, pogotovo ako pretendujemo da istorijsko proučavanje tog položaja ima posljedice po današnje debate o položaju i pravima žena. Istovremeno, kao što se nadam da

će postati jasno do kraja ovog rada, jedna takva promjena perspektive i usredsređivanje na rodne aspekte ovih izvora ima i dalekosežne posljedice za naše razumijevanje uopšte tog perioda naše historije.

Izvori koji su dostupni za takvo istraživanje pretežno su pravne i političke prirode, i to najviše iz XVIII i s početka XIX vijeka. Ti izvori potiču iz pera privilegovanih muškaraca onoga vremena, što, koliko predstavlja svojevrstni metodološki izazov, istovremeno može poslužiti kao oruđe. Naš pristup podređenim ljudima Novog vijeka uvijek je uveliko posredovan izvorima koji su ostavili posjednici društvene i političke moći. Takvi nejednaki društveni odnosi oblikovali su i životno iskustvo, vrijednosti i percepciju svijeta ondašnjih ljudi, čineći da im takav poredak stvari izgleda normalan i prirodan, te da svoje identitete, prava i interese razumiju i zastupaju u okvirima tadašnje hegemonске ideologije. Priroda i forme ovih izvora, upravo zato što odslikavaju onovremeno nejednako i hijerarhijsko društvo, utom su vjernije svjedočanstvo prostora za autonomno djelovanje pa i otpor koji je ostavljao potčinjenima, i kad govorimo o ženama i kad govorimo o samim domaćim muškarcima, glavarima i vladikama, koji su se spram mletačkih i osmanskih gospodara nalazili u uporedljivo potčinjenom i zavisnom položaju. Stoga se kao metodološki imperativ za proučavanje ovih nejednakih izvora nameće upravo pokušaj obrtanja perspektive i fokusiranja na prisustvo podređenih u njima.

Ovdje u uvodu dao bih i nekoliko napomena o jezičkoj upotrebi. Namjera mi je, koliko je moguće, izbjeći učitavanja današnjih predstava u onovremeni društveno-politički kontekst, ili poistovjećivati ondašnje s današnjim stanjem, te ću mahom nastojati da geografske i političke odrednice upotrebljavam u ondašnjem značenju.¹ Lična imena nosilaca vlasti i klirika, u skladu s ranijom historiografskom praksom ali i domaćim izvorima, poslovenjena su u glavnom tekstu, dok se u referencama daje originalni oblik. Radi jasnoće i preglednosti, italijanski izvori prevedeni su na srpskohrvatski bez davanja originala. Iz istog razloga, ranonovovjekovne ćirilčne grafije upodobljene su savremenom latiničnom pisanju. Upotrebljavam našu tradicionalnu, iz njemačkog preuzetu, oznaku „rani novi vijek“ koja pokriva, u uobičajenoj periodizaciji istorije, tri vijeka fundamentalne transformacije evropskih društava iz „Srednjeg vijeka“ u „modernost“ / „Novi vijek“ (otprilike između XV i XVIII vijeka). Držim se ove konvencije da bih pojednostavio izlaganje o jednom periodu koji je već na određen način uokviren

¹ Posebno skrećem pažnju ovdje na uobičajene. Pojam *Mletačka Albanija* u mletačkim izvorima obuhvata mletačke posjede u današnjoj Crnoj Gori, gradove Kotor i Budvu sa zaleđem, a od 1685. i Novi, koji je tradicionalno bio dio Hercegovine. *Albania* u tim izvorima nema uvijek fiksno značenje, katkad značeći isto što i Skenderija, tj. Skadarski pašaluk, a katkad obuhvatajući, kao geografski pojam, i susjedne pašaluke (pečki, elbasanski). Hercegovina se poklapa s granicama osmanskog pašaluka *Hersek*.

u historiografskom diskursu, iako mislim da itekako treba preispitivati takve teolološke predstave istorije.

To preispitivanje utom je hitnije zbog istrajavanja u domaćoj historiografiji ali i popularnim predstavama o prošlosti jednog specifičnog misaonog kompleksa koji modernu istoriju ovih prostora predstavlja kao ometenu i usporenu prisustvom dvaju remetilačkih faktora: (i) patrijarhalnog planinskog društva zatvorenog u samonamaknutu kulturnu izolaciju radi čuvanja „identiteta“ i „slobode“ te (ii) nazadne Osmanske carevine koja, kao „orijentalna despotija“, zaustavlja „zakone istorije“ na ovim prostorima i sprečava blagovremenu modernizaciju.² Tako se problem patrijarhata lokalizuje na seosko stanovništvo, a ignoriše ništa manje patrijarhalni karakter gradskih društava i „Istoka“ i „Zapada“; istovremeno, nasilje i eksploatativnost novovjekovnih imperija orijentalizuje se izdvajanjem Osmanske imperije kao ontološki problematične. U tom se ključu i savremeni položaj žena doživljava otežanim kao posljedica tih uticaja. U svom kanonskom tretmanu crnogorske ranonovovjekovne istorije, Gligor Stanojević vidio je u ličnosti Đurđa Crnojevića zametak i obećanje takve zanijekane modernosti, i to upravo u njegovom testamentu kroz koji se direktno obraća svojoj ženi Jelisaveti, plemkinji iz mletačkog patricijskog roda

² Koncizan a slikovit iskaz takvih predodžaba naći će se npr. kod jednog od naših najuticajnijih osmanista, Branislava Đurđeva (Đurđev 1963: 29–36).

Erico (Erizzo): „Dokumenat govori više o samom Đurđu, nego svi drugi izvori. On se pokazuje kao moderan, obrazovan renesansni čovjek, neopterećen srednjovjekovnim vjerskim mrakom, niti ograničen plemenskim mentalitetom“ (Stanojević i Vasić 1975: 18). Đurđeva briga i nježnost prema supruzi jesu uistinu, kako je to pokazivala Dajen Gililend Rajt (Diane Gilliland Wright), djelovali neobično u svom vremenu, zbog čega je ona taj testament nazvala „prvim mletačkim ljubavnim pismom“ (Gilliland Wright 2006) i poređivala ga s kasnijim trendovima u međusupružničkim odnosima, ali u istom testametu Đurađ se pokazuje jednako „srednjovjekovan“ i „plemenski“ svojom gorljivom brigom oko zavjetnih darova Gospođi cetinjskoj i oko dinastičkih izgleda svojih sinova (Mилошевић 1994: 57–63). Slične primjere bračne brižnosti, podstaknute istom željom da žena mimo očekivanja patrijarhalne sredine raspolaže porodičnom imovinom, srijetaćemo, štoviše, u samim tim patrijarhalnim gorama. Poenta koju želim da napravim jeste da te ustaljene dihotomije na relaciji „Istok“/„Zapad“, predmodern/moderno, selo/grad mogu da stvore iskrivljeno razumijevanje tekstova te da, u potrazi za preglednim i upotrebljivim historiografskim generalizacijama, upisuju u njih namjere i značenja drugačije od autorovih.

Incidentno, za jednu ženu i za isti grad, Veneciju, vezano je i prvo sistematsko objavljivanje primarne građe za našu novovjekovnu istoriju, koje opet, iz jedne druge ideološke vizije prošlosti, služi da nas

upozori na opasnosti projiciranja našeg kategorijalnog aparata na prošlost. Prilikom vjenčanja kneginje Jelene za italijanskog prijestolonasljednika Viktora Emanuila (Vittorio Emanuele), priredio je mletački izdavač Ferdinando Onganija (Ferdinando Ongania) prigodnu publikaciju zamišljenu kao svjedočanstvo mletačkih, pa otud i italijanskih, veza sa Crnom Gorom. Onganija je iz izvještaja vanrednih providura iz Kotora i generalnih providura iz Zadra – tog najobimnijeg i najznačajnijeg narativnog izvora o našoj novovjekovnoj prošlosti – dao izvaditi pasuse koji se odnose na Crnu Goru, u periodu od izbijanja Morejskog rata zaključno sa smrću vladike Danila. Cilj je bio da se dokumentuje saradnja Crnogoraca i Mlečića u toku i u poslijetku Prvog i Drugog morejskog rata, shvaćena kao jedna epizoda u vjekovnom prijateljstvu Venecije i ovog „vjerno prijateljskog naroda“, koji je „na predziđu Republike“ „godinama nosio najuzvišeniju istorijsku misiju u ime civilizacije Zapada“ (Ongania 1896: XI). U tome priređivač posebno ističe ulogu i crnogorskih žena: „Kiša metaka, ispaljenih uz zavidljuću preciznost, padaće na horde Osmanlija: i same žene, vezane u miru i ratu za sudbinu svojih muževa, pripomoćnice u pobjedi, survavaće gomile krša na linije okršaja, zaustavljajući tako turske čete“ (Ongania 1896: XII–XIII). Isticanje ove uloge žena bilo je vjerovatno zamišljeno kao neka vrsta komplimenta kneginji Jeleni, međutim, u njemu nije teško iščitati orijentalističke, patrijarhalne i historicističke predrasude i fantazije.

Tako i kod Onganije sriječemo slične ideje o zadatim historijskim i društvenim ulogama naroda i polova; slično manihejsko shvatanje Osmanske carevine kao otjelovljenja nazadnosti i zla, te slično vađenje citata iz primarnih izvora radi konstruisanja neke teleološke pripovijesti o prošlosti na kakve smo navikli u velikim sintezama naših nacionalnih historiografija, samo što ih Onganija stavlja u jednu posve drugačiju nacionalnu i ideološku upotrebu. I dok su opažanja o naoružanosti žena samim providurima služila da potcrtaju „divlji“ karakter brdskih stanovnika,³ ovdje je toj specifičnosti graničarskog života pripisano jedno novo značenje nacionalne slobodoljubivosti i „civilizacijske misije“. Prisustvo žena na taj način bilo je konstitutivno za samo moderno pisanje historije i stvaranje velikih historiografskih narativa, gdje je individualno postupanje ili specifičan položaj žena kao pola reosmišljen unutar okvira zadate nacionalne ili civilizacijske teme.

Stoga ovdje kao neku vrstu nove paradigme uzimam studiju američkog historičara Erika Derstelera

³ Vanredni providur Nikola Kontarini (Nicolò Contarini) piše o „plemenima Klimenata, Pipera, Barda i Kuča u neprohodnim gorama nasuprot Crne [*scilicet* Gore], većma žestokim i strašnim, gdje i same žene nose hladno i vatreno oružje [l'armi da taglio e da fuoco]“ (Contarini: 17. VI 1712). Arhivska građa ovdje navođena sastoji se isključivo od depeša vanrednog providura iz Kotora, dok će reference na arhivsku građu biti date u zasebnom odjeljku bibliografije „Primarni izvori“. U zagradama u tekstu daje se prezime providura i datum potpisivanja njegove depeše.

(Eric Dursteler) o četirima relativno dobro dokumentovanim slučajevima žena koje su u XVI i XVII vijeku mijenjale vjeru i prelazile onovremene vjerske, političke i „kulturološke“ granice na prostoru istočnog Mediterana (Dursteler 2011). Derstelerov pristup sastoji se, u najkraćem, u pokušaju da razumije ove promjene vjere kao specifične izbore tih žena putem kojih su nastojale, u uslovima ograničenih opcija i velikih društvenih pritisaka, da riješe određeni životni problem. Istovremeno, takva usredsređena i lokalizovana historija zamišljena je kao doprinos razumijevanju jedinstva i različitosti mediteranskog svijeta, te i velike mobilnosti unutar njega kroz njegove brojne i čvrste ali u istom poročne pregrade. Ovdje je usredsređenost na ženske i rodne teme, za razliku od gornjeg primjera gdje su one instrumentalizovane za potrebe historiografske generalizacije, usmjereno na otkrivanje žena kao subjekata historije s autonomnim djelovanjem, uprkos i usred svih ograničenja onovremenog društva.

Dersteler se usredsredio na četiri slučaja za koja je, takođe mahom iz političkih i diplomatskih izvora, našao dovoljno građe za solidnu rekonstrukciju dešavanja i motiva. Nadam se da će dalja istraživanja Kotorskog i Mletačkog arhiva omogućiti slične poduhvate i za naš prostor, premda, u ovom radu, dostupna građa zasad dozvoljava samo vrlo plitak reljef oko individualnih priča. Osim u slučajevima, kao Derstelerovim, gdje bi individualne sudbine žena bivale zapletene u kakav diplomatski spor visokog

profila, te ih je onda moguće osvjetliti iz više onovremenih izvora, uobičajen način na koji žene, kao rod ili kao pojedinke, figuriraju u ovim izvorima jeste marginalan i incidentan. Te usputne pomene i opaske u kojima nalazimo novovjekovne žene ovih prostora nećemo mnogo pogriješiti ako razumijemo kao svjedočanstvo o njihovom marginalnom položaju. Međutim, čak i tamo gdje nam izvori ne dozvoljavaju punu rekonstrukciju individualnih priča i motiva, ne znači da čak i najšturiji pomeni ne mogu da bace značajno svjetlo na ondašnje prilike. Ovaj rad pokušaće da u neobjavljenoj i objavljenoj primarnoj građi pokaže, od šturih pomena preko bolje dokumentovanih zakonskih slučajeva pa sve do tih par direktnih i autentičnih ženskih glasova koji potiču iz ovog perioda, svrsishodnost ženske perspektive na proučavanje novovjekovnog Istočnog Jadrana.⁴

POGLED S MARGINA

Najčešći način na koji žene figuriraju u ovoj političkoj i pravnoj dokumentaciji određen je njihovim odnosom s nekim muškarcem, ocem, suprugom ili sa zajednicom kojoj pripadaju. U tom smislu

⁴ Od domaće literature na ovu temu pominjem vrijednu pravnu i pravnosociološku analizu položaja žena u postojećoj građi Petra Stojanovića (Stojanović 1974). Vanredno vrijednu zbirku raznovrsne primarne građe za XIX i XX vijek priredila je Nataša Nelević (Nelević 2011).

ih obično sriječemo u vezi s njihovim prćijama, nasljedstvom, bračnim pitanjima, kao žrtve porobljavanja i otkupljivanja u bilo kojoj vrsti sukoba i ratovanja na mletačko-osmanskoj krajini ili, pak, u vezi s njihovim uticajnim ili moćnim supruzima. Najveći broj tih pomena usputan je, štur i često sasvim incidentan, te se iz njih katkad ne mogu iščitati ni najmanji tragovi autonomnog djelovanja i motiva pominjanih žena. Premda to samo sobom sačinjava rječito svjedočanstvo, čini mi se da bi bilo pogrešno zadržati se samo na toj generalnoj ocjeni – ne najmanje što bi se time donekle reafirmisala upravo takva vizija – bez pokušaja da se detaljnijim čitanjem postigne konkretnije razumijevanje i tog položaja i ondašnjeg društva, ali i načina na koji su, u takvim uslovima, žene razumijevale i zastupale sebe, svoj položaj i svoja prava.

Pogledajmo jednu vrstu takvog usputnog pominjanja žena. U jeku priprema osmanske kaznene ekspedicije na Crnu Goru 1756. godine, vanredni providur Justin Boldu (Giustin Boldù) (na službi od juna 1755. do januara 1757), u znak dobre susjedske volje prema svojim kolegama pašama, zatvorio je granice prema Crnoj Gori da ne bi Crnogorci mogli bježati na mletačku teritoriju ili se s nje snabdijevati. Mletačku politiku prema Osmanskoj carevini nakon posljednjeg njihovog rata 1714–1718, za koji je kao *casus belli* Osmanlijama poslužilo upravo crnogorsko prebjegavanje na mletačku teritoriju tokom Ahmet-pašinog i Numan-pašinog pohoda 1712. i 1714.

godine, karakterisalo je izbjegavanje konfrontacija s Portom, te nastojanje da se lokalni prekogranični sukobi lokalno i riješe, bez alarmiranja Carigrada. S ruševnim utvrđenjima, nedovoljnom vojskom i velikom zavisnošću njenih posjeda u Mletačkoj Albaniji od trgovine žitom s Osmanskom carevinom, Republika je računala da novi rat ne može da priušti. Da bi se, stoga, izbjeglo davanje bilo kakvog povoda Osmanlijama, Boldu je raspisao proglas bokeškom narodu u kojem izričito zabranjuje:

da Černogorcima, koji bi komu u vijek, toliko ženam kak i muževima, odsad svake godine uvijek, da se ne ima nigda nikakva pomoć učinit, i kad bi od Turčina bježali, da se ne ima njihovo ništa u kućah našijeh podložnikah primit, i ako bi nastupili silom uteći u principovu granicu, da se imaju ubit i toliko prežde po ovoj zapovijedi, da se imate oružat za ne dopuštiti njima da uljegu (Вуксан 1938: 29).⁵

Strogoća i izričitost ove zabrane vjerovatno nadomješta stvarnu moć da se takvi prelazi spriječe. Bolduov prethodnik u službi, Jovan Krstitelj Albrici Drugi (Giovanni Battista Albrizzi) (maj 1742. – avgust 1745), zapisao je 1744. godine, razmatrajući iz

⁵ Tekst ovdje dat je vjerovatno Vasilijeva prerada Bolduove proklamacije; u jednom drugom pismu (Vuksan 1938: 41), Sava i Vaslije kažu da su „poleće kopije [sc. proklamacije] veziru na Bosnu, tako su dopale i u naše ruke“. Italijanski prevod prevoda može se naći u: Ljubić 1878: 28–29.

sanitetskih predostrožnosti mogućnost djelimičnog zatvaranja Boke, da stanovnici Crne Gore „mogu zbog mnogobrojnosti puteva kretati se po svom nahodjenju po svim krajevima ove oblasti“ (Albrizzi: 26. XII 1744). Prije nego da sasvim spriječi samo kretanje ljudi, proglas je svojom izričitosti vjerovatno više bio namijenjen kao izgovor spram osmanskih kolega s druge strane granice. Na sličan je način još jedan Bolduov prethodnik, Marko Kverini (Marco Querini) (jul 1739. – februar 1741), osjetio potrebu da u jednoj depeši iz 1739. naglasi prisustvo žena: „U slučaju zaprijećenog upada [Osmanlija u Crnu Goru, prim. V. U.] navrnuće gomilice Crnogorci, muškarci i žene, u državu [=mletačke posjede], a Turci će se spustiti do kotorskih zidina da ih progone upravo kako se i desilo prilikom zadnja dva progona“ (Querini: 1. X 1739).⁶ Isto isticanje prisustva žena vidimo i u jednom izvještaju iz Morejskog rata u kome vanredni providur Petar Duodo (mart 1689. – maj 1691) pominje grupu „delli huomini e donne di Montenero“, pod vođstvom Staniše Popova s Cetinja, kojima je dat dvopek na ime toga što su sami ponijeli hranu iz Kotora u Crnu Goru za mletačku vojsku koja je imala provaliti u Zetu (Томић 1907: 327). I u domaćim izvorima srijećemo katkad naročito naglašavanje ženskog prisustva, kao kad su drobnjački glavari 1805. molili ostroškog igumana Petronija i Bjelovaliće da

⁶ Depeša je objavljena i u: Томић 1931: 27.

im priteknu u pomoć: „Vojvoda Stojan i ostali svi knezovi od svijeh Drobnojaka i muško i žensko Bog ti i sveti Jovan; građani [Nikšićani, prim. V. U.] nas posjekoše i vojsku u Drobnojake uvedoše, no te kumi i Drobnjak i Moračanin i Rovčanin i svaki Brđanin, koji se desio u Drobnjak, vojsku nam otpremi okle ti znaš i džebanu, e se porobismo“ (Быкан 1936: 358).

U svim ovim pomenima naglašavanje prisustva žena služi da se kaže nešto drugo: Drobnjacima da istaknu svoj težak položaj pred kaznenom ekspedicijom, a providurima da ukažu na komplikaciju koju za njih predstavlja učešće žena u komunikaciji preko granične linije ili u izdacima za ishranu izbjeglica. Takvi incidentni pomeni, međutim, ne znače da je prisustvo žena u javnom životu mletačko-osmanske krajine, u redovnim ili vanrednim okolnostima, bilo incidentno, nego da su pomeni tog prisustva bili opredijeljeni ciljevima pisane komunikacije. U samom gnjevnom odgovoru crnogorskog zbora na Bolduovu proklamaciju, žene nisu pomenute, ali se jasno može iščitati suštinska uloga koju su imale u stvaranju i održavanju veza ovog izdijeljenog i zavađenog krajiškog društva koje je ipak sebe poimalo kao nekakvo jedinstvo: „I nikakva stvar nije nama bila protivna dosada od prevedrog principa kako je vaša sadašnja proklama protivna, u koju dajete zaprištu (?) da ne mogu imat s nama naša braća i susjedi, kumovi, svatovi i prijatelji, s kojema smo od nastanja i dan današnji u ljubavi živjeli“ (Быкан 1938: 31). Neopazice skoro, kao i preko granične

linije, tek u svom usput dopisanom rodnom imenu, pomalaju se žene u svojoj suštinskoj ulozi u svem tom prekograničnom zajedništvu mletačko-osmanske krajine kao supruge koje su svojim brakovima spajale svadljive opštine s obje strane imperijalne granice, kao proizvođačice i prenosnice artikala planinske privrede na primorske trgove, kao, na kraju, jedva primjetne učesnice i žrtve prekograničnih ratovanja.

Ne samo, dakle, u privatnoj sferi domova i porodica, nego i u privredi i lokalnoj politici mletačko-osmanske krajine prisustvo žena bilo je, uprkos podređenosti, od suštinskog značaja. U narodnom predanju postoji, štoviše, sjećanje na nekoliko žena koje su bile i glavarke sela ili plemena: izvjesna Ćerana u jednom pješivačkom selu, na početku XVII vijeka; u Ljubotinju je nakon smrti kneza Mirčete Vujovića kneževsku poziciju za dugo godina držala njegova žena Jovana, porijeklom od Njeguških Bogdanovića, sve dok na nekom skupu nije „ceklinski knez jednim gestom osramotio nju kao ženu i tako uvredio Ljubotinjane“, pa su je onda ovi smijenili (Filipović 1961: 151).⁷ Pojedine su žene umnošću i razbori-

⁷ O tome Jovićević piše ovako: „U to doba se Riječka Nahija skupljala često puta radi zajedničkog dogovora, nekad u Ceklinu, a nekad u Ljubotinju. I desi se jedanput, da budu Ceklinjani pozvani na skup, a skup je bio na Ljubotinjskom ublu. Predanje kaže, da je pred Ceklinjanima došao knez Jović (predak Jovićevića). Jovana je sjedela među Ljubotinjanima, zafošila glavu a napalila čibuk, pa, kad je Jović nazvao Ljubotinjanima Boga, ona, kao

tošću zauzimale ugledne društvene pozicije, pa i učestvovala u plemenskom donošenju odluka, dok su babice igrale presudnu društvenu ulogu negdje na prelazu između „privatnog“ i „javnog“, kao izvjesna Anđuša iz vremena Petra II, „koja je po naredbi suda za tri noći prisustvovala pokušaju izvršenja bračne dužnosti (nešto nalik na francuski *congrès* do XVII vijeka), naime ako je žena tužila muža zbog impotencije, a ovaj je tvrdio da je sposoban“ (Миљанић 1890: 232). U toku Morejskog rata, godine 1689, poslužio se pomenuti Duodo posredovanjem izvjesne Jane Jovanove iz Brčeli, koja je valjda prije bila u haremu skadarskog paše Sulejmana Bušatlije, pa se slobodno kretala kroz osmanski tabor, da preko nje utiče na brdske glavare da napuste pašinu vojsku, što je Jana i uspjela, uzevši za to posredovanje novčanu nadoknadu od Duoda (Ongania 1896: 51).

U mirnodopskim uslovima, pak, žene su u pograničnim nasiljima često prolazile kao po ratištu. U jednoj pritužbi generalnom providuru Grimaniju, stanovnici tivatskog sela žale se na grbaljskog guvernadura Petra Lazarovića, koji im se svetio zbog nekog potraživanja koje je imao spram njih „upotrebom hiljada napada, uvreda i pokuda protiv naših jadnih

s prezrenjem gdje je Jović bio mali, učini neko nezgodno poređenje da ga osramoti. Jović se učini, kao da nije ni čuo, ali u kretanju pozdravom osramoti kneza-ženu i tako uvrijedi Ljubotinjanje. Ljubotinjani osjetiše jak prijekor, što ženu trpe za kneza, pa je odmah rasknežiše“ (Јовићевић 1911: 647–648).

majki, žena, ćerki, koje čuvamo više nego sopstvene živote i preko svake opasnosti“, ta nasilja vjerovatno dešavajući se na nekom pazaru (Томић 1931: 81). Katkad su i same padale kao žrtve, vjerovatno nehotične, takvih međuopštinskih sukoba; u jednom popisu međusobnih ubistava iz potraživanja iz sredine XVIII vijeka nalazimo podatke da su Luštičani ubili stogodišnju staricu iz Njeguša, a Paštrovići, u dva odvojena incidenta, dvije Grbljanke (Томић 1931: 73–75). A nekad su se žene same stavljale ispred izvučenih pušaka i sječiva, kao kad su Grbljanke spriječile nekog škaljarskog glavara da uzvрати udarac istom guvernaduru Petru Lazaroviću, nakon čega su glavara ubili prisutni Grbljani (Томић 1931: 76). Nerijetko, nasilje je bilo smišljeno upereno na žene, kao kad bi se žene kažnjavala za preljubu tjelesnim kaznama.⁸ Nasilja je jednako bivalo van ondašnjih sankcionisanih granica. Luštičaninu Jovu Paladinoviću oteli su ćerku Jelu usred sela i po bijelom danu dvojica Cuca, Pero Batrićević i Pero Pešikanović, i prodali je u Nikšić, odakle ju je familija nakon nekoliko preprodaja otkupila uz veliku muku i trošak. Jedan od

⁸ Katić donosi primjer iz Grblja gdje je muž ženi odsjekao nos i primjer žene iz Kotora kojoj je to uradio neki vojnik, napominjući učestalost liječenja takvih povreda u zdravstvenoj građi (Катић 1960: 302). Takve kazne bile su pohranjene u grbaljskom prepisu Dušanovog zakona (Соловјев 1938: 66), i još strože u čl. 14–16 tzv. Grbaljskog zakona koji je objavio Vuk Vrčević (Врчевић 1891: 29–42).

krivaca kasnije je, „djelom serdara Staniše od Crne Gore“, bio uhvaćen i stavljen u zatvor vanrednog providura, međutim, familija Paladinović, ionako ojađena zbog troškova izbavljanja djeteta, sad se još našla na udaru „rodbine i sljedbenika gorerečenih varvarskih i neljudskih otmičara i zločinaca“, koji su im prijetili smrću, zbog čega je Paladinović tražio zaštitu vanrednog providura Grimanija (Томић 1931: 75).

Čak i ovakav ovlašan pregled pomena žena u primarnim političkim izvještajima, osim što kvalifikuje goreopisanu „ljubav“ „od nastanja“ između susjeda, prijatelja i kumova mletačko-osmanske krajine, istovremeno ukazuje na stvarnost njihovih višestrukih i isprepletanih, doslovno krvlju zapečaćenih veza i zajedništava. Ti pomeni, naravno, niti potiču od samih žena niti imaju za svrhu da predstavu njihovo gledište – naprotiv, uglavnom služe razračunavanju između ondašnjih muškaraca – ali nam čak i takvi daju žive obrise onog društva, često zamagljene nacionalnim temama u domaćoj historiografiji i kulturnim u inostranoj, s kojih je moguće kritički promišljati i ondašnji i sadašnji patrijarhat.

S tih su pozicija katkad i sami ondašnji ljudi zauzimali kakav-takav kritički odnos prema svom društvu. Providur Sebastijan Vendramin (septembar 1714. – april 1717) koristiće u ratnoj 1715. godini žive opise svog bavljenja među svojim podanicima i izbjeglicama iz Hercegovine i Crne Gore (događaj na koji gore referiše Kverini), pominjući i hljeb od kore od drveta koji su mu gladni seljani pokazivali,

da svojim pretpostavljenima u Veneciji potcrta svoj očajnički položaj u ratu. Sa svega par stotina vojnika pod sobom, oronulim tvrđavama, u nedostatku osnovnih potrepština i gotovog novca i prinuđen da diverzantskim akcijama s istim gladnim seljanima s obje strane granice stvara privid snage pred Osmanlijama i tako predupređuje njihovu invaziju, Vendramin je kao možda nijedan drugi providur razvio razumijevanje za položaj i ponašanja svojih podanika, izgovarajući čak gladu i nemaštinom Paštroviće kada su mjesec ranije opljačkali jedan francuski trgovački brod (Vendramin: 21. IX 1715). Tako je, paradoksalno, jedan privilegovani vlastodržac gradio svoju sliku pred pretpostavljenima upravo identifikujući se s podređenima, iskušavajući na sopstvenoj koži svakodnevicu njihovog graničarskog života. Ovo, naravno, nije ni kod njega ni kod njih dovelo do preispitivanja postojećih hijerarhija, ali je na jedan upečatljiv način potcrtalo zavisnost Republike i od njenih najubogijih podanika i susjeda, sam Vendramin opisujući svoj uspjeh u kampanji te godine kao plod „ljubavi kultivisane prema svima“ svojim ličnim prisustvom na prvim linijama fronta i odnosom s ljudima (Vendramin: 24. X 1715). Kao i lokalno društvo Crne Gore i Primorja koje je suštinski zavisilo od žena kao članova porodica, proizvođačica i prenosnica roba, tako je makar nakratko i ova imperija imala najmanji zajednički sadržalac u hljebu od kore drveta koji su pravile i pokazivale providuru lokalne žene.

Ako je Vendraminov tekst rijedak ili jedinstven po svojoj „dekonstrukciji“ ondašnjih klasnih hijerarhija, bilo je sasvim uobičajeno da se oko sudbina individualnih žena konstruišu i reafirmišu imperijalne hijerarhije i klasni identiteti kako se, na različite načine, vidi u Derstelerovim četirima slučajevima. U slučaju Mihale Šatorović, na primjer, ćerke kliškog dizdara Ahmet-age, koja je u januaru 1621. naprosto prebjegla iz Klisa u Split iz želje da se pokrsti i zamonaši, središnja preokupacija i mletačke i osmanske strane bila je da se kroz odbranu djevojčine „časti“ odbrani i svoja; za njenu imućnu i uticajnu porodicu bilo je presudno da se uvjere da je njen prelazak bio od njene volje, a ne posljedica kakvog nasilja; za mletačku stranu, iako je Mihalin, po krštenju Katarinin, prelazak predstavljao nepotrebnu političku komplikaciju s Portom, dokamo se žalila njena porodica, ipak je bilo nedopustivo po „javnu čast“ da se po svojoj volji krštena djevojka vraća „neprijateljima vjere“. S obje strane granice, kao i u Veneciji i Carigradu, ovo pitanje „časti“ podizalo je tenzije i prijetilo eskalacijom. Slučaj je zatvoren tek pet godina potom kada je, uz intervenciju Porte, Katarininom ocu Ahmet-agi dopušteno da je posjeti u jednom manastiru u Veneciji gdje je bila smještena; on se konačno uvjerio da je njen prelazak bio po slobodnoj volji i, što mu je jednako bilo važno, da je u samostanu tretirana u skladu sa svojim društvenim statusom. Sama Katarina je na kraju napustila manastir i udala se za nekog Mlečanina, a njena djeca su tokom 1660-ih primila

djedovo nasljeđe u blizini Klisa (Dursteler 2011: 62–75), tada već mletačkog grada.

Sličan primjer konstrukcije „javne časti“ i potcrtavanja imperijalnih granica na pitanju odnosa prema ženama nalazimo i u jednom slučaju iz sredine XVIII vijeka. Jedno od prvih javljanja vanrednog providura Jovana Marina Donaa (Giovanni Marino/ Zan Marin Donà) (septembar 1745. – decembar 1746) po prispjeću na službu ticalo se svirjepog ubistva koju su nad svojom sestrom počinila dvojica braće „Zorani“, kako Dona daje njihovo prezime, iz lovcenskog sela Mirca. Donosim ovdje u cjelini relevantan dio iz njegove depeše:

Jedan varvarski događaj koji se zbio u selu Škaljari smještenom ispod zidina ovog grada povrijedio je obzire koji se po svakom pravu duguju tom gradu. Dvojica braće iz porodice *Zorani* iz sela Mirac, koje se nalazi na području Crne Gore [Tenute del Monte Nero], dali su jednu svoju sestru na nekoliko mjeseci nekom Đuranovu (?) [Giuranou] iz rečenog sela Škaljari da mu pomaže u žetvi njegovih usjeva, ponajprije žita. No, pretvorivši se u kajanje, možda po kakvom neosnovanom sumnjičenju, taj njihov pristanak, videći je jednog dana kako izlazi iz njegove kuće, te učinivši se bezosjećajni na uobičajene podsticaje prirode kad se radi o krvnom srodstvu, ispališe u nju dvije puške, te uzastopnim udarcima ubodnog oružja ostaviše je iskasaplenu i mrtvu. Budući značajan događaj po svojim okolnostima, ne ostaje mi bez da se s pravom

tužim na njihovu drskost, koja se je usudila na izvršenje najužasnijeg izdajstva i to na pragu javne države. U težini ovog slučaja, zgodna mi pada posjeta, dogovorena za sutrašnji dan, ovoj karici [službi, prim. V. U.] od strane vladike i glavarâ Crne Gore, otkud bih učinio razumjeti i jednog i druge koliko je neophodno da se postavi primjer, i zbog veličine zločina i zbog kakvoće mjesta na kom je počinjen (Donà: 27. X 1745).

Dona je tako u ovom zločinu vidio ne samo protivprirodno i varvarsko izdajstvo krvne veze nego i povredu „javne časti“⁹, budući takav zločin počinjen na samom *pragu* državne granice koja, po providuru, sama sobom zavređuje naročitu vrstu obzira i poštovanja. Na ovom primjeru možemo vidjeti i kako su u glavama ondašnjih ljudi konstruisane „kulturološke“ i „civilizacijske“ demarkacije, koje su za nas u međuvremenu poprimile nacionalna ili značenja na dihotomiji „Istok“/„Zapad“; na sličan način su se i crnogorski glavari žalili jednom kasnijem providuru na to što su neki mletački podanici iz Boke ponijeli crnogorske glave u osmanske gradove sramoteći tako, za pojmove Crnogoraca, čast cijele krajine.¹⁰

⁹ Pridjev *javni*, tj. *pub(b)lico*, u mletačkoj upotrebi atribut je koji se odnosi na Mletačku republiku i njenu vlast, te bi najbolji prevod u današnjem značenju bio *državni*; ipak, radi preciznosti, prevodim ga ovdje doslovce.

¹⁰ „Zašto što je za takvo bezakono delo zlo i sramota nama to je i suditima od Boke. Što li je njima, to je i nama. Ovo je sve jedna krajina i ujedno ćemo je javiti za to zlo i sramota

Riječ „varvarski“ srijećemo i u domaćim izvorima u istoj upotrebi.

Ali providurova politizacija zločina ne treba sasvim da zamagli i iskrenost njegovog moralnog zgroženja. I „varvarstvo“ zločina i činjenica da je izvršen na pragu grada služe u providurovom prikazu da potcrtaju značaj i veličinu i jednog i drugog. U narednoj depeši, doznajemo da je njegovo insistiranje pred vladikom i glavarima urodilo plodom, te da je dobio „kao rijedak primjer, sigurne dokaze o izvršenju kazne, ali na način koji, nadoknadom krvnine, obično praktikuju stanovnici Crne Gore“ (Donà: 16. XI 1745). Njeguški glavari obavijestili su providura da „poradi vaše zapovijedi na Mirac podosmo i njih kastigasma i globismo ih su trista grošah i dva vola i šest bravah sitnijeh i pet barjelah vina“ (Миловић 1956: 171). Valja primjetiti, takođe, da providur u opisu zločina ističe upotrebu vatrenog i hladnog oružja nad osobom – ženom – koja za pojmove ondašnjeg patrijarhalnog društva s obje strane granice, kao po definiciji nenaoružana, nikako nije smjela biti žrtva takvog nasilja.

koja se druga dosle nigda nije dogodila u ovu krajinu ako ni princip sud ne učini.“ Pismo glavara providuru Valeriju Anselmiju, 28. marta 1751. (Миловић 1956: 220). Riječju *krajina* onovremeni stanovnici mletačko-osmanskog pograničnog područja u današnjoj Crnoj Gori i Albaniji uobičajeno referišu na svoj geografski prostor. Tu riječ često upotrebljavaju i sami providuri (*craina*), a Crnogorci katkad njom opisuju samo svoju teritoriju.

Politizacija nasilja nad ženama dešavala se i na nivou međukomunalnih odnosa. Vanredni providur Vicko Loredan (oktobar 1723. – novembar 1725) opisao je u detalje neko navodno mučenje koje su Grbljani sproveli nad nekom bjelickom ženom nastanjenom u Grblju, s ciljem da od nje iznude priznanje krađe, podvrgavši je, kako su bjelicki glavari saopštili Loredanu, šibanju po goljoj koži, paljenju vatre pod stopalima i mučenju grudi klještim, pri čemu je ona ostala nepokolebljiva u poricanju krađe (Loredan: 28. II 1725). Opis mučenja imao je za cilj da izazove moralno zgroženje, u čemu je, očevidno, i imao uspjeha, jer Loredan pod utiskom nije propustio da sve detalje prenese svojoj vladi. Međutim, providur je na koncu zaključio da se radilo o „vještoj podvali“ koju su bjelicki glavari rasturili s ciljem podizanja tenzija između dviju opština i davanja sebi prava na odmazdu, a njemu je opisali u takve detalje da on isprva nije mogao da ne povjeruje (Loredan: 2. IV 1725).

Loredanovo odbacivanje ove priče u najmanju je ruku sumnjivo, jednako kao i njegovo obećanje da će „osvetiti“ te muke, nakon što je u ranijoj depeši izričito priznao da „vanredna karika [vanredni providur, prim. V. U.] ne može da pruži ruku da izvrši nikakvu kaznu [u Grblju] bez da se izlaže kakvom preziru ili još prije otvorenom skandalu“ (Loredan: 28. II 1725). Ostavljajući, međutim, zbog odsustva drugih izvora sud o istinitosti ovog konkretnog događaja po strani, treba napomenuti

i to da se slična mučenja ipak jesu dešavala i to u zapanjujućim razmjerama.¹¹ Takođe, čak i da se radilo o manipulaciji, ona bi utom prije predstavljala živo svjedočanstvo ondašnjih moralnih nazora i osjetljivosti, zajedničkih ljudima svih socijalnih staleža s obje strane granice, ako je tako lako bilo moguće takvom glasinom izazvati moralnu reakciju. Takvu vezu između komunalne časti tadašnjih opština i individualne časti žena nalazićemo i vijek kasnije: tako će vladika Petar II tražiti 1840. od austrijskih vlasti da primoraju nekog Paštovića da oženi djevojku iz Gluhog Dola s kojom je imao seksualne odnose prije braka: „takovo prestupljenije [...] drži se u Crnoj Gori mnogo više nego ubistvo jer je tijekom čest plemena gluhodoljskoga narušena“ (Стојановић 1974: 234). Tim kompleksom časti biće zakrivena u poimanju ondašnjih ljudi i Crkva i crkveni ljudi i imovina, nasilje protiv nje budući percipirano kao udar na čast cijele krajine koji zahtijeva odgovor u nasilju. U jednom slučaju iz 1743, kao garanti nepovredljivosti crkvene imovine, javljaju se osim predstavnika komuna i „gospoda Turci“ iz zetskih gradova: „nestima“ učinjena manastiru obavezivala je, kako presuda skupljene „vlastele i gospode Turaka“ pomalo pretjerano kaže, cijelu zemlju da goni počinioca nasilja nad manastirima i

¹¹ Katić navodi brojne primjere okrutnog mučenja žena sumnjičenih za vještice, navodeći čak četrdesetak takvih dokumentovanih slučajeva za dvije grbaljske knežine (Karić 1967: 59–62).

ljudima koji idu u manastire, te njegove pomagače, a koji „vlasteli i gospodari“ ne bi ispunili tu obavezu gubili bi glavarski status (Быкан 1937: 290–291). U svim tim slučajevima, ondašnje patrijarhalno društvo, kroza sve staleške i kulturološke granice, tretiralo je problem nasilja, nad ženama ili uopšte, kroz računicu državne, komunalne ili lične časti, prepoznajući problem tek onda kada vrsta, stepen ili simbolička vrijednost nasilnog čina izazove povredu časti koja iziskuje zadovoljenje, a ne nužno u samom nasilju koje je imalo sankcionisane granice.

U tom kompleksu časti i hijerarhijskih društvenih odnosa koji je karakterisao „ranomoderno“ društvo i na „Istoku“ i „Zapadu“ i oblikovao zajednički moralni i politički jezik unutar koga su saobraćali i privilegovani vlastodršci osmanskog i mletačkog imperijalnog sistema i stanovnici seoskih opština, vrlo je teško razdvojiti državno, komunalno i lično. Sama politička retorika toga vremena često je koristila motive porodičnih odnosa, pretpostavljajući u vertikalnim i hijerarhijskim odnosima neku vrstu uzajamnosti kakva je postojala unutar porodice. Odnosi jednakosti iskazivani su, kao u unutarkomunalnim odnosima između muškaraca, jezikom bratstva,¹² dok je u vertikalnim odnosima preovladavao jezik očinske i majčinske brige, u kom je politička vlast opisivana kao roditeljska vlast nad djecom. Sami providuri uobičajeno su svoju i vlast

Senata prikazivali kao očinsku, a svoje motive predstavljali kao iznikle iz roditeljske brige za podanike. Paralelizam između ličnog i javnog očinstva postavljali su katkad sami u svojim intimnim porodičnim stvarima; providur Danilo Renijer (Daniele Renier) (septembar 1721. – septembar 1723) molio je vladu da mu pošalje novac za vanredne troškove koje je podnio u vršenju svoje službe, podsjećajući „javnu očinsku milost“ na „skorašnji žalosni gubitak sina koji u nesretnom pobačaju odnije i svoju majku“ (Renier: 18. III 1722); pomenuti Jovan Marin Dona, u svom posljednjem obraćanju Senatu, u kom obavještava pretpostavljene o svojoj dolazećoj smrti, umoljavao je „najmilosrdniju očinsku samilost“ za svoje napore u službi, te preporučivao svoje „sirote sinove“ „javnoj milosti“ (Donà: 25. decembar 1746). Sam koncept gospodstva, kao diferencirajućeg svojstva vladajuće klase, s obje strane granice, doživljavao je kao ispunjen očinskim dužnostima. Tako u jednom pismu Hodaverdi-paši Mahmudbegoviću pišu crnogorski glavari i „sav zbor Crne Gore, zemlje čestitoga cara [stato del Glorioso Gran Signore] i vašega gospodstva [Vostro patrocinio]“ da se ne mogu odazvati njegovom pozivu da ratuju protiv Kuća, dijelom se pozivajući na svoje pravo da ne ratuju preko Morače, a dijelom na trogodišnje primirje koje su uspostavili sa Brđanima, moleći ga da ne „sluša zle i lažljive ljude, ne harajte Vašu zemlju [stato], jer Crna Gora s Brdima oduvijek su bili posjedi Vašeg oca i djeda i sada Vaši, i neka Bog da da ubuduće budu

¹² O ustanovi *bracke* v.: Накићеновић 1913: 338–340.

Vaši i Vaše kuće zauvijek“.¹³ Katkad, kao u obraćanju kućkog vojvode Radonje Petrovića i drugih brdskih glavara pomenutom Renijeru, kome kažu „Vi ste otac ovih krajina, i majka ujednom“, združuju se i očinski i materinski motivi (Renier: 29. XI 1722). I obrnuto, kad bi im upućivali prekore, vladike i zborovi potcrtavali bi neki percipirani neuspjeh u ispunjavanju tih dužnosti.¹⁴ Na sličan način se i jedan monah žalio na Petra I kao lošeg gospodara upravo zato što se ne koristi njegovim uslugama, odbacujući ga jer ne može da mu oprostí neki raniji prestup.¹⁵

I u privatnim, dakle, i u javnim odnosima isti „uobičajeni podsticaji prirode“ vezivali su dvije strane u hijerarhijski odnos obzirima uzajamnosti i međusobnih dužnosti. Svaki takav odnos, privatni ili javni, bio

¹³ Ovo pismo koje potpisuju vojvoda Vukadin Vukotić, serdar pop Vuko Stanišić, protopop Đurašković i ostali knezovi i glavari i sav zbor priključeno je u: Trevisan: 3. februar 1738.

¹⁴ „I tako siromasi plaču i govore: 'Ako prevedri princip na nas neće pogledat njegovijem pravednijem okom i ako nama ne bude suda i pravde, valja da blježimo u Turke, ako ni ne nađe mljesto prevedri princip.' A sad, presvijetli i preuzvišeni gospodine, ti si princip na ovu krajinu. Ti vidi i razberi.“ Pismo vladike Save vanrednom providuru Albriciju, 25. IX 1744. (Миловић 1956: 161).

¹⁵ „Ja sam ga molio i Bogom zakumio, da me ne ostavi no da me sobom vodi, a on mi je odgovorio, da mu ja nijesam za prešu ni tamo ni ovamo. Dakle, gospodo, rasudite Boga radi, mogu li takvog gospodara služit, kojemu nijesam za prešu.“ Pismo Save Plamenca Mainjanima, Brajićima i Poborima, 1792. (Вуксан 1938b: 171).

je samo jedna karika u hijerarhijskom lancu koji se predstavljao kao da na koncu ishodi od samog Boga. To ne treba, naravno, razumjeti apsolutno. Ljudi nisu bili nesposobni da raspoznaju nasilja, nepravde ili gole interese koji su se mogli kriti iza tih „prirodnih veza“, ali to nikad nije dovelo u pitanje samu tu moralnu i političku gramatiku zasnovanu na međusobno obavezujućoj nejednakosti. Naprotiv, ta gramatika omogućavala je i uokvirivala koliko prepoznavanje nepravdi i njihovu kritiku toliko i samo autonomno djelovanje pojedinaca ili pak njihov otpor. Na jedan način koji možda nama može djelovati paradoksalno, za podređene pojedince i kolektive novovjekovnog svijeta otpor i subverzija bili su iskazivani diskursom podređenosti i pokornosti.

U jednom primjeru komunalnog otpora – primjeru, štoviše, koji je izrazito rodno kodiran, te utom zanimljiviji da se ovdje pogleda – upravo će privilegije darovane od sultana poslužiti kao idejni i vrijednosni okvir za suprotstavljanje jedne seoske zajednice lokalnim moćnicima. Vanredni providur Vicko Loredan izvijestio je svoju vladu o pohari Zadrime, tj. oblast sapske ili danjske episkopije, na osnovu obavijesti koje je o tome dobio od tamošnjih misionara „i pokojeg episkopa“, koji su se razbježali po sjevernoj Albaniji nakon pohare.¹⁶ Poharu su izvršili janjinski paša Mehmed i njegov zet Arslan-paša Bušatlija, skadarski

¹⁶ Ovu poharu pominje Vuk Vinaver (Винавер 1963: 56) na osnovu izvještaja, koliko se može vidjeti po njegovoj

paša, a učestvovao je i sin pećkog paše Tahira, kao i vjerovatno ohridski paša. U Loredanovoj istoriji toga događaja, Zadrin ili Sapa bio je „feud“ koji se „po drevnom običaju odvajkada“ davao sultanovoj majci kao apanaža. U ranije vrijeme, poštovanje za sultanovu majku bilo je takvo da su vojske prolazeći kroz ovu oblast u njenu čast „spuštale svoje zastave i pokrivalo doboše i svaku vrstu vojnog instrumenta“, navodeći izričito „červenog Sulejmana i još pokojeg seraskera njegovih nasljednika“. Loredan takođe navodi da je sultanova majka držala o svom trošku u Skadru „uglednu ličnost“ da ubire prihode od feuda i da „štiti njene vazale od svakog nasilja“. Međutim, „da li nekom zlom zgodom, ili što je umanjena na sultanovom dvoru majčina moć“, stanovništvo Zadrime već neko vrijeme trpjelo je iznude okolnih paša, a od nedavno i od skadarske porodice *Begagni*,¹⁷ „ličnosti od velikog autoriteta u cijeloj provinciji Albaniji, potomci slavni predaka i sa mnogim zaslugama, koji najčešće obitavaju u *Bartolusci* ili Bušatu, koje Porta često postavlja na čelo pašaluka okolnih provincija, budući od iste familije i sadašnji skadarski paša“. U odgovor na to nasilje, stanovnici Zadrime, predvođeni čovjekom čije ime Loredan daje kao *Rixeluma*,

anotaciji, mletačkog baila iz Carigrada, koji je vjerovatno radio po Loredanu, a ne pak nekim nezavisnim izvorima.

¹⁷ O porodici Suma ili Begagni, koja je vjerovatno ista porodica kao Bušatlje, pišaće vijek prije i misionar Frano Leonardis Franu Bolici u vezi s njihovim pokroviteljstvom ulcinjskog pomorskog razbojništva (Horvat 1910).

„rođenim u Prizrenu u Srbiji (ali kako drugi hoće prijevodom iz Zadrime)“, koji „pokazujući ekstremnu revnost za njihovu staru slavu i slobodu, nagovori ih da ga prihvate za vođu sa ciljem da ih oslobodi i od ropstva Begagnima i od samovolje okolnih paša“. Ustanici su dugo vremena odolijevali, nanosivši velike gubitke združenim vojskama paša sve dok, i tu kulminira Loredanova priča, nisu nepažnjom ostavili svoje položaje da bi na Božić prisustvovali misi. Pašinske vojske uspjele su da se probiju kroz napuštene rovove i oslabljenu odbranu i da razbiju ustanak. Za odmazdu, ubijeno je tridesetoro vođa ustanka, odvedene su djevojke kao roblje a oblast je podvrgnuta pljački (Loredan: 28. II 1725).

U ovom vrlo zanimljivom primjeru Loredan lokalnu borbu za komunalnu čast i prava uokviruje specijalnim pravno-političkim statusom komune kao apanaže careve majke, izričito dovodeći u vezu komunalnu čast Zadrinljana s dvorskom čašću i uticajem sultanove majke. Taj pravni status poslužio je i kao pravni i ideološki osnov za potraživanja Zadrinljana, što naročito vidimo u poslijetku njihovog poraza: „Čitava ova stvar nalazi se pod pozorom osmanskog dvora, gdje su ne časivši časa i hrpimice pritekale mnoge zadrimske žene da podnesu svoje tužbe“ (Loredan: 28. II 1725). Tako je i njihova posljednja, diplomatska karta igrala upravo na patrijarhalni osjećaj časti, otjelotvorujući svojim prisustvom na dvoru vezu između svojih i sultanijinih povrijeđenih prava. Ta karta, makar po

izvještajima providura i baila, nije bila uzalud bačena. Iz jednog pisma koje je neimenovanom Kotoraninu poslao neimenovani izvor iz Albanije, a Loredan ga priključio jednoj kasnijoj depeši, doznajemo da je sultanija, uz posredovanje kizlar-age, glavnog dvorskog evnuha, predočila pritužbe Zadrimljana svom sinu, a ovaj izdao hatišerif, dokument najviše pravne obaveznosti, koji je nalagao bosanskom paši da pođe s vojskom na Kosovo i tamo ispita tužbe i Zadrimljana i drugih podanika koji su se žalili na carske službenike (Loredan: 21. VI 1725). Nedugo zatim javljao je Loredan o „sveopštem uvjerenju“ da je bosanski paša zaista i krenuo da kazni sve učesnike zadrimske pohare, prenoseći i glasove o tome da je u Peći pogubio dukađinskog pašu Ahmeta, jednog od učesnika pohare. Skadarski paša Arslan odbio je da se odazove ponovljenim pozivima, radije se skrajnuvši u Ulcinj s dvjesta najvjernijih sljedbenika, gdje je opremio brod za slučaj da bude morao da bježi; „niti bi ovo bio prvi put u njegovoj kući, jer je i njegovog djeda jednako, u vrijeme dok je vladao Skenderijom, zapalo da potraži sopstveni spas, na isti način, u Alžiru“ (Loredan: 13. VII 1725). Akcija bosanskog paše bila je od Porte očigledno zamišljena kao kakav obuhvatniji obračun sa samovoljom svojih službenika, jer je on dobio ovlašćenje da na sastanku na Kosovu ispita i druge tužbe podanika, te uopšte nije jasno koliko su u tome mogli pokretačku ulogu imati motivi povrijeđene časti, ali u cirkulaciji informacija s koje se Loredan napajao takvo čitanje

bilo je za ondašnji patrijarhalni svijet prijemčivo i samorazumljivo objašnjenje.¹⁸

Takvi obziri bili su, nesumnjivo, vrlo moćan pokretač individualnog djelovanja na političkom planu. Sam Arslan-paša, kada je definitivno smijenjen naredne godine, te kad se našao opsaden od strane novog skadarskog paše u u svom dvoru u Bušatu, nakon tri dana opsade i prijetnje da će mu dvor gađati topom ponudio je svoju glavu za spas „života svoje majke i svoje ćerke i svojih slugu“, njih petoro koji su do kraja ostali s njim (Boldù, Gabriele: 8. VII 1726). Arslanova glava poslata je u Carigrad i izložena pred carevim dvorom (Винавер 1963: 56).

I na komunalnom planu, osjetljivost u vezi s porodičnom ili ženskom čašću mogla je da djeluje kao nezaustavljiv pokretač djelovanja. Tako su Peraštani organizovali čitavu akciju, svjesno protiv zapovijesti providura – „pogazivši ovi pod vještom krinkom poslušnosti dužnost podanika, kao da su nezavisni“ (Soderini: 26. maj 1747) – da se osvete Ulcinjanima za smrt svog sunarodnika Krila Cvjetkovića (nadalesko poznatog pod nadimkom *Il Grillo*), čuvenog gusara koji je harao pod malteškom zastavom dok ga nisu ubili Ulcinjani, te da iz ruku skadarskog

¹⁸ Zanimljivo je pomenuti da u jednom pismu spuškim, podgoričkim i žabljačkim agama iz 1755. godine vladike Sava i Vasilije pominju „stari običaj, da cijela Crna Gora plaća sultanijama“ („l'uso antico, che tutto il Montenegro contribuisca alle sultane“); pismo donosi Томић 1904: 102–104, n. 183.

paše izbave njegovu ženu i ćerku, koje su Ulcinjani poslali paši nakon Krilovog ubistva.¹⁹ Za Peraštane, koji su, kako se jasno vidi iz providurovih izvještaja, kolektivno bili uznemireni ubistvom i otmicom, te kolektivno učestvovali u neredima i odmazdi, takav čin bio je apsolutno važan za njihovu komunalnu čast i samopoštovanje, imajući uz to i vrlo praktičnu vrijednost u ondašnjoj ekonomiji časti na Istočnom Jadranu u kojoj je neizvršenje osvete često izlagalo članove komune poruzi ili napadima prilikom susreta s pripadnicima drugih opština.²⁰ Ova ostrašćenost, štoviše, navela je Peraštane da prestupe upravo protiv svoje „sinovske“ obaveze prema duždu i mletačkom namjesniku u Kotoru, u odnosu na koje je i bio izgrađen njihov komunalni identitet barjaktara *Serenissime*.²¹ S druge strane imperijalne granice,

Ulcinjanim je isporučivanje peraških žena paši predstavljalo dio osvete nad Krilom i Peraštanima, dok je „krađa“ istih žena iz Skadra za samog pašu bila udar na „obraz“, što zbog samog čina što zbog očekivanog otkupa za njih.²² Patrijarhalno se nasilje tako vrlo lako prelivalo iz privatne u političku sferu.

O unutrašnjoj pak dinamici porodičnog života, te o njegovom afektivnom i normativnom sadržaju, iz ovih pravnih i političkih izvora može se uglavnom samo posredno zaključivati. Vjerovatno nije daleko od istine pretpostaviti da su generacijske i rodne hijerarhije i s njima povezani pojmovi časti umnogome oblikovali unutrašnji porodični život, te i prema unutra izazivali katkad agresiju i nasilje, kao u slučaju „Zorani“. Ali iz zavjetnih darova koji su ljudi za života ili nakon smrti ostavljali crkvama i manastirima „za dušu“ svojih najbližih može se iščitati, ako ne sadržaj emotivnog života, a ono makar brižnost i međuzavisnost članova ondašnjih domaćinstava. Takve darovnice, koje predstavljaju ogroman dio domaće primarne građe, rijetko se mogu, zbog svog šturog pravnog oblika koji je za cilj imao da osigura crkveno posjedovanje zavjetovane imovine

¹⁹ O cijeloj Krilovoj aferi v. Milošević 1980; Butorac 1934.

²⁰ Peraštanin Đorđe Gradiška ismijevan je zbog Krilovog ubistva od nekih muškaraca u Valoni, „koji podsjećajuć me uz podsmjeh na žalosni slučaj koji se desio nesretnom kapetanu Krilu, mom rođaku i sunarodniku, koji je bio od njih nabijen na kolac, stadoše se izrugivati sa mnom i govoriti mi želim li ribe koja je bila pojela Krila, koji pošto je bio nabijen na kolac bio je bačen u more“ (Soderini: 2. IV 1747). Tako su navodno i konta Stefana Bujovića vrijeđali u Herceg Novom neki Ulcinjani nazivajući ga „Pascia Viero, che spiega fede di Cane“, što je i izazvalo pomamu među Peraštanima, koji su se onda zatim zaputili da pobiju Ulcinjane (Soderini: 18. V 1747).

²¹ Čak i kad je istom Bujoviću, jednom od vođa ove „pobune“, zapalio generalni providur dvor u Kumboru, i kad

se generalni providur obavezao u dogovoru s portinim predstavnicima da vrati Krilovu porodicu, Peraštani su našli način da porodicu kradomice sklone iz Perasta (Gritti: 16. VII 1747).

²² „Preoteti žene bez otkupa iz tamnice Čaušević-paše usred Skadra, značilo bi, prema ondašnjim shvaćanjima, nanošenje vrhunske sramote“ (Milošević 1980: 196).

od pretenzija bočnih srodnika, čitati kao privatna dokumenta o individualnim motivima. Ali nekad, ipak, namjera priložnika djeluje prilično izričita, kao u prilogu Stijepa Dajkova iz Brčeli iz 1628: „I ako tko posljed misli ovi moj prilog po nepravdi cerkvi otimit, ili nastojatelj Monastira cetinjskoga komu prodat ili popuštat, ili bude vladika, ili iguman, ili koji drugi starješina i nastojatelj u manastiru cetinjskomu da mi dava otvjet na strašnom sudu pred Bogom“ (Буксаи 1937b: 99–100). Najbolji pokazatelj da takva briga za ukućane nije bila samo pravna formula, nego duboka motivacija individualnog djelovanja, može se vidjeti i npr. iz zavjetnih darova davanih za života, kojima su ljudi prilagali manastirima novac ili gotove proizvode radi molitava za zdravlje svojih ukućana i spasenje svojih umrlih. U jednom spisku priložnika Cetinjskog manastira, uglavnom iz XVII i XVIII vijeka, ljudi pominju skoro isključivo ukućane, i to najčešće supružnike; „za ženu nalazi se izraz 'žena' samo jedanput, najobičniji je izraz 'podružije', pa 'nevjesta', 'domaćica', 'gospođa' i 'dom' [...] Dosta je zapisa za oca, majku, sinove, kćeri, braću i sestre. Za dedove i babe ima samo dva primjera [...] Dvojica su se sjetili čak i maćehe i tašte!“ (Буксаи 1927: 363). Ovo priređivačevo iščudavanje nad pomenom maćehe i tašte dolazi iz neuviđanja da su ovakvi pomeni upravo vršeni za članove domaćinstva, tj. za one s kojima priložnik ima stvarnu zajednicu života i neposredne porodične obaveze. I sami nenovčani prilozi dolazili su iz kućne privrede: vino, rakija,

žito, ulje, pčele, stoka, voće. Iako vrlo uzak prozor u privatni život ondašnjih domova, ovakvi izvori skreću pažnju s ustaljenih predodžaba o kolektivističkom i plemenskom načinu života ondašnjih ljudi na bitan okvir nuklearne porodice i na njen privredni kontekst domaćinstva (Ђирић Богетић 1966: 14–18, 33–56).

Individualne sudbine žena predstavljale su i prostor za artikulaciju „identiteta“ i samopoimanja Crkve. Crkvena građa donijela nam je neke od najvažnijih izvora za našu temu (kojima ćemo se baviti u narednom dijelu) upravo zato što je crkveno pravo regulisalo bračne odnose, dajući kakvu-takvu zaštitu ženama od nekih od najgorih ondašnjih vidova porodičnog nasilja: fizičkog zlostavljanja, neželjenih brakova, napuštanja od muževa ili ugovorenih malodobnih brakova. Ovdje ćemo se, međutim, usredsrediti na nekoliko primjera izričite intervencije crkvenih lica, radi individualnih žena ili načelno u materiji koja se ticala žena. Primarni motiv takvih intervencija mogao je biti ili lični, i tako katkad sasvim nedokučiv, ili pak stvar odbrane crkvenih prerogativa ili crkvenog shvatanja braka. U oba slučaja, Crkva je time štitila svoj ekskluzivni domen duhovne vlasti i svoj moralni autoritet na mletačko-osmanskoj krajini, na čemu je, uostalom, počivala i njena uloga skoro univerzalnog posrednika u pograničnim poslovima. Svi ovi motivi nalaze se najednom u pismu koje je u ratnoj 1685. godini uputio vladika Visarion vanrednom providuru Antoniju Zenu:

Gospodine, kako dođosmo k Bogu na službu vašu i služismo dokle dođe sila turska te izgubismo trista glavah i robje i kuće, ali hvala Bogu opet se nadamo na Boga i na vaše presvijetlo gospostvo i sluge smo božije i vaše vazda, pak smo imali jednu našu sestru među vama. Gospodar [muž] joj je poginuo na službu vašu, pak smo čuli da ste joj uzeli nešto siromaštine što je ponesla od oca, nego tvrdo molimo vaše plemenito gospodstvo to povratite. Nemojte se griješiti, a tu se nama čini da je mnogo, a vama malo, a što mi znamo što je tko uzema. Uzimalo se na svaku bandu i Turcima i kršćanima, a tu nije ništa drugo nego što je ponijela od oca, nego vi se pak molimo za Boga i za vašu dušu to povratite. Ako li nećete, hvala Bogu, a ona će prositi kako poprav sirota, kako i ostale sirote. I otpiši ni, gospodine, da znamo ali ćeš vratit ali nećeš, i da smo ti preporučeni u svake stvari zašto velik strah imamo od ovoga Turčina (Миловић 1956: 1).

Miloš Milošević je rekonstruisao kontekst ovog pisma na osnovu građe u Istorijskom arhivu u Kotoru (Милошевић 1959), premda vladičini lični motivi za intervenciju ostaju nejasni; vidjeli smo, uostalom, već jedan sličan primjer zauzimanja vladike Save. „Naša sestra među vama“ jeste Jana, udovica Krtoljanina Đuka Antovića, negdašnjeg hajduka u četi B aja Pivljanina, koji je 1684. sa Krtoljanima opljačkao jedan ulcinjski brod u Boki, zbog čega je vanredni providur pokrenuo istragu i proces.

Đuko je, u međuvremenu, vjerovatno poginuo na Vrtijelci zajedno s Bajom Pivljaninom, otkud Janu u ovom pismu zatičemo kao udovicu čiju je imovinu providur zaplijenio radi naplate potraživanja jednog skadarskog trgovca koji se bio našao na opljačkanom brodu, a koji je i sam, kako je rat počeo, stupio u mletačku službu. Svrha vladičinog pisma bila je da prijateljski interveniše za Janu pred providurom, napominjući ga i žrtve koju je njen muž podnio u mletačkoj službi kao i žrtava koje su Crnogorci, odakle je Jana vjerovatno bila rodom, podnosili za Republiku u upravo počelom ratu. Taj rat daje i širi politički kontekst ovom pismu, gdje i vladika zavisi od providurove pomoći, a i sam providur od njegovog posredništva među crnogorskim opštinama, u nastavku ratovanja na proljeće.

Sam spor završen je nagodbom između Jane i rečenog skadarskog trgovca, po kojoj je ovaj dobio nadoknadu za pretrpljenu štetu, iz čega se vidi da Jana nije bila siromašna kakvom je vladika predstavlja. Međutim, bila je uobičajena pismena kurtoazija, kojom su se služili i vladike i zborovi i individualni podanici, zauzimati ulogu uboštva, nemoći i totalne zavisnosti, ne možda ni da bi se postigao kakav emotivni efekt kod pretpostavljenih koliko da bi se potcrtala obaveza vlastodržaca da štite prava podanika – ta osnovna ideološka premisa ondašnjih hijerarhijskih društvenih i političkih odnosa. U jednom drugom primjeru, kome nažalost nije poznat širi kontekst, vladičanska intervencija još je žešća i

još ličnija, i usmjerena upravo na potcrtavanje tih dužnosti vlastodržaca. Ovdje vladika Danilo uzima u zaštitu jednu ženu iz Krtola, optuženu za nevjerstvo. Vladika je ovom problemu posvetio jedno vrlo izražajno i naizgled neobično pismo, koje vrijedi da se ovdje reprodukuje u cjelosti:

Mi niže imenovani radi bismo o časti i o koristi gospodskoj pisati i truditi se kako se i trudimo svaki čas, iako nije u svašto sreće i posluha od nepokorenijeh ljudih. Videći i čujući nepravедno i ludo djelo što čine neki ljudi i bezpametni Krtoljani, osuđujući i žmakajući tuđe i svoje žene i sestre, što Bog toga ne hoće, zašto i gospoda nijesu s neba slećela, nego su i oni ljudi plteni [puteni, tjelesni, prim. V. U.] i imaju žene i sestre. Zato valja tko je spametan da se ustidi i usrami takvijeh riječih koje veliko zlo i mutnju donose tijelu i osuđenje pred Boga duši. Reče spasitelj Hristos: „Ne sudite da ne osuđeni budete“. Rekoše sveti oni i prepodobni oci: „Gospodi, dažd mi gledat moja sagrašeniija, a ne osuđevat brata mojega“. Sveti prorok Danil ješće mlad bješe ispunjen pravde i Duh Sveti bješe u njega. Zato ustade i izbavi onu pravednu Sosanu ot nepravедne laže onijeh starac koji bljehu nepravедno sjedočili. Hristos spasitelj ne osudi ni onu istu grešnicu koja bijaše osuđena da se kamenijem pobije, nego prstom pisaše po zemlji, i narodu govoraše: „Tko je bez grijeha, tâ neka kamen metne na nju“. Tako i za tu ženu ili je grijesna ili pravedna, ne tiče se to da se s toga tâ ludi narod buni i muti, ni

da to cerka [isljeđuje, od cercare, prim. V. U.]. To je predato duhovnomu sudu da svakoga liječi. A kad bi se takve stvari pupliko [javno, prim. V. U.] sudile, to bi se veliko zlo počelo, a veće dospjelo, zašto bi i mnoge gospođe principese po zlu pošle i nepošteno osuđene bile. Svi smo ot ženah rođeni. Valja da se stidimo i čuvamo od takvijeh nepravедnijeh i ludijeh riječih ako ćemo poštit i čast držat svojijema materam i sestram. Ovo je slovo krupno i čatovno. Može se dobro čatiti i dobro razumjet, ako je i ot slaba arhijereja, ali je pravo pisano. Molimo vaše gospodstvo neka se ostanu ot one žene i neka se to prestane suditi, a oni tko je lajâ, neka se kastiga. Vaša gospodstva pravda zna što je dostojno onakvim bujakom [budalama, prim. V. U.] učinit (Миловић 1956: 50).

Ovim pismom vladika traži od vanrednog providura da zaustavi nekakvo isljeđivanje ženinog nevjerstva, najvjerojatnije pred kakvim narodnim sudom, i da kazni, ako se na to misli pod „tko je lajâ“, pokretač glasina o njoj; sačuvano je pismo neimenovanog krtoljskog kapetana u kome poručuje izvjesnom Radanu Đurovu „da se diže na tvoju sestru ona ista riječ koja i prije“ te ga poziva da dođe da vide „je li istina ali nije, e mi ne očemo toga u našem imenu da je među nama, nego da se izvrže“ (Миловић 1956: 48). Vladičin argument protiv ovog komunalnog isljeđivanja privatne krivice višeslojan je. U osnovi, vladika se poziva na *gospodski sud* kao isključivo svojstvo providura kao

gospodina i vlastodršca, a koji uzurpiraju „bespametni Krtoljani“ isljeđujući stvari koje im ne pripadaju. Oni time uzurpiraju, u vladčinim očima, i prerogative Crkve, kojoj isključivo pripada da ispituje i „liječi“ takve duhovne prestupe kao što su bračna nevjerstva. U tom ključu prije svega treba razumjeti ovu vladčinu gorljivu odbranu privatnosti i lične savjesti od *puplikih* očiju. Za vladiku, reklo bi se na osnovu ovog pisma, svako takvo javno osuđivanje pojedinaca zbog moralnih prestupa predstavlja ozbiljan hrišćanski grijeh, nezavisno od krivice ili nevinosti. U prilog tog stava navodi autoritativne citate iz svetih knjiga; tu vladika posebno ističe svog i providurovog imenjaka proroka Danila kao paradigmatku ličnost za ovakve slučajeve. Osim toga – a ovdje vladika zalazi u osjetljiva čuvstva ondašnjeg patrijarhalnog svijeta – takva osuda može da ima ozbiljne društvene posljedice u kojem pitanja časti pokreću lavinu unutarporodičnih i komunalnih nasilja, koja kao takva ne mogu da ne budu nepravedne prema ženama, bile one siromašne ili „principese“. Ovdje vladika možda aludira i na kakav privatni detalj iz providurovog života, ali mnogo vjerovatnije naprosto želi da takne njegov klasni i lični ponos. U krajnjoj liniji, vladčina argumentacija zapravo je izrazito „konzervativna“, jasno podvajajući i u istom afirmišući kako svjetovne vlasti, koje imaju sudska i kaznena ovlašćenja nad tijelima podanika, tako i duhovne vlasti koje upravljaju njihovim savjestima; kako kaže u jednom kasnijem pismu

Renijerovom nasljedniku Gavrilu Bolduu (Gabriele Boldù) (novembar 1725 – oktobar 1727): „nego su naši po duhovnoj vlasti, a pak su svi i vašeg poštovanog gospodstva po svjetovnoj gospodskoj vlasti; valja ih jednako karat“ (Миловић 1956: 63–64). Vladika Danilo naprosto poziva providura da ovaj legitimnom upotrebom sile, svojim prerogativom, odbrani duhovno nadležstvo crkve, vladčin prerogativ, povlačeći paralelu između svoje „slabosti“ i slabosti žene koju zastupa da bi potcrtao dužnosti providura.

Iako predstavlja vrlo zanimljiv i vrijedan primjer argumentacije u prilog prava žena, razvijene upravo logikom ondašnjeg patrijarhalnog svijeta, ovo pismo ne treba čitati kao neki nadobudni feministički tekst, premda možda ne treba potcijeniti iskrenost ovdje iskazanog vladčinog zgroženja. Ipak, par godina potom, u procesu koji je pokrenut protiv nekog popa Stefana u Kotoru, koga je za neki nepomenuti prestup optužila jedna žena, vladika je, naizgled protivrečno sentimentima izraženim u gornjem pismu, zauzeo popovu stranu i intervenisao kod providura za njegov račun. Za vladiku, ovdje se radilo jednostavno o kleveti jedne „nedobre žene“ („gora ot one Irodijade koja je činila posjeći Jovana Krstitelja“, Миловић 1956: 84) protiv „dobrog“ sveštenika, koga je on ispitaio na ispovijesti, a „vaše preuzvišeno gospodstvo zna koliko je zla bilo po svemu svijetu sa zlijeh ženah“ (Миловић 1956: 83). Sada je u Danilovoj argumentaciji mjesto žrtve zauzeo sveštenik, a žena opisana kao progonitelj. Danilo, istina, kori sveštenika

što kao duhovno lice nije imao strpljenja za tu ženu (nije jasno da li ju je fizički napao), ali istovremeno smatra da je posao providura kao nosioca svjetovne vlasti da kazni ženu za klevetu „i ot ondjen dić kako krastavu ovcu ot zdravijeh“ (Миловић 1956: 84). U oba slučaja, vladika sebe vidi kao pastira svoga stada, branitelja onda progonjene žene, a sada progonjenog sveštenika, opet reafirmišući hijerarhijske društvene podjele: „vaše preuzvišeno gospodstvo mnogo dobro zna da nije dobro da ovca pastira huli i beščasti“ (Миловић 1956: 83).

Nije nezamislivo da su onako strastan vladčin odgovor na narodno isljeđivanje privatnih krivica podstakli i već pomenuti česti slučajevi po Primorju nasilja protiv „vještica“, iako imamo i primjer s početka vijeka vladike Savatija Ljubibratića, hercegovačkog mitropolita sa stolicom u manastiru Savini u Toploj, koji je sugerisao lokalnim mletačkim vlastima u Risnu hapšenje jedne žene zbog takvih sumnji (Катић 1967: 59). Iz istog manastira, međutim, koncem vijeka izašao je dokument po tonu i namjeri vrlo sličan citiranom Danilovom pismu, gdje manastirska bratija uzima u zaštitu pred glavarima i narodom Topaljske komunitadi lokalne žene optužene za vještičarenje:

Svedočim istinito nižepotpisati kako dođoše k nama u manastir Savinu tri žene od Kertola, Anđe Radičevića, Kate Jova Dubravčevića i Stane Krsta Dubravčevića, što su ljudi rekli na ove tri da su vještice

i da smiču tjelesa hristijanska i njihovo imanje. Mi njih svaku osobito ispitivasmo i kreposno zamino-vasmo [*ispitivasmo*, od *esaminare*], i strašnim sudom zaklinjasmo ako što znadu od čarovne smerti da nam kažu. One svaka osobito prestrašno se zakleše da nigđe ne znadu nikakva vražijega mačtenija sušto bi mogle komu zla učiniti i po njiovome strašnome zaklinjanju, nađosmo ih da su pravedne duše i od takvijeh djela. Zato gospodo sveštenici i kapetani sa svijem poštenijem zborom, čuvajte svoje duše, nemojte dati da ko ubiva duše pravedne da Bog ne pošalje gnev svoj za nepravedno osuđene. Ne slušajte što vragovi nepravedno svjedoče, Bog svakome ima suditi po djelu jego, nego imajte među sobom mirnost i ljubav, bez nikom zla učiniti (Катић 1967: 60).

I ovdje kaluđeri zakriljuju individue *duhovnim sudom*, tj. svetom tajnom ispovijesti, na osnovu čega zahtijevaju od nosilaca lokalne samouprave da spriječe nasilja. Ovaj mehanizam ispovijesti ili zakletve pred sveštenim licem, kako ćemo vidjeti u narednom dijelu, bio je čest način dokazivanja pred narodnim sudovima. Na sličan način, pisao je 1795. godine protiv progona vještica i vladika Petar I u slučaju jedne žene kamenovane u selu Mokrinama od strane svojih suseljana. Vladika je zbog tog ubistva ekskomunicirao sve Mokrinjane, „koliko mužeskoga toliko i ženskoga pola“, „od svetoga pričašćenija i ot svete Crkve“ kao „samovoljne ubice“ – u skladu s kanonskim propisima – budući da „to ubistvo nije

samo jedan čovek ili jedna žena nego cijeli narod od ovoga sela, kako razumijem, učinio“ (Накићеновић 1913: 345 n1). Za Petra I ubijena žena, štoviše, predstavlja i mučenicu: „Ona hristijanica koju je rečeni puk pod kamenjem u vrijeme svetoga i časnoga posta pogrebao primiće ot Boga milost i vjenec mučeničeski“. Njena smrt konceptualizovana je kao mučeništvo ne samo zbog vremena posta u kome se desila nego prevashodno kao svjedočanstvo protiv sujevjerja i bogoprestupništva: „Ubistvo učinjeno ot nerazumnoga i sujevjernoga naroda ot sela Mokrinah [...] jest veoma nepravedno i samom Bogu protivno, buduć vještice i vjedogonje, kako ovi nesmislen i bezumni narod [...] derži i počituje, nejmat nigde usvijet“ (Накићеновић 1913: 345 n1). Na taj način i za Crkvu, kao i za samu mletačku i osmansku imperiju ili pak za domaće ruralne i urbane komune iz naših ranijih primjera, njeno samorazumijevanje i izgradnja njenog autoriteta podrazumijevali su postavljanje nekakvih zapreka na raširena patrijarhalna nasilja protiv žena. Razlozi takvih sankcija bili su daleko od bilo kakve subverzije postojećih društvenih i rodnih hijerarhija – upravo suprotno, one su ih reafirmisale i legitimisale – ali pruža nam mogućnost da shvatimo kako je s pozicija tog društva prepoznavano nasilje nad ženama i kakav je odgovor iziskivalo.

Ovaj letimičan pogled s margina omogućio nam je da поближе razumijemo kako je ondašnje društvo uokviravalo žene i njihov status, te da to povežemo

i sa širim predstavama i vrijednostima u društvu i politici, razotkrivajući jedno hijerarhijsko i patrijarhalno društvo koje je svojim lancima obaveza spajalo stanovnike naših seoskih opština s njihovim lokalnim gospodarima i dalje s metropolama njihovog svijeta, Carigradom i Venecijom. Rodno proučavanje ovih društvenih i političkih odnosa svrsishodno je upravo zato što su, kako smo vidjeli, imperijalni, komunalni, crkveni i lični identiteti ne samo bili zasnovani na sličnoj vrsti hijerarhijske nejednakosti kakva je postojala između polova nego i često bivali konstruisani oko individualnih ili kolektivnih sudbina žena, vezujući svoju čast koliko za kontrolu nad ženama toliko i za sprečavanje određenih vrsta nasilja nad njima.

TUĐIM RIJEČIMA

U prethodnom dijelu pokušao sam da usputne i incidentne pomene žena u političkoj i pravnoj građi našeg ranog novovjekovlja stavim u kontekst onovremenih hijerarhijskih društvenih odnosa i pratećeg ideološkog i vrijednosnog sadržaja. Ti pomene uglavnom ne bilježe motivaciju ili samo djelovanje individualnih žena, baveći se prevashodno političkim posljedicama takvog djelovanja. U ovom dijelu, međutim, pogledaćemo među tim izvorima one koji nam posredno prenose ženske glasove i prikaze autonomnog ženskog djelovanja.

Ženski glasovi su katkad posredno oblikovali političke odluke čijem kreiranju po pravilu nisu imale direktnog pristupa, kao u jednom primjeru iz osjetljive sanitarne materije, jednoj od glavnih briga mletačkih providura, čiji je posao uključivao staranje da se, predostrožnostima i kontrolom kontakata s ljudima koji su dolazili iz Osmanske carevine, spriječi prenos kuge na mletačku teritoriju. Početkom juna preminuo je u prigraničnom selu Mišićima u kući nekog Nika Đuraševića, kod koga je bio upošljen kao sluga, dječak od šesnaest godina, imenom Boško Marka Pera, porijeklom iz Šušanja; on je kod Đuraševića nedavno bio došao iz Bara gdje je dvije godine služio u kući „jednog barskog zapovjednika“ (Albrizzi: 19. VI 1742, priključeno pismo budvanskog podeštata Petra Soranca). Sumnjalo se da je umro od kuge i da se njom zarazio u Baru. Providur je izaslao guvernadura Marka Antonija Bubića zajedno s ljekarom iz Kotora Franom Antonijem Tonelijem²³ da ispituju slučaj, a kasnije se i sam zaputio u Budvu. Bubić i Toneli su najprije razgovarali s Đuraševićem, vjerovatno na plaži u Čanju, a onda i s dječakovom majkom Stanom na buljaričkoj plaži. Ovako je ljekar Toneli zapisao njeno ispitivanje:

²³ Njega će ubiti Crnogorci krajem 1748. na vratima od Gurdića za odmazdu što su Albanci u Kotoru ubili jednog njeđuškog kneza (Томић 1931: 59). I ovdje je providur „varvarstvo“ zločina potcrtao činjenicom da je izvršen „takoreći na pragu ovog grada“.

Na buljaričkoj plaži Stane, žena pokojnog Marka Perovog iz Šušanja, i majka umrlog mladića Boška, rekla je da je njen sin imao šesnaest godina otprilike, da je njeno boravište u Kastel Lastvi, te da je na jutro [nečitak broj, vjerovatno trećeg, prim. V. U.] tekućeg mjeseca došla u selo Mišiće u kuću Nika Đuraševića da nađe svog sina Boška koji tu služaše, ne znajući da je bolestan. Sin čim vidje majku reče joj da se čuva da ga ne takne, jer ga je dohvatila kužna bolest; majka, videći rođenog sina u tako lošem zdravstvenom stanju, nije se mogla suzdržati da ga ne zagrlj, a par sati potom istog dana, ista Stane vratila se u Lastvu, govoreći o žalosnom stanju svog sina i tvrdeći da se nije bavila ni u jednom mjestu, nego da se držala najrigoroznijih predostrožnosti. Na jutro 4. tekućeg, rečena Stane vratila se kraj sina, našavši ga u gore m stanju, ne ostavljajući ga više dok je bio u životu, govoreći da je umro 5. tekućeg uveče, i da ga je, odmah pošto je izdahnuo, dok je lež još bio topao, očima pregledala da bi vidjela ima li kakvih sumnjivih vanjskih znakova po stomaku, obukla ga i sahranila ga svojim rukama u jamu nedaleko od kuće gdje je izdahnuo. Upitana da li je prilikom pregleda na rečenom lešu otkrila kakav vanjski znak, odgovorila je da se pod grlom ukazivahu dvije otekline žlijezde, ali one su mu se vidjele i dok je bio zdrav. Upitalo je se da li je rečeni leš kad bi ga doticala bio gibak ili pak tvrd, i da li mu je lako kosa opadala; reče da takvo nešto nije opazila. Pitalo je se što je uradila sa odjećom svoga sina, odgovorila je da ju je bacila u rijeku, gdje vjeruje da se i dalje nalazi.

Podrobno je se upitalo o njenom zdravlju, reče da se do sada osjeća zdravo i jako; te da nakon gubitka sina življaše u jednoj gori, na napuštenom mjestu zvanom Dubovica u jednoj maloj crkvi nazvanoj Sveta Petka, te da joj uz zdravstvene obzire pripomagaše naznačeni Niko Đurašević, bivši gazda njenog sina. Došla je na obalu buljaričke plaže (kako sama reče) uz zdravstvene predostrožnosti na poziv Stipana Šoljage, stanovnika istog mjesta; odredilo joj se da se vrati na rečeno mjesto dok se ne odluči o njenoj sudbini od koga prinadleži (Albrizzi: 19. VI 1742, priključeni izvještaj dr Tonelija).

Ovdje su Stanine riječi date posredstvom ljekara Tonelija i upodobljene za potrebe ispitivanja koje je imalo za cilj da utvrdi da li je dječak umro od kuge. Tonelijev zaključak bio je negativan, i on je u izvještaj vjerovatno i uključivao detalje koji je primarno trebalo da potkrijepe taj zaključak. Međutim, kako u više pojedinosti ovaj izvještaj odstupa od prve vijesti koju je vanredni providur Albrici dobio od budvanskog podeštata Petra Soranca (Soranzo), koju je u originalu priključio svojoj depeši, ta diskrepanca vrijedi da se na njoj zadržimo. U Sorancovom izvještaju (Albrizzi: 19. VI 1742, dodatak depeši), najbitnija razlika jeste u tvrdnji da se Stane vratila u Kastel Lastvu nakon sinovljeve smrti, te da ga je tamo ostavila nesahranjenog; nju je nakon ulaska na mletačku teritoriju srio neki čovjek čije je ime nečitko napisano, koga je Stane upozorila da joj se ne približava zbog moguće

zaraze („ako je uopšte vjerovatna takva obazrivost“, dodaje Soranco), a koji je nju otpratio do Kastel Lastve, odakle su je, opet, nakon što je uzela neke stvari, ispratili van granice, na spičansku teritoriju. Tu su je mještani, po Sorancovim saznanjima, pod prijetnjom oružja natjerali da sahrani leš, i onda pokušali da je protjeraju nazad u Paštroviće, koji nisu htjeli da je prime, te se sklonila na pomenuto napušteno mjesto zvano Dubovica. U ovom izvještaju se takođe pominje da je već znala prije dolaska da joj je sin bolestan. Kako ispitivanje pomenutog Đuraševića u Tonelijevom izvještaju ne daje podatke oprečne Staninim, te kako sam providur kaže u depeši da se njegov razgovor sa Stanom poklapa s podacima koje je dala Toneliju, vjerovatnije je da je Sorancov prikaz događaja nastao usred prvobitne zbrke i glasina, uz to budući opterećen uobičajenom predrasudenošću mletačkih službenika spram sanitarnih obzira lokalnog stanovništva. Sam vanredni providur i Toneli, koji su na osnovu ovih iskaza imali da donesu ključne odluke iz domena javnog zdravlja, jedne od osnovnih dužnosti providurovih, na koncu su usvojili Staninu verziju događaja, iako je, iz predostrožnosti, Albrici odredio stražu oko Staninog pribježišta u Dubovici (Albrizzi: 19. VI 1742).

Stanin iskaz, osim što predstavlja jedno rijetko svjedočanstvo intimnih porodičnih odnosa u našim političkim i pravnim izvorima (zabilježeno zato što je sam čin zagrljaja bio bitan mletačkim službenicima radi sanitarnih razloga), takođe je i vrijedan trag

narodnog ponašanja u slučaju kuge, sama Stane, zbog svog i zdravlja drugih, preduzimajući ispitivanje tijela radi onakve dijagnostike kakva joj je bila moguća, ali i praktikujući predostrožnost prilikom susreta s drugima. Postojanje ove diskrepance u izvorima, riješene u korist žene kao vjerodostojnijeg izvora, posljedica je isključivo toga što je u ovoj specifičnoj stvari javnog zdravlja, gdje su Mlečići polagali na preciznost i sigurnost informacija, izvršeno detaljno ispitivanje same žene i na osnovu njega donijeta informisana odluka. Bez toga, ovaj slučaj ostao bi svjedočanstvom sveopšte narodne neodgovornosti, premda je, u ovom slučaju, upravo afektivnost odnosa između majke i djeteta najpouzdaniji pokazatelj istinitosti njenog iskaza. To, međutim, treba da nas učini naročito obazrivima u čitanju bilo kojih ondašnjih dokumentarnih tragova o ženama, ogromna većina njih budući upravo usputni i šturi te najčešće pisani, kao u slučaju Sorancove obavijesti, bez direktnog unosa od strane same žene.

Domaća građa, i civilnog i crkvenog karaktera, mnogo češće prenosi ženinu perspektivu, iako, opet, posredovanu pravnom formom i riječima kancelara ili pisara. Jedan ostavinski spor iz Paštovića iz prve polovine XVIII vijeka vrijedan je da se pogleda. Suprug, izvjesni Lukša Nikčev iz Reževića, odredio je svojim testamentom 1734, dok je još bio u zdravlju – ostavivši i prilog manastiru i svojim bratanićima nešto robe – kao nasljednicu najvećeg dijela svoje imovine svoju suprugu:

A sve ostalo što imam u Paštoviće – kuće i zgrade i čardine i masline i vinograde i baštinu i goru i vodu, sve suho i sirovo – to ostavljam ženi mojojzi Stani, po smrti mojoj da bude gospođa od svega mojega kako i zgor više, koliko ja sam da sam životom mojim. I da je dobra dočekat na moju kuću i baštinu čoecka kojega vo [joj] drago, tolikođer da je dobra prodat, za dušu ostavit i učinit što nje bude volja, dajući vo [joj] svu oblast koliko da sam ja životom svojim. Ovo vo ostavljam za veliko dobro učinjeno što me je pošteno mantenjala u moju veliku starost. I tako ja više rečeni Lukša potvrđujem svetom zakletvom da hoću da vazda tako bude obluženo i mantenano i da nikad neću doć na manje, i još govorim: ko bi pomeo ovu moju zadužbinu, da je proklet ot Gospoda Boga i mene grešnoga (Соловьев 1936: 20–21).²⁴

Ovaj dokument jedan je od eksplicitnih dokumenata domaće testamentarne vrste – koja, kako smo pomenuli, čini ogroman dio domaćih izvora – o namjeri i motivima testatora u bračnim odnosima.

²⁴ Cf. s ovim djelovima testamenta Đurđa Crnojevića: „Ja te određujem za skrbnika u ovome: i za dvije kćerke i za sinove, i nad imovinom... nad svim tim i nad svakom stvari posebno, ti ćeš, ženo moja Izabeto, sama upravljati, ti sama... A za tvoj veći ugled, ženo moja, ja se javno suprotstavljam svakom gospodinu, bilo duhovnom ili svjetovnom, bilo bratu, ili rođaku, ili slično... da ti niko ne može naređivati da silom radiš bilo koju stvar, niti da iko može tražiti od tebe račun...“ (Мишлошевић 1994: 61)

Lukša je izričit da Stana po njegovoj smrti može raspolagati njegovom imovinom kako je njoj volja, uključujući da se može i udati i dovesti muža, što sugeriše da je između njih dvoje bila znatna razlika u godinama. Takođe je izričit u vezi s motivima: on želi da se oduži supruzi za njegu koju mu je pružila u starosti. To, zajedno s njegovim darovima crkvi, te simboličnim darovima nećacima (Crkva ili rodbina obično su u ovakvim slučajevim nasljeđivali sve), Lukša koncipira kao svoju zadužbinu, tj. namirenje obaveza koje osjeća „na duši“ prema Bogu i ljudima.

Lukša nije bez razloga strahovao da njegova posljednja volja neće biti ispoštovana. U drugom dokumentu iz ovog slučaja, par godina potom, doznajemo da su njegovi bratanići zaposjeli njegovu kuću pod pretenzijom da su izdržavali Stanu. Stana je ispitana pred paštrovskim sudama:

Pred dva suđe atuale ot ovoga godišta [suđe su birane na mandat od godine, prim. V. U.], Vukcem Marka Suđe i Andrijom Nika Androvićem i niže pisatijem kancelijerom, a na umiljenu istancu igumana Nikodima Reževića bi azamenata [*ispitana*, od *esaminare*] po zakletvi Stane, žena pokojnoga Lukšice Nikčeva a kći Krsta Glavoča, koja bi pitana: „Tako ti četvoro Božijega Evandjelja, pravo kaži što te pitamo – jesi li što dužna Andriji Šćepca Andrina, đe govori da te je ranio njegovijem?“ I zamenāše je dva čojka Nikac Andrije Šćepčeva i Šćepac Boškov, koji govore da su se zamenali po zvojoj riječi, (i) i

pitanja odgovori [ova rečenica je vjerovatno pogrešno transkribovana]: „Tako mi više rečene kletve i moje duše, za uzrok što me pitate, pravo ću vi kazati i čisto – ja dužna Andriji Šćepca Andrina nijesam ništa, nego on mene drži baštinu mojega muža koju je ostavio mene doklen sam živa, a po smrti mojojzi u manastir u Reževiče, te me ovden mortifika i ne da mi mojega ništa a kamoli njegova. Nego se čudim što hoće ot mene i ot mojega i što se griješi da ne smijem ni za dušu ostavit. I tako mi više rečene kletve i moje duše – koliko znah, sve pravo kazah“. I mi suđe za veću vjeru više pisanu zamenancu bulasmo bulom gospoćkom. Kancelijer Luka Režević pisah po duši više pisane Stane (Соловьев 1936: 21).

Same Stanine riječi prenijete su vjerovatno prilično vjerno između dvije formulističke zakletve s početka i kraja njenog izlaganja. Stana odbacuje pretenzije muževe rodbine da su je izdržavali, na osnovu čega oni vjerovatno i pritežu njegovu imovinu, nego, upravo suprotno, tvrdi da su oni uzurpirali njenu imovinu koju joj je muž ostavio, preko svega je još i zlostavljajući pred sudom. Međutim, Stanina argumentacija donekle je različita od samog testamenta: ona ovdje tvrdi da joj je muž ostavio imovinu za života, a da je potom pokloni manastiru Reževići, iako je njen muž bio izričit da može s njom da radi šta hoće. Nije teško naslutiti, s obzirom na to da je upravo iguman Reževića i pokrenuo ovaj sudski spor, da se Stana po prećutnom ili izričitom

dogovoru s njim stavila pod zaštitu Crkve ne bi li ostvarila makar dio prava koji su joj pripadali po testamentu. I Stana je, kao i njen muž, svoja prava i želje, nasuprot logici ondašnjeg društva, iskazivala i pravdala jezikom zadužbine. Zapisnik s ovog suda podnio je isti iguman paštrovskoj bankadi da ga potvrdi, koja „budući svi jedne volje i opinijuna, a zovući ime božje iz kojega izlazi svaki pravi sud, pofalismo i potvrdismo više pisanu zamenancu i sve što piše“ (СОЛОВЈЕВ 1936: 21). Da li je to bilo dovoljno da Stana uđe u posjed ostavljene joj imovine, nema dokumenata. Jedan sličan primjer, gdje i muž i žena prilažu svoju privatnu imovinu Crkvi, on kuću i zemlju, ona „srebro i haljine, goveda i napolice i sve“, imamo i iz same Crne Gore, uz razliku što je ovdje po muževoj testamentarnoj želji kuća odmah po njegovoj smrti prešla u crkveno vlasništvo, a žena ostala „na temelj Vukov [...] dokle uzmože da crkvi odgovara“ (Вуксан 1938c: 33–34). I ovdje pravni instrument izričito isključuje muževe sinovce i seljane od bilo kakvih pretenzija.²⁵

Zanimljiv slučaj imamo i pred jednim narodnim sudom iz Crne Gore iz 1818, koji donosi vrlo živ primjer samostalnog ženskog nastupanja nasuprot društvenih pritisaka. „Znano budi pred svakijem

²⁵ Jedan sličan slučaj iz 1800. godine, opet iz Paštovića, i opet s povoljnom odlukom po ženu, gdje su braća od strica krivotvorenim testamentom lišila nasljednicu očeve imovine, mnogo je detaljnije dokumentovan (СОЛОВЈЕВ 1947: 224–240).

sudom i gospodarom tko o ovome želi znat, kako se bješe prosuo glas proz Cetinje, da je Vuko, sin Vujadina Špadijera rodom Cetinjanin, ogradio dijete svojoj bratučedi, kćeri Nika Petrova s Brajićah, a ženi Marovića iz Grblja“. Njeno ime ne saznajemo iz ove presude narodnog suda, koja na nju referiše kao „kćer braicku a ženu Marovića“, ali se vidi da je čitava glasina nastala nakon što je ona, izgubivši ili namjerno pobacivši dijete u Grblju („rekoše da je izbila“), dobjegla svom srodniku Vuku Špadijeru. Kako se taj glas raširio, otac i braća njegove zakonite žene „okupiše sve pleme i knežinu cetinjsku na obšte mjesto od dogovora, đe prizvasmo Vuka Vujadinova i kćer braicku, a ženu Marovića“ radi ispitivanja. Ona je odlučno odbacila optužbe („na vas glas“) i rekla da je spremna i maziju da vadi, tj. da se podvrgne takozvanom božjem sudu.²⁶ „Pošto nije Vuko Vujadinov, kaži tko je, jer znamo da si dijete pobačila. – Ma s kim sam ga imala kazat vi neću“ (Вуксан 1938d: 97–98).

Zbor je onda zamolio jeromonaha Stefana Lazarovića „da je ispovijeda duhovno, ne da je mi sudimo za ovo što je učinila, jer je ona tuđa žena, no hoćemo znati da li je istina što govori“, njihova briga prije svega budući da se utvrdi da li se Vuko ogriješio o svoju ženu te da se preduprijedi zbog toga moguće razmirice između dvije porodice. Zbor se smatrao

²⁶ O maziji i drugim oblicima tzv. božjeg suda v.: Стојановић 1977.

nenadležnim nad njegovom bratučedom: „niti je žena naša, niti mi možemo nju suditi“. Otac Stefan je pristao, poveo ženu sa strane i ispovijedio je „pod kletvom“, a onda se vratio da obavijesti Cetinjane: „Ja vi se kunem, Cetinjani, Bogom i mojijem sveštenstvom, po ispovijesti ove žene, da joj Vuko Vujadinov nije dijete učinio, no, kako mi je kazala, jedan Primorac, a znam ga i poznajem, ma vi ga kazat neću, ni mogu, samo ovo mogu, da Vuko Vujadinov nije za ovo“. U raspravu koja je uslijedila iza njegovog obraćanja uključila se i „kćer Nika Petrova i žena Marovića“ koja „svaku riječ čušaše što se govori, pa ista još pridade riječima: 'Dajte mi kakvu kođ hoćete pravdu, da vi se pravim, da Vuko Vujadinov nije mi dijete ogradio“. Zatim je zbor odredio sud od dvanaestorice kmetova koji je, na osnovu ispovijesti oca Stefana, našao da je Vuko nevin, naloživši mu, međutim, „da svoju sestričinu, a ženu Marovića u svoju kuću više ne prima, kako je i na naše oči izagna iz kuće pa iza svega sela Špadijereva“. Rodbina Vukove žene prihvatila je odluku suda, međutim njegova žena nije više željela da živi s njim:

Poslasmo mi glavari i za nju. I dođe pred nama žena Vuka Vujadinova i mi joj činismo razumjet kako se nje muž nađe čist i prav, no ona govori da neće nikda više biti Vukova žena. Svi je molismo i nagonismo, ma zaludu, ne kće, ter ne kće. I tako mi glavari i kmetovi pošto vidjesmo da ne hoće, po običaju našem zemaljskome sudismo, da joj da Vuko

Vujadinov raspust. I Vuko joj pred naše oči dade raspust, i po danas ostaje slobodna i ona i Vuko i jedan od drugoga se trsi, a u ljubav ostaše nje otac i braća s Vukom Vujadinovijem (Вуксан 1938d: 99).

Ovaj dokument ne daje ni za jednu ni za drugu ženu pobliže motive njihovog postupanja, iako se za „ženu Marovića“ može pretpostaviti da je bježanjem željela da izbjegne upravo onakvu vrstu narodnog suda u Grblju za koji se cetinjski zbor oglasio nenadležnim. Motiv Vukove žene, takođe neimenovane, sasvim je nerazaznatljiv na osnovu teksta, premda nije nezamislivo da je posrijedi bio patrijarhalni osjećaj sramote zbog čitave afere ili, možda, korišćenje prilike da se oslobodi neželjenog braka. I za jednu i za drugu ženu, međutim, ova presuda narodnog suda predstavlja svjedočanstvo umijeća i odlučnosti da se služe postojećim pravnim mehanizmima za odbranu svojih interesa i stavova, i to pred javnim očima i pod očiglednim pritiscima zajednice, u čemu ni jedna ni druga žena nisu računale na podršku porodice, budući da je Vuko na koncu „izagnao“ sestričinu (vjerovatno u Brajiće), a porodica njegove žene nije imala udjela u njenoj namjeri da se razvede. I za jednu i za drugu ženu, u ovom slučaju, i kanonsko pravo i „zakon zemaljski“ pružali su određenu zaštitu koju su njih dvije bile riješene da traže. Ovo ne treba, međutim shvatiti, kao primjer uspješnog emancipovanja u ondašnjim tijesnim okolnostima, jer nam je nepoznata njihova

potonja istorija, koja, ako ih i jeste oslobodila od nekih starih problema, jednako im je mogla namaći nove poteškoće. Bitno je, međutim, da nam ovakvi dokumenti daju jasan i nedvosmislen dokaz autonomnog i javnog nastupanja žena upravo u jednom društvenom kontekstu koji je sistematski obeshrabrivao takvo ponašanje.

Za razumijevanje ličnih motiva zbog kojih su žene preduzimale takve odlučne korake da se oslobode određenih pritisaka ovi politički i pravni dokumenti daleko su od idealnih izvora. Zbog toga je vrlo bitno razumjeti ondašnji društveni kontekst i njegovo koncipiranje ličnog i kolektivnog statusa, premda je ono vrlo daleko od naših univerzalističkih koncepcija ljudskih i građanskih prava, jer su upravo na osnovu tih statusa ljudi i žene imali osnova da se suprotstavljaju društvenim pritiscima. Možda najrječitiji primjer unutrašnjih motiva u postojećoj građi dolazi iz jednog zahtjeva za razvod koji je 1802. pokrenula Saveta Davidović pred vladikom Petrom I. Budući sveštenečka ćerka, ona možda nije najbolji reprezent žena iz širih narodnih slojeva, ali njeno intimno iskustvo pritisaka i prisile, uprkos relativno privilegovanom društvenom statusu i ma koliko posredovano pisarevom rukom, predstavlja dragocjeno i paradigmatično svjedočanstvo iskustava koja su sigurno bila dijeljena.

Umiljena Saveta, kći protopopa Nikole Davidovića, ne umijući čitati i srameći se prikazati na glas svoje

niže pisate žalbe iste prikazuje s ovijem pokornijem pismom, sve čisto zakletvom, i prosi uslišanije.

Jedva imadoh pune sedam godinah, po zlomu hadetu ove zemlje vjeriše me tako dijete moji roditelji za sada popom Franom Rafajlovićem iz Paštrovićah, da me ne pitaše, i da su me pitali, ja ne umijah ni znavaš što odgovorit; ma kada imah jedanaest godinah samo, hoteći me vjenčat nikad ne kćeh pristat, nako što me na sramotu preko moje volje vjenčaše, niti se puštah obuć u aljine od nevjeste, nego što me na sramotu obuče Vuko Nobile, kako sam sjedoči. I po tadar na sramotu i forcom od oruža rođaci istoga popa Frana povedoše me u njegovu kuću, đe malo stadoh, nego odmah dođoh mojemu ocu, đe se i danas nahodim evo godinah šesnaest da me otac rani, a ista kuća nikad pomoći dala mi nije, a i da je kćela ja nikako ne oćah primiti koliko otrov, kako poprav nigda kontena bila, kako ni danas. Isti pop najpriđe potadar pođe u Dalmaciju i tu stoja cijele sedam godinah, i doma dođe bez koristi ničesove, ni tadar iako odrasla u godištah da znam ovi svijet ne pristadoh k njemu poč ni pođoh. Opet potadar pođe po svijetu po Taliji i natr... đe ne moga mjesta nać evo druge devet godinah... su šesnaest da trajem moju mladost... kuću očinu, koji budući u tešku starost i... smrti, a matere ni brata nemam, ostavljam... misli vaša oblast milostiva kakvom... moje stanje bilo i što bih dočekala kad izgubim mladost, zašto kako nijesam kontena, ni ka... vidi da sam prorokovala da u njega čojka nema, koji u ovoliko godištah koristi

ne učini ničesove. [Ovaj pasus je oštećen, ali ugrubo razumljiv, prim. V. U.]

Dakle, milostivi Gospodaru, evo vi pred oči moj život, a također svjedodžbe od sve istine, a navlaštito kopija čista od knjige što su mi njegovi domaći pisali za mene oslobodit; također iako sam ženska glava lude pameti, ja sam čula da kada žena muža čeka devet godina i ne dođe doma, ni pomoći šalje, kad je istu volja može se slobodno preudat; dakle nijesu devet nego pune šesnaest, i da sam bila u godišta za znat što je vjeridba i što je vjenčanje i da sam dobrovoljno pristala, još bih imala razlog preudat se, a kamoli nikad ne bila kontena kako se sve na sramotu dogodilo po mojemu zlu sudu kako više, i zato sam ujačena prosit, da kako milostivi arhipastir razaberete što bi se moglo od mene dogodit po brznoj očnoj smrti i stavite lijek mojemu življenju pravo iskatijem odrešenjem, da mogu ostat slobodna u jakost živa razloga prikazana kako više (Вуксан 1938e: 361–362).

Sušтина Savetinog argumenta sastoji se u tome da je, s jedne strane, njen brak bio nevalidan budući sklopljen na silu i to kad je bila malodobna, a s druge, da je s obzirom na njegovo odsustvo i neizdržavanje ona imala kanonsko pravo da se preuda sve i da je brak bio validno sklopljen. Prvi argument potkrepljuje svjedočanstvom Vuka Nobila, a drugo pismom muževe familije koja potvrđuje da Saveta nije živjela kod njih. Sam Frano, koliko se

može naslutiti iz oštećenog pasusa, vjerovatno se nije vratio iz Italije. Širi kontekst slučaja, nažalost, nije poznat, ali je vjerovatno da je Savetin otac niko drugo do isti protopop Nikola Davidović („protopoppe D. Nicolò Davidovich“) koga pominje Antun Kojović kao budvanskog pravoslavnog kapelana i naročitog izaslanika, u svojoj osamdesetoj godini, upućenog od strane Budvana Petru I u ljeto 1797, nakon pada Mletačke republike, da zatraže njegovu zaštitu od Paštrovića i stanovnika triju lovcenskih komuna („comunisti“) koji „htjedoše uništiti grad kao utočište Francuza“ (Ковачић 1878: 4). Među čuvarima ruskog imperijalnog barjaka, pod kojim je Petar I po tom pozivu ušao u Budvu, sastavljenih od „abitanti e comunisti“ nalazi se i Vuko Nobile, „abitante Pastrovichiano“ u društvu drugih uglednih ličnosti (Ковачић 1878: 9), Savetin svjedok i kakav prijatelj ili rođak njenog oca, koji vjerovatno iz sličnih „zadušnih“ motiva, kakve smo ranije vidjeli ovdje, svjedoči u korist žene koju je na sramotu obukao u svadbene haljine.

Nije jasno ko je napisao ovo pismo za Savetu, mada nema razloga da sumnjamo da je središnji dio između formulističkog početka i završetka upravo njen ili uglavnom zasnovan na njenim riječima, budući živ i karakterističan. Njen teško oboljeli otac vjerovatno joj nije savjetodavac u ovoj stvari, naprotiv, nije nezamislivo da ju je upravo on do tada i obeshrabriovao od razvoda. Pismo je vjerovatno predstavljalo i efikasniji, jeftiniji i bezbolniji način da se isposluje

razvod od odlaska vladici, pogotovo što je crkveno pravo bilo na njenoj strani. Pristanak djevojke smatrao se apsolutno neophodnim za validnost braka. Najizraženija artikulacija ovog shvatanja nalazi se u jednoj presudi vladike Save u slučaju nasilne otmice djevojke, gdje on sakrament braka protivistavlja braku iz „naturalnog zakona“, koji je bio na snazi od Adama do Mojsija, po kojem djeca nisu pitana za saglasnost budući pod punom roditeljskom vlašću, ali koji je onda Bog usavršio direktnom intervencijom, prvo Mojsijevim zakonom a onda Jevanđeljem, dajući djevojci pravo da se pita (Миловић 1956: 338–339). U pismu koji je povodom tog slučaja uputio izvanrednom providuru Danilu Barbaru, vladika Sava kaže da su Paštrovići koji su ugrabili djevojku „po sili na sramotu... više zlo učinili no ijedni barbari“ (Миловић 1956: 339). Ova crkvena norma mogla je pružiti djevojci nekakvu pravnu sigurnost, ali više *post factum* prilikom ovakvih crkvenih parnica, ako do njih dođe, a manje u smislu odvracanja roditelja od ugovorenih i prisilnih brakova, kakav je, u Savetinom slučaju, sklopio upravo jedan sveštenik. Međutim, i ta norma podrazumijevala je da se djevojka ne može po svom nahođenju udati bez pristanka roditelja; kako kaže vladika Sava u jednoj drugoj svojoj sentenciji, „dvojka nije sobom voljna zapovijedat kako udovica“ (Миловић 1956: 327). То, ipak, ne znači da se to nije dešavalo, kao u jednom slučaju iz 1805. gdje su momak i djevojka pobjegli iz Crne Gore u Kotor (Вуксан 1938e: 364).

To crkveno shvatanje braka davalo je jednaka prava na razvod i mužu i ženi, priječeći s muške strane raširenu praksu otpuštanja žena, koja je ženu, ako nije imala gdje da se vrati, lišavala sredstava za život, a inače je otvarala mogućnost krvne osvete s njenom porodicom. Osim toga, kanonsko pravo ostavljalo je mogućnost i jednoj i drugoj strani da se u slučaju brakolomstva, ugroženosti života ili naprosto omraze prekine bračna veza.²⁷ Blud (seksualni odnosi van braka) predstavljao je prestup koji je, uz ubistva, možda najžešće bio koren od crkvenih vlasti, nezavisno od počinioca, pogotovo što je za sobom povlačio krvavi niz porodičnih i komunalnih osveta.²⁸ Ali i bez te opasnosti, vladike su se vrlo strogo izražavale o preljubi. U jednoj poslanici Njegušima, vladika Petar I korio je nekog Njeguša koji ne samo što je otjerao svoju ženu, „pak mu nije dosta što je to bezakono djelo učinio, nego čujem i više bezakonije i poruganije protiva zakona Božija da hoće učiniti i uzeti svoju snahu... koja je jučer k mene dohodila zaklinajući se Bogom i svakom strašnom zakletvom da mu se nije dala, i da ga nigda uzeti neće“ (Александровъ 1987: 69–70). Zatim se poslužio biblijskim primjerom Jovana Krstitelja, jednog od glavnih narodnih svetaca, koji je i postradao jer se

²⁷ То је shvatanje, manje-više, bilo kodifikovano i u Danilovom Zakoniku (Јокић 2005: 146).

²⁸ О једном случају међукомуналне освете због отпуштања жене и измирењу v.: Вуксан 1939: 307–308.

usprotivio Irodovoj namjeri da oženi ženu svoga brata. Petar I ovo „prebezakono i prepogano djelo“ naziva i većim od prestupa Sodoma i Gomore (koji, izgleda, za njega imaju generalno značenje bluda i preljube): „Zašto je Bog Sodom i Gomor ognjem saždio iz kojih i danas smradljivi dim izlazi, nego za smradljivo bludstvo i za preljubodjejestvo koje se u one dva pogane grada bješe umnožilo, a koje preljubodjejestvo može biti gore i poganije od takvoga kako je to što rečeni sin Pera Radova samosilno hoće da čini, koji i drugu ženu da uzme koja mu nije ni snaha ni rodstvenica ne bi mu mogla biti zakonita žena, nego naložnica, oli otvoreno reći javna kurva“ (Александровъ 1897: 70).²⁹

S obzirom na svoje poimanje braka, te na česte žalosne posljedice rastave braka, i crkvene vlasti i narodni glavari pritiskali su žene da ostanu u braku čak i tamo gdje one jesu bile „sobom voljne zapovijedat“. Pritiska je bilo i na muževe, kao u slučaju gdje se jednoj ženi, nakon sedam godina braka „u tâ pošteni dom“, „nešto zgodi u nje um i počela blježat po tuđijeh kuća, a nje rod opet je vodili ne u malo putah, a ona opet blježi“, sve dok muž nije odbio da

je primi uprkos navaljivanjima sa svih strana. Vladika Sava je na kraju dao razvod, ali uz ogradu da to čini samo da „ne okuri [desi se, od *occorrere*, prim. V. U.] koje zlo među njima“, „a to naša crkva vastočna ne dopuštaje nikad razdvojiti ženu od muža, no narav i zlo ovijeh nepokornijeh ljudi ot krajine“ (Миловихъ 1956: 282). I navaljivanje da se održi brak i dozvola za razvod i odbrana prava djevojke na izbor, ma kako te tri stvari djelovale međusobno protivrečno, objašnjavani su istim razlogom: potrebom da se spriječi eskalacija nasilja, održanjem bračnog sakramenta dokle je to moguće, te njegovim raskidom kada bi njegovo održanje postalo samoporazno. Međutim, ovakav jednak zakonski tretman muškaraca i žena u pogledu određenih bračnih prava u uslovima ondašnje rodne nejednakosti vjerovatno je u praksi pravio više štete ženama, tjerajući mnoge od njih da ostaju u brakovima iz kojih bi imale pravo da izađu, a ne mogući da spriječi nasilja unutar braka ili pak bespravno otpuštanje žene.

Štoviše, iako je sakrament braka shvatan kao direktno i namjerno usavršen od Boga da ženi pruži određena prava i olakšice, on, kako vidimo iz jednog pisma vladike Save, ipak ne dokida nejednake odnose između supružnika, makar dok traje „ovaj svijet“, na koji i Saveta referiše, svijet „pltenih ljudi“ podložnih strastima i nasiljima. U pismu iz aprila 1766. tražio je vladika od kotorskog kneza [mletački upravnik samog grada Kotora] Marka da Riva da mu „daruje“ dvojicu Crnogoraca zbog nespecificovanog

²⁹ Metaforu Sodoma i Gomore koristeće i već pomenuti ostroški iguman Petronije u jednom pismu vladici Petru I, nakon što im, po instrukcijama Petra I, nije poslao traženu pomoć protiv osmanske kaznene ekspedicije: „Činimo vi znati vašemo gospostvu za Dromnjake, to je sve propalo ka i Sodom i Gomor; bez vaše zapovijedi niko nije smio ni ktio ići na pomoć“ (Вуксан 1936b: 298).

prestupa. Oni su vjerovatno napali ili pokušali na silu da odvedu svoje žene prebjegle u Kotor, koliko se može razumjeti po vladičinom tekstu:

Presvijetli gospodine, nijesu mnogo ni krivi, no je svaki čojak dužan svoju ženu bit i karat, a u tâ grad principov imaju neke slabe žene koje su ostavile svoje muževe i svoju decu, a druge služe. Je li tako pravo, presvijetli gospodine? Ja mislim da je svaki gospodar ot svoje žene i u grad i izvan grada, a pravo bi bilo neke žene slabe izagnat iz toga grada da ne smrde tâ principov grad i da ne bude koja mutnja š njih kako i hoće, ma se ja od toga ličim, a vaše presvijetlo gospostvo i opet molim: puštaj te siromahe prave (Вуксан 1936b: 305–306).

Vladika pripisuje mužu nad ženom isto ovlašćenje koje smatra da imaju duhovne i svjetovne vlasti da koriguju i kažnjavaju podređene i sprečavaju „veće zlo“, tražeći od providura da upotrebom svoje vlasti odbrani i muževu. Kao i vanredni providur Dona iz našeg prvog primjera, vladika je protivan samo „varvarskim“ izgredima i nasiljima van legalnog civilnog i crkvenog poretka, dopuštajući mjeru nasilja neophodnu radi održavanja tog poretka.³⁰

³⁰ Sličan primjer nalazimo i u jednom pismu Petra I koji strogo osuđuje nasilje nad manastirskim đakom: „Pisao sam đakonu Nikodimu poradi Đura maloga, razumijući da preko mjere mučiteljski s njim postupa. I ako ga neće učiti s načinom kako se djeca blagorodna uče, da

Rečenica „nijesu ni mnogo krivi“ rječito sažima domete do kojih je s ondašnjih pozicija bilo moguće prepoznati očigledno nasilništvo, ali i opravdati ga upravo prizivom na postojeće društvene hijerarhije. Stoga su i prava koje je crkveni brak pružao ženama kao i crkvene kritike određenih praksi ondašnjeg patrijarhalnog društva bile u krajnjoj liniji osnovane na jednom normativnom okviru koji je i sam bio hijerarhijski i patrijarhalan, iako je i unutar njega bilo moguće prepoznati i iskazati potrebu da se rašireno i nekontrolisano nasilje pograničnog života koliko-toliko ublaži.

Sličnu kritiku tog društva, uostalom, srijećemo i kod same Savete. Njena osuda „zlog hadeta zemlje“ ide ruku pod rukom s njenim patrijarhalnim, retoričkim ili stvarnim osjećajem stida da se javno pojavi pred vladikom, i s njenim doživljajem svoje

ga ostavi“ (Миловић 1987: 342). O načinu na koji je u Veneciji potkraj XVIII vijeka sudski i u javnosti praćen jedan slučaj seksualnog zlostavljanja djeteta pisao je Volf (Wolff 2012), koji je posebno bio zainteresovan za konceptualizaciju takvog nasilja na koje do tada mahom nije obraćana pažnja. O unutarbračnom nasilju u ovim izvorima nema mnogo podataka, ali i jedno pismo nikšićkog kapetana Osmana Mušovića iz 1827. i jedna presuda Senata navode izgon kao moguću posljedicu za zlostavljanje žene, presuda, štoviše, dodjeljujući ženi imovinu izgnanog muža. O pismu Osmana kapetana Mušovića v.: Вуксан 1935: 296–297. Вуксан donosi podatke o pomenutoj presudi, ali bez datuma (Вуксан 1935b: 329).

podređenosti i „lude pameti“, ili, pak, sa samom njenom osudom svog muža kao slabog muškarca; ali svejedno iskazuje kategoričnu osudu jednog običaja rđavog čak i po patrijarhalnim kriterijumima. Potreba da se po tim kriterijumima i odbrani, tj. da pravno dokaže pred crkvenim sudom nezakonit karakter svoga braka i svoju finansijsku nezavisnost od muža, pružila je povod Saveti da izloži ovu neobično detaljnu, za ovakvu vrstu dokumenata, pripovijest o činjenicama slučaja (koje bi pri uobičajenijim oralnim izlaganjima izostale iz samog zaključnog akta), te da kroz to saopšti i svoj lični doživljaj omraze i otpora nanesenom nasilju, jedinstven u postojećoj građi, ali ne manje tipičan zbog toga. Njena kritika uokvirena je i vrijednosnim i retoričkim formama ondašnjeg svijeta, te ne treba ni samu Savetu zamisliti kao nekog ko u svojim shvatanjima odudara od savremenika, ali je utom bitnije potcrtati i razumjeti način koji joj je bio dostupan da prepozna i kritikuje nanesenu joj nepravdu te zatraži „lijek svojemuz življenju“. Retorička i statusna pozicija podređenosti koju ona zauzima ne treba da zamagli, međutim, da se ovdje radi o autonomnom i samosvjesnom naporu da se odbrane lična prava i interesi. Primarni Savetin motiv vjerovatno je želja da zasnuje porodicu i da izbjegne starost bez djece, u trenutku dok sama brine o starom i bolesnom ocu, autoru svoje zle sreće, čija smrt za nju nagovještava i goru budućnost: bez takve potpore, ona je mogla biti i pod rizikom da bude opet izložena nasiljima zakonskog muža

radi svoje imovine. Saveta je tako bila osuđena da u zreloj dobi traži društvenu i pravnu sigurnost kroz stvaranje porodice, jedinu opciju, osim monašenja, koju je imala da izbjegne iz žalosnog stanja u koje ju je dovela porodica. Vladika Petar I pozitivno je odgovorio na njenu molbu, zadržavajući se u svom obrazloženju samo na činjenicu da je brak sklopljen „bogomrskom silom“, te da sveštenik koji ju je vjenčao, njen muž i roditelji „imjejut pred pravednim sudom otvjet donjest“ (Быксан 1938e: 362).

Hijerarhijski i nejednaki odnosi koji su žene istovremeno držali u podjarmljenosti i davali im određeni status i prava na sličan su način vezivali i primorske i planinske seoske opštine s njihovim osmanskim i mletačkim gospodarima. Retorika koju opažamo u Savetinom izlaganju uporedljiva je s već pomenutim uobičajenim formama političke komunikacije između vladika i zborova, s jedne, i lokalnih vlastodržaca i stranih krunisanih glava, s druge strane, nepromijenjeno kad su te krunisane glave bile žene. U pretpostavci da postoje „prirodni“ podređeni i nadređeni, u shvatanju da postoji obaveza pokoravanja prvih drugima, te u pozivanju na određena prava i zaštitu koji proishode iz tog odnosa, ova privatna obraćanja svojim svjetovnim i duhovnim seniorima u najbitnijem se podudaraju s javnim obrascima opštenja. Te ideje ne podrazumijevaju slijepi posluš, naprotiv, ali isto tako i ne podrazumijevaju da se ti suštinski nejednaki odnosi mogu ukinuti, već samo da se unutar njih mogu

ispregovarati ili izboriti postojeća ili nova prava. To je, uostalom, i bio predmet svih novovjekovnih borbi i pregovora crnogorskih i brdskih opština s Osmanskom carevinom ili lokalnim moćnicima: nastojanje da se, uz pomoć stranih pokrovitelja ili bez, isposluju povoljniji uslovi namirenja poreskih obaveza ili da se sasvim zamijeni sultan novim suverenom. Proklamacija providura Boldua s početka ovog rada bila je uvredljiva za Crnogorce upravo zato što je sugerisala da su oni svojom „nevjerom“ i „neposluhom“ svom legalnom gospodaru sultanu stavili sebe van okvira legitimnog društvenog poretka, na što su oni, između ostalog, odgovorili „da smo izdajnici Porte otomanske zauistinu imamo i pravicu, kako pred samijem Bogom, tako i pred cijelim svetom, da smo se nazvali izdajnici Porti otomanskoj za ugoditi Prevedromu principu na njegovo pozvanje“ (Букаш 1938: 31). Komunalna čast i identitet u ovom pismu nisu branjeni nekom pretenzijom na apstraktnu nacionalnu slobodu nego, upravo suprotno, prizivom na lojalnu službu duždu i hrišćanskoj kauzi. Ništa više nego što ni Saveta nije mogla da riješi svoj problem bez vladike, niti da pomisli na samostalan život bez muža, nisu mogle ni ondašnje ruralne zajednice da zamisle svoj politički život bez gospodara.

Paradoks tih odnosa nahodio se upravo u njihovoj nejednakosti, koja je implicirala mogućnost neregiprociteta i zloupotrebe, jer strana koja u nekom odnosu posjeduje nadmoć u sili, pravu ili

prestizu lako može, navrh eksploatacije inherentne takvom odnosu, taj odnos pretvoriti u mjesto najgoleg nasilja, gdje se „uobičajeni podsticaji prirode“, upravo pod teretom patrijarhalne časti, izvrću u suštu suprotnost; a patrijarhalna konsekracija i legitimacija takvih odnosa samo facilitira te zloupotrebe. Dvije godine nakon što se Dona zgražavao nad dvojicom braće koja su žrtvovala sestru svojoj povrijeđenoj časti, njegov će nasljednik s iste pozicije odlučiti da se članice Krilove porodice žrtvuju uvrijeđenom ponosu skadarskog paše i vrata u Skadar, jer one kao članice porodice jednog bandita, za razliku od zamonašene Katarine Šatorović iz Derstelerovog primjera, nisu ulazile u računicu državne časti (Soderini: 2. IV 1747).³¹ Od povratka paši, paradoksalno, spasiće ih isti povrijeđeni osjećaj časti koji ih je i stavio u to ropstvo, Peraštani ne mogući trpjeti da se nešto slično desi ženama koje su percipirali kao svoje. Slučaj Savete Davidović, opet, primjer je neraskidive povezanosti privatnih i javnih patrijarhalnih odnosa. Njen malodobni brak i njime konstituisana (ne)porodica tipičan su primjer ondašnjih zloupotreba i nasilja koji su se dešavali u najintimnijem porodičnom krugu, dodatan paradoks budući što je njena kanonska prava u pogledu stupanja u brak prekršio niko drugo do njen otac

³¹ Kao još jedan razlog Soderini navodi to što je njegovo hvatanje i ubistvo bilo izvršeno na francuskom brodu, te je tako povrijeđena čast Francuske.

sveštenik. Isti čovjek, pomenuti Vuko Nobile, koji u jednom trenutku jedanaestogodišnjem djetetu prisilno oblači vjenčanicu i pripomaže njenom nasilnom odvođenju u muževu kuću, u drugom stoji kao ugledni građanin u počasnoj gardi koja čuva i pronosi imperijalni barjak. Pa i kad Saveta bude pokušala u svojim kasnim dvadesetim, s bolesnim ocem o kome se stara i zabrinuta za svoju budućnost, da ostvari prava koja je imala i koliko je moguće ispravi posljedice nanesene joj nepravde, ona će opet donekle biti zavisna od dobre volje istog Vuka, koji se u međuvremenu pokajao od grijeha i odlučio da svjedoči u njenu korist. Njegovo preumljenje možemo donekle čitati kao svjedočanstvo da su i patrijarhalne norme ostavljale prostor za prepoznavanje i ispravljanje nepravdi ili nasilja, iako su ih iste one i podsticale i pravdale. Tako su se političke hijerarhije, garantovana prava i lični obziri časti ili brige „za dušu“ međusobno potirali, ali se, katkad, i osnaživali. To je kontekst u kome treba razumjeti dokumentovano autonomno djelovanje i Savete i drugih žena ovog perioda, koje nije stoga manje vrijedno, naprotiv.

SVOJIM RIJEČIMA

Dosada smo razmatrali način na koji su muški autori primarne građe predstavljali žene, u prvom dijelu, ili posredovali u prenošenju njihovih riječi, u drugom.

U ovom, trećem dijelu pozabavićemo se dvama izvorima kojih su autori nesumnjivo žene i koji bez posredovanja pisara bilježe njihove riječi. Prvi izvor jeste pismo koje je Peraštanka Jele Bujović, porijeklom iz muslimanske gospodske familije iz Hercegovine, pisala iz Dubrovnika svom nevjenčanom suprugu Vicku Bujoviću, ocu već pominjanog Stefana (nije mi poznato da li mu je Jele majka). Ovaj izvor već je obrađivan u literaturi (Franić Tomić 2011), te ćemo se na njemu zadržati onoliko koliko se dotiče ovdje obrađivanih tema. Drugi izvor jeste zahtjev za razvod koji je Dobrica Damjanović uputila opet Petru I, po mnogo čemu uporedljiv sa zahtjevom Savete Davidović, ali još eksplicitniji primjer autonomnog i subverzivnog djelovanja.

Pismo Jele Bujović predstavlja jedinstven primjer pisane komunikacije između supružnikâ iz našeg ranog novovjekovlja, iako ni nju ni njega ne možemo uzeti kao reprezentе širih narodnih slojeva, naprotiv, Vicko je predstavljao sam vrh domaće piramide moći i u političkom i ekonomskom smislu, te služio kao oslonac Mletačke republike u ovim krajevima, za što mu je bila dodijeljena nasljedna titula konta s „feudom“ u Kumboru, upravo gdje smo vidjeli da je njegovom sinu Stefanu generalni providur zapalio kuću. Vickova moć, štoviše, bila je takva da je on zadugo mogao nevjenčano živjeti s Jelom u Dubrovniku, gdje ju je doveo otevši je iz kuće Krila Zmajevića (brata nadbiskupa Andrije te oca nadbiskupa Vikentija Zmajevića i ruskog admirala

Matije) kome je bila kao djevojčica povjerena „na dušu“. Isto tako, njegov je francuski, gizdav i „ženstven“ manir odijevanja i ponašanja nasuprot domaćih konvencija kasnije korišten kao izgovor za njegovo ubistvo 1709. godine, izvršeno zavjerom peraških vodećih kuća Zmajevića, Štukanovića i Martinovića, moguće dijelom i zbog rečene otmice (Brajović 2015: 368–371).³² Jele je po njegovoj smrti isplatila neki njegov dug vladici Savatiju Ljubibratiću (Franić Tomić: 186). Matija Zmajević, jedan od učesnika kavge u kojoj je ubijen Bujović, izbjegao je tada, iz straha od osvete, u Dubrovnik, odakle je, preko Carigrada, završio u službi Petra Velikog i tamo ostvario zavidnu mornaričku karijeru. Butorac (Butorac 1934b: 252) donosi neobičan podatak o srdačnom susretu Stefana Bujovića s Matijom Zmajevićem u Rusiji 1725. godine, gdje je ovaj valjda pokušavao da mu nađe uposlenje.

Ni Jele se ne može uzeti kao reprezentativni primjer života većine ondašnjih žena, što zbog obrazovanja dobijenog kod Zmajevićâ, što zbog svog životnog iskustva koje je prelazilo konfesionalne granice i prkosilo ondašnjim konvencijama, što zbog svog privilegovanog statusa. Franić Tomić, štoviše, smatra da je njen položaj u Dubrovniku imao i političku stranu, te da je ona tu služila mužu kao izvor informacija iz

³² Brajović reprodukuje i portret Vicka Bujovića pripisan slikaru Tripu Kokolji, njegovom kumu s vjenčanja s Jelom.

Dubrovnika, s kojim je ovaj bio u zategnutim odnosima, posredstvom zajedničkog prijatelja vlastelina Dživa Sorkočevića.³³ Ali, čak i u takvim relativno neuobičajenim i privilegovanim uslovima, ona nije bila pošteđena patrijarhalnih nameta:

Ja cijenim da nijesi imo malo knjige na kojoj bi otpiso onoj koju sam ti pisala. Zato ono što sam ti pisala u onoj knjizi, jesi li se kontento? Uzdala sam se da ćeš mi poslat onu djevojku za koju sam ti bila pisala po Tripu Lalovu. Zato, molim ti se, da bi mi je poslo, zašto s jednom stati ne mogu. Lijepo ti mi si poslo ono sfile što sam ti pisala. Zato nemoj inako činiti, nego mi to pošlji, zašto mi je od potrebe. Primila sam ono sira i za to ti zahfaljujem. Zadio si se oko družijeh stvari, a nećeš da se potruđiš u ovo malo za mene. Kad je tartana došla bio je donio Tripe jedan bario vina zaradi mene. Za ta bijeloga vina, činio je dat Tripo Lalov iz kuće crnoga vina, onega koga si u kući bio ostavio. Od ničesa u kući ne brine od sfega tega barjela, zašto se bio u koloru [jed, bijes, prim. V. U.] stavio. Samo mi je do dvije boce vina, ali su sfe popili. Ono što si u đardinu ostavio nije se meni ništa radovalo, nego su ostali sfe to radovali. Sam se gospodar Đivo Madin čudio od onezijeh velikijeh mjendula, đe su se đeli. Zato odkad je došo Tripo Lalov, on hi je stavio malo u pamet. Sam on što je u

³³ Franić Tomić spekuliše da bi on mogao biti i njen *cicisbeo* (Franić Tomić 2011:184–185).

toj kući! Piso mi si u tuđoj knjigi da imam pamet. Ma je ja imam, samo mi je vele žo bilo da mi u družijem knjigam to pišeš, neka sfak zna. Mogo mi si knjigu pisat. Kada dođeš, donesi mi bijelog vina, ja veće sadar vodu pijem, zašto ne pijem crnoga. Almeno kad ti dođeš dovedi me djevojke, zašto mi je od velike potrebe, i štogodi skladno. Da ti je priporučeno sfe što sam ti pisala. Ja tvoj priljubljeni sluga Jele (Franić Tomić 2011: 182–183).

Jele koju upoznajemo iz ovog pisma žena je višeg staleža i ima određene lične i statusne potrebe koje zahtijeva da joj budu namirene; otud njen zahtjev za još jednom sluškinjom, svilom, poklonima i vinom, žaleći se da je primorana da pije vodu. Istovremeno, Jele se nalazi u nezavidnom položaju spram nekih neimenovanih ljudi, slugu ili možda kakvih Vickovih prijatelja, koji joj piju vino i jedu voće, i koje je tek izvjesni Tripo Lalov, valjda Vickov povjerenik ako ne i sam Kokolja, kasniji im vjenčani kum, malo „stavio u pamet“, razljućen („u koleru“) njihovim postupcima; ovdje Jele izgleda prigovara Vicku što on sam nije bio tu da spriječi to harčenje, kriveći ga možda i da je svojim odsustvom i doprinio tim neprijatnostima. Sve to možda ne treba razumjeti kao neko nadobudno svjedočanstvo emancipacije i slobode – jer je očigledno da ona od njega zavisi ne samo za izdržavanje nego i za osnovnu sigurnost – koliko prozor u jedan specifičan odnos supružnika koji, bez obzira na intimu i slobodu unutar njega, ipak

ostaje ugrubo uokviren patrijarhalnim kontekstom. Njen odgovor na muževu projekciju patrijarhalnog autoriteta putem opomena poslatih preko drugih ljudi nije toliko osporavanje tog autoriteta koliko zauzimanje jednog dostojanstvenog stava prema tim prijekorima, zahtijevajući da ne izlaže njihovu intimu tuđim pogledima te da probleme rješavaju između sebe, kao što ona radi ovim pismom. Neimenovani problem sa slugama ili gostima, Vickovi nategnuti odnosi s Dubrovačkom republikom, njihov „neregularan“ bračni status i potencijalno neki drugi problemi doprinose „patrijarhalnoj“ osjetljivosti i jednog i drugog na spoljnu percepciju sebe. Ako i jeste njihov odnos bio slobodniji i egalitarniji nego ondašnji prosjek – što je svakako vrlo teško procjenjivati – on utom prije pokazuje zašto je, kao i Saveti Davidović, čak i patrijarhalni brak predstavljao nekakav izgled za ličnu sreću, otvarajući im potencijalno makar mikroprostor sigurnosti i nekakve egalitarnosti u nenaklonjenom im svijetu.

A opet, brak je i za žene privilegovanog socijalnog položaja mogao biti katastrofalno iskustvo, iz koje su se htjele izvući po svaku cijenu, kao što doznajemo iz još jedne brakorazvodne parnice pred Petrom I.

Visokopresveštenješi gospodine, naš milostivi gospodaru, mitropolit i kavalijer Petar Petrović, cjelujemo Vašu svetu desnicu i pročaja.

Sad razumijem Vašu zapovijed, da su Vi došla pisma od Brđanah i viđu što govore; ovi isti, gospodine, koji

Vama pišu, došla mi je knjiga od jednoga, kako su se zdogovorili da se Vama podjenče, da biste me povratili, „a kad je u ruke dofatimo, tada ćemo se osvetiti i ovu bruku od nje naplatiti“. Po tome, Gospodine, vratit se ne mogu, a i Vi znate, da nije već mene puta u Brda; ali ako Vi zapovijedate da se vrnem, ja oču, ma ako se zadavim, ili skočim u vodu, ali koga ubijem, pak pođem u Turke, te se poturčim, te nagrdim prvo Vas i mojega baba – to na Vašu dušu, koji ćete me povratiti, a ako se vratim to valja da bude, ali ja njih, ali oni mene. A ja sam mislila, Gospodine, dokle do Vas dođem, da ne izgubim vjeru i dušu, a sad za to ne mislim, kad sam došla kod Vas, Vi ćete mi otvjet davat na strašni sud, ako vjeru izgubim. Ako li drugojačije nećete, no da me vratite, Vi ste gospodari, pod Vaš sam skut, a Vi mi pišite da idem, a ja kako mi aber dođe od Vas, vjeru Vi dajem, tâ ću čas u more skočit, ali ću sebe zadavit, ali ću odit prijeccem u Turke, da se ne lomim preko Brdah. No Ve opet Bogom kumim, nemojte me vrćat, e nijesam od vrćanja. I da sam Vi preporučena sirota, koja nemam nikoga do Boga i Vas; na koju ostajem na Vašu zapovijed ja sirota – Dobrica Damjanovića. (Вуксан 1938e: 369)

Nije jasno kad je i odakle pisana ova predstava, ali po geografiji koju Dobrica upotrebljava, suprotstavljajući Brda (Bjelopavliće) lokaciji na kojoj se nalazi, nije nezamislivo da se ona nalazi negdje u Crnoj Gori. Malo je vjerovatno da je Dobrica napustila muža radi drugoga, jer vladika koji je donio

presudu u ovoj brakorazvodnoj parnici ne bi propustio da takvo što pomene, pogotovo što bi po čl. 11 Zakonika opšteg crnogorskog i brdskog to podlijevalo krivičnoj sankciji. Vladika u presudi, pisanoj u Ostrogu 29. novembra 1809, samo konstatuje žalbe njenog svekra vojvode Novaka Begovog Đurovića, Dobričin lični dolazak i izričito odbijanje da se vrati čak i nakon nagovaranja njene rodbine, te da, „videći njen neposluh“, nema druge nego da ih razvede, ali uz zabranu Dobrici da se preuda u njegovoj eparhiji. „I koji bi je Crnogorac ili Brđanin uzео za ženu, da je proklet i on i njegov dom i da ga Bog porazi i sakruši nemilostivo“ (Вуксан 1938e: 369).

Dobričin otac, ostroški iguman Petronije Damjanović, umro je 1805. godine, samo par godina prije ovog slučaja. On je 1784. na mjestu igumana bio naslijedio svog bratstvenika Josifa, sâm po smrti bivši naslijeđen od brata svoje snahe, čuvenog Josifa Pavićevića (Шобажих 1923: 286–287). Biće da je Petronije isprva bio sveštenik, te da se zamonašio po smrti svoje supruge. Po tome bi Dobrica, u vrijeme ovog procesa, bila najmanje u svojim dvadesetim. On je i iz manastira nastavio dotadašnji aktivni politički život jednog plemenskog sveštenika, jednako se brijuci i poslije monašenja i predvođeci plemenike u oružanim sukobima. Šobajić pominje neko oružje koje je Petronije skinuo s čovjeka koga je ubio u boju i njegov skupocjeni igumanski štap založen u primorju radi nabavljanja municije. Njemu pripisuje i da je lukavstvom potpomogao da se iz

Župe istjeraju lokalni muslimani, zloupotrijebivši pobratimstvo s jednim od njih koji je bolesnog sina često dovodio kod njega u Ostrog. Iz njegovih sačuvanih pisama vidi se da je bio čovjek od povjerenja Petra I i da je bio u središtu političke aktivnosti i korespondencije između brdskih glavara i Petra I. U jednom pismu koje je pisao po mraku, s dosta grešaka, u ime bjelopavličkih glavara, prosljeđujući ranije citirane molbe Drobnjaka koji su se našli na udaru Nikšićana, on se obraća vladici na način sličan kao njegova ćerka godinu dana potom: „No promisli Hrista radi, ne poradi ovogaj bezumnoga naroda, no poradi vaše duše i poradi jadne male dce, koje će se porobiti što više, da vi jadimo i da vi dosađujemo. No svi boži i vaši, na Boga nâd, na vaše gospostvo, koji ste se vazda trudili oko hovogaj jasnoga naroda“ (Вуксан 1936: 359).

Na ovom slučaju biće da je zasnovan i jedan od primjera čojstva i junaštva Marka Miljanova, u kome vojvoda Novak Begov ima „zlu snau“, „rđava vladanja prema svakoga“, te kad ga plemenici, pa i sopstvena žena, kore kako nije dostojan da bude vojvoda ako ne umije ni sebe ni svoj dom da odbrani „od svoje nesretne snahe“, on odgovara da ne treba vraćati zlom na zlo, nego iz sažaljenja trpjeti „snaino nevaljalstvo“, „s kojijem više zla čini sebe no drugijema“ (Поповић 1990: 57). Dobričin doživljaj odnosa unutar porodice bio je znatno drugačiji: ona tvrdi da je u posjedu pisma u kome se vidi da oni namjeravaju da je kazne ili ubiju za

„bruku“ koju im je nanijela otišavši od kuće. Ni u njenom pismu niti vladicinoj sentenci ne nalazi se eksplicitan razlog njene odbojnosti, vladika svodeći njene motive na običan neposluh, kao što ih je i Marko Miljanov, radeći po glasu koji je o ovom slučaju očigledno kružio, sveo na patološku zlobu. Da li je njen muž vršio kakvo nasilje nad njom dok je živjela s njim ili ona naprosto iz nekog drugog razloga nije htjela da ostane u tom braku, te je pomenuta prijetnja nasiljem nastala nakon njenog odlaska, ne može se vidjeti iz ovog pisma; to su stvari o kojima je očigledno Dobrica već razgovarala s vladikom, nasamo ili u prisustvu svoje rodbine. Nije nazamislivo da su njeni bračni problemi počeli nakon očeve smrti, kad je možda izgubivši njegovu „zaštitu“ bivala izložena lošem tretmanu u muževoj kući. Ono što je evidentno jeste njena riješenost da se mužu ni pod kojim uslovima ne vrati, što je upravo i najvažnija činjenica u cijelom slučaju.³⁴ Bilo da je ta riješenost dolazila iz straha od prijetnje ili prethodnih nasilja, bilo iz kakve odbojnosti prema suživotu s Mikotom, Dobričino obraćanje nije tek izraz očaja ili nekog nerazumnog prkosa. Njeno pismo je retorički vrlo uspio i pravno pomno konstruisan argument u kome Dobrica ne ostavlja

³⁴ U jednom procesu pred Senatom za pokušaj trovanja muža, izvjesna Plana Đ., koju su na silu bili udali, bila je upitana: „Sa šta ti je bio mrzak najviše?“. Odgovorila je: „Ne znam ništa osim ga ne mogah gledat i drugo nemam što kazat“ (Вуксан 1935b: 326).

prostora vladici da odbije njenu molbu. Prije svega, ona mu predočava opasnost po svoj život u slučaju da je vrati mužu, što je validan kanonski razlog za razvod. Zatim ga podsjeća da, ako ne bi postupio u skladu s tim, isključivo on ima da snosi krivicu za njene postupke, i kao episkop i kao prijatelj njenog oca, bilo da bude primorana da sama izvrši nasilje u samoodbrani, bilo da promijeni vjeru. Poenta ovog pisma bila je da podsjeti vladiku na sve to („a sad za to ne mislim, kad sam došla do Vas“), kao i na svoju odlučnost da se ne vrati, zbog čega Dobričino obraćanje ne treba čitati tek kao vapaj žrtve, nego razumjeti u njemu i izraz jednog autonomnog subjekta koji dok obećava poslušnost otvoreno prijeti neposlušnom, odlučna i samouvjereno svjesna svojih prava.

ZAKLJUČAK

Ovaj rad pokušao je da sagleda prisustvo žena u primarnoj građi naše rane novovjekovne historije, sačinjenu najvećim dijelom od političkih i pravnih spisa u kojima, skoro uvijek posredovanjem muškog autora, žene uglavnom figuriraju kroz usputne i incidentne pomene na marginama, tek se na par puta javljajući svojim glasom. S obzirom na načine na koje žene prisustvuju u ovim izvorima, rad je podijeljen na tri dijela. Prvi obrađuje usputne pomene koji prije tretiraju žene kao predmete sporova nego samosvojne subjekte; drugi tretira ženski subjektivitet prenošen

tekstom ili pismom muškog autora; treći donosi dva autentična ženska pisma, jedno s kraja XVII i drugo s početka XIX vijeka. Cilj takve, ponešto proizvoljne, podjele bio je da se iz ptičje perspektive ondašnjeg patrijarhalnog svijeta stigne do lične perspektive subjekata oblikovanih iskustvom života u takvom društvu, te da se na taj način razumije njihovo autonomno djelovanje i njihovo poimanje sebe i svog društva. Prije nego da dâ neki definitivni prikaz položaja žena u našem ranom novovjekovlju, ovaj rad je nastojao da skrene pažnju na značaj kontekstualnog čitanja čak i tako ograničenih izvora, kako radi razumijevanja sačuvanih ženskih glasova, tako i za bolje razumijevanje socijalnih i političkih odnosa našeg graničarskog novovjekovlja.

Zauzimanje jedne rodne perspektive na političku istoriju ovih prostora poslužilo je da se malo bolje, iznutra, osvjetli formiranje ličnih, komunalnih i državnih identiteta s obje strane mletačko-osmanske granice, koji su se često konkretizovali i iscrtavali oko pitanja tretmana pojedinačnih žena i oko ženske časti koja je shvatana kao integralni dio kolektivne časti. Istovremeno, u tom hijerarhijskom i patrijarhalnom društvu, koje je dublje bilo podijeljeno prije prema klasnoj razlici na „gospodu“ i „podložnike“ nego po državnoj granici između dvije imperije, te i unutar te osnovne podjele postojeći čitav niz statusnih hijerarhija, ugrubo paralelnih s obje strane granice – od vrha na kom su se nalazili car i dužd, preko njihovih namjesnika providura i paša, pa ispod njih lokalnih

zemljoposjedničkih ili gradskih elita, sve do glavara i „vlastele“ seoskih opština i unutar samih opština raznih plemenskih, bratstveničkih i drugih statusnih razlika – čast, status i prava bili su definisani kroz odnose nejednake međusobne uzajamnosti nadređenih i podređenih. Štoviše, odnosi u tim hijerarhijskim lancima bili su izraženo porodično i rodno kodirani, nadređena strana iskazujući svoju supremaciju nad podređenom kroz jezik očinske ili materinske brige, a podređena zastupajući svoje interese i prava kroz retoriku pokornosti i služenja. Isti odnosi postojali su i u paralelnim, „nenasilnim“ crkvenim hijerarhijama, čiji su episkopi imali socijalni status „duhovne gospode“ i zapovijedali očinsku vlast u čitavom nizu društvenih odnosa, uključujući i brak. Cetinjski episkopi bili su, štoviše, i skoro univerzalni posrednici u političkim odnosima pograničnog područja. Rodna podjela istovremeno je pratila statusne linije, gdje je na status žene uticao socijalni status njene porodice, ali i iscrtavala jednu zasebnu hijerarhiju, koja se provlačila kroz sve statusne razlike, između nadređenih muškaraca i podređenih žena. Štoviše, kako smo vidjeli, katkad se povlačila eksplicitna analogija između dominacije „gospode“ nad „podložnicima“ i muža nad ženom, udovice i vladarke budući jedine žene izuzete od direktne patrijarhalne vlasti. Tako su status i prava individualnih žena bili dijelom određeni njihovom staleškom pripadnošću, a dijelom su univerzalno bili regulisani odredbama kanonskog prava ili pak običajnog prava u pogledu nasljeđivanja.

Kolektivne ili individualne priče ranonovovjekovnih žena doprle su do nas upravo zato što su politički i pravni sporovi, najčešće između onovremenih muškaraca, sačuvali pomen o njima i njihovim postupcima ili sami njihov glas. Tako su i njihove priče, motivi i glasovi, uokvireni tim pravnim i političkim pitanjima koja su bila predmet spora – najčešće razvodi ili ostavinski sporovi – dajući nam tek djeliće njihovog unutrašnjeg doživljaja stvari. Kao i muškarci ovih izvora, i te nam se žene prikazuju kao proizvođači svog društva i njegovih nazora: one upravo s pozicija svoje podređene uloge i pozivajući se na garantovana prava pokušavaju da se izbore za svoje interese, da formulišu kritiku na način na koji su tretirane, te da zatraže pravdu. S iste pozicije podređenosti i s istom retorikom pozivanja na svoja prava obraćaću se i glavari i vladike u javnoj političkoj komunikaciji prema svojim političkim gospodarima, mletačkim i osmanskim. Tako je upravo taj hijerarhijski i patrijarhalni društveni i politički poredak koji je uokviravao njihov potčinjen položaj istovremeno pružao diskurzivni okvir unutar kog su se mogli uobličiti i saopštiti otpor, neposluš i samostalno djelovanje. To djelovanje nije bilo manje autonomno pa ni subverzivno što nije dostizalo retorički i ideološki do kakvog punog, „modernog“ osporavanja tih hijerarhijskih odnosa, ali utom prije iziskuje da se razumije kao izraz otpora, kritike i neposlušnosti upravo unutar patrijarhalnih društvenih kategorija koje su sakralizovale nejednakost i olakšavale zloupotrebe.

Istovremeno, međutim, ne treba smetnuti s uma ni vrstu ni obim građe koju posjedujemo, te da je otpor dokumentovan njome posredovan formama hegemonskog diskursa onog vremena, što ostavlja čitav niz drugih mogućih vidova otpora i kritike možda zauvijek van našeg domašaja. U tom smislu bi bilo vrijedno ubuduće čitati ove političke i pravne izvore kroz etnografsku, antropološku i književnu građu. Ono što nam za sada ti politički i pravni izvori mogu dati jesu živi obrisi ljudi koji se opiru i bore za svoja prava sredstvima koja imaju na raspolaganju, te da njihov otpor i borbu razumijemo na način na koji su ih razumjeli oni sami, što manje učitavajući naše pojmove i vrijednosne sudove u njihove postupke.

Ovdje se suočavamo i sa širim metodološkim problemom adekvatnog čitanja ovih izvora za razumijevanje i drugih aspekata našeg ranog novovjekovlja, pogotovo što je dobar tih izvora, opet, pisan s pozicija društvenog preimućstva koje su uživali mletački vlastodršci spram podređenih im seoskih opština.

Koliko takvi izvori onda mogu da budu pouzdani i reprezentativni za razumijevanje ovih potonjih? Na sličan način, kako uopšte dokumenti o ženama koje su pisali muškarci patrijarhalnih i predrasudjenih shvatanja mogu vjerodostojno da svjedoče o ženama? Možemo li da očekujemo da dokumenti koji su izvorno služili afirmaciji i reprodukciji hijerarhijskih i patrijarhalnih društvenih vrijednosti sada budu kredibilni posrednici u pokušaju da se historiografski dopre do ove ili one kategorije podređenih ljudi toga vremena, žena ili seoskog stanovništva? S jedne strane, samo suočavanje s tim metodološkim problemom poziva na ekstremni oprez. S druge, moja sugestija u ovom radu bila je da se nešto opipljivo u tom pravcu može postići ako probamo da razumijemo idejni, vrijednosni i institucionalni kontekst onovremenog društva upravo u momentima gdje sporenja i sukobi između nadređenih i podređenih omogućavaju potonjima da kategorije svoje podređenosti preokrenu u svoju korist.

BIBLIOGRAFIJA

Arhivski izvori

Albrizzi, Giovanni Battista. Archivio di Stato di Venezia. Senato/Dispacci/Provveditori da terra e da mar e altre cariche: busta 478, n. 682, 24. V 1742. – 25. VIII 1745.

Boldù, Gabriele. Archivio di Stato di Venezia. Senato/Dispacci/Provveditori da terra e da mar e altre cariche: busta 477, n. 679, 16. XI 1725. – 15. X 1727.
Boldù, Giustino. Archivio di Stato di Venezia. Senato/Dispacci/Provveditori da terra e da mar e altre cariche: busta 480, n. 685, 6. VI 1755. – 24. I 1757.

- Contarini, Nicolò. Archivio di Stato di Venezia. Senato/Dispacci/Provveditori da terra e da mar e altre cariche: busta 475, n. 677, 26. V 1712. – 21. VIII 1714.
- Donà, Giovanni Marino. Archivio di Stato di Venezia. Senato/Dispacci/Provveditori da terra e da mar e altre cariche: busta 479, n. 683, 9. IX 1745. – 27. XII 1746.
- Gritti, Vincenzo. Archivio di Stato di Venezia. Senato/Dispacci/Provveditori da terra e da mar e altre cariche: busta 479, n. 683, 26. V 1747. – 18. III 1750.
- Loredan, Vincenzo. Archivio di Stato di Venezia. Senato/Dispacci/Provveditori da terra e da mar e altre cariche: busta 477, n. 679, 23. X 1723. – 5. XI 1725.
- Querini, Marco. Archivio di Stato di Venezia. Senato/Dispacci/Provveditori da terra e da mar e altre cariche: busta 478, n. 681, 22. VII 1739. – 28. II 1741; busta 478, n. 682, 29. III 1741. – 23. V 1742.
- Renier, Daniele. Archivio di Stato di Venezia. Senato/Dispacci/Provveditori da terra e da mar e altre cariche: busta. 476, n. 678, 14. IX 1721. – 10. IV 1723.
- Soderini, Tomaso. Archivio di Stato di Venezia. Senato/Dispacci/Provveditori da terra e da mar e altre cariche: busta 479, n. 683, 12. II 1747. – 16. V 1747.
- Trevisan, Marc'Antonio. Archivio di Stato di Venezia. Senato/Dispacci/Provveditori da terra e da mar e altre cariche: busta. 478, n. 681, 8. VIII 1736. – 20. V 1739.
- Vendramin, Sebastiano. Archivio di Stato di Venezia. Senato/Dispacci/Provveditori da terra e da mar e altre cariche: busta 475, n. 677, 14. IX 1714. – 8. IV 1717.

Literatura

- Александровъ, А. 1987. „Материјали по историји Черногорја“. *Ученыя записки Казанскаго университета* LXIV/7–8, 17–137.
- Butorac, P. 1934. „Grilova afera: ulomak iz gusarskih podviga peraških avanturista 18. vijeka“. *Nova Evropa* 4–5, 167–173.
- Butorac, P. 1934b. „Matija Zmajević Peraštanin, organizator i admiral ruske flote 1680–1735“. *Руски архив XXVI–XXVII*, 241–254.
- Brajović, S. 2015. „Identitet i prezentacija Bokelja u barokno doba“. U: Vukčević, D. (ur.) *O identitetu*. Podgorica: Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, 357–372.
- Ђурић Богетић, Љ. 1966. *Комунице у Црној Гори у XIX и почетком XX века*. Цетиње: Историјски институт НР Црне Горе.
- Dursteler, E. R. 2011. *Renegade Women: Gender, Identity, and Boundaries in the Early Modern Mediterranean*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press.
- Ђурђев, В. 1963. *Улога Цркве у ранијој историји српског народа*. Сарајево: Свјетлост.
- Filipović, M. S. 1961. „Žene kao narodni glavari kod nekih balkanskih naroda“. *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja* 2, 139–157.
- Franić Tomić, V. 2011. „Što je Peraštanka Jela Bujović pisala mužu Vicku 1697. iz Dubrovnika“. *Anali Dubrovnik* 49, 179–189.

- Gilliland Wright, D. 2006. „The First Venetian Love Letter? The Testament of Zorzi Crnojević“. *EJOSIX* (2), 1–20.
- Horvat, K. 1910. „Novi historijski prilozi za povijest Albanije iz rimskih arkiva“. *Vjesnik HSD kraljevskog zemaljskog arkiva* XII, 79–106.
- Јокић, Љ. 2005. „Нека питања положаја жена у праву старе Црне Горе“. *Историјски записи* LXXVIII/1–4, 143–150.
- Јовићевић, А. 1911. „Ријечка нахија“. У: Цвијић, Ј. (ур.) *Насеља српских земаља: расправе и грађа*, књ. 7. *Српски етнографски зборник*, књ. XV, 385–832.
- Катић, Р. 1960. „Хирурги Црногорског приморја у времену од 1326. до 1745. године“. *Историјски записи* XII/XVII/2, 285–308.
- Катић, Р. 1967. *Српска медицина од IX до XIX века*. Београд: САНУ: Научно дело.
- Ковачић, Р. 1878. *Прилози за њовјесницу Боке Кошорске, свесцић дрући: Биљешке каноника гр. Анђуна Којовића Бугвљанина*. Дубровник: Печатња др Претнера.
- Љубић, Ш. 1878. „Руквиет југославенских листина“. *Starine* X, 1–43.
- Милошевић, М. 1959. „Интервенција владике Висариона Бајице у једном процесу у Котору“. *Историјски записи* XII/XV/2, 571–575.
- Милошевић, М. 1980. „Pogibija gusara Krila Cvjetkovića u svjetlu društveno-političkih, ekonomskih i književnih zbivanja u Perastu sredinom XVIII stoljeća“. *Analiza Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku* 18, 183–220.
- Милошевић, М. 1994. *Тестиаменти Ђурђа Црнојевића: криптичко издање са коментаром*. Цетиње: Централна народна библиотека „Ђурђе Црнојевић“.
- Миловић, Ј. 1956. *Зборник докумената из Историје Црне Горе (1685–1782)*. Цетиње: Историјски институт НР Црне Горе.
- Миловић, Ј. 1987. *Петар I Петровић Њеџиш: њисма и дрући документи*. Цетиње: Историјски институт СР Црне Горе.
- Миљанић, П. 1890. „Црте из судске медицине у Црној Гори“. *Бранич*. Београд, 231–244.
- Накићеновић, С. 1913. „Бока: антропогеографска студија“. У: Цвијић, Ј. (ур.) *Насеља српских земаља: расправе и грађа*, књ. IX. *Српски етнографски зборник*, књ. XX, 189–633.
- Nelević, N. (ur.) 2011. *Istorijska čitanka: Žene u Crnoj Gori od 1790. do 1915*. Podgorica: Centar za feminističku kulturu Nova.
- Ongania, F. (ur.) 1896. *Il Montenegro da relazioni dei provveditori veneti (1687–1735)*. Rim: [Tipografia Emiliana di Venezia].
- Поповић, М. М. 1990. *Сабрана дјела II: Примјери чојсџива и јунашџива; Живој и обичаји Арбанаса; Фрајменџи; Писма; Библиографија*. Подгорица: Црногорска академија наука и умјетности.
- Соловјев, А. 1936. „Паштровске исправе XVI–XVIII века“. *Сјоменик СКА* LXXXIV, 3–45.
- Соловјев, А. 1938. „Књига привилегија Грбаљске жупе (1647–1767) са Душановим закоником“. *Сјоменик СКА* LXXXVII, 21–80.

- Соловјев, А. 1947. „Студије из историје нашег народног права у XVIII веку“. *Гласник Земалској музеја у Сарајеву* II, 207–240.
- Станојевић, Г. и М. Васић. 1975. *Историја Црне Горе, књига трећа: од њочейка XVI до краја XVIII вијека*, том I. Титоград: Редакција за историју Црне Горе.
- Стојановић, П. 1974. „Лични субјективитет црногорске жене у XVIII, XIX и у почетку XX вијека“. *Историјски записи* XVII/XXXI/3–4, 213–241.
- Стојановић, П. 1977. „Божји суд и његови трагови у црногорском праву“. *Историјски записи* XXX/XXXIV/1, 13–30.
- Шобајић, П. 1923. „Бјелопавлићи и Пјешивци“. У: Цвијић, Ј. (ур.) *Насеља и њорекло стјановничтвѡ*, књ. 15. *Српски етнографски зборник*, књ. XXVII, 155–336.
- Томић, Ј. 1904. „Политички однос Црне Горе према Турској 1528–1684“. *Глас СКА* LXVIII/II, 1–108.
- Томић, Ј. 1907. *Црна Гора за Морејској райѡа (1684–1699)*. Београд: Српска краљевска академија.
- Томић, Ј. 1931. „Подаци о сукобима и мирену Бокеља, Црногораца и турских поданика год. 1735–1766“. *Сјоменик СКА* LXXII–II, 3–94.
- Винавер, В. 1963. „Поморство Улциња у XVIII веку“. *Историјски записи* XVI/XX/1, 51–70.
- Врчевић, В. 1891. *Разни чланци*. Дубровник: [s. n].
- Вуксан, Д. 1927. „Књига ктитора и приложника манастира Цетињскога“. *Записи* I/I/6, 360–366.
- Вуксан, Д. 1935. „Историјска грађа: Црна Гора и погранични Турци“. *Записи* VIII/XIII/5, 294–300.
- Вуксан, Д. 1935b. „Црногорски правитељствујући сенат“. *Записи* VIII/XIII/6, 321–330.
- Вуксан, Д. 1936. „Историјска грађа: Цетиње, Острог и Херцеговина“. *Записи* IX/XV/6, 357–361.
- Вуксан, Д. 1936b. „Историјска грађа: Цетиње, Острог и Херцеговина“. *Записи* IX/XV/5, 294–300.
- Вуксан, Д. 1937. „Историјска грађа: Епоха митрополита Саве и Василија (4)“. *Записи* X/XVIII/5, 285–295.
- Вуксан, Д. 1937b. „Историјска грађа: Владике из разних племена (2)“. *Записи* X/XVII/1, 97–103.
- Вуксан, Д. 1938. „Преписка митрополита Василија, митрополита Саве и црногорских главара 1752–1759. год“. *Сјоменик СКА* LXXXVIII–II, 1–94.
- Вуксан, Д. 1938b. „Историјска грађа: Епоха митрополита Петра I (3)“. *Записи* XI/XIX/3, 166–172.
- Вуксан, Д. 1938c. „Историјска грађа: Епоха митрополита Саве и Василија (6)“. *Записи* XI/XIX/1, 29–37.
- Вуксан, Д. 1938d. „Историјска грађа: Епоха митрополита Петра I (8)“. *Записи* XI/XX/2, 97–106.
- Вуксан, Д. 1938e. „Историјска грађа: Епоха митрополита Петра I (6)“. *Записи* XI/XIX/6, 361–372.
- Вуксан, Д. 1939. „Историјска грађа: документа у приватним рукама“. *Записи* XII/XXII/5, 304–308.
- Wolff, L. 2012. *Paolina's Innocence: Child Abuse in Casanova's Venice*. Stanford: Stanford University Press.

MILICA STANIĆ
RADONJIĆ

MILICA STANIĆ RADONJIĆ

LIBERALNI FEMINIZAM
XIX VIJEKA U VELIKOJ BRITANIJ
I SJEDINJENIM AMERIČKIM DRŽAVAMA

Tema na kojoj će se rad zasnivati jeste liberalni feminizam XIX vijeka, njegove odlike i specifičnosti, predstavljene kroz stvaralaštvo najistaknutije feminističke teoretičarke ovog perioda – Herijete Tejlor Mil, i filozofa Džona Stjuarta Mila. Uprkos akcentu koji će rad staviti na teoriju liberalnog feminizma nastalu u Engleskoj XIX vijeka, nužno je pomenuti i izuzetno važan sifražetski pokret koji se odvijao paralelno s teorijskim ostvarenjima ovog feminističkog pravca kako u Velikoj Britaniji, tako i u Sjedinjenim Američkim Državama. Rad će se osvrnuti i na položaj žene u specifičnom istorijskom razdoblju – viktorijanskoj Engleskoj.

Ključne riječi: liberalni feminizam, žensko pravo glasa, sifražetski pokret, Velika Britanija, Sjedinjene Američke Države, viktorijanska Engleska, Herijeta Tejlor Mil, Džon Stjuart Mil

MILICA STANIĆ RADONJIĆ

LIBERAL FEMINISM
OF THE 19TH CENTURY IN THE UNITED KINGDOM
AND THE UNITED STATES OF AMERICA

This paper will focus on liberal feminism of the 19th century, its characteristics and idiosyncrasies, presented through the works of the most prominent feminist theorist of the period – Harriet Taylor Mill and philosopher John Stuart Mill. Despite the emphasis on the theory of liberal feminism from 19th-century Britain, the extremely important suffragette movement must be mentioned, which developed in parallel with the theoretical achievements of this feminist movement both in the United Kingdom and the United States of America. The paper will also focus on the position of women during a specific time in history – Victorian Britain.

Keywords: liberal feminism, woman's right to vote, Suffrage Movement, Great Britain, United States of America, Victorian England, Harriet Taylor Mill, John Stuart Mill

UVOD

Stavovi koji se odnose na žensko pravo glasa, angažovanje žena u političkom životu, moć običaja, zapošljavanje žene i njen ekonomski položaj u bračnoj zajednici predstavljaju srž filozofske teorije koju su zajedno razvijali Herijeta Tejlor Mil i Džon Stjuart Mil. Ženskom pravu glasa posvetili su posebnu pažnju u publikovanim radovima, poput djela Džona Stjuarta Mila – *Potčinjenost žena*, kao i djela koje je napisao s Herijetom Tejlor Mil – *Rasprave o jednakosti polova*. Osnovni cilj Herijete Tejlor Mil bio je pokušaj da pronađe odgovore na pitanja o razlozima podređenosti žena u društvu, raspravljajući o običajima i ostalim pisanim ili nepisanim pravilima koji do toga dovode. Način na koji ova teoretičarka pristupa pitanjima braka i materinstva prevazilaze, u nekim trenucima, okvire liberalne teorije i pružaju jedan radikalno drugačiji pogled od onoga opšteprihvaćenog i zastupljenog u viktorijanskoj Engleskoj. Ideje koje su prevazilazile okvire tadašnjeg društva predstavljale su hrabar korak u borbi protiv konformizma i nejednakosti koji su dominirali. Uprkos činjenici da je rad Džona Stjuarta Mila i Herijete Tejlor Mil bio komplementaran i da je u brojnim stavovima primjetno podudaranje, neophodno je napomenuti da su se njihovi pogledi u određenim teorijskim stanovištima razilazili. Zajedničko je, međutim, bilo vjerovanje Džona Stjuarta Mila i Herijete Tejlor Mil da je žensko pravo glasa bilo

neophodno ne bi li postale i ostale ravnopravne s muškarcima. Teorijska argumentacija koju iznosi Herijeta Tejlor Mil ne bi li odbranila svoje stavove predstavljala je značajan doprinos feminističkoj teoriji i dobru podlogu za njen dalji razvoj.

Predstavljanje osnovnih aspekata sifražetskog pokreta, života i stvaralaštva najistaknutije predstavnice i predstavnika liberalnog feminizma XIX vijeka, njihovih političkih stavova i razmatranja položaja žene u viktorijanskoj Engleskoj sačinjavaće osnovnu strukturu rada.

LIBERALNI FEMINIZAM – OSNOVNE POSTAVKE

Liberalni feminizam se vezuje za širu ideologiju liberalizma, a svrstava se u feminizam drugog talasa koji obuhvata politička i ekonomska prava, kao i pravo na obrazovanje. Liberalni feminizam u svoju teoriju uključuje stanovišta klasičnog liberalizma kao i tzv. liberalizma blagostanja. Klasični liberalizam smatra da je idealna država ona koja štiti građanske slobode (kao npr. glasačko pravo, pravo na imovinu, slobodu govora, vjeroispovjesti i udruživanja) i, bez uplitanja u slobodno tržište, omogućava svim pojedincima jednaku priliku da sami odrede svoje učešće na tržištu. Liberalizam blagostanja premješta fokus na ekonomsku pravdu, a ne na građanske slobode, pa tako smatra da individue na tržište ulaze s razlikama

zasnovanim na početnoj prednosti i inherentnim talentom, ali i čistom srećom. Savremeni liberalni feminizam daje prednost liberalizmu blagostanja, ne isključujući onaj klasični (Putnam Tong 1998: 10–12).

Liberalni feminizam zahtjeva političke i socijalne reforme koje će dovesti do ravnopravnosti muškaraca i žena. Polaznu osnovu za promjenu koja će voditi ka rodnoj jednakosti u društvu ova feministička teorija vidi u promjeni ličnih odnosa na relaciji muškarac–žena, kao i sposobnosti žena da iskažu ravnopravnost kroz svoje izbore i aktivnosti. Važno pitanje kojim se bavi liberalni feminizam danas je implementacija adekvatnijih zakona koji direktno utiču na važne sfere života žene, poput reproduktivnih prava kao i prava na radnom mjestu. Liberalne feministkinje smatraju da se ravnopravnost žena i muškaraca može postići pravnim sredstvima i postepenom socijalnom reformom, naglašavajući sve vrijeme prava pojedinaca i pojedinki. Boreći se protiv nametnute razlike među polovima, insistirale su na suštinskoj ravnopravnosti muškaraca i žena, odnosno na tome da njihove sposobnosti budu iste – ljudske, a ne muške ili ženske. Uzevši to u obzir, može se reći da se liberalni feminizam protivi svakoj vrsti diskriminacije, čak i kada je ona u korist žena. Takođe, jedna od osnovnih pretpostavki liberalnog feminizma jeste da reforma društvenih vrijednosti, potpomognuta reformisanim pravnim sistemom, svakoj ženi omogućuje lično poboljšanje i uspjeh.

Iskorjenjivanje rodni stereotipa i promjena vrijednosnih hijerarhija koje ženama odriču sposobnosti i mogućnosti jeste način da žene steknu ravnopravan položaj u društvu (Zaharijević 2008: 416–417).

Začetke liberalnog feminizma pronalazimo u XVIII vijeku i djelu Meri Vulstonkraft – *Odbrana prava žene*. Srž ovog djela sastoji se u autorkinom reagovanju i „raspravi“ sa Žan Žak Rusoovim djelom *Emil*. Opisujući neophodno obrazovanje i vještine koje treba da posjeduje idealan učenik iliti u Rusoovom djelu – *Emil*, on opisuje i njegovu „idealnu“ pratilju – Sofiju. Dok *Emil* izučava humanističke, sociološke i prirodne nauke, Sofija se usavršava u oblastima muzike, slikarstva i poezije, njegujući vještine domaćice. Krajnji cilj obrazovnog sistema koji je Ruso zamislio jeste da, izoštravajući Emilove mentalne sposobnosti a ograničavajući Sofijine, od Emila učini uzornog građanina i oca porodice a od Sofije poslušnu i punu razumijevanja suprugu i brižnu majku. Podržavajući način na koji Žan Žak Ruso pretenduje da „oblikuje“ Emila, Meri Vulstonkraft kritikuje zamisao o obrazovanju Sofije koje bi od nje učinilo osobu slabog karaktera i podređenu suprugu. Riješenje pronalazi u podjednakom nivou obrazovanja, jer će obrazovana žena predstavljati veliki doprinos društvenom blagostanju (Putnam Tong 1998: 12–15). Teorija Meri Vulstonkraft predstavlja jedan od početnih koraka u izgradnji liberalnog feminizma, postavljajući pravo žene na obrazovanje kao imperativ.

SIFRAŽETSKI POKRET

Period XVIII i XIX vijeka obilježila je borba za utvrđivanje političkih i ekonomskih prava svim građanima. U tom procesu su bile zanemarene upravo žene, odnosno građanke, kojima je, pored ekonomskih sloboda, bilo uskraćeno i osnovno političko pravo – pravo glasa. Podstaknute tom činjenicom, žene se organizuju ne bi li se borile i izborile za pravo glasa, te tako nastaju prvi sifražetski pokreti. Naziv pokreta potiče od engleske riječi *suffrage* (pravo glasa). Osnovni cilj pokreta bio je izboriti se za pravo žene da glasa i učestvuje u javnim poslovima, odnosno da bude izabrana na neku političku funkciju. Pokret je uključivao organizovane aktivnosti koje su sprovedene s namjerom da reformišu zakone koji su isključivali žene iz javnog života¹. Sifražetski pokreti u Sjedinjenim Američkim Državama i Velikoj Britaniji predstavljali su centar iz kojeg su se širile ideje i strategije vezane za borbu za pravo glasa.

SIFRAŽETSKI POKRET U SAD

Kada govorimo o pokretu za ženska prava u XIX vijeku, neophodno je pomenuti i njegovu djelatnost

¹ “Women’s suffrage – Basic terminology“. *Women History*. <http://womenshistory.about.com/od/suffrage/a/suffrage.htm> (pristupljeno 20. aprila 2021).

u Sjedinjenim Američkim Državama, gdje se blisko vezivao za abolicionistički pokret. Žene koje su sačinjavale sifražetski pokret aktivno su učestvovalе u pokretu koji se zalagao za oslobađanje od ropstva, a naročito su se isticalе Elizabet Kejdi Stanton, Lukrecija Mot i Sidžurni Trut. Karakteristika ova dva pokreta, koja su imala tendenciju da se prožimaju, bilo je zanemarivanje prava žena afroameričkog porijekla. Abolicionistički pokret se zalagao za ukidanje ropstva i omogućavanje jednakih prava muškarcu afroameričkog porijekla, a pokret za ženska prava akcenat je stavljao na pravo bijelih žena, stavljajući u drugi plan prava žena radničke klase. Konvencija o ženskim pravima održana 1848. godine u Seneca Folsu, državi Njujork, koju su organizovale Elizabet Kejdi Standon i Lukrecija Mot, predstavljala je evidentan primjer ovakvog pristupa feminističkog pokreta statusu žena radničke klase i žena afroameričkog porijekla, koje su ostale zanemarene u procesu borbe za pravo glasa. Uprkos tome, brojne feministkinje afroameričkog porijekla postale su izražene zagovornice ženskih prava u Sjedinjenim Američkim Državama, čak i pored pokušaja da se njihov doprinos zanemari ili čak ignoriše (Putnam Tong 1998: 20–22).

Predvodnice američkog sifražetskog pokreta osnovale su 1869. godine Nacionalnu asocijaciju za žensko pravo glasa, koja je za cilj imala da omogući ženama pravo glasa putem usvajanja amandmana na Ustav Sjedinjenih Američkih Država. Iste godine osnovana je i Američka asocijacija za žensko

pravo glasa koja je ovo pravo planirala da ostvari izglasavanjem amandmana na ustave federalnih država. Ujedinjenjem ove dvije organizacije 1890. godine, one nastavljaju zajedničku borbu narednih trideset godina pod nazivom Nacionalna američka asocijacija za žensko pravo glasa. Ova organizacija je podržavala rasističku ideologiju tog vremena, te je tako osigurala sebi podršku žena s juga. Kao odgovor na politiku organizacije, žene afroameričkog porijekla osnivaju 1896. godine svoju organizaciju pod nazivom Nacionalna asocijacija obojenih žena (Obrenić 2008: 34–36).

Nacionalna američka asocijacija za žensko pravo glasa ostvarila je svoj cilj i 26. avgusta 1920. godine 19. amandman je proglašen sastavnim dijelom Ustava Sjedinjenih Američkih Država. Tačno 144 godine nakon donošenja Deklaracije nezavisnosti, žene Amerike dobile su opšte i jednako biračko pravo te tako postale, u političkom smislu, ravnopravne s muškarcima (Obrenić 2008: 37–38).

SIFRAŽETSKI POKRET U BRITANJI

Pitanje ženskog prava glasa postaje aktualna tema u Velikoj Britaniji u XIX vijeku. Posebnu pažnju su mu pridavali liberalni intelektualci Engleske, među kojima su se isticali Džon Stjuart Mil i Herijeta Tejlor Mil. Prvi savez za žensko pravo glasa oformljen je 1865. godine u Mančesteru, a dvije godine kasnije

Džon Stjuart Mil izlaže u Parlamentu peticiju koja zahtjeva pravo glasa za sve osobe koje posjeduju imovinu. Praksa podnošenja peticija Parlamentu koje su zahtijevale pravo žena da glasaju nastavila se i u godinama koje su slijedile. Međutim, zbog čvrste politike kraljice Viktorije koja se protivila ženskom glasačkom pravu, nijedan od istaknutih političara tog vremena nije se zalagao za izmjenu zakona. Ipak 1869. godine Parlament će donijeti odluku po kojoj žene koje plaćaju porez imaju pravo da glasaju na lokalnim izborima, a u decenijama koje su uslijedile stekle su pravo učestvovanja u radu opštinskih i gradskih vijeća (Obrenić 2008: 30–31).

Nacionalna unija ženskih sifražetskih društava oformila se 1897. godine, kao rezultat ujedinjenja većeg broja manjih sifražetskih ujedinjenja. Milisent Foset bila je na čelu organizacije i zalagala se za politiku mira i nenasilja, trudeći se da argumentovano ukaže na društvene nedostatke i nepravde koje su dovodile ženu u podređen položaj. Nenasilna strategija Milisent Foset uspjela je da ubijedi neke članove Britanskog parlamenta o nužnosti izmjene zakona o pravu glasa, ali je većina članova ostala u uvjerenju da ženama nije mjesto u instituciji poput Parlamenta. Politika Nacionalne unije ženskih sifražetskih društava naišla je na neodobrovanje žena koje su smatrale da je potreban drastičniji i upečatljiviji pristup ovoj problematici. Kao rezultat toga, 1903. godine Emelin Pankhrst s kćerkama osniva Žensku društvenu i političku uniju. Frakcija sifražetskog pokreta koju je vodila Emelin Pankhrst

odlučila se za potpuno drugačiju politiku od one koju su do tog trenutka vodile sifražetkinje Velike Britanije. Militantno ponašanje u vidu paljenja javnih dobara, napada na političare, ometanje rada Parlamenta i štrajka glađu u pritvoru karakterisalo je način rada ove unije. Sifražetkinje su često bile privođene tokom javnih demonstracija i povorki, međutim, to je samo dovodilo do ekstremnijih akcija članica ovog pokreta. Akcije sifražetskog pokreta obustavljene su kada je Engleska ušla u Prvi svjetski rat i, u duhu patriotizma, organizovale su se kako bi podržale Vladu i njenu ratnu strategiju. Učešće žena u ratu dovelo je do podrške javnosti cilju sifražetskog pokreta, te su žene u februaru 1919. dobile konačno pravo glasa (Obrenić 2008: 32–34).

Uvažavajući aktivnosti i doprinose feministkinja koje su djelovale u XIX vijeku, možemo kao podlogu za njihovo djelovanje uzeti rad i teoriju Herijete Tejlor Mil i Džona Stjuarta Mila kao najistaknutijih predstavnika onoga što danas uzimamo kao okvir liberalnog feminizma ovog stoljeća.

ŽENA U VIKTORIJANSKOJ ENGLSKOJ

Političke akcije Herijete Tejlor Mil i Džona Stjuarta Mila proizašle su iz sagledavanja stanja društva viktorijanske Engleske i svih njegovih specifičnosti. Kako bi se razumjela njihova stanovišta i zahtjevi, neophodno je predstaviti najosnovnije karakteristike

Engleske XIX vijeka u kojoj su ovi teoretičar i teoretičarka živjeli i stvarali. Period u kome je kraljica Viktorija vladala Ujedinjenim Kraljevstvom Velike Britanije i Irske nazivamo viktorijanskim periodom, zbog specifičnosti ovog razdoblja i enormnog uticaja ličnosti kraljice na društvenu strukturu. Kraljica Viktorija rođena je 1819. godine, krunisana je 1837. a vladala je sve do svoje smrti, 1901. godine. Asocijacije koje ovaj period nosi sa sobom su „čednost“, „staromodnost“, „represivnost“. Međutim, iako takve asocijacije imaju podlogu u stvarnosti, ono što se često zanemaruje jeste znatan napredak koji je nastupio u nekim aspektima kulture, zdravstva, nauke i tehnologije. Oblast politike i ideologije u viktorijanskom periodu dobila je nove forme u vidu inovacija i promjena demokratije, ujedinjenja radnika, socijalizma, marksizma, feminizma... Značajno za ovaj rad je upravo položaj žene u viktorijanskoj Engleskoj, koji se odnosi na njena politička, ekonomska i socijalna pitanja i njihova zakonska regulisanost.

Zakonska razlika koja je početkom XIX vijeka postojala u Engleskoj između muškaraca više i niže klase nije se odnosila na žene. Dok je pripadnik niže klase morao da prihvati da nema pravo da predstavlja svoje interese i da tu odluku mora prepustiti predstavnicima više klase, žene takvu razliku pred zakonom nisu imale. Odluku o sudbini žene donosio je onaj ko joj je u tom trenutku bio staratelj, dakle, muž ili otac. Prava koja je žena posjedovala prije udaje (koja je bila njena sveta dužnost), poput prava na imovinu,

pravnu zaštitu, na učešće u životu parohije i obavezu plaćanja poreza, nestaju sa zaključenjem braka. Pored prava nestaje i odgovornost za neka krivična djela, jer kako je njena ličnost pripadala njenom mužu, on se smatrao odgovornim za njene postupke. Takođe, majka nije imala prava na djecu dok god im je otac živ, odnosno on ima moć da je odvoji od djece ili čak da se oslobodi potomstva ukoliko ih smatra „nepodesnim“. Imovina žene je u apsolutnom vlasništvu muža, a ukoliko se njoj i pruži neka prilika da stekne imovinu u toku braka, ona je pripadala isključivo njenom mužu. Iako su određena ženska prava bila ograničena ili čak potpuno nedostupna, postojali su izuzeci koji su nastajali u korist žena više klase. Zakon o nasljeđivanju, po kojem je ženama odricano pravo na vlasništvo, evidentno nije važio za samu kraljicu Viktoriju koja je naslijedila tron Engleske, a kada se radi o pravu na obrazovanje, razlika je takođe postojala među pripadnicama različitih klasa. Dok su ženska djeca iz nižih klasa imala pravo da pohađaju javne škole koje bi im pružile elementarno znanje i sklonile ih na taj način s ulice, djevojke iz srednje i više klase nisu imale pristup ikakvom obliku javnog školovanja. Znanje koje su sticale u domovima pripremalo ih je za njihovu buduću ulogu dopadljive i adekvatne domaćice. Pravo na razvod je bilo jedino pravo koje englesko zakonodavstvo nije u potpunosti osporavalo. Međutim, čak je i u ovom slučaju prevagu odnosio običaj i opšteprihvaćena predstava bračnih dužnosti. Dok je muškarac samo na osnovu prevare

mogao tražiti razvod, žena je morala, pored tvrdnje o prevari, kao razloge navoditi i dokazivati napuštanje, silovanje, bestijalnost i homoseksualne odnose (Zaharijević 2010: 39–47).

Viktorijanska žena je, na prvom mjestu, bila majka i supruga a život joj je bio određen okvirom privatne sfere. U potpunosti predodređena za ulogu domaćice i majke, predstavljena je kao neko u povlašćenom položaju, zbog luksuza žene nove srednje klase koja nije morala da napusti domaćinstvo i radi za nadnicu. Sposobni muž bio je u stanju da izdržava suprugu koja je imala zadatak da održava i predstavlja bogatstvo i privilegije njegovog domaćinstva. Ovako prezentovana žena bila je reakcija na potpuno razdvajanje javnih i privatnih poslova i moguće erozije patrijarhalne moći koju je ova podjela mogla da donese (Eisenstein 1986: 129–130).

Zakoni koji su se donosili u viktorijanskoj Engleskoj imali su za cilj da održe podvojenost javne sfere (koja se smatrala muškom) i privatne (koja je pripadala ženi). Naglašavanje razlika među polovima dovelo je do održanja ove podjele koja je ograničavala učešće žena u javnim poslovima i činilo je nadležnom isključivo u poslovima odgajanja djece i održavanja domaćinstva. Kako bi se razlika među sferama prepoznala i održala, neophodna je bila njihova međusobna uslovljenost. Brak je predstavljao idealnu zajednicu u kojoj su se mogle uskladiti sukobljene sfere i prirodne razlike koje su se isticale. U javnosti, muškarac je predstavljao ženu

i potomke i na taj način štitio upravo privatnost čija je priroda da funkcioniše zaklonjena i skrivena, dok je uloga žene bila da je takvom zadrži. Izuzetak koji se u ovakvom sistemu javljao bio je upravo primjer žena niže klase koje su bile primorane da iskorače iz sfere privatnog i koja se odnosila isključivo na poslove domaćice i majke. Preuzimajući na sebe poslove koji su bili „propisani“ kao muški, te žene su brisale granicu između oštro podvojenih sfera. Međutim, to nije dovelo do promjene čvrstog viktorijanskog sistema koji je u tome uočio razlog za pooštavanje propisanih i simboličkih kazni za svakog ko se nije uklapao u naizgled funkcionalni sistem (Zaharijević 2010: 49–55).

Društvena struktura Engleske XIX vijeka, sa svim sistemskim manama i kršenjem ljudskih prava i dostojanstva, predstavljala je inspiraciju za politička stanovišta i teorije Herijete Tejlor Mil i Džona Stjuarta Mila. Sagledavajući društvene aspekte čija je promjena bila nužna i nudeći konkretne prijedloge i rješenja, njih dvoje su znatno doprinjeli razvoju feminističke misli, kako u viktorijanskoj Engleskoj tako i u decenijama koje su slijedile.

POLITIČKA STANOVIŠTA HERIJETE TEJLOR MIL I DŽONA STJUARTA MILA

Odgovarajući uvod glavnim stanovištima liberalnog feminizma, koja su istovremeno glavna stanovišta

Herijete Tejlor Mil i Džona Stjuarta Mila, predstavljaju stavovi u Milovom djelu *Potčinjenost žena*, koje je napisao u saradnji s Herijetom Tejlor Mil. Mil iznosi tvrdnju da je „načelo kojim se uređuju postojeće društvene veze između dvaju polova – zakonito podređivanje jednog pola drugom – po sebi pogrešno, a sada i jedna od glavnih prepreka ljudskom razvoju; i da bi trebalo da bude zamenjeno načelom savršene jednakosti, koje ne priznaje moć ili pogodnosti jednoj strani, niti pripisuje nesposobnost drugoj“ (Mil 2008: 7).

Analizom društvenog stanja Engleske XIX vijeka, Mil uočava nastavak vladavine običaja po kojem je jedan pol podređen drugom. Sistem odnosa koji se objašnjava kao prirodan i najbolji mogući isproban je, tvrdi, samo u teoriji. Usvajanje ovakvog sistema nikada nije bilo rezultat pažljivog procesa odlučivanja ili proizvod društvenih ideja koje su za cilj imale dobrobit čovječanstva, već je proizašlo iz samih početaka ljudskog društva kada se žena kao individua reprezentovala kroz muža, a sve zbog fizičke snage koja je bila preduslov opstanka. Civilizovano društvo koje podržava društveni odnos podređenosti ženskog pola regulisano je zakonima i sistemima političkih poredaka koji svoje formiranje započinju usvajanjem veza koje već postoje među individuama. Na taj način, piše Džon Stjuart Mil, oni koji su već bili prisiljeni na poslušnost, postaju na nju obavezani. Zakoni koji su propisani ne bi li se društvo uzdiglo s nivoa vladavine jačeg doveli su do

ustaljenja upravo takvog odnosa. Težnja institucija da funkcionišu po principu jednakosti izuzetak je napravila u slučaju institucije braka, koja je najjasnije predstavljala odnos muškarca i žene, odnos u kojem jedna strana odlučuje o životu druge. Običaj koji je ovakav društveni sistem oformio i činio dalje mogućim dovodio je do toga da potčinjenost žena djeluje kao prirodni poredak stvari i da je svako odstupanje neuobičajeno i neprirodno. Dakle, potčinjenost jednog pola bila je univerzalni običaj. Ovakav odnos opravdavao se tvrdnjom da se od drugih oblika podređenosti razlikuje po tome što ga žene dobrovoljno prihvataju i s njim se usaglašavaju. Mil će demantovati ovakvo gledište navođenjem primjera žena koje poduzimaju političke akcije u cilju obezbjeđivanja prava na adekvatno obrazovanje i dozvolu za pravo glasa (Mil 2008: 29). Pored aktivnih članica društva, on pretpostavlja da su brojne žene koje trpe nepravdu svog položaja, ali prihvatajući dobro utvrđenu i naučenu društvenu ulogu one odlučuju da ne prekorače ono što bi se moglo označiti kao dozvoljena granica pola.

Društvo koje je težilo ka napretku i ukidanju strogo determinisanih podjela uloga i poslova na osnovu rođenja ostavljalo je, po Milu, samo jednu nepravdu, a to je onemogućavanje ženama pravo da budu konkurencija, odnosno da se nikada u životu, s izuzetkom kraljevske porodice, ne nameću za određene poslove. Društvena subordinacija žena održala se, kao izolovana činjenica, u modernim

društvenim institucijama. Međutim, ovaj teoretičar ističe da je iskustvo pokazalo da je svaki korak ka poboljšanju bio praćen korakom napravljenim u pravcu podizanja društvene pozicije žena i da se tokom cijelog naprednog toka ljudske istorije stanje žena približavalo ravnopravnosti s muškarcima. Poričući tvrdnju da iko poznaje ili može spoznati istinsku prirodu dva pola dok god su u međusobno zavisnom odnosu, ono što se nazivalo prirodom žena on imenuje vještačkom tvorevinom koja je nastala kao rezultat nasilne represije u nekim pravcima i neprirodnog podstreka u drugim. Proces „prilagođavanja“ žena uvijek se nastavljao po osnovu njihovih prirodnih sposobnosti a na dobrobit i zadovoljstvo njihovih, kako ih Mil naziva, gospodara (Mil 2008: 39–43). Rešenje koje je predlagao kako bi se pitanje prirodne razlike između dva pola zaključilo bila je adekvatna analitička studija o zakonima uticaja na karakter. Znanje koje je postojalo bilo je zasnovano na nagađanjima koja su dovodila do zasnivanja čitavog kompleksnog sistema odnosa, bez teorijske osnove. Međutim, koja su to odgovarajuća zanimanja za žene, da li razlika treba da postoji u odnosu na ona koja su monopol muškaraca i koji je to njihov krajnji poziv – jeste, na kraju, bila odluka samih žena. Odluka koja bi bila doneta na osnovu sopstvenog iskustva i primjenom sopstvenih sposobnosti ne bi bila protivna ženskoj prirodi kada bi im bila data potpuna sloboda djelovanja. Samim tim, ukoliko je izgovor za postojanje zakona koji ograničavaju

pristup javnim poslovima polovini čovječanstva – priroda ženskog pola, oni postaju suvišni, jer same žene ne bi birale poslove koji se kose s njihovim prirodnim pozivom.

Pored eseja posvećenog posebno pitanju braka i razvoda, Džon Stjuart Mil razmatra aspekt bračne zajednice i u *Potčinjenosti žena* i to kroz prizmu običajnog prava i odnosa potčinjenosti koji datira od samih početaka društva, a izraz nalazi i u civilizovanom društvu. Uslovi kojima su zakoni Engleske i ostalih zemalja opterećivali bračni ugovor bili su u centru Milovih razmatranja problematike braka, odnosno položaja žene u njemu. Postavljen kao jedina mogućnost i cilj žene da se dobije bilo kakav društveni status, brak ipak nije bio uređen tako da bi se smatrao, za žene, poželjnom institucijom. Kroz istoriju je pristanak žene na brak bio iznuden, a otac je kćer mogao da obeća bez njenog pristanka kome god bi našao za shodno. Bezuslovna moć koju je otac imao u braku se prenosila na muža koji je nad ženom imao pravo života i smrti. Žena je u braku imala gospodara i nikakvo pravo da napusti bračnu zajednicu.

Uprkos promjenama koje su nastupile, ne toliko u samom zakonu o braku koliko u praksi, Džon Stjuart Mil upozorava da je brak održao vidljivim nejednakost i podređenost žene u njemu. Odnos muškarca i žene on poredi s odnosom gospodara i roba, zbog obaveze, zakonom propisane, na doživotnu poslušnost. Bez dozvole gospodara ona nije imala pravo da uradi bilo šta, a mogućnost sticanja

imovine bila je u potpunosti isključena. Kontrola nad tijelom žene i obuzdavanje njenog duha bili su privilegija muškarca. Po zakonu, djeca su pripadala ocu, a majka, bez njegovog odobrenja, nije imala prava da bilo šta poduzme u vezi s njima. Ne želeći da preuveliča realnu situaciju u pitanju braka u društvu Engleske, Mil uočava da su zakoni u većini zemalja mnogo gori od ljudi koji ih sprovode i kako, ma koliko loš pravni položaj žene bio, stvarni život jeste drugačiji. Veliki broj supružnika živio je po principu ravnopravnosti, što podrazumijeva uvažavanje ličnosti žene i njenog doprinosa braku, a bez korišćenja potpune moći koju je zakon pružao muškarcu. Međutim, s obzirom na to da se pravo na brak ne odriče ni najvećem zločincu ni tiraninu i da mu, kao muškarcu, daju potpunu zakonsku moć da postupa po svojoj volji, promjena samog zakona neophodna je ne bi li sačuvala ženu koja je potpuno obespravljena. Pokušaji da se suzbije nasilje u braku bili su, smatra on, mlaki i nisu regulisali pravo žene da se zbog pretrpljenog fizičkog ili psihičkog nasilja razvede – bez navođenja bilo kog drugog razloga. Do trenutka kada prva presuda zbog pretrpljenog nasilja ne bude dovoljna za raskid bračne zajednice, svaki pokušaj suzbijanja fizičke agresije bio bi bezuspješan. Brak je, po Milu, jedino stvarno robovanje koje je tadašnji zakon poznavao, a sva zla koja su žene trpjele u braku, uslovljene svojim podređenim položajem, nisu mogla proći nezapaženo u društvu.

Promjene koje su Džon Stjuart Mil i Herijeta Tejlor Mil predlagali smatrane su radikalnim u društvu viktorijanske Engleske, a pitanje koje postavljaju jeste upravo šta je to što se može očekivati od predloženih promjena a da je u relaciji s običajima i institucijama, i da li bi čovječanstvo bilo bolje kada bi žene bile slobodne. Ako to ne bi bio slučaj, piše Mil, suvišno je svako podizanje svijesti žena i svaki pokušaj sprovođenja društvene revolucije u ime nekog apstraktnog prava (Mil 2008: 143). Teza koju uporno brane dvoje teoretičara jeste da je upravo ta društvena revolucija neophodna, ne samo za dobrobit i slobodu žena, već i samih muškaraca. Najveća prednost koju bi društvo dobilo bilo bi imati upravo pravdom, umjesto nepravdom, regulisanu najuniverzalniju i najrasprostranjeniju od svih ljudskih veza.

Korjen nepravde i sebičnih sklonosti Džon Stjuart Mil vidi u načinu vaspitanja i obrazovanja djece, naročito muške. Podučavajući dječaka da će, samom činjenicom što je rođen kao muškarac, cijelog životnog vijeka biti superioran u odnosu na svaku individuu ženskog roda, društvo ga, u suštini, uči aroganciji i nepoštovanju. Posljedice ovakvog načina vaspitavanja produbljuju se s godinama, a najveću impresiju ostavljaju na samu ideju braka i odnosa supružnika. Vaspitan kao superiorniji i slobodniji, muškarac je s takvom predstavom o rodnim odnosima stupao u brak koji je, od starta, počivao na neravnopravnosti.

Pored principa pravednosti kojim bi se regulisali odnosi između dva pola, kao još jednu dobrobit koja bi nastala kao rezultat omogućavanja ženama slobodno korišćenje sposobnosti i pristup svim profesijama, Mil navodi „udvostručenje količine mentalnih sposobnosti raspoloživih višoj svrsi čovječanstva“ (Mil 2008: 150). Smatra da je apsurdno ne iskoristiti dar koji posjeduje polovina čovječanstva, kada su tolike javne dužnosti povjerene nekompetentnim individuama. Dobrobit društva koja bi proizašla iz promjena koje je liberalni feminizam zahtijevao sadržala se u povećanju opšteg fonda znanja, umijeća i morala, ali prvenstveno napretka u opštim uslovima koji su se ticali međusobnog odnosa muškaraca i žena. Međutim, naglašena je i izuzetna dobrobit individue koja je oslobođena podređenosti volji drugih i pružen joj je život u slobodi koja je, piše Mil, prva i najjača žudnja ljudske prirode. Kako bi se umanjili efekti nepravde u vidu diskvalifikacije ženskog pola, on apeluje na svakog pojedinca da, obuzdavajući svoje predrasude, ne pridodaje nesrećama koje je „priroda“ nametnula.

O BRAKU I RAZVODU

Razmatranja Herijete Tejlor Mil o braku i razvodu ukazuju na snagu interesa, običaja i obrazovanja pri formiranju i raskidanju bračne zajednice. Naglašavajući „sadašnje stanje ženskog duha, kada su žene

potpuno neobrazovane, uz svu za žene prirodnu plašljivost i nesamostalnost“ (Mil i Tejlor Mil 1995: 34), ona smatra da bi se naglo omogućena nezavisnost i nestajanje svih prepreka za slobodno djelovanje loše odrazili na stvarni položaj žena. Navika da se zavisi od odluke muškarca, bilo oca bilo muža, čvrsto je ukorjenjena i njeno iznenadno nestajanje dovelo bi do nagle neizvjesnosti koja bi žene natjerala da za zaštitu plate veću cijenu od one koju već plaćaju. Ispravan put, po Herijeti Tejlor Mil, jeste pobuđivanje želje kod žena da poprave svoj društveni položaj. Jednom usađena ideja o napretku i poboljšanju dovela bi do znatnih promjena uprkos stanju civilizacije koji taj napredak onemogućava. Privid o različitim prirodama dva pola rezultat je načina odrastanja muške i ženske djece i njihovog odgajanja koji ima za cilj da usadi ženi ideju da je upravo udaja ono što će joj osigurati zaštitu kroz život. Ukazujući na tendenciju da, nakon udaje, žena zaboravlja svoju svrhu postojanja, Herijeta Tejlor Mil izražava zapanjenost činjenicom da se tako malo žena posvećuje nekom višem cilju, ne usavršavajući duh i prepuštajući se navici nesamostalnosti. Jedina moć koju žena u braku može da stekne jeste ona koja se smatra „primjerenom“ njenom statusu, ali je takva moć nestalna i lako se gubi.

Stav koji Herijeta Tejlor Mil ima o braku navodi na ideju da ga ona smatra čak suvišnim. Smatrajući da će visoka obrazovanost cjelokupne zajednice dovesti do kreiranja zakona koji će poništiti sve negativne

aspekte bračne zajednice, ona smatra da ni njih niko neće poštovati jer brak niko neće sklapati. Idealan način da se umanje loši efekti bračne zajednice po društvo, a naročito po žene, jeste razvod koji bi mogao da dobije svako, bez navođenja razloga i bez velikih troškova postupka. Takođe, smatra da je potrebno da prođe minimum dvije godine između zahtjeva za razvod i dozvole za stupanje u sljedeću bračnu zajednicu. Brak posmatra kao ugovor koji djevojke njenog vremena sklapaju potpuno neupućene u njegove uslove, a upravo ta neupućenost predstavlja njihov glavni kvalitet za stupanje u brak. Najzad, sama činjenica da će se jedna strana u braku pozvati na zakon o razvodu ukazuje na nedostatak bilo kakve naklonosti i na želju za razdvajanjem, a nezamislivo je da bi bilo ko insistirao na suživot s nekim ko ima takve tendencije. Ipak, Herijeta Tejlor Mil tvrdi da će ljudi njenog vremena radije odlučiti da ne vjeruju da neko zaista želi da napusti bračnu zajednicu (Mil i Tejlor Mil 1995: 35–36).

Stanovište Tejlor Mil jeste da je društvo Engleske XIX stoljeća dostiglo određeni civilizacijski nivo koji bi mogao podržati potpunu izjednačenost muškaraca i žena u političkim i građanskim slobodama, kao i ukidanje važećih zakona o braku. Žene bi, u tom slučaju, donosile svjesnu odluku o tome da li će i koliko će djece imati, u skladu s mogućnošću da ih izdržavaju. Učinivši javne poslove podjednako dostupnim za oba pola, dakle ukidajući podjelu između privatne i javne sfere, očevi bi kćerkama

obezbijedili podjednake životne šanse kao i sinovima. Teškoće razvoda dobrim su dijelom povezane s brigom o djeci, dok bi sprovođenje principa o ravnopravnosti, koji predlaže Herijeta Tejlor Mil, dovelo do razrješenja problema, stavljajući interes individue na prvo mjesto, odnosno interes bi bio žene da nema djecu za razliku od stanja u postojećem društvenom sistemu u kojem je njen interes da ih ima što više, ne bi li na taj način ojačala svoju vezu s muškarcem.

Razmatranja Herijete Tejlor Mil o braku i razvodu imala su veliki broj dodirnih tačaka s onim Džona Stjuarta Mila, ali i razmimoilaženja po nekoliko osnova. Zalažući se za potpunu ravnopravnost polova, Mil konstruiše stanovišta o zakonu o braku, vaspitanju djece, obrazovanju i uslovima za raskidanje bračne zajednice. Govoreći o „uzvišenim prirodama koje zahvaljujući spoju prirodnih i stečenih preimućstava posjeduju najvišu sposobnost da podare i osjete sreću“ (Mil i Tejlor Mil 1995: 22), on smatra da bi za njih bilo istinsko mučenje brak u kojem nema snažne ljubavi. Sloboda izbora i dobrovoljan ulazak u brak potpadaju pod Milovu predstavu morala koji odgovara najuzvišenijim prirodama, ali smatra da bi i za one „manje savršene“ to predstavljalo dobar princip. Zakoni koji postavljaju granice potpunoj slobodi razdvajanja i sjedinjavanja postali bi sasvim suvišni kada bi osnovna težnja svakog čovjeka, kada dođe do izbora osobe s kojom će stupiti u brak, bila upravo težnja za istinskom srećom koju može

jedna takva zajednica pružiti. Međutim, Mil tvrdi da je zakon o braku koji je u njegovo vrijeme važio bio „zakon donet od pohotljivaca, za pohotljivce i da obuzda pohotljivce“ (Mil i Tejlor Mil 1995: 23), a njegov je cilj bio da sputa čula, kako bi na taj način bila sputana duša. Promjena zakona o braku i pojednostavljenje razvoda nailazi na otpor ne samo muškaraca koji će time izgubiti moć koju u braku dobijaju, već i žena, kod kojih se ustalilo vjerovanje da je upravo njihova čulnost ono što privlači muškarca i zadržava ga uz nju. Kada javnost ne bi imala uticaj na bračnu zajednicu, ona bi se mnogo lakše raskidala i samim tim bi žena lakše gubila status udate žene, dom i sigurnost koju joj brak pruža. Upravo je to, po Džonu Stjuartu Milu, razlog zbog kojeg se većina žena odlučuje da, uprkos ličnoj sreći, istraje u bračnoj zajednici. Ističe da besmislenost i nemoralnost društva dovode do toga da društveni položaj i ugled žene zavise od toga da li je udata ili ne, ali isto tako su građanska ograničenja udate žene veća, u smislu da je pred društvom i zakonom predstavlja upravo muž koji je i odgovoran za njene postupke. Samim tim, neudata, ali ipak imućna žena biće u mnogo boljoj poziciji, iako će je društvo smatrati nekorisnom jer ne vrši nijednu priznatu i cijenjenu društvenu funkciju – ona je „izraslina na tkivu društva“ (Mil i Tejlor Mil 1995: 24). Društvena nejednakost koja se javlja u pogledu statusa udatih i neudatih žena izvire upravo iz zakona o braku koji je bio na snazi u XIX vijeku, a njegova

izmjena u pitanju neraskidivosti braka dovela bi do promjena društvene strukture i, samim tim, sudbine žene. Pretpostavka koju Mil iznosi jeste da je opšte mišljenje muškaraca da je prirodna vokacija žena da budu majke i supruge i da je za njihovo dobro neophodno da tu svoju društvenu funkciju u što većem broju ispune, a da je neće ispuniti ukoliko ih neko na to ne primora. Sloboda izbora u ovom slučaju nije opcija, jer bi ona vrlo moguće dovela do velikog broja žena koje će izabrati poziv suprotan onom za koji su, navodno, predodređene. Samim tim, ravnopravnost predstavlja prijetnju samoj instituciji braka (Mil 2008: 53–55).

Mil je smatrao da pojam braka nije potrebno definisati prije nego što se odgovori na pitanje šta je, u suštini, žena i šta treba da bude. Kada se razjasni pitanje prirodne neravnopravnosti među polovima, odgovor o tome šta čini brak samo će se nametnuti. Fizička snaga je sa svakim pomakom u razvoju civilizacije sve više negirana kao razlog za nejednakost i moć koju je fizički snažniji čovjek imao nad slabijim od sebe – zakonski je sankcionisana. Napredak te vrste vodio je ka većoj ravnopravnosti među polovima jer, za razliku od perioda kada je društvo bilo na stupnju divljaštva, eventualna slabija fizička konstitucija žene nije je inicijalno determinisala kao potčinjenu i poslušnu.

Ravnopravnost među polovima podrazumijeva da ne postoji bilo kakva vrsta zavisnog odnosa između muškarca i žene osim zavisnosti u osjećanjima koja

po Milu treba da postoji u braku. Međutim, nezavisnost nije moguća ukoliko žena ne obezbjeđuje sredstva za život. Društveni sistem u kome je ženama onemogućeno da steknu ekonomsku samostalnost vodi direktnoj zavisnosti jednog pola od drugog. Prvi korak ka oslobođanju od egzistencijalne zavisnosti predstavlja adekvatno obrazovanje koje će pružiti jednaku šansu pripadnicama ženskog pola da zarade novac i bave se poslovima koji se ne tiču isključivo vođenja domaćinstva. Obrazovanje koje bi stekle oslobodilo bi ih poniženja koje doživljavaju kao žene i kćerke, zaviseći od dobre volje muškarca pod čijom su zaštitom. Stav da su žene podobne jedino za nadgledanje domaćinstva i vaspitanje djece Mil takođe opovrgava. Tvrdnjom da je ženi dnevno potrebna mala količina vremena da završi obaveze u domaćinstvu, što joj ostavlja dovoljno vremena da se bavi javnim poslovima, Mil zanemaruje pripadnice niže klase. Razmatrajući isključivo položaj žena srednje i više klase, on računa na pomoć posluge koju one mogu da priušte i, samim tim, kvalifikovane su da napuste okvire privatne sfere. Pitanje vaspitanja djece Mil takođe smatra neadekvatno riješenim. Besmisleno je, tvrdi, da polovina odraslog čovječanstva, tj. žene, radi posao za koji je kvalifikovan jedan manji broj učitelja koji bi taj posao radili efikasnije. Međutim, bez obzira na to da li će se baviti vaspitanjem djece ili ne, on ističe izuzetan značaj obrazovanja koje će oplemeniti žene i pružiti im osjećaj zadovoljstva i korisnosti. Uprkos tome što smatra da nema potrebe

da majka edukuje djecu kod kuće, Mil joj pripisuje veliku ulogu u formiranju njihovog karaktera. Uticaj koji kao majka vrši putem prenosa svog moralnog sistema i savjesti, a kroz odgoj ljubavi, ženu čini izuzetno značajnim faktorom u odrastanju dece i, samim time, taj njen zadatak je od najvećeg značaja. Podjela koju je Džon Stjuart Mil, ipak, izvršio tiče se podjele poslova, predskazujući da će poslovi koji zahtijevaju ukus i prefinjenost, a ne fizičku snagu, dakle oni vezani za ljepotu, prirodno pripasti ženama, a posebno oblasti lijepih umjetnosti. Kakva god podjela bila, žene nikada neće doživjeti ispunjenje punih potencijala dok god očevi ne obezbijede jednake šanse za obrazovanje muškoj i ženskoj djeci (Mil i Tejlor Mil 1995: 26–28).

Govoreći o optimalnom zakonu o braku, Mil u razmatranje uzima društvenu realnost u kojoj se neudate žene smatraju nepoželjnim i nekorisnim članovima društva. Brak, na taj način, predstavlja neophodnost za svaku ženu koja želi sebi da osigura određeni društveni položaj, pa se nameće pomisao da žene ne bi smatrale svojom prednošću laku raskidivost bračne zajednice. Međutim, ukoliko bi mogla samostalno da obezbijedi neophodna sredstva za život i izdejtvuje društveni status bez ulaska u brak, ne bi postojao nijedan razlog zbog kojeg bi se zalagale za neraskidivost braka. Razvod, u vremenu kada bi se postigla potpuna ravnopravnost polova, predstavljao bi kako sreću onog koji ga je zatražio, tako i sreću druge strane, jer ne bi dijelila život s

osobom u čija osjećanja nije sigurna. U slučaju apsolutno dobrovoljne bračne veze, ta bi se sigurnost mogla postići, međutim, zakon o braku koji je u tom vremenu bio na snazi tako nešto nije podržavao.

Brak kao ugovor između dvije strane, smatra Mil, specifičan je po samoj činjenici da se ni u jedan ugovor ne ulazi tako olako, bez promišljanja i poznavanja njegovih uslova. Nesmotrenost takvog postupka očitava se upravo u efektima koje bračna zajednica ima na dalji život, jer nijedan ugovor, poput ovog, nije u mogućnosti da donese nesreću, ukoliko je sklopljen između ljudi koji ne osjećaju međusobnu privrženost. Greška u izboru partnera uvećava se zbog nedovoljnog broja godina u kojima djevojke mogu stupati u brak, iako joj u tim godinama nije dozvoljeno raspolaganje ni najneznatnijom imovinom. Neiskustvo i neznanje s kojim se ulazi u brak dovodi do neiskrenog odnosa među supružnicima, a bračni život čini ih zatvorenima, jer im zakon o neraskidivosti braka onemogućava drugačiju mogućnost.

Način da brak postane institucija pravedna po jednu i drugu stranu jeste da se ustanovi ravnopravnost među njima koja će omogućiti zajedničku sreću supružnika. Takođe, ravnopravnost je jedino sredstvo ostvarenja svakodnevnog života ljudske vrste i visoke moralnosti društva. Zakoni koji su bili na snazi nisu bili krojeni u duhu ravnopravnosti, međutim, Mil tvrdi da uprkos njima mnoge bračne zajednice funkcionišu upravo po tom principu, dokazujući da su ljudi bolji od zakona koje donose (Mil 2008: 80–85).

Pored evidentnog zalaganja za izmjenu zakona o braku koji će omogućiti slobodan izlazak iz nefunkcionalne zajednice, Džon Stjuart Mil ipak priznaje određene društvene koristi koje proizilaze iz neraskidivosti braka. Omogućavanje lakog razvoda braka dovelo bi do olakog ulaženja u isti, upravo zbog postojanja mogućnosti da se iz njega olako izađe. Mil smatra da je loše izbore neophodno obeshrabriti, kako bi se izbjegle negativne posljedice izmjenjenog zakona o braku. U skladu sa svojim razmišljanjima, on pruža argumente i praktične savjete kako bi svoje gledište opravdao. Pogubnom za ljudsku sreću i moral ovaj teoretičar smatra stupanje u veći broj brakova koji bi, u znatnom broju slučajeva, rezultirali ponovljenim neuspjehom.

Dostojanstvenost i svetost koji odnos između polova čini posebnim bili bi zamijenjeni površnošću prolaznih intriga. Izuzetno značajno pitanje koje se postavlja prilikom rasprave o neraskidivosti braka jeste pitanje brige o djeci. Zavisna od svojih roditelja i njihovog međusobnog odnosa, djeca najviše koristi imaju ukoliko im roditelji ostanu u zajednici, osim u slučaju konstantnih rasprava i raskalašnosti (Mil i Tejlor Mil 1995: 31). U skladu s ovim stanovištem, Mil daje neku vrstu moralne preporuke osobama koje stupaju u brak, poručujući im da bi mudra odluka bila upravo planiranje porodice, odnosno da bi „svojom dužnošću smatrala da ne rađaju djecu sve dok ne prožive zajedno izvesno duže vreme, i dok jedna u drugoj ne pronađu sreću koja odgovara

njihovim nadama“ (Mil i Tejlor Mil 1995: 31). Zajednički interes za djecu bi nužno morao da opstane uprkos razvodu braka, a adekvatan zakon o braku bi uredio odnose bivših supružnika tako da ništa ne stane na put njihovoj zajedničkoj brizi o djeci. Konačno, argument koji Džon Stjuart Mil iznosi u korist neraskidivosti braka jeste njegov stav da je samo mali broj ljudi sposoban za potpunu sreću i da će većina koja je u stanju da doživi samo umjerenu sreću razočaranje direktno povezati s brakom, a ne sa sopstvenim predispozicijama. Uprkos stanovištu da razvod braka treba omogućiti pod jednakim uslovima za oba pola i da bi njegova neraskidivost dovela do nesreće oba supružnika, Mil ipak smatra da razvod ne treba učiniti lako dostupnim i upravo se tu njegova razmatranja razilaze s onima Herijete Tejlor Mil. Ideja braka koji se može razvesti na inicijativu samo jednog supružnika i bez pružanja razloga i dokaza bila je kod nje čvrsto ustanovljena. Milovi argumenti u korist neraskidivosti braka nisu, ni po njegovom mišljenju, dovoljno jaki da održe tu ideju zbog karaktera bračnog ugovora koji bi, poput drugih ugovorenih međuljudskih odnosa, trebalo da opstane isključivo uz želju osoba koji stupaju u njega.

Uzevši u obzir ličnu situaciju u kojoj su se nalazili Herijeta Tejlor Mil i Džon Stjuart Mil, ne iznenađuje njihovo veliko interesovanje za pitanje braka i razmatranje o njemu i razvodu. Uprkos činjenici da su jedno drugom pridavali veliki značaj u stvaralačkom procesu i konstantno isticali zajedničke stavove,

mišljenja su im se, ipak, u određenim pitanjima prilično razlikovala. Najbolji način za zaštitu interesa žene i djece bio je razlog razmimoilaženja mišljenja Herijete Tejlor Mil i Džona Stjuarta Mila. Herijeta Tejlor Mil vodila se tradicionalnim razmišljanjem da su majčinske veze s djecom uvijek jače od očinskih, pa je smatrala da se naprosto podrazumijeva da će, u slučaju razvoda, upravo žena preuzeti sve obaveze oko odgajanja i vaspitanja djece. Džon Stjuart Mil je zastupao suprotno stanovište, po kojem je savjetovao parove da se što kasnije vjenčavaju i dobijaju djecu, a kako bi se ublažile za djecu negativne posljedice eventualnog razvoda, on savjetuje supružnicima da žive u proširenim porodicama. Evidentno je njegovo gledište da bi muškarci, u slučaju razvoda, nužno učestvovali u odgajanju potomaka (Putnam Tong 1998: 16).

PRAVO ŽENA NA SVOJINU

Usko povezano s problematikom položaja žene u braku jeste pitanje svojine, odnosno nasljedstva i prava na rad i zaradu. Materijalna zavisnost je oduvijek bila velika prepreka poboljšanju statusa žene kao aktivne članice društva, a zakoni donošeni s ciljem održavanja *statusa quo* nisu ni u vremenu Džona Stjuarta Mila i Herijete Tejlor Mil uspjeli da naprave korak naprijed ka ublažavanju zavisnog odnosa koji se formirao kao rezultat isključenja žena s tržišta rada. Kapitalizam

koji je zamišljen kao sistem kojim vladaju zakoni slobodnog tržišta evidentno je funkcionisao po principu isključenja polovine građanstva iz svojih tokova. Zalaganje za ekonomsku samostalnost žene jeste jedno od ključnih zahtjeva feminizma, naročito liberalnog feminizma XIX vijeka.

Džon Stjuart Mil je predstavio jasnu tezu kada je riječ o pravu žena na svojinu, a to je da šta god bilo muževu ili ženino prije braka trebalo bi da ostane isključivo pod njihovom kontrolom tokom braka. Mogućnost da se svojina veže dogovorom ne bi li se sačuvala za djecu, morala bi da postoji (Mil 2008: 87–88). Uprkos opštem razmišljanju njegovog doba da se odvojeni novčani interesi suprostavljaju ideji spajanja dva života u jedan, odnosno osnovnoj ideji braka, Mil kao rješenje nejednakosti u braku vidi upravo u ekonomskoj nezavisnosti supružnika. Deklarišući se kao pobornik zajednice dobara, on je vidi kao rezultat jedinstva osjećanja vlasnika, koje sve stvari među njima čine zajedničkim. Odbija ideju zajednice dobara koja bi funkcionisala po principu da je sve što je ženino istovremeno i muževu, a ono što je njegovo da je samo njegovo. Međutim, pravna regulativa bračne zajednice funkcionisala je upravo po principu da u trenutku sklapanja braka ženino nasljedstvo postaje imovina njenog supruga.

Kao osnovni uslov za dostojanstvo žene Mil navodi njeno pravo da zarađuje, naročito ako nema nezavisne svojine. Doduše, smatra da ukoliko bi brak bio ugovor koji bi dvije strane sklapale pod jednakim

uslovima, ne bi bilo neophodno da žena radi. Stupanjem u brak, podrazumijevalo bi se da žena ulazi u tu zajednicu birajući posao majke i domaćice, baš kao što muškarac bira svoju profesiju. Promjena koja bi nastala leži upravo u mogućnosti žene da, kada bi isteklo vrijeme koje je neophodno da ispuni svoju ulogu u kući, izabere drugo zanimanje u skladu sa svojim ciljevima, željama i potrebama. Dakle, brak više ne bi bio limitirajući faktor za ženu koja je spremna da se posveti novom zanimanju. Uprkos evidentnom visokom mišljenju Džona Stjuarta Mila o intelektualnim sposobnostima žena, on, za razliku od Herijete Tejlor Mil, smatra da bi većina žena i pored idealnih uslova i slobode izbora zanimanja nastavila da bira brak i porodicu naspram druge profesije.

Samo pitanje pristupa i slobode izbora zanimanja koja su do nekog trenutka bile monopol muškaraca povlačilo je, po Milu, posebnu raspravu. Razlog ograničenja koje je ženama bilo nametnuto, smatrao je, bio je očuvanje podređenog položaja u domaćinstvu što je stvorilo nepravdu koja se, uzevši u obzir vladajuća shvatanja politike i političke ekonomije, mogla objasniti jedino strahom od ravnopravnosti (Mil 2008: 90–91). Sposobnost ženskog pola da podjednako uspješno obavlja sve poslove koji pripadaju muškarcima nije dovodio u pitanje i smatra da je XIX vijek tu tvrdnju dokazivao kad god bi dozvolio ženama da se poduhvate posla koji im do tada nije bio dostupan. Samim tim, isključivanje polovine ljudskog roda iz procesa proizvodnje bilo

je apsurdno poput same činjenice da bi određena profesija lakše dolazila u ruke najnesposobnijem muškarcu prije nego najsposobnijoj ženi. Čak i kada bi postojao za svaku nepopunjenu dužnost i obavezu od društvenog značaja odgovarajući muškarac, oduzeti pravo ženama da sebi biraju profesiju jeste kršenje principa pravednosti bez valjanog razloga. Pored negativnog efekta koji ovakva raspodjela poslova ima na samo dostojanstvo i moral žena, Mil ukazuje i na posljedice koje društvo može imati od druge svoje, pravno uskraćene, polovine. Podstičući efekat konkurencije se umanjuje zbog znatnog isključenja žena iz procesa proizvodnje, što se reflektuje i na same muškarce i na njihovu težnju ka daljim usavršavanjem.

ŽENSKO PRAVO GLASA

Pitanje ženskog prava glasa i, uopšte, njeno napuštanje privatne sfere i ulazak u javnu, bila su pitanja koja su zaokupljala pažnju Herijete Tejlor Mil i Džona Stjuarta Mila. Djela koja svjedoče o njihovom zanimanju za ovu problematiku su *Potčinjenost žena*, koju je Mil napisao u saradnji s Herijetom Tejlor Mil, kao i njen nedovršeni esej pod nazivom *Žensko pravo glasa*. Koje su to prepreke za ulazak žene u politiku i kakvu ulogu društveni običaj igra kada se otvori ta tema, glavne su oblasti kojih se dotiču ovo dvoje teoretičara.

Esej Herijete Tejlor Mil započinje predstavljanjem pokreta koji se odvijao u Sjedinjenim Američkim Državama u XIX vijeku, a koji je za cilj imao promovisanje ideje o ravnopravnosti žena po pitanju prava glasa, ali i ostalih građanskih i političkih prava. Ona ga predstavlja kao praktičnu akciju koja ima namjeru da opstane ne samo kao pokret za žene nego pokret žena (Mil i Tejlor Mil 1995: 38). Konkretna događaj koji razmatra jeste Skupština žena održana 1850. godine u Ohaju, kao dio niza javnih skupova održanih pod nazivom „Skupština za ženska prava“. Na Skupštini su usvojeni zaključci koji su za cilj imali postavljanje osnove političke ravnopravnosti žena i muškaraca. Postavljeni zahtjevi odnosili su se na pravo svakog punoljetnog građanina, bez obzira na pol, da učestvuje aktivno u donošenju zakona koje je u obavezi da poštuje, kao i učestvovanje u vlasti koju svojim radom izdržava. Američke feministkinje su, takođe, zahtijevale da se riječ „muškarac“ izbac iz Ustava Saveznih država, kako bi se postigla rodna ravnopravnost u građanskim i političkim pravima. Neophodno je, smatraju, da svaka politička stranka u svom programu istakne ne samo polnu ravnopravnost već i ravnopravnost po pitanju boje kože. Obrazovanje koje bi, pod jednakim uslovima, bilo pruženo ženama utrlo bi put njihovom zaposlenju, gdje bi neposredno primenile svoje sposobnosti. Ipak, bez podizanja svijesti o odgovornostima koje jednaka prava pružaju, sav napor ka obrazovanju bio bi beskoristan. Na Skupštini žena je, takođe, odlučeno da je revizija

zakona o imovini još jedan neophodan korak koji se mora poduzeti, u smislu jednakog raspolaganja su-pružnika materijalnim dobrima stečenim zajedničkim radom. Herijeta Tejlor Mil, kao osnovne zahtjeve ove skupštine, razlikuje zahtjev za obrazovanjem (u osnovnim i srednjim školama, na univerzitetima, u medicinskim, pravnim i teološkim institucijama), partnerstvom (u radu i zaradi, rizicima i nagradama i u industrijskoj proizvodnji) i ravnopravnim udjelom u donošenju i primjeni zakona (opštinskih, državnih i nacionalnih, kroz zakonodavnu, sudsku i izvršnu vlast) (Mil i Tejlor Mil 1995: 39–40). Skupštine o ženskim pravima održavale su se svake godine, sve do Građanskog rata, dobijajući najviše podrške od abolicionista. Nakon rata dolazi do razmimoilaženja feminističkih liderki i abolicionista koji su smatrali da bi uključivanje pitanja ženskog prava glasa naškodilo aktuelnoj borbi za prava ljudi oslobođenih od ropstva.

Tejlor Mil je smatrala da je društvo XIX vijeka dovoljno napredovalo u pogledu civilizacijskog razvoja i da je upravo to vrijeme predstavljalo krajnji trenutak za argumentovanu i racionalnu raspravu o pitanju ulaska žene u politiku. Negiranje građanskih prava ženskom polu dovodi do podjele čovječanstva na dvije kaste. Muškarac koji pripada vladajućoj kasti upravlja javnim poslovima, stiče najviše obrazovanje i zauzima mjesta na poslovima koji zahtijevaju najveću sposobnost i odgovornost. Žena je pripadnica kaste kojom se vlada i u čije se ime donose sve odluke. Poput kastinskog sistema, ovakav je odnos trajan i položaj u

njemu ne stiće se zaslugama i vrlinama, već isključivo rođenjem. Podjela ove vrste, smatra Herijeta Tejlor Mil, pogubna je i izvor je izopačenosti i slabljenja morala, ne samo za one koji vladaju već i za one kojima se vlada. Upravo je odsustvo ravnopravnosti među polovima nepremostiva prepreka svakom napretku kako karaktera, tako i društvenog položaja čitavog ljudskog roda (Mil i Tejlor Mil 1995: 42).

Daljim razmatranjem neravnopravnosti žena i muškaraca, ova teoretičarka ukazuje kako je takvo stanje društvene raspodjele moći, u velikoj mjeri, posljedica običaja. Nikada u historiji nije postojala potpuna izjednačenost u pravima, a razlog zbog kojeg ta vrsta društvenih odnosa opstaje kroz vrijeme upravo je opšteprihvaćena praksa po kojoj se jednoj polovini čovječanstva uskraćuje pravo da odlučuje u svoje ime. Međutim, Herijeta Tejlor Mil priznaje da je u XIX vijeku izgubila na snazi predrasuda da je sve novo i nepoznato, poput ženskih građanskih prava, loše, te tako postoji prostor za djelovanje ka inkluziji žena u politiku. Moć koju je imala fizička sila u ranijim društvima diktirala je običaj po kojem je žena podređena, jer je fizički slabija, ali koji sada konsekvantno i sam gubi na snazi, kao društveno neprihvatljiv.

Svijet koji se oslobađa brojnih društvenih nepravdi i zla, poput ropstva, religijskih ograničenja i kraljevskog despotizma, ipak jednu specifičnu nepravdu održava itekako živom. Tendencija je ovog stoljeća da svakog muškarca, bez obzira na klasu i materijalno stanje, učini ravnopravnim građaninom, zanemarujući pritom

prava žene kao građanke. Pridržavajući se predrasude koja određuje za žene „prikladnu sferu“, društvo ju je isključilo iz javnih i političkih poslova i odredilo joj mjesto u kući, kao majci i domaćici. Herijeta Tejlor Mil poriče pravo bilo kom dijelu čovječanstva da odlučuje u ime drugog dijela ili jedinke u ime druge jedinke – šta jeste, a šta nije „prikladna sfera“. Postojanje slobode izbora dozvoljava svakom ljudskom biću da pronađe koja je to sfera u kojoj će ostvariti svoj puni potencijal (Mil i Tejlor Mil 1995: 42). Zalaganje ove teoretičarke liberalnog feminizma za jednake šanse svakog građana i građanke najvidljivije je upravo na polju ekonomskih i političkih sloboda. Dostupnost svim zanimanjima, bez ograničenja koja bi nametnuo pol, dovela bi do najefikasnije raspodjele poslova jer bi ih obavljale, za njih, najkompetentnije osobe. Strah da će žene preuzeti poslove koji se smatraju muškim suvišan je, jer bi se sposobnosti dokazivale upravo isprobavanjem koje bi rezultiralo adekvatnom podjelom. Iz ovako organizovanog sistema privređivanja, društvo bi moglo da ima samo korist, jer bi se iskoristio pun potencijal svakog njegovog člana. Dokazujući sposobnosti žena kroz historiju, doduše onih koje su dobile priliku da se iskažu (uglavnom zbog privilegije koju je rođenje u plemićkoj porodici moglo ženi da donese), Herijeta Tejlor Mil naglašava njihovu vještinu koja se prostirala van privatne sfere. Poput kraljica i regentkinja, svaka je žena posjedovala dovoljno sposobnosti da obavlja poslove koji su joj, na osnovu pola, uskraćeni.

Iznoseći razmišljanja o podobnosti žena za ravnopravno učešće u ekonomiji, Herijeta Tejlor Mil ne dovodi u pitanje njihovu podobnost za politiku. Pitanje koje ona postavlja je upravo da li je politika podobna za žene. Glavni razlozi koje ova teoretičarka uočava kao najčešće navođene u prilog isključivanja žena iz javnih, odnosno poslova koji podrazumijevaju politički angažman su: 1) nespojivost aktivnog života s materinstvom i kućnim obavezama; 2) kao posljedica aktivnog života karakter navodno postaje grublji i 3) neprobitačnost prevelikog pritiska na sve vrste stručnih i unosnih poslova.

Materinstvo, kao argument o nepodobnosti žena za politiku, najčešće je korišćen i obuhvatao je sve žene, čak i ako nisu majke. Tejlor Mil osporava imperativ po kom postoji samo jedan izbor za ženu, a to je da ili bude majka ili ništa, odnosno da iako se ostvari kao majka, kasnije u životu nema prava da bude bilo šta drugo. Zakon nije osporio muškarcu pravo da bude član parlamenta, iako ga je njegovo primarno zanimanje vodilo daleko od zemlje ili oduzimalo veliku količinu vremena, pa je samim tim bio apsurd uskratiti pravo ženi da pored svoje dužnosti u kući aktivno učestvuje u političkom životu zajednice. Argument materinstva gubi na snazi naročito u slučaju neudatih žena, koje su predstavljale znatan dio populacije. Nijedan razlog nije se mogao navesti kao adekvatan u njihovom slučaju, te je prevagu odnosio običaj po kome ženskom polu nije mjesto u javnim poslovima, bile one udate ili ne.

Društvena nužnost, po kojoj bi žene bile obavezane da život posvete isključivo jednoj biološkoj funkciji, tj. rađanju, ne postoji. Brojne supruge i majke, smatra ova teoretičarka, birale bi drugu opciju, ukoliko bi je imale. Nedostupnost bilo kakve druge karijere, koja bi uposlila njihova osjećanja i sposobnosti, pruža im priliku ili da budu domaćice ili da ostanu neudate. Nepravедnost takvog stanja bila je naglašena sa sve većim brojem žena koje su sticale obrazovanje koje je uvećavalo njihove sposobnosti i činilo ih kvalifikovanim za sve veći broj poslova koji su izlazili iz okvira privatne sfere. Smisao koji se uočava iza tvrdnje da žene moraju biti isključene iz aktivnog života, zbog toga što ih u tome onemogućava materinstvo, jeste u suštini zabrana svake druge karijere kako bi materinstvo bilo jedina opcija i jedini oslonac.

Sljedeći argument u prilog neadekvatnosti žena za aktivno učešće u javnim poslovima jeste ekonomske prirode i sastoji se od tvrdnje da bi ista sloboda zapošljavanja za oba pola dovela do pogubnog povećanja stanovništva koje traži zaposlenje što bi, konsekventno, dovelo i do smanjenja zarada. Ne ulazeći u politička pitanja poput prava glasa i učešća žena u porotama, argument crpi snagu iz ekonomske nauke. Herijeta Tejlor Mil ne pobija razloge koji su navođeni da ospore potrebu uključivanja žena na tržište rada, ali obrazlaže šta se time gubi, a šta dobija. Naime, najgora konsekvensa koja bi mogla proizići iz jednake raspodjele poslova između muškaraca i žena i konkurencija na poslovima koji su smatrani

monopolom muškaraca jeste da supružnici ne bi mogli da zarade zajedno onoliko koliko bi muškarac zaradio sam. Međutim, promjena koju bi čak i takav najnepovoljniji ishod nosio sa sobom imala bi za rezultat ženu kao ravnopravnu partnerku, a ne kao nekog ko zavisi u potpunosti od supruga. Iako su zakoni viktorijanske Engleske regulisali imovinu i nasleđe žene, ipak su štitili više žene koje su materijalno doprinosile izdržavanju porodice, za razliku od žena koje su, uprkos teškom radu u domaćinstvu, bile izložene poniženju. Problem koji se odnosi na eventualne loše ekonomske posljedice koje bi nastale kao rezultat jednakog pristupa muškaraca i žena svim zanimanjima, može se riješiti nizom mjera. Herijeta Tejlor Mil smatra da je oštro isključivanje djece iz procesa proizvodnje jedna od njih, jer se rad u formativnim godinama negativno odražava na njihov dalji razvoj, a to predstavlja još jedan predmet obaveznog zakonskog regulisanja. Takođe, iako kapitalističkom sistemu ne predviđa budućnost, ova teoretičarka smatra da dok god je konkurencija opšti životni princip, isključivanje jedne polovine konkurenata predstavlja tiraniju.

Najzad, kao treći argument koji se iznosio u korist zadržavanja žena van političkih i profesionalnih aktivnosti jeste onaj o grubom karakteru žene koja bi se eventualno upustila u politiku. Uprkos zastarjelosti takvog razmišljanja, Herijeta Tejlor Mil upozorava na one koji isključivanje polovine čovječanstva iz aktivnog života smatraju zaštitničkim činom, jer je

svijet borbe i suparništva okrutan. Pošto su muškarci izloženi takvim okolnostima, jedina njihova šansa da im potpuno ne podlegnu jeste uticaj žena koje su sačuvane njihovih pogubnih efekata (Mil i Tejlor Mil 1995: 46–48). Argument poput ovog, kao i prethodno navedeni razlozi koji su navođeni ne bi li opravdali društveno stanje, gube snagu s napretkom civilizacije, odnosno morala društva.

Pitanje koje prema mišljenju Herijete Tejlor Mil dotiče suštinu problema jeste: da li je ispravno i svrsishodno da jedna polovina čovječanstva provede život u stanju prisilne potčinjenosti drugoj? Jedini odgovor koji nalazi glasi: muškarci to vole (Mil i Tejlor Mil 1995: 49). Poredeći odnos muškarca i žene s odnosom vladara i podanika, ona tvrdi da je odnos koji najviše „odgovara“ vladaru upravo onaj u kome on živi za sebe, a podanik za njega. Ovakav se odnos ogleda čak i u onome što se uobičajeno naziva ljubavlju u braku, a koja najviše liči na mehaničko iskazivanje naklonosti koje se razvija među osobama koje su upućene jedna na drugu. Ne postoji ništa što bi ograničilo negativne efekte odnosa u kome ne postoji ravnopravnost, a upravo bi jednakost u pravima i sposobnostima, po riječima Herijete Tejlor Mil, bila ključ za prijateljstvo i srećan brak. Upućujući na korist koju bi muškarci dobili u vidu daljeg duhovnog usavršavanja ukoliko bi kraj sebe imali partnerku koja bi im u tom pogledu bila jednaka, ona tvrdi da emancipacija žena, koja se pripisuje modernom dobu koje je nadolazilo, ne smije da se zaustavi na tadašnjem stepenu. Ukoliko

bi se emancipacija zaustavila ili čak nazadovala, to bi narušilo i moralni razvoj muškaraca.

Jedan od primjera prigovora koji se u Engleskoj iznosio u vrijeme Tejlor Mil na račun emancipacije žena jeste da su one te koje takvu privilegiju ne traže i ne žele. Štaviše, ako bi se neka od njih i zauzela za prava svoga pola – demantovale bi je. Pojavu ove vrste teoretičarka pripisuje „navici koja ljudska bića čini neosjetljivim na degradaciju, umrtvljujući onaj deo njihove prirode koji bi se tome suprotstavio“ (Mil i Tejlor Mil 1995: 57). Posebno loš uticaj na problem nejednakosti i emancipacije žena vršile su pismene žene Engleske koje su odbacivale ravnopravnost i građanska prava, naglašavajući zadovoljstvo mjestom koje im je rođenjem dodijeljeno. Ponašanje engleskih pripadnica više klase Herijeta Tejlor Mil naziva ulizivačkim i osuđuje loša dejstva koja ima na muškarce i njihovo opažanje pitanja emancipacije žena. Kako pokret žena za ravnopravnost koja im je uskraćivana ne bi stradao zbog grešaka njenih pripadnica, Herijeta Tejlor Mil se zalaže za prevagu racionalnog elementa nad patetičnim i za pozivanje muškaraca na solidarnost, ne molbom, već aludiranjem na njihov osjećaj za pravdu.

Pored eseja Herijete Tejlor Mil posvećenom ženskom pravu glasa, Džon Stjuart Mil u djelu *Potčinjenost žena*, pored analize odnosa među polovima kroz istoriju društva i u Engleskoj njegovog vremena, akcenat stavlja i na žensko pravo glasa, kako na lokalnom, tako i na parlamentarnom nivou, ali i na

podobnost žena za učešće u javnim, odnosno političkim aktivnostima.

Pravo da se učestvuje u izboru onih koji će vršiti javne dužnosti i pravo da se bude izabran na tu istu funkciju – razlikuju se. Učestvovanje u izbornom procesu jeste jedno od osnovnih sredstava samozaštite koje se, kao pravo, ne može uskratiti uprkos činjenici da onaj koji bira često ostaje isključen u potpunosti iz samog učešća u vlasti. Sposobnost žena da biraju predstavnike u vlasti, po Milu, suvišno je dovoditi u pitanje kada se uzme u obzir da im je bilo zakonski dozvoljeno da biraju onog koji će njima vladati do kraja života, tj. muža. Podobnost za tu životnu odluku koja će im determinisati ostatak života nije preispitivana i uvijek je uzimana kao dobrovoljni čin. Potpuno iste mogućnosti i ograničenja koje je zakon odredio muškarcima u pitanju prava glasa i izbora na javne funkcije neophodno je bilo obezbijediti ženama.

Džon Stjuart Mil nije tražio privilegije za žene, već potpunu ravnopravnost po kojoj će ono što bi isključilo muškarca iz javnog života, ustavnim zakonom regulisano, isključiti i ženu. Isto tako, nikakva garancija za podobnost žene za politiku ne smije se tražiti mimo one koja se traži za muškarca. Uvažavajući veliku vjerovatnoću da će se politička stanovišta žena i muškaraca istog društvenog položaja poklapati, osim kada se radi o pitanju koje se dotiče samo interesa žena, on smatra da je pravo glasa upravo ta neophodna sigurnost koja im se mora pružiti kako bi se njihova prava zaštitila i zahtjevi uvažili.

Govoreći o sposobnosti žena da se aktivno bave politikom, Džon Stjuart Mil iznosi stav po kome bavljenje jednom profesijom iziskuje dokaz da je, bilo muškarac bilo žena, u potpunosti kompetentan ili kompetentna za određeno zanimanje. Politički sistem zemlje koji isključuje nesposobne muškarce iz javnih službi isti bi princip morao da primjeni i na žene kako bi poslovi s velikom odgovornošću i posljedicama bili adekvatno obavljani (Mil 2008: 104–105).

Vrijeme koje je proveo kao član engleskog Parlamenta, Džon Stjuart Mil je upotrijebio u svrhu borbe za ženska prava. Kada je postao član Donjeg doma Skupštine 1865. godine, borio se za amandman na Zakon o reformi iz 1867. godine koji bi ženama dao pravo glasa. Argumenti koje je u Parlamentu iznio bili su vezani za njegovo ubjeđenje da je neophodno ženskim predstavnicima u toj instituciji utvrditi iste uslove koje imaju muškarci. Zahtijevao je da se iz zakona izbace riječi koje pravo glasa ograničavaju isključivo na muškarce, a upozoravao je da ukoliko bi se biračko pravo ograničilo na jednu polovinu građanstva, ravnopravnost ne bi bila princip koji reguliše politički život zajednice. Braneći svoje stanovište, Mil je insistirao na činjenici da žena kao individua nije adekvatno predstavljena kroz glas svog muža uprkos insistiranju da je to osmišljeno kako bi se zaštitili interesi žene, jer je upravo taj njen zaštitnik isti onaj koji je fizički i psihički maltretira, u znatnom broju slučajeva.

Godine 1868. Džon Stjuart Mil nastavlja svoju borbu u Parlamentu s ciljem da utiče na zakone koji su muževima davali potpunu kontrolu nad novcem i imovinom žene. Iste godine podržao je kampanju koja je bila posvećena kontroli rađanja. S obzirom na to da je vrsta politike koju je sprovodio Mil bila izuzetno loše prihvaćena u Engleskoj XIX vijeka, to je doprinjelo njegovom porazu na sljedećim izborima. Uprkos tome, 1871. godine posvetio se kampanji koja je imala za cilj da ukaže na, po dostojanstvo siromašnih žena, poražavajući efekat Akta o zaraznim bolestima.

Borba za veće, odnosno jednake mogućnosti žena koju su Herijeta Tejlor Mil i Džon Stjuart Mil vodili izvire iz društvenog stanja viktorijanske Engleske, tj. iz promjena koje su nastale oštrijim odvajanjem javne od privatne sfere (Eisenstein 1986: 128–129). Samim tim, zalaganje ovo dvoje teoretičara za žensko pravo glasa djelovalo je kao teško ostvariv cilj u vremenu kada su svi društveni naponi išli ka tome da zadrže ženu kod kuće, što dalje od javnih poslova koji su bili pravo i privilegija muškog pola.

ZAKLJUČAK

Vrijeme nastanka teorije liberalnog feminizma, dakle XVIII i XIX vijek, predstavljalo je veliki izazov za teoretičarke i teoretičare tog perioda koji su kao cilj postavili radikalnu društvenu promjenu. Položaj žene je bio čvrsto regulisan i smatran potpuno prirodnim

i za nju najboljim, te je samim tim svaki pokušaj ukazivanja na nejednakost i zahtjev za restrukturiranjem društvenih odnosa nailazio na nerazumijevanje i otpor. Polazeći od svog društvenog položaja, teoretičarke liberalnog feminizma razmatrale su ulogu žene u društvu i, uviđajući ograničenost prava i sloboda ženskog pola, postajale su borkinje za emancipaciju.

Budući da su skoro sve teoretičarke liberalnog feminizma XIX vijeka bile pripadnice srednje ili više klase, potrebno je ukazati da su one u svojoj borbi za ravnopravnost zanemarivale žene iz siromašnijih slojeva, koje su bile od društva već zaboravljene. Samo pisanje Herijete Tejlor Mil odavalo je položaj privilegovane žene, naročito kada je dovedena u pitanje mogućnost pristupa žena javnim zanimanjima koja bi ih nužno izvela iz okvira domaćinstva. Problem koji bi mogao nastati izbivanjem žene kao majke i domaćice iz porodice, ona je rješavala prijedlogom o unajmljivanju više posluge. Kada se posmatraju radovi Džona Stjuarta Mila, uviđa se njegovo obraćanje „izuzetnim i visokomoralnim ženama“, što bi takođe moglo da ukaže da i njegovo razmatranje neravnopravnosti polova i konkretni prijedlozi za izmjenu sistema društva koji dovodi do odnosa potčinjenosti nisu izlazili iz okvira njegove društvene klase, odnosno žena koje su joj pripadale.

Opšta kritika koja se danas upućuje liberalnom feminizmu sačinjena je od uglavnom tri vrste kritika. Prva kritika govori o prenaplašenom fokusiranju na tendenciju da se žene u potpunosti poistovjete s

muškarcima, omalovažavajući pri tome ulogu žena u društvu. Pretpostavka je liberalnog feminizma da su razlike između muškaraca i žena proizvod kulture, a ne toliko biologije, odnosno vaspitanja. Upravo se ova pretpostavka kritikuje, naglašavajući da bi usvajanje ovakvog stava dovelo do prihvatanja isključivo tradicionalnih „muških“ vrijednosti i njihovog nametanja ne samo ženama, već i samim muškarcima. Druga kritika liberalnog feminizma nastavlja se na prvu koja govori o usvajanju ponašanja koje se pridavalo isključivo muškom rodu, ali u ovom slučaju s naglaskom na dualitet koji se nametao u odnosu na racionalnost i emocionalnost. Liberalne feministkinje su, sudeći po kritikama koje su im upućivane, imale predstavu o racionalnoj, autonomnoj ličnosti bilo muškog bilo ženskog roda, ali problem je bio upravo u tome što je to bila definicija identiteta muškarca koji je, kao imperativ, trebalo usvojiti. Treća kritika upućena ovoj feminističkoj teoriji odnosi se na tendenciju liberalnog feminizma da služi interesima bijelih, heteroseksualnih žena iz srednje klase. Žene koje su pokrenule sifražetski pokret i uticale na nastanak teorije liberalnog feminizma pripadale su srednjoj društvenoj klasi, a zanemarivanje žena afroameričkog porijekla u toku borbe za ekonomska i politička prava jeste bilo evidentno na počecima ovog pravca u feminizmu (Putnam Tong 1998: 35–44).

Uprkos nesumnjivim ograničenjima koja su počeci liberalnog feminizma nosili sa sobom, uticaj na

društvenu svijest je uzimao maha vremenom i dovodio do postepenog podizanja svijesti i uviđanja nepravde koja je nanošena polovini ljudskog roda. Teorijska razmatranja zagovornika društvene promjene su, pored činjenice da su često imala diskriminativni odnos prema slojevima koji su već sami po sebi obespravljani, otvorila mogućnosti da se i njihov glas čuje i prepoznata. Snaga običaja i predrasude, naročito ukoliko je osigurana zakonskom regulativom, vremenom je samo dobijala nove i otpornije oblike. Samim tim, značaj koji su začetci feminističke teorije imali na

cjelokupnu društvenu praksu su utoliko veći zbog znatnog otpora na koji su nailazili prvi teoretičari i teoretičarke. Temelj borbe za osnovna ljudska prava žena postavljen je upravo od strane onih koji su imali dovoljno hrabrosti da se pobune protiv čvrsto strukturiranog sistema društva, koje je funkcionisalo po principu nadmoći jednog pola nad drugim. S napretkom civilizacije, teško je i zamisliti da se ono što se danas u najvećem broju zemalja svijeta podrazumijeva kao osnova dostojanstva čovjeka ne tako davno smatralo neprirodnim i, po društvo, negativnim.

BIBLIOGRAFIJA

Literatura

- Duhaček, D. 1995. „Predgovor“. *Rasprave o jednakosti polova*. Beograd: „Filip Višnjić“.
- Eisenstein, Z. R. 1986. *The Radical Future of Liberal Feminism*. Boston: Northeastern University Press.
- Mil, Dž. S. 2008. *Potčinjenost žena*. Beograd: Službeni glasnik.
- Mil, Dž. S. i H. Tejlor Mil. 1995. *Rasprave o jednakosti polova*. Beograd: „Filip Višnjić“.
- Putnam Tong, R. 1998. *Feminist Thought: a more comprehensive introduction*. Colorado: Westview Press.
- Stanić, M. 2011. „Liberalni feminizam u 19. vijeku“ [diplomski rad]. Beograd: Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu.

- Zaharijević, A. 2008. *Neko je rekao feminizam? Kako je feminizam uticao na žene XXI veka*. Beograd: Heinrich Böll Stiftung: Regionalna kancelarija za Jugoslovensku Evropu.
- Zaharijević, A. 2010. *Postajanje ženom*. Beograd: Rekonstrukcija ženski fond.

Internet izvori

- Stanford Encyclopedia of Philosophy*. <https://plato.stanford.edu/> (pristupljeno 15. aprila 2021).
- “Women’s History”. *Thoughtco*. <https://www.thoughtco.com/womens-history-4133260> (pristupljeno 20. aprila 2021).

TATJANA JOVOVIĆ

TATJANA JOVOVIĆ

NEKONVENCIONALNE ŽIVOTNE PRAKSE
RUSKE KULTURE I KNJIŽEVNOSTI
SREBRNOG DOBA

Rad se bavi kategorijama pola, roda i ljubavi, koje se intenzivno razmatraju u srebrnom dobu ruske književnosti (kraj XIX i početak XX vijeka). Biografske i literarne realije umjetnika ove epohe svjedoče o tome koliko su liberalni duh, preispitivanje konvencija i kreiranje neuobičajenih životnih koncepata i modela ponašanja snažno obilježili duh pomenute epohe i na kompleksan način problematizovali zadate društvene matrice, postavljajući slobodu ličnosti kao primarni životni princip.

Ključne riječi: životvorenje, rusko srebrno doba, poetika ponašanja, androginitet, Cvetajeva, Hipijus

TATJANA JOVOVIĆ

UNCONVENTIONAL LIFE PRACTICES
OF CULTURE AND LITERATURE
OF THE RUSSIAN SILVER AGE

This paper deals with the categories of sex, gender and love, which were intensively deliberated in the Silver Age of Russian literature (late 19th and early 20th centuries). Biographic and literary realities of artists of this epoch attest to the strong mark that the liberal spirit, the questioning of conventions and creation of unusual life concepts and behaviour models made on the spirit of this epoch, and the complex approach taken in relation to the issues of the given social matrix, where personal liberty was placed as the primary principle in life.

Keywords: Life-creation, Russian Silver age, poetics of the behavior, androgyny, Tsve-taeva, Hippius

LGBTIQ+ problematika svakako nije ekskluzivitet savremenog doba. U drugačijoj terminološkoj identifikaciji, manje ili više eksplicitno ili stidljivo, svojstvena je svim epohama. Seksualnost, tjelesnost, erotika, pitanja roda i pola intenzivno zaokupljaju umjetničku pažnju srebrnog vijeka ruske književnosti, epohe koja je, kao nijedna prije i kasnije, žudno istraživala granice ljudskog bića i fleksibilnost društvenih okvira. Dvadeseti vijek je u Rusiji počeo užurbano i burno, dramatičnim previranjima i promjenama u istorijskoj, političkoj i ekonomskoj sferi. Pluralizam i raznolikost umjetničkih pravaca i poetika, sintetizam svih umjetnosti, a takođe i intenzitet duhovnih potraga koje se uzajamno nadograđuju, dopunjavaju i inspirišu, stvara nevjerojatnu duhovnu sinergiju. Na raskošno intelektualan i estetički suptilan i radoznao način, umjetnici ovog doba istražuju mogućnosti umjetnosti i kreativni potencijal samog života. Eksperiment u umjetnosti i u životu je glavni moto njihovih poetika. Otklon od svih vrsta konvencija i ispitivanje granica pola, ličnosti i društva zajednička je odlika potpuno suprotstavljenih pjesničkih grupa. Kao prepoznatljiviji postulati epohe modernizma, jednog od dva dominantna toka srebrnog doba¹ (drugi je avangarda), izdvajaju se koncepti životvorenja, erotske utopije i androgenosti.

¹ Srebrno doba obuhvata posljednju deceniju XIX i prve dvije (po nekim mišljenjima tri) decenije XX vijeka.

Životvorenje (rus. *жизнетворчество*) definiše opservaciju sopstvenog života kao umjetničkog djela i usredsređenost na njegovo strukturiranje po principima koji su svojstveni kreiranju umjetničkog djela. Literarnost biografskih realija umjetnika ovog doba konkuriše literarnosti njihovih umjetničkih djela, a ponekad ih i nadmašuje. Boreći se protiv sivila svakodnevice i afirmišući dinamiku događaja i neočekivanosti, umjetnici i filozofi srebrnog doba preispituju zadatosti pola, smatrajući da sama odrednica ukazuje na nepotpunost isključivo ženskog ili muškog pola, pa ističu androgenost kao ideal potpune ličnosti koja sadrži najbolje osobine oba pola. Rusija na početku dvadesetog vijeka obilježena je androgenim vizijama filozofa, pjesnika i umjetnika. Androgeni ideal je centralna tema *Smisla ljubavi* Vladimira Solovjova i Berđajevljevog *Smisla stvaralaštva*, a i *Sofiologija* Sergeja Bulgakova bavi se ovim problemom. Androgenost simbolizuje perfekciju, božansko stanje do koga se dolazi prevazilaženjem pola.

Umjetničko-bračni savezi, česti u ovom dobu, eksperimentišu s novim formama suživota, smatrajući da prokreativno načelo i horizontalni razvoj treba da budu zamijenjeni vertikalnim razvojem ličnosti. Jedni, poput bračnog para Mereškovskih (Dimitrija Mereškovskog i Zinaide Hipijus) praktikuju bračni život bez polnih odnosa, istovremeno razvijajući tezu erotske utopije, tj. neophodnost distanciranja od voljene osobe, kao jedinog načina za očuvanje

zaljubljenosti, po Zinaidi Hipijus najuzvišenije forme ljubavi. Drugi, poput Vjačeslava Ivanova i njegove žene, Lidije Zinovjeve Anibal, reaktualizuju dionizijske rituale.

Život kao estetički fenomen čest je predmet aktualnih istraživanja u oblasti umjetnosti života, koja ne priznaju nikakvu hijerarhiju kulturnih pojava i usmjerena su na poetiku kulture i svakodnevice. U njima dominira interesovanje za biografiju i literarnu ličnost pisaca, a vanliterarne kategorije dobijaju status poetike, poetike ponašanja (Шахардат 2017: 23).

Čak i u razućenom i razuzdanom srebrnom dobu, Marina Cvetajeva se izdvaja ne samo kao pjesnikinja koja se i u poetskom smislu distancira od svih pjesničkih esnafa i škola, nego i kao izvanredna i slobodoumna ličnost. Na život i stvaralaštvo Marine Cvetajeve snažno su uticale dvije Sofije: velika poklonica tjelesnih zadovoljstava, poetesa Sofija Parnok i strasno-duševna i nježno-tjelesna Sofija Jevgenjevna Holidej, glumica Drugog studija Hudožestvenog teatra, koja je u istoriji ruske kulture ostala zapamćena upravo kao Sonječka. U memoarskoj prozi *Priča o Sonječki* Cvetajeva izlaže mitologizovanu biografiju Sofije Holidej. Duboki trag na njenu poeziju ostavila je afera s pjesnikinjom Sofijom Parnok, a asimetrija osjećanja među njima prožela je tragizmom život Cvetajeve. Njena strasna priroda se potpuno predavala i poeziji i ljubavi, a dubina i slojevitost njenih poetskih krugova reflektovala se i na njenu emotivnu sferu. Lično

homoseksualno iskustvo Cvetajeva je preispitala u svojim zabilješkama nastalim 1933, u kojima se prvi put javlja ime Sonječka u njenoj prozi. Među njima je i *Pismo Amazonki*, kome će se Cvetajeva vraćati i kasnije i koje je nastalo kao reakcija na knjigu *Misli Amazonke* Natali Kliford Barni. Cvetajevu je tema ženske homoseksualnosti interesovala i u ličnom i u poetskom smislu, pokušavala je da je odgonetne lirskim i analitičkim dijelom svog bića i na taj način bolje spozna svoj pol. Jedini nedostatak ženskih homoseksualnih odnosa Cvetajeva vidi u nemogućnosti rađanja djeteta, uslovljenoj samom prirodom, a ne nekom društvenom konvencijom. Na nesvjestan način Cvetajeva polemíše s modernističkim odricanjem seksualnosti kao oruđa reprodukcije, doživljavajući materinstvo kao individualni i stvaralački, a ne biološki čin. Ona smatra da je ljubav među ženama savršena kao osjećanje i da je dijete jedino što remeti taj savez i afirmíše muškarca, i na širem planu čovječanstvo. „Najviše od svega i od svih u životu ja sam voljela Sonječku Holidej“, priznaje Cvetajeva (Шевеленко 2002: 377–380).

Među biografijama ruskih pjesnika možda su najliterarnije one koje pripadaju simbolistima, a najzanimljiviji momenti u njima vezani su za Eros i Tanatos. Pjesnici čija su se poetska istraživanja uglavnom kretala oko tri vječne teme – Bog, ljubav i smrt, nisu pravili razliku između života i stvaralaštva, odnosno, pristupali su i životu kao stvaralačkom činu. Njihove ljubavne priče često

prevazilaze poetsku fantaziju. Simbolistička porodica je često savez stvaralaca u kojem oba partnera podjednako učestvuju u stvaralačkom aktu, kao što je to bio slučaj s Vjačeslavom Ivanovom i Lidijom Zinovjevom Anibal, Dimitrijem Mereškovskim i Zinaidom Hipijus, Aleksandrom Blokom i Ljubom Mendeljejevom (Smirnov 1994: 168).

JEDINSTVENOST ZINAIDE HIPIJUS

Zinaida Hipijus, jedna od najzanimljivijih književnih i intelektualnih figura srebrnog doba, čest je predmet savremenih gendernih studija. Njena provokativna ličnost i stvaralački opus fokusiran na kategoriju pola sve više privlače pažnju istraživača. Sama književnica oštro se protivila bilo kakvom svrstavanju po polnom predznaku: svojevremeno je kategorično odbila prijedlog da u Sankt Peterburgu recituje stihove na književnoj večeri spisateljica.

Njen intelektualni profil, neobična pojava i način života čine unikatnu cjelinu, a srž njene životne i književne filozofije definisana je pojmom životvođenja, koji briše granice između života i književnosti i forsira mogućnost kreacije života, tj. aktivnog stvaralačkog osmišljavanja njegove strukture na isti način kao što se osmišljava literatura.

Hipijus je pojavom asocirala na ambivalentnost svog bića, a sama je govorila da se u duši više osjeća

kao muško, a da je u tijelu više žena. U prilog brojnim opservacijama o njenoj dvopolnoj prirodi ide i Bakstov portret koji je prikazuje u veoma samouvjerenom sjedećem položaju, odlučnog izraza, obučenu u muškom „dendi“ stilu.

Svoju posebnost je nje govala i naglašavala, uzdižući je do ličnog kulta. Semiotika njenog odijevanja i odgonetanje slojeva njenih modnih maskarada predmet su većeg broja naučnih radova. Čak i u Parizu, u koji je s mužem emigrirala poslije Oktobarske revolucije, neobičnim izgledom je izazivala pažnju prolaznika.

Njeni savremenici su zapisali da se u njoj predivno spajaju načelo vještice i Madone i podvlače njenu sklonost ka ekstremu i riziku. Dosljedna u svojoj antinormativnosti, Hipijus čak nije ni koketirala na uobičajen ženski način, već u „visokom umjetničkom stilu“. Dječaćka pojava i koketno-djetinjasto ponašanje mlade poetese bilo je u kontrapunktu s intelektualno prefinjenim i u potpunosti literarnim načinom na koji je ona vodila razgovore. Nina Berberova nalazi da je poetesa na vještački način formirala dvije spoljašnje crte koje uopšte nisu bile imanentne njenom biću: mirnoću i ženstvenost (Берберова 2014).

U portretu Hipijus, Sergej Makovski dva puta naglašava njen androgini izgled. On ju je zapamtio kao veoma lijepu ženu, koja je u tridesetoj godini izgledala mnogo mlađe: „Kakav čaroban momčić! – reklo bi se na prvi pogled“ (Маковский 2000: 326).

Licem i rijetko proporcionalnom figurom podsjećala ga je na androgina s platna slikara Sodome. Bila je drugačija od drugih, naglašena u svemu, umom još više nego spoljašnošću: „Mislila je originalno i vrlo često radikalno drugačije od drugih, rado se suprotstavljajući i podsmjehujući tuđem mišljenju“ (Маковский 2000: 326).

Georgij Adamovič doživio je Zinaidu Hipijus kao ličnost koja usred jednolične mase „kao mašinom izrađene u fabrici“ ostavlja utisak „ručnog rada“ (Адамович 2002: 61). Sa slapovima crvene kose koji su podsjećali na periku, naglašene šminke i uvijek u neobičnoj odjeći, izgledala je „gotovo nerealno, kao biće sa druge planete“ (Злобин 2004: 12). Berđajev je smatrao da su muška i ženska priroda u njoj bile toliko isprepletane da je teško bilo odrediti koja je dominantnija.

Evocirajući uspomenu na prvu posjetu Mereškovskima, Aleksandar Benua se sjeća forsiranja verbalnog „kulta poročnosti“ u kombinaciji s raznoraznom mistikom u njihovom domu, koji se ogledao i u korištenju antonima (grieh–svetost, porok–vrlina). Mladi Benua i njegov prijatelj bili su zbunjeni mršavom figurom Hipijus, njenim pozerstvom i pretencioznošću i nekonvencionalnim ponašanjem: ona bi se pružila pored kamina i pozvala mladiće da legnu pored nje i popričaju na „dekadentne“ teme.

Brak Mereškovskih bio je daleko od svih stereotipa i u njemu je svako čuvao svoju individualnost.

Mereškovski su proživjeli čitavih 50 srećnih bračnih godina, ne razdvajajući se ni na jedan jedini dan, ali po svjedočanstvima savremenika nisu imali seksualnih odnosa. Poslije udaje Hipijus je čak dugo nosila bijelu odjeću i pletenicu koji su simbolizovali njeno djevičanstvo.

Tradicionalne uloge bile su zamijenjene i Hipijus je predstavljala muško, a Mereškovski žensko načelo, a čak je i rastom bila viša od muža. Kod nje je dominirala logika, a kod njega intuicija. Rukovodeća, muška uloga u braku pripadala je Hipijus, a uprkos tome što je ona bila vrlo ženstvena, a Mereškovski vrlo muževan, na stvaralačkom planu bilo je obrnuto: „ona je oplodavala, a on rađao“ (Злобин 2004: 298–299). Na inverziju polnih principa u ovom neobičnom paru simbolički ukazuju čak i njihova imena. Ime Zinaida potiče od grčkog *Zeus* i emanacija je muškog principa, a Dmitrij potiče od *Demetra*, imena grčke boginje plodnosti.

PSEUDONIM I ODBRANA TEKSTA

Jedan od njenih intrigantnih manira jeste običaj da lirskom subjektu dodjeljuje muški rod i da tekstone potpisuje muškim pseudonimima (Anton Krajnji, Anton Kirša, Drug Herman, V. Vitovt, L. Denisov, Lav Puščin, N. Ropščin, Nikita Večer, Roman Arenski) (Томсон 1996: 138–149). Čak i djevojačko prezime Hipijus, koje je njemačkog

porijekla i ima latinski nastavak za muški rod, kao da anticipira androginu prirodu književnice. U književnoj praksi radije se potpisivala njime, stavljajući ispred samo inicijal imena, nego prezimenom po mužu Mereškovska, koje ne sadrži nikakvu rodnu dilemu. Rodna ambivalentnost u njenom djelu danas naročito intrigira istraživače homoseksualnog i biseksualnog podteksta.

Govorila je da želi da piše poeziju „kao čovjek, a ne samo kao žena“, smatrajući da žena najprije treba da se ostvari kao ljudsko biće, a tek potom kao žena. Oto Vajninger, čiji je filozofski opus dosta uticao na misao Hipijus, u muškim pseudonimima žena spisateljica nalazi dublje razloge: on vjeruje da se one osjećaju skoro kao muškarci. Taj zaključak dokumentuje navođenjem primjera Žorž Sand (kao predstavnice ovakve vrste žena), čija sklonost ka muškom odijevanju i muškom zanimanju potpuno logično vodi i do muškog pseudonima (Vajninger 2007: 131). U članku „Zvjerobog“ Hipijus raspravlja o Vajningerovom pristupu problematici ženskog pisma (Гиппиус 2003: 322–323). Vajninger, naime, smatra da se ne ocjenjuje „žensko stvaralaštvo“, nego samo žena, bez njenog djela i da čak i najtalentovanije među ženama u poređenju s muškim piscima zauzimaju osrednje mjesto. Da bi izbjegla ovakve predrasude, na koje nisu bili imuni ni najobjektivniji kritičari, Hipijus se od čitalačke neobjektivnosti branila muškim pseudonimom. U pomenutom članku ona objašnjava da joj se uvijek činilo praktičnije da

„svoje najdragocjenije misli izražava pod različitim pseudonimima, pod tuđim imenom“, jer je jedino u tom slučaju moguće dobiti bespristrasan sud ili uopšte biti pročitano. Dejvid Tomson u njenom muškom „ja“ vidi više od želje da je čitaoci ne dožive kao ženu, nego kao punokrvnog pisca, vidi „psihološku potrebu duboko razdvojene svijesti“. On naglašava da je u mladalačkom dobu Hipijus prezirala i žene i sve žensko u sebi, dok se pred kraj života sve više zbližavala sa ženama, „nalazeći u njima najdraže sagovornike i prijatelje“ (Томсон 1996: 138–149).

Pojedini istraživači muške pseudonime Hipijusove tumače kao manifestaciju njenog osjećaja nadmoći nad muškarcem i potrebe za dominacijom.

Za razliku od Tomsona koji muško „ja“ Zinaide Hipijus vidi kao izraz psihofizičkog kompleksa i homoseksualne orijentacije, Mariandela Paolini se priklanja, po našem mišljenju, mnogo objektivnijem zaključku da je ono nastalo kao proizvod težnje da pozicionira svoju „književnu originalnost“ u ambijentu dominantnih muških umjetničkih i književnih autoriteta. Paolini u kritičkim osvrtima Hipijus o Kuzminu, Zinovjevoj Anibal, Nagrodskoj (piscima koji su afirmisali tematiku homoseksualnih odnosa) ne samo da ne pronalazi argumente za Tomsonove zaključke, već gotovo potpuno odbacuje te teze (Паолини 2002: 274–290). Hipijus konstantno naglašava nedopustivost i nakaradnost propagiranja „netradicionalnih seksualnih orijentacija u svojstvu simbola nove umjetnosti“.

Hipijus odriče umjetničke kvalitete lezbijskom romanu Zinovjeve Anibal *33 nakaze*, kao i homoseksualnom romanu *Krila*, koji je napisao njen muški pandan Mihail Kuzmin. Ona izjednačava po kvalitetu revolucionarnu i erotsku književnost, njihov duhovni rast i kulturu, priklanjajući se mišljenju da je ova druga još gora, jer ima veće pretenzije prema umjetnosti, ohrabruje nasilništvo i uništava čovjeka. Iako je prema homoseksualnosti kao pojavi tolerantna, suprotstavlja se književnosti koja promovira patološko ogoljavanje i ne vidi u njoj ništa umjetničko (Гиппиус 2003: 276).

ARITMETIKA LJUBAVI I ANDROGINI IDEAL

Hipijus do kategorije ljubavi proniče transcendentnim putevima svog intelekta, izučavajući Platonovu i Solovjovovu filozofiju ljubavi. U duhu besjede Aristofana u Platonovoj *Gozbi* ona Erosa vidi kao pontifeksa, graditelja mostova između dvije ličnosti. Tvrdi da „ljubav ne pristaje na ništa manje od vječnosti“ (Гиппиус 2003a: 333–339).

Hipijus govori isključivo o Erosu koji, po riječima Vladimira Solovjova, donosi osjećaj „nezemaljske radosti“. Takva, prava ljubav potpuno mijenja čovjeka i uvijek je duševno-tjelesne prirode, jer je odraz čovjeka koji je, također, uvijek duhovno-tjelesno biće. Hipijus teži cjelovitosti i sjedinjavanju suprotnosti,

pa odriče mogućnost isključivo *tjelesnog* i isključivo *duhovnog*. Eros je jedan, ali se uvijek ispoljava na drugi način, tako da je svaka ljubav jedinstvena. Mišljenje o duhovno-tjelesnoj prirodi ljubavi analogno je stavu o muško-ženskim i žensko-muškim bićima, koje se naslanja na Vajningerova razmišljanja.

Vajninger muškarca i ženu vidi kao dvije supstance, koje su u različitom mješavinskom odnosu raspoređene na žive jedinke, ali tako da koeficijent nijedne od ovih supstanci nikada nije jednak nuli. On preporučuje da se jedinke ne nazivaju ovim uobičajenim nazivima koji determinišu njihov pol, već da se svaka opiše prema proporciji jednog i drugog elementa u sebi (Vajninger 2007: 62).

Platon u *Gozbi*, u „Četvrtoj besjedi“ koju drži Aristofan, piše o tri roda, pri čemu je najsavršeniji treći, muško-ženski, androgini, potekao od Mjeseca. Da bi umanjio snagu tih savršenih bića, Div donosi odluku da se ona rasijeku na dvije polovine. Od tada te polovine lutaju svijetom i traže se. „Žudnji za celinom i lovu na nju ime je ljubav“ – zaključuje Aristofan (Platon 1970).

Na istoj idejnoj liniji s Platonovom *Gozbom* je i učenje Jakoba Bemea, koje Berđajev smatra najpoznatijim i pionirskim učenjem o Sofiji u istoriji hrišćanske misli. Sofijnost podrazumijeva ideju androginiteta (Berđajev 2003).

Sofija kod Bemea predstavlja čistotu i djevičanstvo, integralnost i čednost, refleks božanskog u čovjeku. Počinivši prvobitni grijeh, čovjek je izgubio

svoju Sofiju-Djevu koja je odletjela na nebo. Tada je izgubio i svoju cjelovitost i čednost, svoj androgini lik, a na zemlji je nastala ženskost – Eva. Čovek tuguje za svojom Sofijom, Premudročću Božijom, za cjelovitošću. Seksualno biće je razdvojeno biće, polovina.

Berđajev se nadovezuje na Bemeovo učenje, tumačeći da djevičanstvo nije aseksualnost, nego oboženi pol i da se čežnja pola za integralnošću zadovoljava samo prevazilaženjem pola. On u tome vidi istinski smisao ljubavi. Potvrdu Bemeove mističke intuicije o androginu Berđajev vidi u savremenoj nauci koja priznaje biseksualnost ljudske prirode i različito prisustvo muškog i ženskog principa u svakoj jedinki: „Mistički smisao ljubavi se i sastoji u traganju za androginihim likom, to jest za celovitošću – integritetom koji je nedostižan u granicama zatvorenog psihofizičkog sistema čovekovog i to pretpostavlja izlazak iz njega“, rezimira Berđajev.

Ambivalentna spoljašnjost Hipijus u kombinaciji sa, za ženu, atipičnim intelektualnim sklopom omogućavala joj je da ispita granice oba pola i na taj način, makar i na trenutke, osjeti bogočovječansku punoću. Ona smatra da je androginizam iskonska karakteristika čovjeka. Svaki čovjek traži drugo biće koje u sebi sadrži proporciju muškog i ženskog obrnuto srazmjernu svojoj sopstvenoj. Tako će muško-žensko biće tražiti osobu žensko-mušku, obrnuto proporcionalnu (recipročnu) samom sebi. Svaki splet muškog i ženskog načela

jedinstven je, kao što je jedinstvena i kombinacija duševnog i tjelesnog u jednoj ličnosti. Ne postoji apsolut ljubavi, jer nema savršenog poklapanja dvije obrnuto proporcionalne vrijednosti, ali što je potpuniji reciprocitet duševnog i tjelesnog, ljubav je bliža apsolutu. Da bi približila razmišljanje o reciprocitetu, Hipijus daje primjer osmice koja ima dvije nejednake petlje, desnu mušku i lijevu žensku (one simbolizuju količinu muške i ženske supstance u jednom biću), podsjećajući da je horizontalna osmica u matematici oznaka za beskonačno. Ako se ta osmica zamisli u horizontalnom položaju postavljena pred ogledalo, desna muška polovina veličinom se poklapa s lijevom ženskom, a lijeva ženska s desnom muškom u ogledalu.

Analizirajući problem pola u Rusiji, Hipijusova odaje ogromni respekt radu Ota Vajningera. Priznajući dubinu i tačnost njegovim polaznim stavovima, koji se tiču ženskog načela, ona ukazuje na netačnost njegovih zaključaka.

Hipijus dijeli Vajningerovo mišljenje da u prirodi ne postoje čist muškarac i čista žena, ali mu zamjera što tumačeći ženski princip, definiciju ženskog principa zapravo izjednačava s realnom ženom, sa ženama iz života kod kojih ipak dominira ženski princip nad muškim. U ovom članku ona zapravo daje apologiju ženskog principa. Po njoj, previše „muški“ individuum isto je tako daleko od principa „ličnosti“ kao i previše „ženski“. Dakle, dominacija bilo kog načela označava nesavršenu

ličnost, a prisustvo oba načela u jednoj ličnosti predstavlja „svjetlost (ozarenje) te ličnosti“ (Гиппиус 2003: 328).

METAFIZIKA LJUBAVI

Vjačeslav Pavlovič Šestakov ističe sinkretički karakter ruskog erosa u kome filozofija ljubavi spaja etiku, estetiku i psihologiju, kao i dostizanje božanskog (Шестаков 1991: 7). Poimanje ljubavi kao vrhunske pokretačke snage blisko je vezano i za shvatanje pola. Ključni tekst za čitanje ovog diskursa je „Zaljubljenost“ (Гиппиус 2003: 78–89). Ona smatra da je zaljubljenost najviša i najčistija forma ljubavi, neodvojiva od Hrista, a da brak i rađanje djece nisu konačno rješenje pitanja pola. Zaljubljenost nije bila moguća prije Hrista i poljubac, kao metafora jednakosti dva „ja“, njen je veličanstveni sastavni dio. (Od fizičkih manifestacija ljubavi Hipijus privlači samo poljubac, jer je to jedini oblik fizičke ljubavi u kome su oba učesnika ravnopravna. Ona pravi opasku da poljubac uopšte nije potreban za razmnožavanje i da životinje ne znaju za njega. U njemu vidi božansku iskru, jedinstvo dvoje.)

Utopijski karakter najčistije forme ljubavi, fine sinteze duhovne i plotske supstance, opisan u pomenutom članku, provlači se kroz gotovo sve literarne sižee književnice, a kroz izbjegavanje tradicionalne forme braka ona je takođe u sopstvenom

životu težila ovom opisanom idealu. Ljubav, da bi ostala čista, nikada ne smije biti realizovana. U tom duhu, i tajna pola treba vječno da se otkriva, ostajući do kraja tajna.

LET IZNAD GRANICA DUŠE

Koncept ljubavi kod Zinaide Hipijus vezan je za novo, duboko i složeno osjećanje zaljubljenosti, previše složeno i savršeno da bi bilo realno.

Najdublja osjećanja se ne podaju verbalizaciji, riječi ih jedino mogu oskrnaviti. Lirski subjekti poezije Hipijus kao i mnogi njeni prozni likovi izbjegavaju realizaciju situacija koje najviše žele i najčešće ne umiju ili ne mogu da definišu i uobliče pojmove do kojih im je najviše stalo. Čitajući u njenom dnevniku redove o odnosu s Červinskim, jednim od njenih platonskih ljubavnika, vidimo permanentu težnju da se sačuva tajna ljubavi i da se to sveto osjećanje zaštiti od razornog dejstva vremena i odgonetke. „Nagovještaj na mogućnost“ karika je koja se Hipijus najviše dopada u lancu ljubavi.

„Na primjer, on apsolutno ne shvata da nema ništa loše u tome, što mu ja nikada ne govorim *volim*. Čudesne, poslednje ljubavi nema; njoj je najbliža nepodijeljena, tj. ista, a s obje strane različita ljubav. Ako ja nekog *sama* zavolim; i ne budem znala voli li on, učiniću sve da do kraja ne saznam“ (Гиппиус 2003: 34).

Filozofska misao Hipijus o ljubavi i polu često je u dijalogu s Vajningerom. I kod njega nalazimo shvatanje o distanci kao neophodnoj pretpostavci za pravu ljubav. Tu je, takođe, prisutna određena proporcija: što je veća distanca (fizička ili emotivna) od voljenog bića, ljubav je jača.

„Seksualna privlačnost raste sa seksualnom blizinom, dok je ljubav najsnažnija u odsustvu voljene ličnosti; njoj je potrebno razdvajanje i izvesno odstojanje kako bi i dalje trajala. Ljubav prema Beatriči i obožavanje Madone su primjeri prave ljubavi“ (Vajninger 2007: 334).

Izmicanje suštinskih stvari od verbalnog iskazivanja prisutno je u shvatanjima Vajningera.

„Svaka istinska ljubav je stidljiva, kao i svako istinsko sažaljenje. Nema izjave ljubavi koja nije laž: koliko su žene zapravo glupe, vidi se po tome kako često veruju u ljubavne zakletve“ (Vajninger 2007: 347).

Vajninger i ljepoti i ljubavi daje utopijsku dimenziju i smatra da one s čulnim nagonom nemaju ništa zajedničko, tvrdeći da ne možemo da volimo onoga koga skroz upoznamo, jer tada vidimo i urođene nesavršenosti, „a voljeti se može samo savršenstvo“.

Igor Smirnov periodu simbolizma pripisuje histerični psihotip kao zbirni tip koji sadrži najtipičnije psihičke karakteristike svog doba. Umjetnički i svakodnevni sistem Hipijus (kao i ukupan simbolistički sistem po mišljenju Smirnova) čvrsto je izgrađen na negiranju realističkih analogija. Sve što

je dostupno neposrednom opažanju ima negativan karakter, a smisljeno je samo traganje za formama nedostižnog, neizrecivog, onoga što se otima definisanju i imenovanju (Смирнов 1994: 136).

Patološku crtu u karakteru Hipijus Smirnov prepoznaje i u nedostatku svijesti o sopstvenom polu, što uz otuđenje i nedostatak instinktivnosti karakteriše histerični psihotip simbolističkog stvaraoca. On nema svijest o svom polu i „seksualan je izvan pola“ (Смирнов 1994: 168). Ona i ne želi konačnu spoznaju problema pola: „[...] tajna konačnog preobražaja pola *ne* može i *ne* smije da se pronađe, ne smije da se otkrije (da ne ostane tajna), zagonetka pola *ne* smije da se razjasni i konačno riješi“ (Гиппиус 2003: 87).

Čini se da ni savremeno doba, pored svih teorija i praksi, nije našlo odgonetku pola. Ključ je u slobodi interpretacija.

POST SCRIPTUM: LGBTIQ+ TEME PRVI PUT U AKADEMSKOJ SREDINI CRNE GORE

Filološki fakultet Univerziteta Crne Gore u Nikšiću je, pokazujući istinsku vokaciju doma humanističkih nauka, 24. jula 2020. godina bio domaćin debate „Sloboda okupljanja LGBTIQ+ osoba na lokalnom nivou“, u organizaciji NVO LGBTQ Socijalnog centra iz Podgorice, na kojoj se raspravljalo o jednoj od gorućih tema današnjice i tako potvrdio avangardni

i otvoreni duh, intelektualnu nesputanost i socijalnu ozbiljnost. Ovaj važan događaj odigrao se u gradu specifične duhovnosti, britkog smisla za humor i živu naraciju, grada dobrih festivala i rafiniranog ukusa kada je kultura u pitanju. Iz tradicionalne perspektive, gradu jasno definisanih rodni identiteta. Učesnici debate su događaj označili kao istorijski, s obzirom na to da je poslije pet godina pokušaja formalizacije diskusije o pravima LGBTIQ+ osoba i tri zabrane „Nikšić Prajda“, u crnogorskoj akademskoj zajednici došlo do detabuiranja ove teme. Petrifikovane matrice ponašanja i razumijevanja nas i drugih ustupaju mjesto savremenom društvu i percepciji prilagođenoj stvarnim okolnostima, koje ne moraju biti u suprotnosti s tradicionalnim vrijednostima. Nije bilo lako u maloj Crnoj Gori s naglašenom dihotomijom između muškog i ženskog pola i precizno definisanim ulogama i obrascima ponašanja doći do tačke preispitivanja onoga što su savremene prakse učinile anahronim i nepotpunim i prihvatiti, mada više možemo govoriti o početku uviđanja i prihvatanja nego o potpunom prihvatanju, gledišta da drugačija seksualna orijentacija i nestandardni rodni senzibiliteti nisu sami po sebi izvan opštih etičkih i estetičkih kategorija. Pitanje položaja LGBTIQ+ zajednice, naročito njihovog položaja u okvirima manjih sredina koje

su po pravilu nedovoljno tolerantne na različitost i u kojima je dominantna psihologija mase, zapravo je pitanje osnovnih sloboda. A sloboda nije privilegija većine, sloboda pripada svima, baš kao i pravo na ljubav. Kao i pravo na individualni izbor, naročito kada taj izbor ne ide na štetu drugih.

Debata je trebalo da stimuliše otvorenost studentske populacije prema ovim pitanjima i doprinese tome da se mladi ljudi ne osjećaju krivima ili manje vrijednima samo zbog nestandardnog seksualnog opredjeljenja, da ne moraju da se kamufliraju ispod maski preporučene „normalnosti“. Studenti, kao progresivna društvena kategorija, veoma senzitivna na svjetske procese i trendove, sve više spontano i prirodno prihvataju različitosti među sobom. Osim jačanja prava i sloboda LGBTIQ+ zajednice na lokalnom nivou, debata je takođe imala za cilj osnaživanje istraživačkog interesovanja za LGBTIQ+ teme u okviru studija književnosti, kulture i roda.

Zainteresovanost za pomenuta pitanja Filološki fakultet pokazao je i 6. novembra 2020. godine, kada je, ponovo u Nikšiću, u hotelu „Onogošt“, u organizaciji LGBTIQ Socijalnog centra održana panel-diskusija na temu „Sloboda okupljanja – mehanizam borbe za jednakost“, na kojoj je Fakultet predstavljala saradnica u nastavi na Studijskom programu za ruski jezik i književnost, Ilona Simović.

BIBLIOGRAFIJA

- Адамович, Г. 2002. *Сомнения и надежды*. Москва: Олама-Пресс.
- Берберова, Н. 2004. „Курсив мой. Автобиография“. В: *Полное энциклопедическое собрание сочинений Д. С. Мережковского*. Электронная библиотека. ИДДК-0870. ИДДК ГРУПП, Россия.
- Verdajev, N. 2003. *Jakov Vete*. Ѓаџак: Gradac.
- Бродская, Г. 2003. *Сонечка Голлидэй. Жизнь и актерская судьба*. Москва: ОГИ.
- Гиппиус, З. 2003. „Литературный дневник“. В.: *Собрание сочинений*. Москва: Русская книга, Т. 7, с. 78–89.
- Гиппиус, З. 2003а. *Арифметика любви*. Санкт-Петербург: РАН.
- Злобин, В. 2004. *Тяжелая душа*. Москва: „Интервлак“.
- Паолини, М. 2002. „Мужское 'я' и 'женскость' в зеркале критической прозы Зинаиды Гиппиус“. *Зинаида Николаевна Гиппиус. Новые материалы. Исследования*. Москва: ИМЛИ РАН, 274–290.
- Platon. 1970. *Ijon. Gozba. Fedar*. Beograd: Kultura.
- Смирнов, И. 1994. *Психодиахронология: Психоистория русской литературы от романтизма до наших дней*. Москва: НЛО.
- Томсон, Д. 1996. „Мужское Я в творчестве Зинаиды Гиппиус: Литературный прием или психологическая потребность?“. *Преображение. Русский феминистский журнал* 4. Москва, 138–149.
- Шахадат, Ш. 2017. *Искусство жизни: Жизнь как предмет эстетического отношения в русской культуре XVI–XX веков* / пер. с нем. А. И. Жеребина. М.: НЛО.
- Шевеленко, И. 2002. *Литературный путь Цветаевой. Идеология - поэтика - идентичность автора в контексте эпохи* Москва: НЛО.
- Шестаков, В. 1991. „Вступительная статья“. В: *Русский эрос или Философия любви в России*. Москва: Прогресс.
- Vajniger, O. 2007. *Pol i karakter*. Beograd: Feniks Libris.

PROPISSIMA

...

UNIVERZALNA
DEKLARACIJA O
LJUDSKIM PRAVIMA

UNIVERZALNA DEKLARACIJA O LJUDSKIM PRAVIMA

(Usvojena posebnom rezolucijom Generalne skupštine Ujedinjenih nacija
10. decembra 1948. godine)

Uvod

Pošto je priznavanje urođenog dostojanstva i jednakih i neotuđivih prava svih članova ljudske porodice temelj slobode, pravde i mira u svijetu;

Pošto je nepoštovanje i preziranje ljudskih prava vodilo varvarskim postupcima, koji su vrijeđali savjest čovječanstva, i pošto je stvaranje svijeta u kojem će ljudska bića uživati slobodu govora i ubjeđenja i biti slobodna od straha i nestašice proglašeno kao najviša težnja svakog čovjeka;

Pošto je bitno da ljudska prava budu zaštićena pravnim poretkom kako čovjek ne bi bio primoran da kao krajnjem izlazu pribjegne pobuni protiv tiranije i ugnjetavanja;

Pošto je bitno da se podstiče razvoj prijateljskih odnosa među narodima;

Pošto su narodi Ujedinjenih nacija u Povelji ponovo proglasili svoju vjeru u osnovna ljudska prava, u dostojanstvo i vrijednost čovjekove ličnosti

i ravnopravnost muškaraca i žena i pošto su odlučili da podstiču društveni napredak i poboljšaju uslove života u većoj slobodi;

Pošto su se države članice obavezale da u saradnji s Ujedinjenim nacijama obezbijede opšte poštovanje i primjenu ljudskih prava i osnovnih sloboda;

Pošto je opšte shvatanje ovih prava i sloboda od najveće važnosti za puno ostvarenje ove obaveze;

Generalna Skupština proglašava

Univerzalnu deklaraciju o ljudskim pravima kao zajednički standard koji treba da postignu svi narodi i sve nacije da bi svaki pojedinac i svaki organ društva, imajući ovu Deklaraciju stalno na umu, težio da učenjem i vaspitavanjem doprinese poštovanju ovih prava i sloboda i da postupnim unutrašnjim i međunarodnim mjerama obezbijedi njihovo opšte i stvarno priznanje i poštovanje kako među narodima samih država članica, tako i među

narodima onih teritorija koje su pod njihovom upravom.

Član 1.

Sva ljudska bića rađaju se slobodna i jednaka u dostojanstvu i pravima. Ona su obdarena razumom i sviješću i treba jedni prema drugima da postupaju u duhu bratstva.

Član 2.

Svatom pripadaju sva prava i slobode proglašene u ovoj Deklaraciji bez ikakvih razlika u pogledu rase, boje, pola, jezika, vjeroispovijesti, političkog ili drugog mišljenja, nacionalnog ili društvenog porijekla, imovine, rođenja ili drugih okolnosti. Dalje, neće se praviti nikakva razlika na osnovu političkog, pravnog ili međunarodnog statusa zemlje ili teritorije kojoj neko lice pripada, bilo da je ona nezavisna, pod starateljstvom, nesamoupravna, ili da joj je suverenost na ma koji drugi način ograničena.

Član 3.

Svako ima pravo na život, slobodu i bezbjednost ličnosti.

Član 4.

Niko se ne smije držati u ropstvu ili potčinjenosti: ropstvo i trgovina robljem zabranjeni su u svim oblicima.

Član 5.

Niko se ne smije podvrgnuti mučenju ili svirepom, nečovječnom ili ponižavajućem postupku ili kažnjavanju.

Član 6.

Svako ima pravo da svuda bude priznat kao pravni subjekt.

Član 7.

Svi su pred zakonom jednaki i imaju pravo bez ikakve razlike na podjednaku zaštitu zakona. Svi imaju pravo na jednaku zaštitu protiv bilo kakve diskriminacije kojom se krši ova Deklaracija i protiv svakog podsticanja na ovakvu diskriminaciju.

Član 8.

Svako ima pravo na djelotvorni pravni lijek pred nadležnim nacionalnim sudovima protiv djela kojima se krše osnovna prava koja su mu priznata ustavom ili zakonima.

Član 9.

Niko ne smije biti proizvoljno uhapšen, privođen, niti protjeran.

Član 10.

Svako ima potpuno jednako pravo na pravično javno suđenje pred nezavisnim i nepristrasnim sudom

koji će odlučiti o njegovim pravima i obavezama, i o osnovanosti svake krivične optužbe protiv njega.

Član 11.

1. Svako ko je optužen za krivično djelo ima pravo da se smatra nevinim dok se na osnovu zakona krivica ne dokaže na javnom pretresu na kojem su mu obezbijedena sva jamstva potrebna za njegovu odbranu.

2. Niko se ne smije osuditi za djela ili propuštanja koja nijesu predstavljala krivično djelo po unutrašnjem ili međunarodnom pravu u vrijeme kada su izvršena. Isto tako ne smije se izricati teža kazna od one koja se mogla primjeniti u vrijeme kada je krivično djelo izvršeno.

Član 12.

Niko se ne smije izložiti proizvoljnom miješanju u privatni život, porodicu, stan ili prepisku, niti napadima na čast i ugled. Svako ima pravo na zaštitu zakona protiv ovakvog miješanja ili napada.

Član 13.

1. Svako ima pravo na slobodu kretanja i izbora stanovanja u granicama pojedine države.

2. Svako ima pravo da napusti svaku zemlju, uključujući svoju vlastitu, i da se vrati u svoju zemlju.

Član 14.

1. Svako ima pravo da traži i uživa u drugim zemljama azil od proganjanja.

2. Na ovo pravo se ne može pozvati u slučaju gonjenja koje se istinski odnosi na krivična djela nepolitičke prirode ili na postupke protivne ciljevima i načelima Ujedinjenih nacija.

Član 15.

1. Svako ima pravo na državljanstvo.

2. Niko ne smije samovoljno biti lišen svog državljanstva niti prava da promijeni državljanstvo.

Član 16.

1. Punoljetni muškarci i žene, bez ikakvih ograničenja u pogledu rase, državljanstva ili vjeroispovijesti, imaju pravo da sklope brak i da zasnuju porodicu. Oni su ravnopravni prilikom sklapanja braka, za vrijeme njegovog trajanja i prilikom njegovog razvoda.

2. Brak se može sklopiti samo uz slobodan i potpun pristanak lica koja stupaju u brak.

3. Porodica je prirodna i osnovna ćelija društva i ima pravo na zaštitu države i društva.

Član 17.

1. Svako ima pravo da posjeduje imovinu, sam i u zajednici s drugima.

2. Niko ne smije biti samovoljno lišen svoje imovine.

Član 18.

Svako ima pravo na slobodu misli, savjesti i vjeroispovijesti; ovo pravo uključuje slobodu promjene

vjeroispovijesti ili uvjerenja i slobodu da čovek sam ili u zajednici s drugima, javno ili privatno, manifestuje svoju vjeru ili uvjerenje podučavanjem, običajima, molitvom i obredom.

Član 19.

Svako ima pravo na slobodu mišljenja i izražavanja, što obuhvata i pravo da ne bude uznemiravan zbog svog mišljenja, kao i pravo da traži, prima i širi obavještenja i ideje bilo kojim sredstvima i bez obzira na granice.

Član 20.

1. Svako ima pravo na slobodu mirnog okupljanja i udruživanja.

2. Niko se ne može primorati da pripada nekom udruženju.

Član 21.

1. Svako ima pravo da učestvuje u upravljanju javnim poslovima svoje zemlje, neposredno ili preko slobodno izabраних predstavnika.

2. Svako ima pravo da na ravnopravnoj osnovi stupa u javnu službu u svojoj zemlji.

3. Volja naroda je osnova državne vlasti: ova volja treba da se izražava na povremenim i slobodnim izborima, koji će se sprovoditi opštim i jednakim pravom glasa, tajnim glasanjem ili odgovarajućim postupkom kojim se obezbjeđuje sloboda glasanja.

Član 22.

Svako, kao član društva, ima pravo na socijalno osiguranje i pravo da ostvaruje privredna, društvena i kulturna prava neophodna za svoje dostojanstvo i za slobodan razvoj svoje ličnosti, uz pomoć države i putem međunarodne saradnje, a u skladu sa organizacijom i sredstvima svake države.

Član 23.

1. Svako ima pravo na rad, na slobodan izbor zapošljenja, na pravične i zadovoljavajuće uslove rada i na zaštitu od nezapošljenosti.

2. Svako, bez ikakve razlike, ima pravo na jednaku platu za jednaki rad.

3. Svako ko radi ima pravo na pravednu i zadovoljavajuću naknadu koja njemu i njegovoj porodici obezbjeđuje egzistenciju koja odgovara ljudskom dostojanstvu i koja će, ako bude potrebno, biti upotpunjena drugim sredstvima socijalne zaštite.

4. Svako ima pravo da osniva sindikat i učlanjuje se u njega radi zaštite svojih interesa.

Član 24.

Svako ima pravo na odmor i razonodu, uključujući razumno ograničenje radnog vremena i povremeno plaćeni odmor.

Član 25.

1. Svako ima pravo na standard života koji obezbjeđuje zdravlje i blagostanje, njegovo i njegove

familije, uključujući hranu, odjeću, stan i ljekarsku njegu i potrebne socijalne službe, kao i pravo na osiguranje u slučaju nezapošljenosti, bolesti, onesposobljenja, udovištva, starosti ili drugih slučajeva gubljenja sredstava za održavanje usljed okolnosti nezavisnih od njegove volje.

2. Majke i djeca imaju pravo na naročito staranje i pomoć. Sva djeca, rođena u braku ili van njega, uživaju jednaku socijalnu zaštitu.

Član 26.

1. Svako ima pravo na obrazovanje. Obrazovanje treba da bude besplatno bar u osnovnim i nižim školama. Osnovno obrazovanje je obavezno. Tehničko i stručno obrazovanje treba da bude svima podjednako dostupno na osnovu njihove sposobnosti.

2. Obrazovanje treba da bude usmjereno ka punom razvitku ljudske ličnosti i učvršćivanju poštovanja ljudskih prava i osnovnih sloboda. Ono treba da unaprijeđuje razumijevanje, trpeljivost i prijateljstvo među svim narodima, rasnim i vjerskim grupama, kao i djelatnost Ujedinjenih nacija za održanje mira.

3. Roditelji imaju pravijsstveno pravo da biraju vrstu obrazovanja za svoju djecu.

Član 27.

1. Svako ima pravo da slobodno učestvuje u kulturnom životu zajednice, da uživa u umjetnosti i da učestvuje u naučnom napretku i u dobrobiti koja otuda proističe.

2. Svako ima pravo na zaštitu moralnih i materijalnih interesa koji proističu iz svakog naučnog, književnog ili umjetničkog djela čiji je on tvorac.

Član 28.

Svako ima pravo na društveni i međunarodni poredak u kojem prava i slobode objavljeni u ovoj Deklaraciji mogu biti potpuno ostvareni.

Član 29.

1. Svako ima obaveze prema zajednici u kojoj je jedino moguć slobodan i pun razvitak njegove ličnosti.

2. U vršenju svojih prava i sloboda svako se može podvrgnuti samo onim ograničenjima koja su predviđena zakonom isključivo u cilju obezbjeđenja potrebnog priznanja i poštovanja prava i sloboda drugih, kao i zadovoljenja pravičnih zahtjeva morala, javnog poretka i opšteg blagostanja u demokratskom društvu.

3. Ova prava i slobode se ni u kom slučaju ne mogu ostvarivati protivno ciljevima i načelima Ujedinjenih nacija.

Član 30.

Nijedna odredba ove Deklaracije ne može se tumačiti kao pravo za ma koju državu, grupu ili lice da obavlja bilo koju djelatnost ili da vrši bilo kakvu radnju usmjerenu na rušenje prava i sloboda koji su u njoj sadržani.

USTAV CRNE GORE

USTAV CRNE GORE

(izvod)

(„Službeni list Crne Gore“, br. 001/07 od 25. 10. 2007, 038/13 od 02. 08. 2013)

Ljudska prava i slobode

Član 6

Crna Gora jemči i štiti prava i slobode.
Prava i slobode su nepovredivi.
Svako je obavezan da poštuje prava i slobode drugih.

Zabrana izazivanja mržnje.

Član 7

Zabranjeno je izazivanje ili podsticanje mržnje ili netrpeljivosti po bilo kom osnovu.

Zabrana diskriminacije

Član 8

Zabranjena je svaka neposredna ili posredna diskriminacija, po bilo kom osnovu.
Neće se smatrati diskriminacijom propisi i uvo-

đenje posebnih mjera koji su usmjereni na stvaranje uslova za ostvarivanje nacionalne, rodne i ukupne ravnopravnosti i zaštite lica koja su po bilo kom osnovu u nejednakom položaju.

Posebne mjere se mogu primjenjivati samo dok se ne ostvare ciljevi zbog kojih su preduzete.

Osnov i jednakost

Član 17

Prava i slobode ostvaruju se na osnovu Ustava i potvrđenih međunarodnih sporazuma.

Svi su pred zakonom jednaki, bez obzira na bilo kakvu posebnost ili lično svojstvo.

Rodna ravnopravnost

Član 18

Država jemči ravnopravnost žene i muškarca i razvija politiku jednakih mogućnosti.

ZAKON O RODNOJ
RAVNOPRAVNOSTI

ZAKON O RODNOJ RAVNOPRAVNOSTI

(„Službeni list Republike Crne Gore“, br. 046/07 od 31. 07. 2007, „Službeni list Crne Gore“, br. 073/10 od 10. 12. 2010, 040/11 od 08. 08. 2011, 035/15 od 07. 07. 2015)

I OSNOVNE ODREDBE

Član 1

Ovim zakonom uređuje se način obezbjeđivanja i ostvarivanja prava po osnovu rodne ravnopravnosti, u skladu sa međunarodnim aktima i opšte prihvaćenim pravilima međunarodnog prava, kao i mjere za eliminisanje diskriminacije po osnovu pola i stvaranje jednakih mogućnosti za učešće žena i muškaraca, kao i lica drukčijih rodnih identiteta u svim oblastima društvenog života.

Član 2

Rodna ravnopravnost podrazumijeva ravnopravno učešće žena i muškaraca, kao i lica drukčijih rodnih identiteta u svim oblastima javnog i privatnog sektora, jednak položaj i jednake mogućnosti za ostvarivanje svih prava i sloboda i korišćenje ličnih znanja i sposobnosti za razvoj društva, kao i ostvarivanje jednake koristi od rezultata rada.

Član 3

Državni organi, organi državne uprave i lokalne samouprave, javne ustanove, javna preduzeća i druga pravna lica koja vrše javna ovlašćenja (u daljem tekstu: organi), kao i privredna društva, druga pravna lica i preduzetnici/ce dužni su da, radi postizanja rodne ravnopravnosti, u svim fazama planiranja, donošenja i sprovođenja odluka, kao i preduzimanja aktivnosti iz svoje nadležnosti ocjenjuju i vrednuju uticaj tih odluka i aktivnosti na položaj žena i muškaraca.

Član 4

Diskriminacija po osnovu pola je svako pravno ili faktičko, neposredno ili posredno pravljenje razlike ili nejednako postupanje, odnosno propuštanje postupanja prema jednom licu, odnosno grupi lica jednog pola u odnosu na lica drugog pola, kao i isključivanje, ograničavanje ili davanje prvenstva jednom licu, odnosno grupi lica jednog

pola u odnosu na lica drugog pola, zbog kojeg se nekom licu otežava ili negira priznavanje, uživanje ili ostvarivanje ljudskih prava i sloboda u građanskom i političkom, ekonomskom, socijalnom, kulturnom i drugim oblastima javnog i privatnog života.

Diskriminacijom po osnovu pola smatra se i podsticanje, pomaganje, davanje instrukcija, kao i najavljena namjera da se određeno lice ili grupa lica diskriminišu po osnovu pola.

Diskriminacijom se smatra svako postupanje kojim se žena zbog trudnoće ili majčinstva, kao i drugo lice zbog promjene pola, dovode u nepovoljniji položaj u odnosu na druga lica, prilikom zapošljavanja, samozapošljavanja, ostvarivanja prava po osnovu socijalne zaštite i drugih prava.

Diskriminacijom, u smislu stava 1 ovog člana, smatra se i uznemiravanje po osnovu pola, seksualno uznemiravanje, podsticanje drugog lica na diskriminaciju, kao i korišćenje riječi u muškom rodu kao generički neutralne forme za muški i ženski rod.

Diskriminacijom iz stava 1 ovog člana ne smatra se pravo žena na zaštitu materinstva, kao i propisanu posebnu zaštitu na radu zbog bioloških karakteristika.

Član 5

Diskriminacijom, u smislu ovog zakona, ne smatraju se opšte i posebne mjere, donijete ili preduzete radi otklanjanja i sprječavanja nejednakog

tretmana žena i muškaraca, otklanjanja posljedica nejednakog tretmana žena i muškaraca i promovisanja rodne ravnopravnosti.

Član 6

Niko ne može trpjeti štetne posljedice zbog podnošenja pritužbe za diskriminaciju ili svjedočenja, upozoravanja javnosti na diskriminaciju po osnovu pola ili davanja bilo kojeg drugog oblika podrške postupku koji se vodi zbog diskriminacije po tom osnovu.

Član 6a

Zaštita lica diskriminiranih po osnovu pola ostvaruje se u skladu sa zakonom kojim se uređuje zabrana diskriminacije i zakonom kojim se uređuje nadležnost Zaštitnika/ce ljudskih prava i sloboda Crne Gore.

Član 7

Izrazi upotrijebljeni u ovom zakonu imaju sljedeća značenja:

- 1) rod je društveno uspostavljena uloga žena i muškaraca u javnom i privatnom životu koja se razvila na biološkoj razlici polova;
- 2) pol predstavlja biološku karakteristiku po kojoj se razlikuju ljudska bića na muška i ženska;
- 3) jednake mogućnosti podrazumijevaju nepostojanje ograničenja po osnovu pola za učešće muškaraca i žena u političkoj, ekonomskoj,

društvenoj, kulturnoj i drugim oblastima života, čime se obezbjeđuje ostvarivanje njihovih prava i sloboda;

4) nejednak tretman je svako postupanje kojim se pravi razlika između muškaraca i žena zato što pripadaju različitim polovima ili se neopravdano daje prednost licu jednog pola u odnosu na lice drugog pola;

5) neposredna diskriminacija po osnovu pola postoji ako se aktom, radnjom ili nečinjenjem lice ili grupa lica jednog pola, u istoj ili sličnoj situaciji, dovode ili su dovedeni, odnosno mogu biti dovedeni u nejednak položaj u odnosu na drugo lice ili grupu lica drugog pola;

6) posredna diskriminacija po osnovu pola postoji ako prividno neutralna odredba propisa ili opšteg akta, kriterijum ili praksa dovodi ili bi mogla dovesti lice ili grupu lica jednog pola, u nejednak položaj u odnosu na drugo lice ili grupu lica drugog pola, osim ako je ta odredba, kriterijum ili praksa objektivno i razumno opravdana zakonitim ciljem, uz upotrebu sredstava koja su primjerena i neophodna za postizanje cilja, odnosno u prihvatljivo srazmjernom odnosu sa ciljem koji se želi postići;

7) nasilje po osnovu pola je djelo kojim se nanosi ili može biti nanijeta fizička, mentalna, seksualna ili ekonomska šteta ili patnja, kao i prijetnja takvim djelom koja ozbiljno sputava lice da uživa u svojim pravima i slobodama u javnom ili

privatnom životu, uključujući porodično nasilje, incest, silovanje i trgovinu ljudima, u skladu sa posebnim zakonom;

7a) uznemiravanje po osnovu pola postoji kad neželjeno ponašanje prema licu ili grupi lica jednog pola ima za cilj ili čija je posljedica povreda ličnog dostojanstva, izazivanja straha, osjećaja poniženosti ili uvrijeđenosti ili stvaranja neprijateljskog ili ponižavajućeg okruženja za to lice ili grupu lica, u skladu sa posebnim zakonom;

8) seksualno uznemiravanje je svako neželjeno fizičko, verbalno ili neverbalno ponašanje seksualnog karaktera, koje ima za cilj ili predstavlja povredu ličnog dostojanstva ili kad stvara stanje straha, neugodno, agresivno, ponižavajuće ili uvrjedljivo stanje, u skladu sa posebnim zakonom.

II OPŠTE I POSEBNE MJERE

Član 8

Rodna ravnopravnost se obezbjeđuje opštim i posebnim mjerama.

1. Opšte mjere

Član 9

Opšte mjere su zakonom propisane mjere kojima se u određenoj oblasti zabranjuje diskriminacija po osnovu pola ili naređuje odgovarajuće ponašanje u određenim uslovima, radi postizanja rodne rav-

nopravnosti, i propisuju sankcije za slučaj povrede propisanih zabrana, odnosno naredbi.

Opšte mjere obuhvataju i mjere utvrđene drugim aktima (deklaracije, rezolucije i sl.), čiji je cilj ostvarivanje rodne ravnopravnosti.

Član 10

Skupština Crne Gore i Vlada Crne Gore (u daljem tekstu: Vlada) će, u okviru svojih nadležnosti, promovisati i primjenjivati principe rodne ravnopravnosti, a naročito princip rodno balansirane zastupljenosti prilikom izbora i imenovanja na određene funkcije, obrazovanja radnih tijela i utvrđivanja sastava zvaničnih delegacija.

Član 11

Opština, glavni grad i prestonica (u daljem tekstu: opština) u okviru svojih nadležnosti, podstiču i ostvaruju rodnu ravnopravnost, odnosno preduzimaju mjere i aktivnosti od značaja za ostvarivanje rodne ravnopravnosti.

Član 12

Političke stranke, svojim aktima, određuju način i mjere za postizanje rodno balansirane zastupljenosti žena i muškaraca u svojim organima, na kandidacionim listama za izbor poslanika i odbornika, u izabranim klubovima poslanika i odbornika i za izbor na javne funkcije na svim nivoima.

Član 13

Mediji promovišu rodnu ravnopravnost kroz programsku koncepciju.

Član 13a

Organi, mediji, privredna društva, druga pravna lica i preduzetnici/ce dužni su da u svom radu koriste rodno osjetljivi jezik i da u aktima o zasnivanju radnog odnosa, odnosno ugovoru o radu, aktima o izboru, imenovanju, odnosno postavljenju, kao i u aktima o izboru u akademska zvanja, aktima o raspoređivanju i drugim aktima kojima se odlučuje o pravima i obavezama zaposlenih i drugim javnim ispravama i evidencijama, sve nazive radnih mjesta, zanimanja, zvanja i funkcija izražavaju u prirodnom rodu (muškom ili ženskom) lica na koje se ovi akti odnose.

Član 13b

Organi su dužni da u okviru programa stručnog osposobljavanja i usavršavanja zaposlenih ili na drugi način propisan zakonom ili drugim aktom obezbijede edukaciju zaposlenih o postizanju rodne ravnopravnosti, odnosno ostvarivanju prava po osnovu rodne ravnopravnosti.

Član 14

Statistički podaci i informacije koji se prikupljaju, evidentiraju i obrađuju u organima, privrednim društvima i drugim pravnim licima, kao i kod

preduzetnika/ce moraju biti iskazani po polnoj pripadnosti.

Statistički podaci i informacije iz stava 1 ovog člana sastavni su dio zvanične statistike u Crnoj Gori (u daljem tekstu: Crna Gora) i dostupni su javnosti u skladu sa zakonom.

2. Posebne mjere

Član 15

U političkoj, ekonomskoj, društvenoj, kulturnoj i drugim oblastima života, u kojima je utvrđena nejednaka zastupljenost žena i muškaraca, odnosno nejednak tretman lica jednog pola u odnosu na lica drugog pola, mogu se preduzimati posebne mjere za obezbjeđivanje i unapređivanje rodne ravnopravnosti.

Nejednaka zastupljenost, u smislu stava 1 ovog člana, postoji u slučajevima kada je zastupljenost lica jednog pola u oblastima iz stava 1 ovog člana, odnosno dijelu te oblasti manja od procenta zastupljenosti lica tog pola u ukupnoj populaciji.

Član 16

Posebnim mjerama otklanjaju se postojeća ograničenja koja objektivno dovode ili mogu dovesti do nejednake zastupljenosti žena i muškaraca, odnosno nejednakog položaja lica jednog pola u odnosu na lica drugog pola ili daju posebne pogodnosti u smislu podsticanja lica manje zastupljenog pola.

Posebne mjere su, naročito:

1) pozitivne mjere koje, pod jednakim uslovima, daju prednost licima manje zastupljenog pola, odnosno licima koja se nalaze u izrazito neravnopravnom položaju po osnovu pola, dok se ne postigne jednaka zastupljenost, odnosno utvrđeni ciljevi za uvođenje ovih mjera;

2) podsticajne mjere koje daju posebne pogodnosti ili uvode posebne podsticaje u cilju ukidanja nejednake zastupljenosti žena ili muškaraca, odnosno nejednakog tretmana po osnovu pola;

3) programske mjere koje podrazumijevaju aktivnosti na edukaciji, odnosno na podsticanju i uspostavljanju rodne ravnopravnosti.

Član 17

Pozitivne mjere se mogu preduzeti u oblasti vaspitanja i obrazovanja, zapošljavanja, rada, zdravlja, socijalne zaštite, javnog, odnosno političkog djelovanja, kao i u drugim oblastima društvenog života u kojima postoje razlozi za njihovo uvođenje u smislu člana 16 ovog zakona. Organi, u skladu sa svojim nadležnostima, preduzimaju pozitivne mjere.

Ministarstvo nadležno za zaštitu ljudskih i manjinskih prava (u daljem tekstu: Ministarstvo) može organima preporučiti uvođenje pozitivnih mjera u onim oblastima društvenog života, u kojima postoji očigledna nejednaka zastupljenost žena ili muškaraca odnosno izrazita neravnopravnost lica jednog pola.

Član 18

Pozitivne mjere utvrđuju se akcionim planovima za podsticanje i ostvarivanje rodne ravnopravnosti, na osnovu analize položaja žena i muškaraca u oblasti za koju se utvrđuju.

Akcioni plan iz stava 1 ovog člana sadrži razloge za uvođenje pozitivnih mjera, ciljeve koji se njima postižu, početak, način i prestanak sprovođenja mjera, kao i nadzor nad sprovođenjem mjera.

Član 19

Ministarstvo daje saglasnost na akcione planove, na osnovu procjene usklađenosti tih planova sa principima iz čl. 15 i 16 ovog zakona.

Ministarstvo prati sprovođenje pozitivnih mjera u oblastima u kojima su uvedene.

Član 20

Podsticajne i programske mjere se mogu preduzeti aktima za sprovođenje Plana aktivnosti za postizanje rodne ravnopravnosti (u daljem tekstu: Plan aktivnosti), drugim aktima organa, privrednih subjekata, političkih stranaka, nevladinih organizacija i drugih subjekata, u skladu sa prirodom i sadržinom oblasti u kojoj djeluju.

III NADLEŽNOSTI

Član 21

Vlada utvrđuje Plan aktivnosti i programe za sprovođenje ovog Plana.

Plan aktivnosti, koji se donosi najmanje za period od četiri godine, sadrži:

1) ciljeve i mjere za postizanje rodne ravnopravnosti u oblastima iz člana 15 stav 1 ovog zakona, a naročito u oblasti rada, socijalne i zdravstvene zaštite, obrazovanja, zaštite od nasilja nad ženama, kao i zastupljenosti žena i muškaraca u procesima odlučivanja na svim nivoima i u svim područjima društvenog života;

2) smjernice za izradu programa u pojedinim oblastima društvenog života, kao i obaveze i nosioce programa;

3) podatke koji se moraju u zvaničnim statistikama, anketama ili ispitivanju javnosti prikupljati, objavljivati, povezivati, čuvati, analizirati i iskazivati odvojeno po polu;

3a) pokazatelje postignutih rezultata primjene Plana aktivnosti;

4) način izvještavanja o sprovođenju mjera iz Plana aktivnosti;

5) odgovornost za sprovođenje mjera utvrđenih Planom aktivnosti;

6) finansijska sredstva potrebna za sprovođenje mjera iz Plana aktivnosti.

Programima za sprovođenje Plana aktivnosti utvrđuju se aktivnosti u pojedinim oblastima društvenog života, za period od dvije godine.

Član 22

Ministarstvo:

1) koordinira aktivnosti koje imaju za cilj uspostavljanje rodne ravnopravnosti i učestvuje u pripremi i donošenju akcionih planova za uspostavljanje rodne ravnopravnosti na svim nivoima;

2) prati primjenu međunarodnih dokumenata i konvencija, kao i usvojenih međunarodnih standarda iz oblasti rodne ravnopravnosti, preduzima mjere za njihovu implementaciju u pravni sistem Crne Gore i kreira kvalitetan monitoring poštovanja tih dokumenata;

3) priprema Plan aktivnosti, predlaže njegovo usvajanje i prati njegovo sprovođenje;

4) priprema programe za sprovođenje Plana aktivnosti na osnovu izvještaja organa za oblasti iz njihove nadležnosti;

5) organizuje istraživanja i analize o stanju rodne ravnopravnosti i analize potrebne za sprovođenje Plana aktivnosti, kao i sakupljanje podataka u okviru saradnje na nacionalnom i međunarodnom nivou;

6) priprema izvještaje o ispunjavanju međunarodnih obaveza od strane Crne Gore u oblasti rodne ravnopravnosti;

7) saraduje sa lokalnom samoupravom i pruža podršku za osnivanje mehanizama za uspostavljanje rodne ravnopravnosti na lokalnom nivou;

8) uspostavlja saradnju sa nevladinim organizacijama;

9) preduzima i podstiče aktivnosti na edukaciji o rodnoj ravnopravnosti i organizuje izdavanje prigodnih publikacija čiji je cilj promovisanje rodne ravnopravnosti;

10) dostavlja Vladi godišnji izvještaj o ostvarivanju Plana aktivnosti;

11) obavlja i druge poslove u vezi ostvarivanja rodne ravnopravnosti u skladu sa ovim zakonom.

Izvještaje iz stava 1 tačka 4 ovog člana organi su dužni da dostave Ministarstvu, najkasnije u roku od dva mjeseca prije isteka vremena za koje je program utvrđen.

Član 23

Organi su dužni da odrede službenike/ce, koji će obavljati poslove koordinatora/ke aktivnosti u vezi pitanja rodne ravnopravnosti iz svoje nadležnosti, koji/a učestvuje u pripremi i sprovođenju Plana aktivnosti.

Član 24

Organi su dužni da na zahtjev Ministarstva pruže adekvatnu pomoć, odnosno dostave potrebne podatke iz okvira svoje nadležnosti.

Član 25

Briše se. (Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o rodnoj ravnopravnosti, „Sl. list CG“, br. 35/15)

Član 26

Briše se. (Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o rodnoj ravnopravnosti, „Sl. list CG“, br. 35/15)

Član 27

Briše se. (Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o rodnoj ravnopravnosti, „Sl. list CG“, br. 35/15)

Član 28

Briše se. (Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o rodnoj ravnopravnosti, „Sl. list CG“, br. 35/15)

Član 29

Briše se. (Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o rodnoj ravnopravnosti, „Sl. list CG“, br. 35/15)

Član 30

Briše se. (Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o rodnoj ravnopravnosti, „Sl. list CG“, br. 35/15)

Član 31

Briše se. (Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o rodnoj ravnopravnosti, „Sl. list CG“, br. 35/15)

V NADZOR

Član 32

Nadzor nad sprovođenjem ovog zakona vrši Ministarstvo.

VI KAZNENE ODREDBE

Član 33

Novčanom kaznom u iznosu od 1.000 do 10.000 eura kazniće se za prekršaj pravno lice, ako ženu zbog trudnoće ili majčinstva, ili lica zbog promjene pola, dovede u nepovoljniji položaj u odnosu na druga lica, prilikom zapošljavanja, samozapošljavanja, ostvarivanja prava po osnovu socijalne zaštite i drugih prava (član 4 stav 3).

Za prekršaj iz stava 1 ovog člana kazniće se i odgovorno lice u pravnom licu, državnom organu, organu državne uprave i organu lokalne samouprave novčanom kaznom u iznosu od 150 eura do 2.000 eura.

Za prekršaj iz stava 1 ovog člana kazniće se preduzetnik/ca novčanom kaznom u iznosu od 150 eura do 3.000 eura.

Član 33a

Novčanom kaznom u iznosu od 500 eura do 5.000 eura kazniće se za prekršaj pravno lice, ako:

1) u svom radu ne koristi rodno osjetljivi jezik, odnosno u aktima o zasnivanju radnog odnosa, od-

nosno ugovoru o radu, aktima o izboru, imenovanju, odnosno postavljenju, kao i u aktima o izboru u akademska zvanja, aktima o raspoređivanju i drugim aktima kojima se odlučuje o pravima i obavezama zaposlenih i drugim javnim ispravama i evidencijama, sve nazive radnih mjesta, zanimanja, zvanja i funkcija ne izražava u prirodnom rodu lica na koje se ovi akti odnose (član 13a);

2) ne obezbijedi edukaciju zaposlenih o postizanju rodne ravnopravnosti (član 13b);

3) statističke podatke i informacije koje prikuplja, evidentira i obrađuje ne iskazuje po polnoj pripadnosti (član 14 stav 1);

4) ne dostavi Ministarstvu, u propisanom roku, izvještaj o ostvarivanju rodne ravnopravnosti iz svoje nadležnosti (člana 22 stav 1 tačka 4);

5) ne odredi službenika/cu, koji će obavljati poslove koordinatora/ke aktivnosti u vezi pitanja rodne ravnopravnosti, odnosno koji/a učestvuje u pripremi i sprovođenju Plana aktivnosti (član 23).

Za prekršaj iz stava 1 ovog člana kazniće se i odgovorno lice u pravnom licu, državnom organu, organu državne uprave i organu lokalne samouprave novčanom kaznom u iznosu od 150 eura do 1.000 eura.

Za prekršaj iz stava 1 ovog člana kazniće se preduzetnik/ca novčanom kaznom u iznosu od 150 eura do 1.500 eura.

VII PRELAZNE I ZAVRŠNE ODREDBE

Član 34

Organi će odrediti službenika/ce koji/a će obavljati poslove koordinatora/ke u pitanjima rodne ravnopravnosti iz člana 23 ovog zakona, u roku od tri mjeseca od dana stupanja na snagu ovog zakona.

Član 35

Plan aktivnosti iz člana 21 ovog zakona Vlada će donijeti u roku od devet mjeseci od dana stupanja na snagu ovog zakona.

Član 35a

Danom stupanja na snagu ovog zakona prestaje da važi član 109 Zakona o izmjenama i dopunama zakona kojima su propisane novčane kazne za prekršaje („Službeni list CG“, broj 40/11).

Član 36

Ovaj zakon stupa na snagu osmog dana od dana objavljivanja u „Službenom listu Crne Gore“.

ZAKON O ZABRANI DISKRIMINACIJE

ZAKON O ZABRANI DISKRIMINACIJE

(„Službeni list Crne Gore“, br. 046/10 od 06. 08. 2010, 040/11 od 08. 08. 2011, 018/14 od 11. 04. 2014, 042/17 od 30. 06. 2017)

I OSNOVNE ODREDBE

Član 1

Zabrana i zaštita od diskriminacije kao i promocija jednakosti ostvaruje se u skladu sa ovim zakonom. Na zabranu i zaštitu od diskriminacije, kao i na promociju jednakosti primjenjuju se i odredbe drugih zakona kojima se uređuje zabrana i zaštita od diskriminacije po pojedinim osnovama ili u vezi sa ostvarivanjem pojedinih prava, kao i promocija jednakosti, ukoliko nijesu u suprotnosti sa ovim zakonom.

Zabrana diskriminacije

Član 2

Zabranjen je svaki oblik diskriminacije, po bilo kom osnovu.

Diskriminacija je svako pravno ili faktičko pravljenje razlike ili nejednako postupanje, odnosno propuštanje postupanja prema jednom licu, odnosno

grupi lica u odnosu na druga lica, kao i isključivanje, ograničavanje ili davanje prvenstva nekom licu u odnosu na druga lica, koje se zasniva na rasi, boji kože, nacionalnoj pripadnosti, društvenom ili etničkom porijeklu, vezi sa nekim manjinskim narodom ili manjinskom nacionalnom zajednicom, jeziku, vjeri ili uvjerenju, političkom ili drugom mišljenju, polu, promjeni pola, rodnom identitetu, seksualnoj orijentaciji i/ili interseksualnim karakteristikama, zdravstvenom stanju, invaliditetu, starosnoj dobi, imovnom stanju, bračnom ili porodičnom stanju, pripadnosti grupi ili pretpostavci o pripadnosti grupi, političkoj partiji ili drugoj organizaciji, kao i drugim ličnim svojstvima.

Neposredna diskriminacija postoji ako se aktom, radnjom ili nečinjenjem lice ili grupa lica, u istoj ili sličnoj situaciji, dovode ili su dovedeni, odnosno mogu biti dovedeni u nejednak položaj u odnosu na drugo lice ili grupu lica po nekom od osnova iz stava 2 ovog člana.

Posredna diskriminacija postoji ako prividno neutralna odredba zakona, drugog propisa ili drugog akta, kriterijum ili praksa dovodi ili bi mogla dovesti lice ili grupu lica u nejednak položaj u odnosu na druga lica ili grupu lica, po nekom od osnova iz stava 2 ovog člana, osim ako je ta odredba, kriterijum ili praksa objektivno i razumno opravdana zakonitim ciljem, uz upotrebu sredstava koja su primjerena i neophodna za postizanje cilja, odnosno u prihvatljivo srazmjernom odnosu sa ciljem koji se želi postići.

Diskriminacijom se smatra i podsticanje, poma-ganje, davanje instrukcija, kao i najavljena namjera da se određeno lice ili grupa lica diskriminišu po nekom od osnova iz stava 2 ovog člana.

Postupanja koja se ne smatraju diskriminacijom

Član 2a

Neće se smatrati diskriminacijom u smislu člana 2 stav 2 ovog zakona stavljanje u nepovoljniji položaj lica odnosno grupe lica u odnosu na druga lica:

1) kad je takvo postupanje propisano zakonom radi očuvanja zdravlja, bezbjednosti građana, održavanja javnog reda i mira, prevencije krivičnih djela i zaštite prava i sloboda drugih, ako su upotrijebljena sredstva primjerena i nužna za postizanje nekog od tih ciljeva u demokratskom društvu i srazmjerna cilju koji takvim mjerama treba postići;

2) prilikom obavljanja profesionalnih aktivnosti, odnosno zasnivanja radnog odnosa, učlanjenja u vjerske zajednice i druge organizacije, odnosno djelovanja lica koje je u skladu sa vjerskim učenjem, obredima i poslovima vjerske zajednice, kao i druge javne ili privatne organizacije čiji se sistem vrijednosti zasniva na vjerskom učenju ili uvjerenju, a koja djeluje u skladu sa Ustavom i zakonom, ako tako zahtijeva vjersko učenje ili uvjerenje, a zbog prirode tih aktivnosti ili okolnosti u kojima se obavljaju, vjersko učenje ili uvjerenje predstavlja istinski, zakonit i opravdan uslov za obavljanje posla;

3) na osnovu starosne dobi prilikom ugovaranja premija osiguranja i drugih uslova u osiguranju u skladu sa opšteprihvaćenim načelima procjene rizika, relevantnim i tačnim statističkim podacima i pravilima aktuarske matematike (matematička metoda koja se koristi u oblasti osiguranja);

4) u pristupu dobrima i uslugama, ako je pristup dobrima i uslugama namijenjen isključivo ili prvenstveno pripadnicima jednog pola ili licima sa invaliditetom, kad je takvo postupanje objektivno i razumno opravdano legitimnim ciljem, a upotrijebljena sredstva primjerena i nužna za postizanje tog cilja;

5) utvrđivanjem najniže ili najviše starosne granice, profesionalnog iskustva, odnosno stepena obrazovanja kao uslova za zasnivanje radnog odnosa ili kao uslova za sticanje drugih prava iz radnog odnosa, u skladu sa posebnim propisima;

6) utvrđivanjem primjerene najviše starosne granice kao razloga za prestanak radnog odnosa u skladu sa uslovima za sticanje prava na starosnu penziju;

7) na osnovu državljanstva u skladu sa posebnim propisima.

Uslovi iz stava 1 tač. 6 i 7 ovog člana utvrđuju se srazmjerno cilju i svrsi zbog kojih se utvrđuju, ako su sredstva za postizanje tog cilja srazmjerna i neophodna.

Zaštita od diskriminacije

Član 3

Pravo na zaštitu od diskriminacije pripada svim fizičkim i pravnim licima na koja se primjenjuju propisi Crne Gore, ako su diskriminirana po nekom od osnova iz člana 2 stav 2 ovog zakona.

Ovaj zakon se primjenjuje na javni i privatni sektor.

Lica koja prijavljuju diskriminaciju

Član 4

Niko ne može da trpi štetne posljedice zbog prijavljivanja slučaja diskriminacije, davanja iskaza pred nadležnim organom ili nuđenja dokaza u postupku u kojem se ispituje slučaj diskriminacije.

Lica su zaštićena od bilo kojeg štetnog postupanja ili posljedice kao reakcije na prijavu ili postupak koji se vodi zbog kršenja načela nediskriminacije.

Propisi i posebne mjere

Član 5

Propise i posebne mjere koji su usmjereni na stvaranje uslova za ostvarivanje nacionalne, rodne i ukupne ravnopravnosti i zaštite lica koja su po bilo kom osnovu u nejednakom položaju mogu donositi, odnosno uvoditi i sprovoditi, u okviru svojih nadležnosti i ovlašćenja državni organi, organi državne uprave, organi jedinica lokalne samouprave, javna preduzeća i druga pravna lica koja vrše javna ovlašćenja (u daljem tekstu: organi), kao i druga pravna i fizička lica.

Mjere iz stava 1 ovog člana primjenjuju se srazmjerno potrebama i mogućnostima i traju do ostvarenja ciljeva koji su tim mjerama utvrđeni.

Pristanak

Član 6

Pristanak lica na diskriminaciju ne oslobađa odgovornosti lica koje vrši diskriminaciju, daje instrukcije ili podstiče na vršenje diskriminacije.

Značenje izraza

Član 6a

Pojedini izrazi upotrijebljeni u ovom zakonu imaju sljedeća značenja:

1) usluga je svaka usluga u privrednoj i drugoj djelatnosti koja se pruža uz naknadu ili bez naknade,

a naročito u djelatnosti industrijskog i komercijalnog karaktera, samostalnim djelatnostima i u drugim oblastima;

2) roba je svaka materijalna pokretna stvar, osim hartija od vrijednosti, poslovne dokumentacije ili novca;

3) dobra su dobra od opšteg interesa, javna dobra i dobra u opštoj upotrebi.

II. POSEBNI OBLICI DISKRIMINACIJE

Uznemiravanje i seksualno uznemiravanje

Član 7

Uznemiravanje nekog lica ili grupe lica po nekom od osnova iz člana 2 stav 2 ovog zakona je svako neželjeno ponašanje, uključujući i uznemiravanje putem audio i video nadzora, mobilnih uređaja, društvenih mreža i interneta, koje ima za cilj ili čija je posljedica povreda ličnog dostojanstva, izazivanje straha, osjećaja poniženosti ili uvrijeđenosti ili stvaranje neprijateljskog, ponižavajućeg ili uvredljivog okruženja i smatra se diskriminacijom.

Diskriminacijom se smatra i svako neželjeno, verbalno, neverbalno ili fizičko ponašanje seksualne prirode, kojim se želi povrijediti dostojanstvo nekog lica ili grupe lica, odnosno kojim se postiže takav učinak, a naročito kad takvo ponašanje izaziva strah ili stvara neprijateljsko, ponižavajuće, zastrašujuće, degradirajuće ili uvredljivo okruženje.

Mobing

Član 8

Briše se. (Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o zabrani diskriminacije, „Sl. list CG“, br. 18/14)

Segregacija

Član 9

Diskriminacijom u smislu člana 2 ovog zakona smatra se i segregacija.

Segregacija je svaki akt, radnja ili propuštanje da se izvrši radnja, kojima se vrši prisilno ili sistemsko razdvajanje ili razlikovanje lica po nekom od osnova iz člana 2 stav 2 ovog zakona.

Govor mržnje

Član 9a

Govor mržnje je svaki oblik izražavanja ideja, tvrdnji, informacija i mišljenja koji širi, raspiruje, podstiče ili pravda diskriminaciju, mržnju ili nasilje protiv lica ili grupe lica zbog njihovog ličnog svojstva, ksenofobiju, rasnu mržnju, antisemitizam ili ostale oblike mržnje zasnovane na netoleranciji, uključujući i netoleranciju izraženu u formi nacionalizma, diskriminacije i neprijateljstva protiv manjina.

**Diskriminacija u korišćenju objekata
i površina u javnoj upotrebi**

Član 10

Ograničavanje ili onemogućavanje korišćenja objekata i površina u javnoj upotrebi licu ili grupi lica, po nekom od osnova iz člana 2 stav 2 ovog zakona, smatra se diskriminacijom. Pravo na korišćenje objekata i površina u javnoj upotrebi može biti ograničeno samo u skladu sa zakonom.

**Diskriminacija u pristupu dobrima,
uslugama u javnom i privatnom
sektoru i robi**

Član 11

Diskriminacijom u pristupu dobrima, uslugama u javnom i privatnom sektoru i robi, po nekom od osnova iz člana 2 stav 2 ovog zakona, smatra se:

- 1) otežavanje ili onemogućavanje pristupa dobrima, uslugama u javnom i privatnom sektoru i robi;
- 2) odbijanje pristupa dobrima, uslugama u javnom i privatnom sektoru i robi;
- 3) postavljanje uslova prilikom pristupa dobrima, uslugama u javnom i privatnom sektoru i robi, koji se ne traže od drugih lica ili grupe lica;
- 4) namjerno kašnjenje ili odlaganje pristupa dobrima, uslugama u javnom i privatnom sektoru i robi, iako je lice ili grupa lica zatražila i ispunila

uslove za blagovremeni pristup tim dobrima, uslugama i robi, prije drugih lica ili grupe lica.

**Diskriminacija po osnovu
zdravstvenog stanja**

Član 12

Onemogućavanje, ograničavanje ili otežavanje zapošljavanja, rada, školovanja ili bilo koje drugo neopravdano pravljenje razlike ili nejednako postupanje prema licu ili grupi lica, po osnovu zdravstvenog stanja, smatra se diskriminacijom.

**Diskriminacija po osnovu
starosne dobi**

Član 13

Onemogućavanje ili ograničavanje ostvarivanja prava ili bilo koje drugo neopravdano pravljenje razlike ili nejednako postupanje prema licu ili grupi lica, po osnovu starosne dobi, smatra se diskriminacijom.

Diskriminacijom djeteta smatra se svako pravljenje razlike između bračne i vanbračne djece, davanje prednosti djeci jednog pola u odnosu na djecu drugog pola, pravljenje razlike po osnovu izraženog mišljenja ili uvjerenja roditelja, odnosno staratelja i članova porodice djeteta, kao i razlike između djece i po drugom osnovu iz člana 2 stav 2 ovog zakona.

**Diskriminacija po osnovu
pripadnosti političkoj, sindikalnoj
ili drugoj organizaciji**

Član 14

Zabranjena je diskriminacija lica ili grupe lica u odnosu na druga lica po osnovu političkog uvjerenja, pripadnosti ili nepripadnosti političkoj, sindikalnoj ili drugoj organizaciji.

**Diskriminacija u oblasti
vaspitanja, obrazovanja i stručnog
osposobljavanja**

Član 15

Diskriminacijom u oblasti obrazovanja i vaspitanja, odnosno stručnog osposobljavanja smatra se otežavanje ili onemogućavanje upisa u obrazovno-vaspitnu ustanovu i ustanovu visokog obrazovanja i izbora programa na svim nivoima obrazovanja i vaspitanja, isključivanje iz ovih ustanova suprotno propisima iz oblasti obrazovanja i vaspitanja, otežavanje ili uskraćivanje mogućnosti praćenja nastave i učešća u drugim obrazovno-vaspitnim aktivnostima, razvrstavanje djece, učenika/ca i studenata/kinja ili na drugi način pravljenje razlika ili nejednako postupanje prema njima, po nekom od osnova iz člana 2 stav 2 ovog zakona.

Diskriminacija u oblasti rada

Član 16

Zabranjena je diskriminacija po nekom od osnova iz člana 2 stav 2 ovog zakona lica koja traže zaposlenje, kao i zaposlenih, odnosno lica koja po nekom drugom osnovu obavljaju rad kod poslodavca.

Ne smatra se diskriminacijom pravljenje razlike, isključenje ili davanje prvenstva zbog osobenosti određenog posla kod kojeg lično svojstvo lica predstavlja stvarni i odlučujući uslov obavljanja posla, ako je svrha koja se time želi postići opravdana i ako je uslov srazmjeran, kao i preduzimanje mjera zaštite prema pojedinim kriterijumima lica iz stava 1 ovog člana.

Rasna diskriminacija

Član 17

Rasna diskriminacija je svako pravljenje razlike, nejednako postupanje ili dovođenje u nejednak položaj lica ili grupe lica, sa uvjerenjem da rasa, boja kože, jezik, nacionalnost ili nacionalno ili etničko porijeklo opravdavaju omalovažavanje lica ili grupe lica, odnosno opravdavaju ideju o nadmoći nekog lica ili grupe lica prema onima koji nijesu članovi te grupe, naročito u oblasti obrazovanja, rada, zapošljavanja i izbora zanimanja, stručnog osposobljavanja, socijalne zaštite i socijalnih davanja, zdravstvene

zaštite i stanovanja, pristupa dobrima, uslugama u javnom i privatnom sektoru i robi.

Diskriminacija po osnovu vjere i uvjerenja

Član 17a

Diskriminacijom po osnovu vjere i uvjerenja smatra se svako postupanje koje je suprotno načelu slobode vjeroispovijesti, odnosno svako nejednako postupanje, pravljenje razlike ili dovođenje u nejednak položaj lica po osnovu vjere ili ličnog uvjerenja, kao i pripadanja ili nepripadanja nekoj vjerskoj zajednici.

Diskriminacija lica sa invaliditetom

Član 18

Nedostupnost prilaza objektima i površinama u javnoj upotrebi licima smanjene pokretljivosti i licima sa invaliditetom, odnosno onemogućavanje, ograničavanje ili otežavanje korišćenja navedenih objekata, na način koji nije nesrazmjern teret za pravno ili fizičko lice koje je dužno da to omogući, smatra se diskriminacijom u smislu člana 2 ovog zakona.

Diskriminacija lica sa invaliditetom postoji i u slučaju kad nijesu preduzete posebne mjere za otklanjanje ograničenja, odnosno nejednakog položaja u kojem se ta lica nalaze.

Diskriminacija po osnovu rodnog identiteta, seksualne orijentacije i/ili interseksualnih karakteristika

Član 19

Svako pravljenje razlike, nejednako postupanje ili dovođenje u nejednak položaj lica ili grupe lica po osnovu rodnog identiteta, seksualne orijentacije i/ili interseksualnih karakteristika smatra se diskriminacijom.

Svako ima pravo da izrazi svoj rodni identitet, seksualnu orijentaciju i/ili interseksualne karakteristike.

Niko ne može biti pozvan da se javno izjasni o svom rodnom identitetu, seksualnoj orijentaciji i/ili interseksualnim karakteristikama.

Pod rodnim identitetom podrazumijeva se sopstveni rodni doživljaj koji ne mora zavisiti od pola koji je utvrđen i upisan prilikom rođenja. Rodni identitet tiče se svakog lica i ne podrazumijeva samo binarni koncept muškog ili ženskog.

Pod seksualnom orijentacijom podrazumijeva se emocionalna i/ili fizička privlačnost ili naklonost prema licima istog i/ili različitog pola.

Pod interseksualnim karakteristikama podrazumijevaju se različite tjelesne osobine nekog lica (koje mogu biti hromozomne, hormonalne i/ili anatomske), koje ne odgovaraju striktnim medicinskim definicijama muškarca ili žene i mogu biti prisutne u različitom stepenu.

Teži oblik diskriminacije

Član 20

Težim oblikom diskriminacije, po nekom od osnova iz člana 2 stav 2 ovog zakona, smatra se diskriminacija:

1) učinjena prema istom licu ili grupi lica po više osnova iz člana 2 stav 2 ovog zakona (višestruka diskriminacija);

2) učinjena više puta prema istom licu ili grupi lica (ponovljena diskriminacija);

3) učinjena u dužem vremenskom periodu prema istom licu ili grupi lica (produžena diskriminacija);

4) propagiranjem putem javnih glasila, kao i ispisivanjem i isticanjem sadržaja i simbola diskriminatorne sadržine na javnim mjestima;

5) koja ima naročito teške posljedice po diskriminirano lice, grupu lica ili po njihovu imovinu.

III. ZAŠTITNIK/CA LJUDSKIH PRAVA I SLOBODA

Nadležnost Zaštitnika/ce

Član 21

Zaštitnik/ca ljudskih prava i sloboda Crne Gore (u daljem tekstu: Zaštitnik/ca) nadležan/na je da:

1) postupa po pritužbama zbog diskriminatornog postupanja organa, privrednog društva, drugog pravnog lica, preduzetnika i fizičkog lica, i

preduzima mjere i radnje za otklanjanje diskriminacije i zaštitu prava diskriminisanog lica, ako nije pokrenut sudski postupak;

2) podnosiocu/teljki pritužbe koji/a smatra da je diskriminisan/a od strane organa, privrednog društva, drugog pravnog lica, preduzetnika i fizičkog lica daje potrebna obavještenja o njegovim/njenim pravima i obavezama, kao i mogućnostima sudske i druge zaštite;

3) sprovodi postupak mirenja lica koje smatra da je diskriminirano, uz njegov pristanak, i organa, privrednog društva, drugog pravnog lica, preduzetnika i fizičkog lica, na koje se odnosi pritužba zbog diskriminacije;

4) pokrene postupak za zaštitu od diskriminacije pred sudom ili se u tom postupku pojavi kao umješak/ica kad stranka učini vjerovatnim, a Zaštitnik/ca procijeni da je postupanjem tuženog izvršena diskriminacija po istom osnovu prema grupi lica sa istim ličnim svojstvima ili bi posljedice nejednakog postupanja bile takve prirode da mogu prouzrokovati sistemске povrede načela zabrane diskriminacije, a naročito tešku povredu dostojanstva ličnosti, ili bi se lice koje traži zaštitu od diskriminacije moglo na drugi način dovesti u naročito nepovoljan položaj po nekom od osnova iz člana 2 stav 2 ovog zakona;

5) upozorava javnost na pojavu težih oblika diskriminacije;

6) vodi posebnu evidenciju o podnijetim pritužbama u vezi sa diskriminacijom;

7) prikuplja i analizira podatke o slučajevima diskriminacije;

- 8) preduzima aktivnosti radi promocije jednakosti;
- 9) podnosi Skupštini Crne Gore, u okviru godišnjeg izvještaja, poseban dio izvještaja o sprovedenim aktivnostima na zaštiti od diskriminacije i promociji jednakosti;
- 10) vrši i druge poslove u vezi zaštite od diskriminacije propisane posebnim zakonom kojim se uređuju nadležnost, ovlašćenja, način rada i postupanje Zaštitnika/ce.

Podnošenje pritužbe

Član 22

Svako ko smatra da je diskriminisan aktom, radnjom ili nepostupanjem organa i drugih pravnih i fizičkih lica, može se obratiti pritužbom Zaštitniku/ci.

Pritužbu iz stava 1 ovog člana Zaštitniku/ci mogu podnijeti i organizacije ili pojedinci/ke koji/e se bave zaštitom ljudskih prava, uz saglasnost diskriminisanog lica ili grupe lica.

Postupanje po pritužbama iz st. 1 i 2 ovog člana, sprovodi se u skladu sa propisima kojima je uređen način rada Zaštitnika/ce, ukoliko ovim zakonom nije drukčije uređeno.

Izvještaji Zaštitnika/ce

Član 23

Briše se. (Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o zabrani diskriminacije, „Sl. list CG“, br. 18/14)

IV. SUDSKA ZAŠTITA

Postupak pred sudom

Član 24

Svako ko smatra da je povrijeđen diskriminatornim postupanjem organa, privrednog društva, drugog pravnog lica, preduzetnika i fizičkog lica ima pravo na zaštitu pred sudom, u skladu sa zakonom.

Postupak se pokreće tužbom.

Na postupak iz stava 2 ovog člana shodno se primjenjuju odredbe zakona kojim se uređuje parnični postupak, ako ovim zakonom nije drukčije određeno.

Postupak iz stava 2 ovog člana je hitan.

U sporu za zaštitu od diskriminacije revizija je uvijek dozvoljena.

Mjesna nadležnost

Član 25

U postupku za zaštitu od diskriminacije mjesno je nadležan, pored suda opšte mjesne nadležnosti, i sud na čijem području je prebivalište, odnosno sjedište tužioca/teljke.

Tužba

Član 26

Tužbom iz člana 24 stav 2 ovog zakona može se tražiti i:

1) utvrđenje da je tuženi/a diskriminatorски postupao/la prema tužiocu/teljki;

2) zabrana vršenja radnje od koje prijeti diskriminacija, odnosno zabrana ponavljanja radnje diskriminacije;

2a) uklanjanje posljedica diskriminatorskog postupanja;

3) naknada štete, u skladu sa zakonom;

4) objavljivanje presude kojom je utvrđena diskriminacija na trošak tuženog/e u medijima.

U slučajevima iz stava 1 tač. 1, 2 i 2a ovog člana tužbeni zahtjev može se istaći zajedno sa zahtjevima za zaštitu prava o kojima se odlučuje u parničnom postupku, ako su ovi zahtjevi u međusobnoj vezi i zasnivaju se na istom činjeničnom i pravnom osnovu.

Rok za podnošenje tužbe

Član 27

Tužba iz člana 24 stav 2 ovog zakona može se podnijeti u roku od godinu dana od dana saznanja za učinjenu diskriminaciju a najkasnije u roku od tri godine od dana učinjene diskriminacije.

Privremene mjere

Član 28

Prije pokretanja ili u toku postupka po tužbi iz člana 24 ovog zakona sud može, na predlog stranke, odrediti privremene mjere.

U predlogu za izdavanje privremene mjere mora se učiniti vjerovatnim da je mjera potrebna da bi se spriječila opasnost od nastupanja nenadoknдивe štete, osobito teške povrede prava na jednako postupanje ili sprječavanje nasilja.

O predlogu za izdavanje privremene mjere sud je dužan da donese odluku bez odlaganja.

Na postupak iz stava 1 ovog člana shodno se primjenjuju odredbe Zakona o izvršnom postupku.

Teret dokazivanja

Član 29

Ukoliko tužilac/teljka učini vjerovatnim da je tuženi/a izvršio/la akt diskriminacije, teret dokazivanja da usljed tog akta nije došlo do povrede jednakosti u pravima i pred zakonom prelazi na tuženog/u.

Pravilo o teretu dokazivanja iz stava 1 ovog člana primjenjuje se i u postupanju za zaštitu od diskriminacije kod Zaštitnika/ce.

Odredba stava 1 ovog člana ne odnosi se na prekršajni i krivični postupak.

Druga lica koja mogu podnijeti tužbu

Član 30

Tužbu iz člana 26 stav 1 tač. 1, 2 i 4 ovog zakona, u ime diskriminisanog lica ili grupe lica, mogu

podnijeti i organizacije ili pojedinci/ke koji/e se bave zaštitom ljudskih prava.

Tužba iz stava 1 ovog člana može se podnijeti samo uz pisani pristanak diskriminisanog lica ili grupe lica.

Tužbu iz člana 26 ovog zakona može podnijeti i lice koje se, u namjeri da neposredno provjeri primjenu pravila o zabrani diskriminacije, na bilo koji način predstavi, odnosno stavi u poziciju lica koje može biti diskriminirano po nekom od osnova iz člana 2 ovog zakona.

Obavješćavanje Zaštitnika/ce

Član 31

Podnosilac/teljka tužbe iz čl. 24 i 30 ovog zakona koji/a je podnio/la i pritužbu Zaštitniku/ci dužan/na je da pisanim putem obavijesti Zaštitnika/cu o pokretanju sudskog postupka.

V. INSPEKCIJSKI NADZOR

Uloga inspekcija

Član 32

Inspeksijski nadzor u odnosu na diskriminaciju u oblasti rada i zapošljavanja, zaštite na radu, zdravstvene zaštite, obrazovanja, građevinarstva, saobraćaja, turizma i u drugim oblastima vrše inspekcije nadležne za te oblasti, u skladu sa zakonom.

Posebna ovlašćenja

Član 32a

Kad se u postupku inspeksijskog nadzora utvrdi da je povrijeđen zakon ili drugi propis, pored ovlašćenja propisanih zakonom, inspektor/ka je ovlašćen/a da na zahtjev lica koje smatra da je diskriminirano, a koje je pokrenulo postupak za zaštitu od diskriminacije kod nadležnog suda, privremeno odloži izvršenje rješenja, drugog akta ili radnje subjekta nadzora, do donošenja pravosnažne odluke suda.

Zahtjev iz stava 1 ovog člana, može se podnijeti u roku od osam dana od dana pokretanja postupka za zaštitu od diskriminacije kod nadležnog suda.

O zahtjevu iz stava 1 ovog člana, inspektor/ka je dužan/a da odluči u roku od osam dana od dana podnošenja zahtjeva.

VI. EVIDENCIJA

Vođenje evidencije

Član 33

Sudovi, državna tužilaštva, organi za prekršaje, organ uprave nadležan za policijske poslove i inspeksijski organi dužni su da vode posebnu evidenciju o podnijetim prijavama, pokrenutim postupcima i donijetim odlukama iz svoje nadležnosti u vezi sa diskriminacijom (u daljem tekstu: posebna evidencija).

Podatke iz posebne evidencije, organi iz stava 1 ovog člana dostavljaju Zaštitniku/ci, najkasnije do 31. januara tekuće godine za prethodnu godinu, a na zahtjev Zaštitnika/ce dužni su da podatke iz ove evidencije dostave i za određeni kraći period u toku godine.

Bliži sadržaj i način vođenja evidencija iz stava 1 ovog člana propisuje organ državne uprave nadležan za ljudska i manjinska prava.

VII. KAZNE NE ODREDBE

Prekršaji

Član 34

Novčanom kaznom u iznosu od 10.000 eura do 20.000 eura kazniće se za prekršaj pravno lice ako:

1) ograničava ili onemogućava korišćenje objekata i površina u javnoj upotrebi licu ili grupi lica, po nekom od osnova iz člana 2 stav 2 ovog zakona (član 10 stav 1);

2) onemogućiti, ograničiti ili otežati korišćenje prilaza objektima i površinama u javnoj upotrebi licima smanjene pokretljivosti i licima sa invaliditetom, na način koji nije nesrazmjeran teret za pravno ili fizičko lice koje je dužno da to omogućiti (član 18 stav 1).

Za prekršaj iz stava 1 ovog člana kazniće se i odgovorno lice u pravnom licu, državnom organu, organu državne uprave, organu lokalne samouprave

i organu lokalne uprave novčanom kaznom u iznosu od 1.500 eura do 2.000 eura.

Za prekršaj iz stava 1 ovog člana kazniće se i preduzetnik/ca novčanom kaznom u iznosu od 5.000 eura do 6.000 eura.

Za prekršaj iz stava 1 ovog člana kazniće se fizičko lice novčanom kaznom u iznosu od 150 eura do 2.000 eura.

Član 34a

Novčanom kaznom u iznosu od 1.000 eura do 20.000 eura kazniće se za prekršaj pravno lice, ako:

1) vrši svako neželjeno ponašanje, uključujući i uznemiravanje putem audio i video nadzora, mobilnih uređaja, društvenih mreža i interneta, koje ima za cilj ili čija je posljedica povreda ličnog dostojanstva, izazivanje straha, osjećaja poniženosti ili uvrijeđenosti ili stvaranje neprijateljskog, ponižavajućeg ili uvredljivog okruženja (član 7 stav 1);

2) vrši svako neželjeno, verbalno, neverbalno ili fizičko ponašanje seksualne prirode kojim se želi povrijediti dostojanstvo nekog lica ili grupe lica, odnosno kojim se postiže takav učinak, a naročito kad takvo ponašanje izaziva strah ili stvara neprijateljsko, ponižavajuće, zastrašujuće, degradirajuće ili uvredljivo okruženje (član 7 stav 2);

3) vrši segregaciju svakim aktom, radnjom ili propuštanjem da se izvrši radnja, kojima se vrši pri-

silno ili sistemsko razdvajanje ili razlikovanje lica po nekom od osnova iz člana 2 stav 2 ovog zakona (član 9 stav 2);

4) koristi govor mržnje izražavanjem ideja, tvrdnji, informacija, mišljenja, kojima se širi, raspiruje, podstiče ili pravda diskriminacija, mržnja ili nasilje protiv lica ili grupe lica zbog njihovog ličnog svojstva, ksenofobija, rasna mržnja, antisemitizam, ili ostale oblike mržnje zasnovane na netoleranciji, uključujući i netoleranciju izraženu u formi nacionalizma, diskriminacije i neprijateljstva protiv manjina (član 9a);

5) otežava ili onemogućava pristup dobrima, uslugama u javnom i privatnom sektoru i robi, po nekom od osnova iz člana 2 stav 2 ovog zakona (član 11 stav 1 tačka 1);

6) odbije pristup dobrima, uslugama u javnom i privatnom sektoru i robi, po nekom od osnova iz člana 2 stav 2 ovog zakona (član 11 stav 1 tačka 2);

7) postavlja uslove prilikom pristupa dobrima, uslugama u javnom i privatnom sektoru i robi, koji se ne traže od drugih lica ili grupe lica po nekom od osnova iz člana 2 stav 2 ovog zakona (član 11 stav 1 tačka 3);

8) namjerno kasni ili odlaže pristup dobrima, uslugama u javnom i privatnom sektoru i robi, iako je lice ili grupa lica zatražila i ispunila uslove za blagovremen pristup tim dobrima, uslugama i robi, prije drugih lica ili grupe lica, po nekom od osnova iz člana 2 stav 2 ovog zakona (član 11 stav 1 tačka 4);

9) onemogućava, ograničava ili otežava zapošljavanje, rad, školovanje ili neopravdano pravi razliku ili nejednako postupa prema licu ili grupi lica, po osnovu zdravstvenog stanja (član 12);

10) onemogućava ili ograničava ostvarivanje prava ili pravi razliku ili nejednako postupa prema licu ili grupi lica, po osnovu starosne dobi (član 13 stav 1);

11) pravi razliku između bračne i vanbračne djece, daje prednost djeci jednog pola u odnosu na djecu drugog pola, pravi razliku po osnovu izraženog mišljenja ili uvjerenja roditelja djeteta, odnosno staratelja i članova porodice i razliku između djece i po drugom osnovu iz člana 2 stav 2 ovog zakona (član 13 stav 2);

12) vrši diskriminaciju lica ili grupe lica u odnosu na druga lica po osnovu političkog uvjerenja, pripadnosti ili nepripadnosti političkoj, sindikalnoj ili drugoj organizaciji (član 14);

13) otežava ili onemogućava upis u obrazovno-vaspitnu ustanovu i ustanovu visokog obrazovanja i izbor programa na svim nivoima obrazovanja i vaspitanja, isključujući iz ovih ustanova suprotno propisima iz oblasti obrazovanja i vaspitanja, otežava ili uskraćuje mogućnost praćenja nastave i učešća u drugim obrazovno vaspitnim aktivnostima, razvrstava djecu, učenike/ce, polaznike/ce obrazovanja i studente/tkinje ili na drugi način pravi razliku ili nejednako postupa prema njima, po nekom od osnova iz člana 2 stav 2 ovog zakona (član 15);

14) vrši diskriminaciju lica koja traže zaposlenje, zaposlenih, odnosno lica koja po nekom drugom osnovu obavljaju rad kod poslodavca, po nekom od osnova iz člana 2 stav 2 ovog zakona (član 16 stav 1);

15) pravi razliku, nejednako postupa ili dovodi u nejednak položaj lica ili grupe lica sa uvjerenjem da rasa, boja kože, jezik, nacionalnost ili nacionalno ili etničko porijeklo, opravdavaju omalovažavanje lica ili grupe lica, odnosno opravdavaju ideju o nadmoći nekog lica ili grupe lica prema onima koji nijesu članovi te grupe, naročito u oblasti obrazovanja, rada, zapošljavanja i izbora zanimanja, stručnog osposobljavanja, socijalne zaštite i socijalnih davanja, zdravstvene zaštite i stanovanja, pristupa dobrima, uslugama u javnom i privatnom sektoru i robi (član 17);

16) postupa suprotno načelu slobode vjeroispovijesti, odnosno nejednako postupa, pravi razliku ili dovodi u nejednak položaj lica po osnovu vjere ili ličnog uvjerenja, kao i pripadanja ili nepripadanja nekoj vjerskoj zajednici (član 17a);

17) pravi razliku, nejednako postupa ili dovodi u nejednak položaj lica ili grupe lica po osnovu rodnog identiteta, seksualne orijentacije i/ili interseksualnih karakteristika (član 19 stav 1);

18) podnese tužbu bez pisanog pristanka diskriminisanog lica ili grupe lica (član 30 stav 2).

Za prekršaj iz stava 1 ovog člana kazniće se i odgovorno lice u pravnom licu, državnom organu, organu državne uprave, organu lokalne samouprave

i organu lokalne uprave novčanom kaznom u iznosu od 500 eura do 2.000 eura.

Za prekršaj iz stava 1 ovog člana kazniće se i preduzetnik/ca novčanom kaznom u iznosu od 300 eura do 6.000 eura.

Za prekršaj iz stava 1 ovog člana kazniće se fizičko lice novčanom kaznom u iznosu od 150 eura do 2.000 eura.

Član 34b

Novčanom kaznom u iznosu od 100 eura do 2.000 eura kazniće se odgovorno lice u državnom organu, organu državne uprave i organu lokalne uprave ako:

1) ne vodi posebnu evidenciju o podnijetim prijavama, pokrenutim postupcima i donijetim odlukama iz svoje nadležnosti u vezi sa diskriminacijom (član 33 stav 1);

2) podatke iz posebne evidencije ne dostavi Zaštitniku/ci u rokovima propisanim članom 33 stav 2 ovog zakona.

Član 34c

Za prekršaje iz čl. 34, 34a i 34b ovog zakona može se, samostalno ili uz novčanu kaznu ili mjeru upozorenja, izreći jedna ili više zaštitnih mjera:

- 1) oduzimanje predmeta;
- 2) zabrana vršenja poziva, djelatnosti ili dužnosti;
- 3) javno objavljivanje odluke.

Zaštitna mjera oduzimanja predmeta obavezno se izriče kad je prekršaj izvršen korišćenjem predmeta koji se oduzima, odnosno kad je predmet bio namijenjen izvršenju prekršaja ili je predmet koji se oduzima nastao zbog izvršenja prekršaja.

Zaštitna mjera zabrana vršenja poziva, djelatnosti ili dužnosti može se primijeniti u trajanju koje ne može biti duže od šest mjeseci.

Zaštitna mjera javnog objavljivanja odluke izvršava se na način što se odluka objavljuje u javnim medijima dostupnim na cijeloj teritoriji Crne Gore.

VIII. PRELAZNE I ZAVRŠNE ODREDBE

Postupci po pritužbama

Član 35

Postupci po pritužbama koje se odnose na diskriminaciju podnešenim prije stupanja na snagu ovog zakona okončaće se u skladu sa propisima koji su se primjenjivali do dana stupanja na snagu ovog zakona.

Podzakonski akti

Član 36

Podzakonski akt iz člana 33 stav 3 ovog zakona donijeće se u roku od šest mjeseci od dana stupanja na snagu ovog zakona.

Usklađivanje podzakonskog akta

Član 36a

Podzakonski akt iz člana 33 stav 3 ovog zakona, uskladiće se sa ovim zakonom u roku od šest mjeseci od dana stupanja na snagu ovog zakona.

Prestanak važenja odredbe zakona

Član 36b

Danom stupanja na snagu ovog zakona prestaje da važi član 108 Zakona o izmjenama i dopunama zakona kojima su propisane novčane kazne za prekršaje („Službeni list CG“, broj 40/11).

Stupanje na snagu

Član 37

Ovaj zakon stupa na snagu osmog dana od dana objavljivanja u „Službenom listu Crne Gore“.

ZAKON O ŽIVOTNOM
PARTNERSTVU LICA
ISTOG POLA

ZAKON O ŽIVOTNOM PARTNERSTVU LICA ISTOG POLA

(„Službeni list Crne Gore“, br. 067/20 od 07. 07. 2020)

I. OSNOVNE ODREDBE

Predmet

Član 1

Ovim zakonom uređuje se zaključenje i prestanak životnog partnerstva lica istog pola (u daljem tekstu: partnerstvo), vođenje registra partnerstava, prava i dužnosti lica koja su zaključila partnerstvo.

Partnerstvo

Član 2

Partnerstvo je zakonom uređena zajednica života dva lica istog pola (u daljem tekstu: partneri) zaključena pred nadležnim organom, u skladu sa ovim zakonom.

Načelo ravnopravnosti

Član 3

Partnerstvo se zasniva na načelima ravnopravnosti, uzajamnog poštovanja, međusobnog pomažanja i uvažavanja partnera.

Zaštita od nasilja

Član 4

Zabranjen je svaki oblik nasilja u zajednici života partnera. Prevencija, sankcionisanje i suzbijanje svih vrsta nasilja u zajednici života partnera, sprovodi se u skladu sa zakonom kojim se uređuje zaštita od nasilja u porodici.

Zabrana diskriminacije

Član 5

Zabranjena je svaka diskriminacija po osnovu partnerstva. Zabrana i zaštita od diskriminacije, kao i promocija jednakosti partnera ostvaruje se u skladu sa posebnim zakonom.

Upotreba rodno osjetljivog jezika

Član 6

Izrazi koji se u ovom zakonu koriste za fizička lica u muškom rodu podrazumijevaju iste izraze u ženskom rodu.

II. ZAKLJUČENJE I PRESTANAK PARTNERSTVA

Saglasnost volja

Član 7

Partnerstvo se zaključuje saglasnošću volja dva lica istog pola datih pred nadležnim organom, u skladu sa ovim zakonom.

Partnerstvo ne može zaključiti lice čija volja nije slobodna.

Zabrana u pogledu godina života

Član 8

Partnerstvo ne može zaključiti lice koje nije navršilo 18 godina života.

Zabrana u pogledu postojanja ranije zaključenog partnerstva ili braka

Član 9

Lice ne može zaključiti partnerstvo dok mu ranije zaključeno partnerstvo ili brak ne prestane.

Zabrana u pogledu nesposobnosti za rasuđivanje

Član 10

Sa licem koje nije sposobno za rasuđivanje ne može se zaključiti partnerstvo.

Srodstvo kao smetnja za zaključenje partnerstva

Član 11

Partnerstvo ne mogu zaključiti među sobom krvni srodnici u pravoj liniji, kao ni rođena braća ili rođene sestre, braća ili sestre po ocu ili majci, stric i sinovac, ujak i sestrić, tetka i bratanična, tetka i sestričina, ni djeca rođene braće i sestara i djeca braće i sestara po ocu ili majci.

Srodstvo zasnovano usvojenjem predstavlja smetnju za zaključenje partnerstva na isti način kao i krvno srodstvo.

Prijava namjere za zaključenje partnerstva

Član 12

Lica koja namjeravaju da stupe u partnerstvo podnose prijavu za zaključenje partnerstva organu lokalne uprave nadležnom za vođenje registra partnerstava.

Uz prijavu, lica iz stava 1 ovog člana podnose izvod iz matičnog registra rođenih za svakog od njih, a kad je to potrebno, i druge isprave.

Provjera ispunjenosti uslova za zaključenje partnerstva

Član 13

Na osnovu izjava lica koja žele da stupe u partnerstvo, priloženih isprava, a po potrebi i na drugi način, službenik organa lokalne uprave nadležnog za vođenje registra partnerstava (u daljem tekstu: matičar) utvrdiće da li su ispunjeni uslovi za zaključenje partnerstva.

Ako utvrdi da nijesu ispunjeni uslovi za zaključenje partnerstva propisani ovim zakonom, matičar će usmeno saopštiti podnosiocima prijave da ne mogu zaključiti partnerstvo i, u roku od tri

dana od tog saopštenja, donijeti rješenje o odbijanju prijave za zaključenje partnerstva.

Protiv rješenja iz stava 2 ovog člana podnosioci prijave mogu izjaviti žalbu glavnom administratoru, u roku od osam dana od dana prijema rješenja.

Glavni administrator dužan je da odluči po žalbi u roku od pet dana od dana prijema žalbe.

Datum i čas zaključenja partnerstva

Član 14

Datum i čas zaključenja partnerstva određuje matičar u sporazumu sa licima koja žele da zaključe partnerstvo.

Povlačenje prijave za zaključenje partnerstva

Član 15

Ako se jedan ili oba partnera koji su podnijeli prijavu za zaključenje partnerstva ne pojave u dogovoreno vrijeme, a izostanak ne opravdaju, smatraće se da je prijava povučena.

Čin zaključenja partnerstva

Član 16

Partnerstvo se zaključuje pred matičarem, na svečan način, u službenoj prostoriji prigodno uređenoj za tu namjenu.

Izuzetno od stava 1 ovog člana, matičar može dozvoliti da se partnerstvo zaključi i na nekom drugom prikladnom mjestu, ako to partneri zahtijevaju i za to navedu opravdane razloge.

Zaključenju partnerstva prisustvuju oba buduća partnera, odbornik skupštine opštine koga skupština odredi, dva svjedoka i matičar.

Svjedok prilikom zaključenja partnerstva može biti svako poslovno sposobno lice.

Postupak zaključenja partnerstva

Član 17

Zaključenje partnerstva počinje utvrđivanjem identiteta budućih partnera.

Matičar provjerava da li su zaključenju partnerstva pristupili podnosioci prijave i da li su ispunjeni zakonom propisani uslovi za punovažnost njihovog partnerstva.

Kad utvrdi da su ispunjeni uslovi za zaključenje partnerstva i da nema prigovora, matičar će upoznati buduće partnere sa odredbama ovog zakona o njihovim pravima i dužnostima.

Matičar će pitati buduće partnere pojedinačno da li pristaju da međusobno zaključe partnerstvo.

Prilikom zaključenja partnerstva partneri mogu da se sporazumiju da:

- 1) svaki zadrži svoje prezime;
- 2) kao zajedničko prezime uzmu prezime jednog od njih;

3) kao zajedničko prezime uzmu oba njihova prezimena;

4) samo jedan od njih svom prezimenu doda i prezime drugog partnera.

U slučaju iz stava 5 tačka 3 ovog člana, partneri će odlučiti koje će se prezime upotrebljavati na prvom mjestu.

Poslije datih saglasnih izjava o zaključenju partnerstva, matičar proglašava da je partnerstvo zaključeno.

Upis zaključenog partnerstva

Član 18

Zaključeno partnerstvo matičar upisuje u registar partnerstava koji se vodi u opštini u kojoj je partnerstvo zaključeno, istog dana kad je partnerstvo zaključeno.

Prilikom zaključenja partnerstva u registar partnerstava potpisuju se partneri, svjedoci i matičar.

Odmah po zaključenju partnerstva, partnerima se izdaje izvod iz registra partnerstava.

Prestanak partnerstva

Član 19

Partnerstvo prestaje smrću partnera, proglašenjem nestalog partnera umrlim, poništenjem i raskidom.

Ako je partner proglašen umrlim, partnerstvo prestaje danom koji je po pravosnažnoj odluci suda utvrđen kao dan njegove smrti.

Partnerstvo prestaje poništenjem i raskidom kad odluka suda o poništenju, odnosno raskidu partnerstva postane pravosnažna.

Ništavost partnerstva zbog mana volje

Član 20

Ništavo je partnerstvo, ako izjave volje partnera nijesu bile slobodne, potvrдне ili ako partnerstvo nije zaključeno pred nadležnim organom.

Ništavost partnerstva zbog braka ili drugog partnerstva

Član 21

Ništavo je partnerstvo koje je zaključeno za vrijeme trajanja ranije zaključenog braka, odnosno partnerstva jednog od partnera.

Ako partneri iznesu u postupku za poništenje da ranije partnerstvo ili brak nije punovažan, prethodno će se odlučiti o punovažnosti ranije zaključenog partnerstva ili braka i, ako to partnerstvo ili brak bude poništen, njihovo se partnerstvo neće poništiti.

Ništavost partnerstva zbog nesposobnosti za rasuđivanje

Član 22

Ništavo je partnerstvo koje zakluči lice koje nije sposobno za rasuđivanje.

Ništavo je partnerstvo između srodnika po krvi i po usvojenju između kojih zakon ne dozvoljava partnerstvo.

Ništavost partnerstva zbog zaključenja pod prinudom

Član 23

Partnerstvo se može poništiti ako je partner pristao na njegovo zaključenje u strahu izazvanom silom ili ozbiljnom prijetnjom.

Ništavost partnerstva zbog zablude

Član 24

Partnerstvo se može poništiti ako je zaključeno u zabludi o ličnosti partnera kad je lice mislilo da stupa u partnerstvo sa jednim licem, a stupilo je u partnerstvo sa drugim licem, ili kad je lice stupilo u partnerstvo sa određenim licem koje nije ono za koje se predstavljalo.

Partnerstvo se može poništiti ako je zaključeno u zabludi o bitnim osobinama jednog partnera, koje bi drugog partnera odvratilo od stupanja u partnerstvo da ih je znao i koje su dovele do ozbiljne i trajne poremećenosti odnosa u partnerstvu.

Ništavost partnerstva zaključenog zbog drugih ciljeva

Član 25

Partnerstvo je ništavo kad partneri nijesu stvarno željeli da uspostave zajednicu života, već da zaključenjem partnerstva prikriju neki drugi pravni posao ili da ostvare neki drugi cilj (zakonsko nasljeđivanje, socijalna zaštita, izbjegavanje krivičnog gonjenja, zloupotreba prava na imovinu i sl.).

Partnerstvo iz stava 1 ovog člana neće se poništiti ako je naknadno uspostavljena zajednica života.

Pravo na tužbu za poništenje partnerstva

Član 26

Pravo na podnošenje tužbe za poništenje partnerstva zbog razloga iz čl. 20, 21, 22 i 25 ovog zakona imaju partneri i druga lica koja imaju neposredni pravni interes da partnerstvo bude poništeno, kao i državni tužilac.

U slučaju prestanka razloga za ništavost partnerstva iz člana 22 stav 1 ovog zakona, pravo na podnošenje tužbe za poništenje partnerstva ima samo partner koji nije bio sposoban za rasuđivanje.

Tužba iz stava 2 ovog člana može se podnijeti u roku od jedne godine od prestanka razloga iz člana 22 stav 1 ovog zakona, a ako je partner bio potpuno lišen poslovne sposobnosti, u roku od

jedne godine od pravosnažnosti odluke o vraćanju poslovne sposobnosti.

Prinuda i zabluda kao razlozi za poništenje partnerstva

Član 27

Pravo na podnošenje tužbe za poništenje partnerstva zbog razloga iz čl. 23 i 24 ovog zakona ima partner koji je bio prinuđen ili je u zabludi pristao na partnerstvo.

Poništenje partnerstva ne može se tražiti ako je protekla jedna godina od dana kad je prinuda prestala ili kad je zabluda uočena, a partneri su živjeli zajedno za to vrijeme.

Prenos prava na podnošenje tužbe

Član 28

Pravo na podnošenje tužbe za poništenje partnerstva ne prelazi na nasljednike partnera, ali nasljednici tužioca mogu nastaviti već započeti postupak, u cilju dokazivanja osnovanosti tužbe.

Raskid partnerstva

Član 29

Partner može tražiti raskid partnerstva ako su partnerski odnosi ozbiljno i trajno poremećeni

ili kad se iz drugih razloga ne može ostvariti svrha partnerstva.

Raskid partnerstva može tužbom sudu zahtijevati jedan partner, a oba partnera sporazumnim predlogom.

Uz predlog za sporazumni raskid partnerstva, partneri su dužni da sudu podnesu pisani sporazum o diobi zajedničke imovine.

Dostavljanje odluke suda matičaru

Član 30

Odluku o raskidu partnerstva i odluku o poništenju partnerstva sud dostavlja matičaru, radi upisa u registar partnerstava, po pravilu u elektronskoj formi.

Shodna primjena

Član 31

Na sporove u vezi poništenja i raskida partnerstva shodno se primjenjuju odredbe zakona kojim se uređuju porodični odnosi.

III. REGISTAR PARTNERSTAVA

Obuhvat registra partnerstava

Član 32

U registar partnerstava upisuju se partnerstva crnogorskih državljana zaključena u Crnoj Gori ili u

drugoj državi, kao i partnerstva stranaca zaključena u Crnoj Gori.

Sadržaj registra partnerstava

Član 33

Registar partnerstava sadrži:

1) osnovni upis: podatke o partnerima – ime i prezime, dan, mjesec, godinu i mjesto rođenja, jedinstveni matični broj, državljanstvo, zanimanje, prebivalište i adresu stana; podatke o zaključenju partnerstva – dan, mjesec, godinu i mjesto zaključenja partnerstva i izjave partnera o prezimenu nakon zaključenja partnerstva; podatke o roditeljima partnera – ime i prezime i datum rođenja; ime, prezime i prebivalište svjedoka prilikom zaključenja partnerstva; ime i prezime matičara; ime i prezime tumača, ako je prilikom zaključenja partnerstva bilo neophodno prisustvo tumača;

2) izmjenu, dopunu ili brisanje osnovnog upisa: prestanak partnerstva – smrću partnera, proglašenjem nestalog partnera umrlim, raskidom ili poništenjem partnerstva; promjenu imena i prezimena partnera, naknadne ispravke grešaka i druge promjene u vezi sa upisanim podacima. Sastavni dio registra partnerstava su isprave koje su osnov za upis podataka, kao i izmjenu, dopunu i brisanje podataka u tom registru.

Jezik i pismo

Član 34

Registar partnerstava se vodi, a izvodi i uvjerenja izdaju na crnogorskom jeziku.

Lično ime pripadnika manjinskog naroda ili druge manjinske nacionalne zajednice upisuje se u registar partnerstava na njegovom jeziku i pismu, u skladu sa zakonom.

Lično ime stranca upisuje se u registar partnerstava na jeziku podnosioca zahtjeva latiničnim pismom.

Lično ime u registru partnerstava može biti upisano samo na jednom jeziku i pismu.

Izuzetno od stava 4 ovog člana, prezime koje se stiče prilikom zaključenja partnerstva upisuje se na jeziku lica čije se prezime uzima ili pridružuje, pri čemu novo lično ime mora biti upisano na jednom pismu.

Podaci o mjestu, opštini i državi koji se odnose na pripadnika manjinskog naroda ili druge manjinske nacionalne zajednice upisuju se u registar partnerstava i na jeziku i pismu tog manjinskog naroda ili druge manjinske nacionalne zajednice, u skladu sa zakonom.

Izvodi i uvjerenja iz registra partnerstava za pripadnika manjinskog naroda ili druge manjinske nacionalne zajednice izdaju se i na jeziku i pismu tog manjinskog naroda ili druge manjinske nacionalne zajednice, u skladu sa zakonom.

Vodenje registra partnerstava

Član 35

Registar partnerstava vodi se za teritoriju opštine, a vodi ga nadležni organ lokalne uprave.

Registar partnerstava vodi se u pisanoj i elektronskoj formi.

Registar partnerstava u pisanoj formi vodi se ručno na propisanom obrascu.

Registar partnerstava u pisanoj formi se ovjerava na kraju svake kalendarske godine i zaključuje sa posljednjim rednim brojem upisa u toj godini.

Registar partnerstava u elektronskoj formi sastavni je dio Centralnog registra stanovništva.

Obrazac i bliži način vođenja, ovjeravanja i zaključivanja registra partnerstava u pisanoj formi kao i bliži način vođenja registra partnerstava u elektronskoj formi propisuje organ državne uprave nadležan za matične registre (u daljem tekstu: Ministarstvo).

Ovlašćeno lice za upis podataka

Član 36

Podatke iz člana 33 ovog zakona u registar partnerstava upisuje matičar.

Ovjeravanje upisa

Član 37

Podatke upisane u registar partnerstava u pisanoj formi matičar je obavezan da pročita licu koje prijavljuje činjenice, odnosno daje podatke.

Upis podataka iz stava 1 ovog člana potpisuje lice koje je prijavilo činjenice, odnosno dalo podatke i matičar, a druga lica kad je to zakonom propisano.

Ako lice koje je prijavilo činjenice, odnosno dalo podatke odbije da potpiše upis podataka, matičar će to konstatovati u registru i o tome sačiniti zabilješku.

Podaci upisani u registar partnerstava u pisanoj formi unose se u registar partnerstava u elektronskoj formi tog registra, najkasnije u roku od 24 časa od njihovog upisa.

Podatke upisane u registar partnerstava u elektronskoj formi matičar elektronski potpisuje, u skladu sa zakonom kojim se regulišu elektronska identifikacija i elektronski potpis.

Izmjena, dopuna ili brisanje podataka

Član 38

Podatak upisan u registar partnerstava mijenja se, dopunjava ili briše na osnovu izvršne, odnosno pravosnažne odluke suda ili drugog organa nadležnog za odlučivanje o raskidu, odnosno poništenju partnerstva, proglašenju nestalog partnera umrlim,

promjeni imena i prezimena partnera i drugim promjenama u vezi sa upisanim podacima.

Ako izmjena, dopuna ili brisanje osnovnog upisa nije moguće zbog nedostataka ili nepotpunosti podataka osnovnog upisa u registar partnerstava, matičar će pokrenuti postupak po prijavi lica za izmjenu, dopunu ili brisanje podataka osnovnog upisa i tom licu naložiti da, u cilju rješavanja prethodnog pitanja, pokrene postupak za rješavanje tog pitanja kod nadležnog organa i odrediti mu rok u kojem je dužno da to učini i o tome dostavi dokaz.

Ako se postupak za rješavanje prethodnog pitanja može voditi samo po službenoj dužnosti, matičar će obavijestiti nadležni organ radi pokretanja postupka.

Ispravljanje grešaka

Član 39

Pogrešno upisane podatke u registar partnerstava u pisanoj formi, koji su primijećeni prije zaključenja upisa, ispravlja matičar i ovjerava potpisom i pečatom u tom registru.

Ispravljeni podaci iz stava 1 ovog člana unose se u registar partnerstava u elektronskoj formi, najkasnije u roku od 24 časa od njihove ispravke.

Na ovjeru upisa, izmjenu, dopunu i brisanje podataka, kao i ispravljanje grešaka u registru partnerstava shodno se primjenjuju odredbe zakona kojim se uređuju matični registri.

Čuvanje

Član 40

Na čuvanje i obnovu ličnih podataka u registru partnerstava, shodno se primjenjuju odredbe zakona kojim se uređuju matični registri.

Korišćenje podataka

Član 41

Podaci iz registra partnerstava mogu se koristiti u skladu sa zakonom kojim se uređuje zaštita podataka o ličnosti ili na osnovu pisane saglasnosti lica na koje se podaci odnose.

Podatke iz registra partnerstava može koristiti Ministarstvo za povezivanje tih podataka i podataka iz drugih evidencija koje vodi, kao i za obavljanje drugih poslova iz svoje nadležnosti.

Državni organi, organi lokalne uprave i drugi organi i pravna lica koja vrše javna ovlašćenja mogu koristiti podatke iz registra partnerstava za obavljanje poslova iz svoje nadležnosti, ako su za korišćenje tih podataka ovlašćeni zakonom.

Podaci iz registra partnerstava mogu se koristiti za statističke, naučne, istraživačke i druge namjene, u skladu sa zakonom, na način kojim se ne otkriva identitet lica.

Izvodi i uvjerenja

Član 42

Izvode i uvjerenja iz registra partnerstava izdaje matičar na osnovu podataka koji se vode u registru partnerstava.

Izvod iz registra partnerstava sadrži posljednje podatke koji su upisani u taj registar do trenutka izdavanja izvoda.

Uvjerenje koje se izdaje na osnovu podataka iz registra partnerstava sadrži pojedine podatke upisane u registar partnerstava ili pojedine činjenice o ličnom stanju lica koje proističu iz tih podataka.

Izvodi i uvjerenja izdaju se na zahtjev lica na koje se upis odnosi, na zahtjev drugih lica ako imaju njegovo ovlašćenje u pisanoj formi ili ako su na to ovlašćeni zakonom.

U slučaju da lice na koje se podaci odnose nije živo i da za života nije dalo izričito ovlašćenje za davanje svojih ličnih podataka, izvodi i uvjerenja izdaju se samo licima koja imaju zakonski interes za korišćenje ličnih podataka umrlog lica i ako se tome ne protive njegovi nasljednici određeni u skladu sa zakonom kojim se uređuje nasljeđivanje.

Izvod iz registra partnerstava izdaje se na obrascu čiji sadržaj i izgled propisuje Ministarstvo.

Pravo na uvid u registar partnerstava

Član 43

Pravo na uvid u podatke koji su upisani u registar partnerstava ima lice na koje se podaci odnose, kao i lice koje dokaže postojanje pravnog interesa.

Prava partnera na zaštitu podataka o ličnosti

Član 44

Na zaštitu podataka o ličnosti partnera upisanih u registar partnerstava primjenjuju se odredbe zakona kojim se uređuje zaštita podataka o ličnosti.

IV. PRAVA I OBAVEZE PARTNERA

Opšta prava i obaveze

Član 45

Partneri sporazumno i zajednički odlučuju o svim pitanjima od značaja za zajednički život. Partneri imaju pravo na zaštitu privatnosti, zajedničkog života i doma. Partneri imaju obavezu međusobnog pomaganja i pružanja njege i pomoći u slučaju bolesti.

Izdržavanje po osnovu partnerstva

Član 46

Međusobno izdržavanje partnera je njihova dužnost i pravo.

Partner koji nema dovoljno sredstava za izdržavanje, nesposoban je za rad ili se ne može zaposliti (u daljem tekstu: neobezbijedeni partner) ima pravo na izdržavanje od drugog partnera, srazmjerno njegovim materijalnim mogućnostima. Sud može, uzimajući u obzir sve okolnosti slučaja, odbiti tužbeni zahtjev za izdržavanje, ako izdržavanje traži partner koji se bez ozbiljnog povoda od strane drugog partnera grubo ili nedolično ponašao u partnerstvu ili je zlonamjerno ili bez opravdanog razloga napustio svog partnera, ili ako bi njegov zahtjev predstavljao očiglednu nepravdu za drugog partnera.

Pravo neobezbijedenog partnera

Član 47

Neobezbijedeni partner ima pravo da zahtijeva da mu se presudom kojom se partnerstvo raskida dosudi izdržavanje na teret drugog partnera, srazmjerno njegovim materijalnim mogućnostima.

Izuzetno, partner koji u partnerstvu nije tražio da mu se dosudi izdržavanje na teret drugog partnera može, iz opravdanih razloga, takav zahtjev postaviti u odvojenoj parnici, u roku od jedne godine od raskida partnerstva, samo ako su pretpostavke za izdržavanje nastale prije raskida partnerstva i trajale neprekidno do zaključenja glavne rasprave u parnici za izdržavanje, ili ako je u ovom roku nastupila nesposobnost za rad kao posljedica tjelesne povrede ili narušenog zdravlja iz vremena prije raskida partnerstva. Ako su

se u slučaju raskida partnerstva partneri sporazumjeli o izdržavanju, ili je jedan partner bez izričitog sporazuma učestvovao u izdržavanju drugog partnera plaćanjem određenih novčanih iznosa, ostavljajući mu na korišćenje svoju imovinu ili na drugi način, rok iz stava 2 ovog člana teče od dana kad je učinjeno posljednje davanje na ime izdržavanja, odnosno od dana kad je partneru vraćena njegova imovina.

Razlozi za odbijanje zahtjeva za izdržavanje

Član 48

Ako je zajednica života partnera trajno prestala i ako su partneri dugi niz godina sve do raskida partnerstva bili upućeni da potpuno samostalno obezbjeđuju sredstva za izdržavanje, sud može, cijeneći sve okolnosti slučaja, odbiti zahtjev za izdržavanje u korist takvog partnera.

Trajanje izdržavanja

Član 49

Sud može odlučiti da obaveza izdržavanja partnera koji zahtijeva izdržavanje traje određeno vrijeme kad taj partner nije u mogućnosti da u dogledno vrijeme na drugi način obezbijedi sredstva za izdržavanje.

U slučaju kad je partnerstvo kratko trajalo sud može, cijeneći sve okolnosti, odlučiti da obaveza izdržavanja partnera koji zahtijeva izdržavanje traje

određeno vrijeme ili zahtjev za izdržavanje u cjelini odbiti, bez obzira na mogućnost tog partnera da u dogledno vrijeme na drugi način obezbijedi sredstva za izdržavanje, pri čemu će sud posebno cijenity da li su se imovinske prilike partnera izmijenile u vezi sa zaključenjem partnerstva. U opravdanim slučajevima sud može obavezu plaćanja izdržavanja produžiti.

Tužba za produženje plaćanja izdržavanja može se podnijeti samo do isteka vremena za koje je izdržavanje dosuđeno.

Prestanak prava na izdržavanje

Član 50

Pravo na izdržavanje koje je partner ostvario nakon raskida partnerstva prestaje kad prestanu razlozi iz člana 46 ovog zakona, kad istekne vrijeme za koje je izdržavanje dosuđeno, kad partner kome je dosuđeno izdržavanje zaključi brak ili novo partnerstvo, ili ako sud, ispitujući sve okolnosti, nađe da je taj partner postao nedostojan tog prava.

Partner čije je pravo na izdržavanje jednom prestalo ne može ponovo ostvariti pravo na izdržavanje od istog partnera.

Izdržavanje u slučaju poništenja partnerstva

Član 51

U slučaju poništenja partnerstva, partner koji u vrijeme zaključenja partnerstva nije znao za razlog

ništavosti može zahtijevati da mu se na teret drugog partnera dosudi izdržavanje, pod uslovima pod kojima partner sa kojim je bio u partnerstvu može da ostvaruje pravo na izdržavanje.

Izdržavanje djeteta partnera

Član 52

Partner je dužan da izdržava dijete drugog partnera ako dijete nema srodnika koji su po zakonu kojim se uređuju porodični odnosi dužni da ga izdržavaju ili srodnici nemaju mogućnosti za to.

Obaveza partnera da izdržava dijete drugog partnera postoji i poslije smrti roditelja djeteta, ako je do smrti tog roditelja između drugog partnera i djeteta postojala zajednica života.

Ako je partnerstvo između roditelja djeteta i drugog partnera poništeno ili raskinuto, obaveza partnera da izdržava dijete drugog partnera prestaje.

Donošenje odluka u vezi sa djetetom u slučaju hitnosti

Član 53

U hitnom slučaju, kad prijeti neposredna opasnost po zdravlje i život djeteta, partner koji nije roditelj djeteta ima pravo da donese odluku o preduzimanju neophodnih i neodložnih radnji u skladu sa interesima djeteta i o tome odmah obavijesti partnera koji je roditelj djeteta.

Svakodnevne odluke u vezi sa djetetom može donositi i partner koji nije roditelj djeteta uz pristanak partnera koji je roditelj djeteta.

Shodna primjena

Član 54

Na pitanja u vezi određivanja izdržavanja partnera i djeteta drugog partnera kao i na sporove za zaštitu prava tog djeteta, shodno se primjenjuju odredbe zakona kojim se uređuju porodični odnosi.

V. IMOVINSKI ODNOSI

Imovina partnera

Član 55

Partneri mogu imati posebnu i zajedničku imovinu.

Posebna imovina

Član 56

Posebnu imovinu čini imovina koju je partner stekao prije zaključenja partnerstva, kao i imovina koju je stekao u toku partnerstva nasljeđem, poklonom ili drugim oblicima besteretnog sticanja.

Svaki partner samostalno upravlja i raspolaže posebnom imovinom, ako se partneri nijesu drukčije dogovorili.

Pravo na srazmjerni udio uvećane imovine

Član 57

Ako je tokom trajanja zajednice života u partnerstvu došlo do neznatnog uvećanja vrijednosti posebne imovine jednog partnera, drugi partner ima pravo na potraživanje u novcu srazmjerno svom doprinosu.

Ako je tokom trajanja zajednice života u partnerstvu došlo do znatnog uvećanja vrijednosti posebne imovine jednog partnera, drugi partner ima pravo na udio u toj imovini srazmjerno svom doprinosu.

Zajednička imovina

Član 58

Zajedničku imovinu sačinjava imovina koju su partneri stekli radom u toku trajanja partnerstva, kao i prihodi iz te imovine.

U zajedničku imovinu ulaze i prihodi od posebne imovine koji su ostvareni radom partnera, kao i imovina stečena igrom na sreću, osim ako je u tu igru jedan partner ulagao posebnu imovinu.

Upis prava na imovinu

Član 59

Prava partnera na zajedničkoj imovini u smislu člana 58 ovog zakona upisuju se u katastar nepo-

kretnosti i druge odgovarajuće registre imovine na ime oba partnera kao njihova zajednička imovina sa neopredijeljenim djelovima.

Ako je u katastar nepokretnosti i druge odgovarajuće registre imovine upisan kao vlasnik zajedničke imovine samo jedan partner, smatraće se kao da je upis izvršen na ime oba partnera, ako do upisa nije došlo na osnovu pisanog ugovora zaključenog između partnera.

Ako su u katastar nepokretnosti i druge odgovarajuće registre imovine upisana oba partnera kao suvlasnici na opredijeljenim djelovima, smatraće se da su na ovaj način izvršili diobu zajedničke imovine.

Ograničenje raspolaganja zajedničkom imovinom

Član 60

Svojim dijelom u nepodijeljenoj zajedničkoj imovini partner ne može samostalno raspolagati, niti ga može opteretiti pravnim poslom među živima.

Odgovornost partnera za sopstvene obaveze

Član 61

Za sopstvene obaveze preuzete prije ili poslije zaključenja partnerstva odgovara partner koji ih je preuzeo svojom posebnom imovinom, kao i svojim udjelom u zajedničkoj imovini.

Odgovornost partnera za obaveze prema trećim licima

Član 62

Za obaveze koje jedan partner preuzme prema trećim licima radi podmirenja tekućih potreba partnerstva, kao i za obaveze koje po propisima terete oba partnera, odgovaraju partneri solidarno zajedničkom i svojom posebnom imovinom.

Partner koji iz svoje posebne imovine ispunji solidarnu obavezu, ima pravo da zahtijeva da mu drugi partner naknadi dio obaveze koji pada na njega.

Ugovor o imovini partnera

Član 63

Partneri tokom trajanja partnerstva ili prije zaključenja partnerstva mogu svoje imovinske odnose na postojećoj ili budućoj imovini urediti ugovorom o imovini partnera.

Ugovor o imovini partnera zaključuje se u pisanoj formi i mora biti ovjeren kod notara, koji je dužan da prije ovjere partnerima pročita ugovor i upozori ih da se njime isključuje zakonom utvrđen režim zajedničke imovine.

Ugovor o imovini partnera koji se odnosi na nepokretnosti upisuje se u katastar nepokretnosti.

Zabrana primjene prava druge države

Član 64

Partneri ne mogu ugovoriti primjenu prava druge države na svoje imovinske odnose.

Upravljanje i dioba zajedničke imovine

Član 65

Na pitanja u vezi upravljanja i diobe zajedničke imovine partnera, koja nijesu uređena ovim zakonom, shodno se primjenjuju odredbe zakona kojim se uređuju porodični odnosi.

Pravo na nasljeđivanje

Član 66

Na pitanja u vezi nasljeđivanja partnera primjenjuju se odredbe zakona kojim se uređuje nasljeđivanje, pri čemu je partner u pravu nasljeđivanja izjednačen sa bračnim supružnikom.

Porez na promet nepokretnosti

Član 67

Porez na promet nepokretnosti kod nasljeđivanja, poklona i u drugim slučajevima sticanja nepokretnosti bez naknade ne plaća partner ako:

1) je izvršen promet nepokretnosti između partnera za vrijeme trajanja partnerstva;

2) nasljeđuje imovinu partnera – ostavioca sa kojim je živio u partnerstvu do momenta smrti partnera;

3) poklonoprimac – na imovinu koja mu je ustupljena u ostavinskom postupku, koju bi naslijedio da se nasljednik – poklonodavac odrekao nasljeđa.

VI. DRUGA PRAVA PO OSNOVU PARTNERSTVA

Prava i obaveze u sistemu obaveznog zdravstvenog osiguranja i zdravstvene zaštite

Član 68

Partner ima pravo na zdravstvenu zaštitu i zdravstveno osiguranje na način, po postupku i u obimu kao bračni supružnik i članovi njegove uže porodice, u skladu sa propisima iz oblasti zdravstvene zaštite i zdravstvenog osiguranja.

Prava iz socijalne i dječje zaštite

Član 69

Partneri i djeca koju partneri izdržavaju u skladu sa ovim zakonom, imaju pravo na socijalnu i dječju zaštitu kao i bračni supružnici i djeca koju izdržavaju na način, po postupku i u obimu utvrđenim u skladu sa propisima iz oblasti socijalne i dječje zaštite.

Pravo stranca po osnovu partnerstva

Član 70

Dozvola za privremeni boravak radi spajanja životne zajednice može se izdati strancu koji je partner crnogorskog državljanina ili strancu koji je partner stranca kome je odobren stalni ili privremeni boravak u Crnoj Gori, u skladu sa zakonom kojim se uređuje kretanje i boravak stranaca.

Prava i obaveze partnera u toku izdržavanja kazne zatvora

Član 71

Partner koji se nalazi na izdržavanju kazne zatvora ima isto pravo na posjetu i posjetu u posebnim prostorijama svog partnera kao i bračni supružnik, u skladu sa zakonom kojim se uređuje izvršenje kazne zatvora.

Pravo na naknadu neimovinske štete

Član 72

U slučaju smrti ili naročito teškog invaliditeta partnera do koje je došlo usljed povrede prava ličnosti, sud može drugom partneru dosuditi pravičnu novčanu naknadu za njegove duševne bolove, u skladu sa odredbama zakona kojim se uređuju obligacioni odnosi.

VII. NADZOR

Upravni nadzor

Član 73

Upravni nadzor nad sprovođenjem odredaba ovog zakona koje se odnose na zaključenje partnerstva i vođenje registra partnerstava vrši Ministarstvo.

VIII. PRELAZNE I ZAVRŠNA ODREDBA

Rok za donošenje podzakonskih akata

Član 74

Podzakonski akti za sprovođenje ovog zakona donijeće se u roku od godinu dana od dana stupanja na snagu ovog zakona.

Rok za uspostavljanje registra partnerstava

Član 75

Registar partnerstava u pisanoj formi i registar partnerstava u elektronskoj formi uspostaviće se u roku od godinu dana od dana stupanja na snagu ovog zakona.

Stupanje na snagu i početak primjene zakona

Član 76

Ovaj zakon stupa na snagu osmog dana od dana objavljivanja u „Službenom listu Crne Gore“, a primjenjivaće se nakon godinu dana od dana stupanja na snagu ovog zakona.

ZAKON O
ZAŠTITNIKU/CI
LJUDSKIH PRAVA I
SLOBODA CRNE GORE

ZAKON O ZAŠTITNIKU/CI LJUDSKIH PRAVA I SLOBODA CRNE GORE

(„Službeni list Crne Gore“, br. 042/11 od 15. 08. 2011,
032/14 od 30. 07. 2014, 021/17 od 31. 03. 2017)

I. OSNOVNE ODREDBE

Član 1

Ovim zakonom uređuju se nadležnost, ovlašćenja, način rada i postupanje Zaštitnika/ce ljudskih prava i sloboda Crne Gore (u daljem tekstu: Zaštitnik/ca) u zaštiti ljudskih prava i sloboda zajamčenih Ustavom, zakonom, potvrđenim međunarodnim ugovorima o ljudskim pravima i opšteprihvaćenim pravilima međunarodnog prava, kao i druga pitanja od značaja za rad Zaštitnika/ce.

Član 2

Zaštitnik/ca samostalno i nezavisno, na načelima pravde i pravičnosti, preduzima mjere za zaštitu ljudskih prava i sloboda, kad su povrijeđena aktom, radnjom ili nepostupanjem državnih organa, organa državne uprave, organa lokalne samouprave i lokalne uprave, javnih službi i drugih nosilaca javnih

ovlašćenja (u daljem tekstu: organi), kao i mjere za sprječavanje mučenja i drugih oblika nečovječnog ili ponižavajućeg postupanja i kažnjavanja i mjere za zaštitu od diskriminacije.

Zaštitnik/ca nema ovlašćenje u odnosu na rad sudova, osim u slučajevima utvrđenim ovim zakonom.

Član 3

Zaštitniku/ci se može obratiti svako ko smatra da su aktom, radnjom ili nepostupanjem organa povrijeđena njegova/njena prava ili slobode.

Zaštitnik/ca postupa i po sopstvenoj inicijativi.

Postupak pred Zaštitnikom/com je besplatan.

Član 4

Rad Zaštitnika/ce je javan, ako zakonom nije drukčije određeno.

Javnost rada Zaštitnika/ce obezbjeđuje se podnošenjem i objavljivanjem godišnjeg i posebnog izvještaja i na drugi način, u skladu sa zakonom.

Član 5

Sjedište Zaštitnika/ce je u Podgorici.

Zaštitnik može organizovati dane Zaštitnika/ce van svog sjedišta.

Član 6

Sredstva neophodna za djelotvorno i efikasno ostvarivanje funkcije Zaštitnika/ce obezbjeđuju se u budžetu Crne Gore.

II. IMENOVANJE I PRESTANAK FUNKCIJE

Član 7

Zaštitnik se imenuje u skladu sa Ustavom.

U postupku utvrđivanja predloga kandidata za Zaštitnika/cu, Predsjednik/ca Crne Gore obavlja konsultacije sa naučnim i stručnim institucijama i nevladinim organizacijama čija je osnovna djelatnost zaštita ljudskih prava i sloboda.

Postupak za imenovanje Zaštitnika/ce otpočeće najkasnije 60 dana prije isteka mandata Zaštitnika/ce.

Član 8

Za Zaštitnika/cu može se imenovati lice koje je crnogorski/a državljanin/ka, ima najmanje VIII nivo kvalifikacije obrazovanja i najmanje 15 godina radnog iskustva od čega najmanje sedam godina iskustva u oblasti ljudskih prava i sloboda, da nije osuđivan/a za krivično djelo koje ga/je čini nedostojnim/om za obavljanje funkcije i protiv koga/je se ne vodi krivični postupak za krivično djelo za koje se gonjenje preduzima po službenoj dužnosti, kao i koje/a ima visoki lični i profesionalni autoritet.

Za zamjenika/cu Zaštitnika/ce može se imenovati lice koje je crnogorski/a državljanin/ka, ima najmanje VIII nivo kvalifikacije obrazovanja i najmanje 10 godina radnog iskustva od čega najmanje pet godina iskustva u oblasti ljudskih prava i sloboda, da nije osuđivan/a za krivično djelo koje ga/je čini nedostojnim/om za obavljanje funkcije i protiv koga/je se ne vodi krivični postupak za krivično djelo za koje se gonjenje preduzima po službenoj dužnosti, kao i koje/a ima visoki lični i profesionalni autoritet.

Član 9

Zaštitnik/ca ima jednog ili više zamjenika/ca.

Zamjenik/ca obavlja poslove iz nadležnosti Zaštitnika/ce u skladu sa unutrašnjim rasporedom poslova kojim se obezbjeđuje specijalizovanost, a naročito za zaštitu prava lica lišenih slobode u

cilju prevencije mučenja i drugih oblika surovog, nečovječnog ili ponižavajućeg postupanja i kažnjavanja, zaštitu prava pripadnika/ca manjinskih naroda i drugih manjinskih nacionalnih zajednica, zaštitu i promociju prava djeteta, zaštitu prava lica sa invaliditetom, rodnu ravnopravnost i zaštitu od diskriminacije.

Zamjenik/ca za svoj rad odgovara Zaštitniku/ci i Skupštini Crne Gore (u daljem tekstu: Skupština).

Odluku o broju zamjenika/ca Zaštitnika/ce donosi Skupština na predlog Zaštitnika/ce.

Član 10

Zamjenika/cu Zaštitnika/ce (u daljem tekstu: zamjenik/ca) imenuje Skupština, na predlog Zaštitnika/ce.

Zamjenik/ca se imenuje na vrijeme od šest godina i može biti ponovo imenovan/a.

Član 11

Zaštitnik/ca i zamjenik/ca Zaštitnika/ce prije stupanja na funkciju polažu zakletvu koja glasi:

„Zaklinjem se da ću štiti ljudska prava i slobode, u skladu sa Ustavom i zakonom, kao i potvrđenim međunarodnim ugovorima u oblasti ljudskih prava i da ću se pridržavati načela pravde i pravičnosti.“

Zaštitnik/ca polaže zakletvu pred Skupštinom, a zamjenik/ca Zaštitnika/ce pred predsjednikom Skupštine.

Član 12

Zaštitnik/ca, zamjenik/ca Zaštitnika/ce, glavni/a savjetnik/ca Zaštitnika/ce i savjetnik/ca Zaštitnika/ce ne može biti pozvan/a na odgovornost za mišljenje i preporuku koje je dao u vršenju funkcije, odnosno za postupanje u skladu sa nadležnostima i ovlaštenjima propisanim ovim zakonom tokom mandata, odnosno tokom trajanja radnog odnosa.

Član 13

Zaštitnik/ca, odnosno zamjenik/ca ne može vršiti drugu javnu funkciju, niti profesionalno obavljati drugu djelatnost. Zaštitnik/ca, odnosno zamjenik/ca ne može biti član/ica političke organizacije, niti učestvovati u političkim aktivnostima.

Ograničenje iz stava 1 ovog člana ne odnosi se na naučnu, obrazovnu i umjetničku djelatnost, kao ni na aktivnosti zaštićene autorskim pravima.

Član 14

Zaštitnika/cu u slučaju odsutnosti ili spriječenosti da obavlja funkciju zamjenjuje zamjenik/ca koga on/ona odredi.

U slučaju prestanka funkcije Zaštitnika/ce njegove/njene poslove obavlja zamjenik/ca koji/a najduže obavlja tu funkciju.

Član 15

Zaštitniku/ci, odnosno zamjeniku/ci prestaje funkcija prije isteka vremena na koje je imenovan/a:

- 1) podnošenjem ostavke;
- 2) gubitkom državljanstva;
- 3) ispunjenjem uslova za starosnu penziju;
- 4) razrješenjem.

Zaštitnik/ca, odnosno zamjenik/ca razrješava se funkcije, ako:

- 1) bude osuđen/a na безусловnu kaznu zatvora ili za djelo koje ga/je čini nedostojnim/om za vršenje funkcije;
- 2) je pravosnažnom odlukom lišen/a poslovne sposobnosti;
- 3) postane član/ica političke organizacije;
- 4) vrši drugu javnu funkciju ili profesionalno obavlja drugu djelatnost.

O razlozima za prestanak funkcije, odnosno razriješenje Skupštinu obavještava Zaštitnik/ca, zamjenik/ca ili nadležno radno tijelo Skupštine.

Član 16

Zaštitnik/ca i zamjenik/ca imaju legitimaciju.

Obrazac i sadržinu legitimacije iz stava 1 ovog člana utvrđuje organ državne uprave nadležan za ljudska i manjinska prava.

III. NADLEŽNOST I OVLAŠĆENJA

Član 17

Zaštitnik/ca je ovlašćen/a da postupa po pri-tužbama koje se odnose na rad sudova u slučaju odugovlačenja postupka, zloupotrebe procesnih ovlašćenja ili neizvršavanja sudskih odluka.

Član 18

Zaštitnik/ca može dati inicijativu za donošenje zakona, drugih propisa i opštih akata radi usaglašavanja sa međunarodno priznatim standardima u oblasti ljudskih prava i sloboda.

Organ kojem je podnijeta inicijativa iz stava 1 ovog člana dužan je da se o toj inicijativi izjasni.

Ukoliko smatra da je to potrebno radi zaštite i unaprjeđenja ljudskih prava i sloboda, Zaštitnik/ca daje mišljenje na predlog zakona, drugog propisa ili opšteg akta.

Član 19

Zaštitnik/ca može da pokrene postupak pred Ustavnim sudom Crne Gore za ocjenu saglasnosti zakona sa Ustavom i potvrđenim i objavljenim međunarodnim ugovorima, odnosno saglasnosti drugih propisa i opštih akata sa Ustavom i zakonom.

Član 20

Zaštitnik/ca u vršenju svoje funkcije djeluje na način što: ukazuje, upozorava, kritikuje, predlaže ili preporučuje.

Na zahtjev organa, Zaštitnik/ca može dati mišljenje o zaštiti i unaprjeđenju ljudskih prava i sloboda.

Član 21

Zaštitnik/ca se bavi i opštim pitanjima od značaja za zaštitu i unaprjeđenje ljudskih prava i sloboda i saraduje sa organizacijama i institucijama koje se bave ljudskim pravima i slobodama.

Član 22

Zaštitnik/ca nije ovlašćen/a da mijenja, ukida ili poništava akte organa.

Zaštitnik/ca ne može da zastupa stranke u postupku, niti da u njihovo ime ulaže pravna sredstva, osim u slučaju iz člana 27 stav 2 ovog zakona.

Član 23

Predsjednik/ca Crne Gore, predsjednik/ca Skupštine Crne Gore, predsjednik/ca i članovi/ce Vlade Crne Gore (u daljem tekstu: Vlada), predsjednik/ca opštine, gradonačelnik/ca Glavnog grada, gradonačelnik/ca Prijestonice i druge starješine organa primiće Zaštitnika/cu na njegov/njen zahtjev, bez odlaganja.

IV. POSEBNA OVLAŠĆENJA

Član 24

Zaštitnik/ca, zamjenik/ca, kao i glavni/a savjetnik/ca Zaštitnika/ce i savjetnik/ca Zaštitnika/ce koga/koju Zaštitnik/ca ovlasti, ima pravo da:

– bez najave, izvrši pregled prostorija u organima, organizacijama, ustanovama i drugim mjestima gdje se nalazi ili se može nalaziti lice lišeno slobode;

– bez prethodne najave i odobrenja, posjeti lice lišeno slobode i provjeri poštovanje njegovih prava;

– bez prisustva službenog ili drugog lica, lično ili preko prevodioca, razgovara sa licem lišenim slobode, kao i sa drugim licem za koje smatra da može da pruži potrebne informacije.

Član 25

Zaštitnik/ca vrši poslove nacionalnog preventivnog mehanizma za zaštitu lica lišenih slobode od mučenja i drugih oblika surovog, nečovječnog ili ponižavajućeg postupanja ili kažnjavanja (u daljem tekstu: poslovi prevencije torture), u skladu sa ovim zakonom i Opcionim protokolom uz Konvenciju protiv torture i drugih surovih, neljudskih ili ponižavajućih kazni ili postupaka.

Radi vršenja određenih poslova prevencije torture za koje su neophodna posebna specijalistička znanja Zaštitnik/ca obrazuje radno tijelo od stručnjaka iz odgovarajućih oblasti.

Aktom o obrazovanju radnog tijela iz stava 2 ovog člana utvrđuju se zadaci i način rada tog tijela.

Član 25a

Članove radnog tijela iz člana 25 stav 2 ovog zakona bira Zaštitnik/ca na osnovu javnog poziva.

Broj, sastav, kriterijumi i način izbora članova radnog tijela iz stava 1 ovog člana, utvrđuju se Pravilima o radu Zaštitnika/ce.

Član 25b

Poslovi prevencije torture su:

- obilazak organa, ustanova ili organizacija u kojima se nalaze ili bi se mogla nalaziti lica lišena slobode ili lica kojima je ograničeno kretanje, radi povećanja stepena njihove zaštite od mučenja i drugih oblika surovog, nečovječnog ili ponižavajućeg postupanja ili kažnjavanja;

- davanje preporuka nadležnim organima, ustanovama i organizacijama radi poboljšanja postupanja prema licima lišenim slobode i uslova u kojima se nalaze, odnosno sprječavanja mučenja i drugih oblika surovog, nečovječnog ili ponižavajućeg postupanja ili kažnjavanja;

- davanje mišljenja na prijedloge zakona i druge propise radi zaštite i unaprjeđenja ljudskih prava i sloboda lica lišenih slobode i lica kojima je ograničeno kretanje;

- saradnja sa Potkomitetom Ujedinjenih nacija za prevenciju torture i drugih surovih, neljudskih ili

ponižavajućih kazni ili postupaka (u daljem tekstu: Potkomitet za prevenciju torture).

Licima lišenim slobode u smislu ovog zakona smatraju se lica kojima je određeno bilo kakvo zadržavanje, pritvaranje, zatvaranje ili smještaj pod nadzorom organa i koja to mjesto ne smiju napustiti po svojoj volji.

Član 25c

U vršenju poslova prevencije torture, Zaštitnik/ca, zamjenik/ca Zaštitnika/ce, kao i glavni/a savjetnik/ca Zaštitnika/ce, savjetnik/ca Zaštitnika/ce i član/ica radnog tijela iz člana 25 stav 2 ovog zakona koga/koju Zaštitnik/ca ovlasti imaju pravo:

- da bez prethodne najave obilaze organe, ustanove i organizacije i pregledaju prostorije u kojima se nalaze ili bi se mogla nalaziti lica lišena slobode;

- na pristup podacima o: organima, ustanovama i organizacijama u kojima se nalaze lica lišena slobode; broju lica lišenih slobode u organu, ustanovi ili organizaciji koju obilaze i o postupanju sa licima lišenim slobode;

- da bez prisustva službenog lica razgovaraju sa licima lišenim slobode i drugim licima koja mogu da daju odgovarajuće informacije u vezi sa sumnjom da se krše ljudska prava u organu, ustanovi ili organizaciji koju obilaze.

Starješina/ka, odnosno lice koje rukovodi organom, ustanovom i organizacijom iz stava 1 ovog člana dužni su da Zaštitniku/ci i zamjeniku/

ci Zaštitnika/ce, kao i savjetniku/ci Zaštitnika/ce i članu/ici radnog tijela iz člana 25 stav 2 ovog zakona, koje ovlasti Zaštitnik/ca:

– omogućće nesmetan obilazak i pregled prostorija u kojima se nalaze ili bi se mogla nalaziti lica lišena slobode, kao i razgovor sa licima lišenim slobode i drugim licima koja mogu da daju odgovarajuće informacije u vezi sa sumnjom da se krše ljudska prava, bez prisustva službenog lica;

– stave na raspolaganje podatke iz stava 1 alineja 2 ovog člana i omogućće neposredan uvid u službene spise i dokumente koji sadrže te podatke.

Niko ne može biti sankcionisan niti trpjeti štetne posljedice zbog postupanja u skladu sa stavom 2 ovog člana.

Član 25d

Članovi radnog tijela iz člana 25 stav 2 ovog zakona imaju pravo na odgovarajuću naknadu za izvršeni posao.

Rješenje o visini naknade iz stava 1 ovog člana donosi Zaštitnik/ca, u skladu sa propisom Vlade.

Član 26

Zaštitnik/ca neposredno saraduje sa Potkomitetom za prevenciju torture.

Član 27

Zaštitnik/ca je institucionalni mehanizam za zaštitu od diskriminacije.

Zaštitnik/ca, uz saglasnost diskriminisanog lica, postupa i preduzima mjere za zaštitu od diskriminacije, u skladu sa ovim zakonom i posebnim zakonom kojim je uređena zabrana diskriminacije.

U postupanju Zaštitnika/ce u slučajevima diskriminacije od strane fizičkih ili pravnih lica shodno se primjenjuju odredbe ovog zakona.

U postupanju Zaštitnika/ce u slučajevima diskriminacije od strane fizičkog ili pravnog lica shodno se primjenjuju odredbe ovog zakona.

V. POSTUPANJE

Član 28

Postupak ispitivanja povrede ljudskih prava i sloboda pokreće se povodom pritužbe ili po sopstvenoj inicijativi.

Zaštitnik/ca ispituje povrede ljudskih prava i sloboda po sopstvenoj inicijativi kad sazna da su aktom, radnjom ili nepostupanjem organa povrijeđena ljudska prava i slobode.

Za postupanje po sopstvenoj inicijativi neophodna je saglasnost oštećenog/ne.

Član 29

Postupak pred Zaštitnikom/com je povjerljiv. Lice koje podnosi pritužbu ili učestvuje u postupku ne može zbog toga biti pozvano na odgovornost niti dovedeno u nepovoljniji položaj.

Član 30

Pritužbu podnosi svako ko smatra da su mu povrijeđena prava i slobode.

Ako se radi o povredi prava djeteta, pritužbu može podnijeti njegov roditelj, odnosno staratelj/ka ili zakonski/a zastupnik/ca.

Ukoliko je pravo djeteta povrijeđeno od strane lica iz stava 2 ovog člana, pritužbu može podnijeti organizacija ili organ koji se bavi zaštitom prava djeteta.

Pritužba se može podnijeti i preko poslanika/ce, kao i organizacije koja se bavi zaštitom ljudskih prava i sloboda.

Pritužba se može podnijeti i usmeno na zapisnik.

Lice lišeno slobode ima pravo da ponese pritužbu u zapečaćenoj koverti.

Ovlašćeno lice organa, organizacije i ustanove u kojem boravi lice lišeno slobode dužno je da pritužbu ili drugo pismeno tog lica, neotvoreno i nepročitano, odmah dostavi Zaštitniku/ci.

Član 31

Pritužba sadrži naziv organa na čiji se rad odnosi, opis povrede ljudskih prava i sloboda, činjenice i dokaze koji potkrepljuju pritužbu, podatke o tome koja su pravna sredstva iskorišćena, lično ime i adresu podnosioca/podnositeljke pritužbe i naznaku o tome da li je podnosilac/teljka saglasan/na da se njegovo/njeno ime otkrije u postupku.

Ako pritužba ne sadrži sve potrebne podatke ili je nerazumljiva, Zaštitnik/ca može od podnosioca/teljke zatražiti da je u određenom roku dopuni.

Član 32

Pritužba se podnosi u roku od šest mjeseci od dana saznanja za učinjenu povredu ljudskih prava i sloboda, odnosno u roku od jedne godine od dana učinjene povrede.

Izuzetno, Zaštitnik/ca može postupati i po isteku roka iz stava 1 ovog člana, ako ocijeni da značaj slučaja to zahtijeva.

Član 33

Zaštitnik/ca može, u postupku ispitivanja pritužbe, uputiti podnosioca/podnositeljku da iskoristi druga pravna sredstva za otklanjanje povrede na koju ukazuje, ukoliko smatra da se povreda može otkloniti samo tim sredstvima ili bi otklanjanje povrede bilo efikasnije.

Član 34

Zaštitnik/ca neće postupiti po pritužbi, ako:

- 1) nije nadležan/na;
- 2) je pritužba anonimna, osim ako smatra da ima osnova za postupanje po sopstvenoj inicijativi u skladu sa članom 28 stav 2 ovog zakona;
- 3) je podnijeta po isteku propisanog roka;
- 4) ne sadrži potrebne podatke, a podnosilac/teljka je u ostavljenom roku ne dopuni;

5) podnosilac/teljka pritužbu povuče prije pokretanja postupka;

6) podnosilac/teljka pritužbe ne postupi u skladu sa članom 33 ovog zakona;

7) je pritužba ponovljena, a nijesu podnijeti novi dokazi;

8) se radi o očiglednoj zloupotrebi prava podnošenja pritužbe.

Zaštitnik/ca obavještava podnosioca/teljku o razlozima za nepostupanje po pritužbi i ukazuje na mogućnost za eventualno ostvarivanje zaštite njegovih/njenih prava pred drugim organom.

Član 35

O podnijetoj pritužbi i njenoj sadržini Zaštitnik/ca obavještava starješinu/ku, odnosno lice koje rukovodi organom na čiji se akt, radnju ili nepostupanje pritužba odnosi, radi izjašnjenja i određuje mu rok za dostavljanje izjašnjenja i potrebne dokumentacije, koji ne može biti kraći od osam dana.

Starješina/ka, odnosno lice koje rukovodi organom dužan/na je da dostavi izjašnjenje i dokumentaciju iz stava 1 ovog člana, u roku koji mu Zaštitnik/ca odredi.

Ako izjašnjenje iz stava 2 ovog člana ne sadrži sve potrebne podatke ili nije dostavljena potrebna dokumentacija, starješina/ka, odnosno lice koje rukovodi organom dužan/na je da na zahtjev Zaštitnika/ce dostavi dopunu izjašnjenja i potrebnu dokumentaciju.

Član 36

Starješina/ka, odnosno lice koje rukovodi organom dužan je da Zaštitniku/ci na njegov/njen zahtjev:

– stavi na raspolaganje sve podatke iz nadležnosti organa kojim rukovodi, bez obzira na stepen tajnosti;

– omogući neposredan uvid u službene spise, dokumenta i podatke, kao i da mu/joj dostavi kopije traženih spisa i dokumenata, bez obzira na stepen tajnosti;

– da mu/joj omogući slobodan pristup svim prostorijama.

Član 37

Ukoliko starješina/ka, odnosno lice koje rukovodi organom ne postupi po zahtjevu u određenom roku, dužan/a je da, bez odlaganja, o razlozima obavijesti Zaštitnika/cu.

Nepostupanje po zahtjevu smatra se ometanjem rada Zaštitnika/ce, koji o tome može upoznati neposredno viši organ ili Skupštinu ili obavijestiti javnost.

Član 38

Organi su dužni da sa Zaštitnikom/com sarađuju i pružaju mu/joj pomoć.

Član 39

Zaštitnik/ca će obustaviti postupak, ako:

1) utvrdi da je nakon podnošenja pritužbe pokrenut sudski postupak;

2) podnosilac/teljka pritužbe ne saraduje u postupku;

3) podnosilac/teljka povuče pritužbu;

4) organ u međuvremenu otkloni učinjenu povredu;

5) podnosilac/teljka pritužbe umre, osim ako nasljednici/ce zatraže da se postupak nastavi.

O obustavi postupka Zaštitnik/ce obavještava podnosioca/teljku pritužbe.

Član 40

Radi ispitivanja povrede ljudskih prava i sloboda Zaštitnik/ca može pozvati svako lice u svojstvu svjedoka/inju ili angažovati stručnjaka/inju iz odgovarajuće oblasti.

Lica iz stava 1 ovog člana dužna su da se odazovu pozivu i imaju pravo na nagradu, odnosno naknadu troškova u skladu sa propisima kojima su uređene nagrade i naknade troškova u sudskim postupcima, a koje se isplaćuju iz sredstava Zaštitnika/ce.

Član 41

Nakon završetka ispitivanja povrede ljudskih prava i sloboda Zaštitnik/ca daje mišljenje o tome da li je, na koji način i u kojoj mjeri došlo do povrede ljudskih prava i sloboda.

Kad Zaštitnik/ca utvrdi da je došlo do povrede ljudskih prava i sloboda, mišljenje sadrži i preporuku

o tome šta treba preduzeti da bi se povreda otklonila, kao i rok za njeno otklanjanje.

Član 42

Starješina/ka, odnosno lice koje rukovodi organom na čiji rad se preporuka odnosi obavezan je da, u ostavljenom roku, dostavi izvještaj o preduzetim radnjama za izvršenje preporuke.

Ukoliko starješina/ka, odnosno lice koje rukovodi organom ne postupi po preporuci u određenom roku, Zaštitnik/ca može upoznati neposredno viši organ, podnijeti poseban izvještaj ili obavijestiti javnost.

Član 43

O rezultatima ispitivanja povrede ljudskih prava i sloboda Zaštitnik/ca obavještava podnosioca/teljku pritužbe dostavljanjem mišljenja.

Član 43a

O izvršenom obilasku iz člana 25b stav 1 alineja 1 ovog zakona sačinjava se zapisnik koji potpisuju lica koja su učestvovala u obilasku i predstavnik organa, ustanove ili organizacije u kojem/joj je obilazak izvršen.

Zaštitnik/ca na osnovu zapisnika iz stava 1 ovog člana, sačinjava izvještaj o utvrđenom stanju, koji dostavlja organu, ustanovi ili organizaciji u kojem/joj je obilazak izvršen.

Kad Zaštitnik/ca utvrdi da je došlo do mučenja ili drugog oblika surovog, nečovječnog ili ponižavajućeg postupanja ili kažnjavanja, izvještaj sadrži i mišljenje sa preporukom/a ili upozorenjem/a organu, ustanovi ili organizaciji u kojem/joj je povreda utvrđena.

Izvještaj sa mišljenjem i preporukom/ama ili upozorenjem/ima iz stava 3 ovog člana, Zaštitnik/ca dostavlja i organu ili tijelu nadležnom za nadzor nad organom, ustanovom ili organizacijom u kojem/joj je izvršen obilazak.

Starješina/ka organa, ustanove ili organizacije kojem/joj je upućena preporuka ili upozorenje iz stava 4 ovog člana, dužan/na je da u roku određenom aktom Zaštitnika/ce preduzme mjere povodom upozorenja ili preporuke Zaštitnika/ce i o preduzetim mjerama, bez odlaganja, obavijesti Zaštitnika/cu.

Po dobijanju obavještenja iz stava 5 ovog člana, Zaštitnik/ca mora izvršiti kontrolni pregled u organu, ustanovi ili organizaciji, u kojem/joj je utvrđen slučaj mučenja ili drugog oblika surovog, nečovječnog ili ponižavajućeg postupanja ili kažnjavanja.

Član 44

Zaštitnik/ca može nadležnom organu da podnese inicijativu za pokretanje disciplinskog postupka, odnosno postupka za razrješenje lica čijim je radom ili nepostupanjem učinjena povreda ljudskih prava i sloboda.

Za prekršaje propisane ovim zakonom i Zakonom o zabrani diskriminacije Zaštitnik/ca može podnijeti zahtjev za pokretanje prekršajnog postupka.

Član 45

Zaštitnik/ca, zamjenik/ca Zaštitnika, kao i savjetnik/ca Zaštitnika/ce i član/ica radnog tijela iz člana 25 stav 2 ovog zakona dužni su da lične podatke do kojih su došli u radu čuvaju, u skladu sa zakonom kojim se uređuje zaštita podataka o ličnosti.

Obaveza iz stava 1 ovog člana, važi i poslije prestanka funkcije, radnog odnosa ili članstva u radnom tijelu.

Član 46

Bliži način rada i postupanja utvrđuje se Pravilima o radu Zaštitnika/ce koje donosi Zaštitnik/ca.

Pravila o radu Zaštitnika/ce objavljuju se u „Službenom listu Crne Gore“.

VI. IZVJEŠTAJ

Član 47

Zaštitnik/ca podnosi Skupštini godišnji izvještaj o radu.

Godišnji izvještaj o radu sadrži naročito: opšti statistički prikaz predmeta po kojima je postupao, statistički prikaz po oblastima rada, ocjenu o stanju ljudskih prava i sloboda u Crnoj Gori, preporuke i mjere koje Zaštitnik/ca predlaže za

unaprijeđenje ljudskih prava i otklanjanje uočenih propusta.

Poseban dio izvještaja kojim Zaštitnik/ca obavještava Skupštinu o uočenim pojavama diskriminacije sadrži: ocjenu stanja u oblasti zaštite od diskriminacije, koja podrazumijeva ocjenu rada organa vlasti, pružalaca usluga i drugih lica, uočene propuste i preporuke za njihovo otklanjanje, analizu zakona.

Godišnji izvještaj o radu dostavlja se najkasnije do 31. marta tekuće za prethodnu godinu.

Na zahtjev Skupštine, Vlada je dužna da se izjasni o godišnjem izvještaju o radu Zaštitnika/ce.

Godišnji izvještaj o radu mora se učiniti dostupnim javnosti.

Član 48

Zaštitnik/ca može da podnese Skupštini poseban izvještaj, ako ocijeni da je to neophodno radi zaštite ljudskih prava i sloboda.

Poseban izvještaj je dostupan javnosti.

VII. ZARADE I PRAVA

Član 49

Briše se. (Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o zaradama zaposlenih u javnom sektoru, „Sl. list CG“, br. 21/17)

Član 50

Briše se. (Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o zaradama zaposlenih u javnom sektoru, „Sl. list CG“, br. 21/17)

VIII. SLUŽBA ZAŠTITNIKA/CE

Član 51

Za vršenje stručnih i drugih poslova Zaštitnik/ca obrazuje Službu Zaštitnika/ce (u daljem tekstu: Služba).

Rad Službe organizuje i koordinira generalni/a sekretar/ka.

Generalni/a sekretar/ka stara se i odgovoran/na je za sprovođenje akata Zaštitnika/ce, priprema predlog razdjela budžeta za rad Zaštitnika/ce, stara se o stručnom usavršavanju, kao i o organizovanju i ostvarivanju saradnje Zaštitnika sa organima i organizacijama u zemlji i inostranstvu i vrši druge poslove koje mu/joj Zaštitnik/ca povjeri.

Član 51a

Generalnog/u sekretara/ku bira Zaštitnik/ca na period od pet godina, na osnovu javnog konkursa.

Za svoj rad generalni/a sekretar/ka odgovoran/a je Zaštitniku/ci.

Član 51b

Stručne poslove iz nadležnosti Zaštitnika/ce vrše savjetnici/ce Zaštitnika/ce.

Glavni savjetnik/ca Zaštitnika/ce može biti lice koje, pored opštih uslova za rad u državnim organima, ima najmanje VIII nivo kvalifikacije obrazovanja i najmanje 10 godina radnog iskustva, od čega najmanje tri godine iskustva u oblasti ljudskih prava i sloboda.

Savjetnik/ca Zaštitnika/ce može biti lice koje, pored opštih uslova za rad u državnim organima, ima najmanje VIII nivo kvalifikacije obrazovanja i najmanje pet godina radnog iskustva, od čega najmanje jednu godinu iskustva u oblasti ljudskih prava i sloboda.

Akt o unutrašnjoj organizaciji i sistematizaciji Službe donosi Zaštitnik/ca, uz prethodno mišljenje nadležnog radnog tijela Skupštine.

Član 51c

O zasnivanju radnog odnosa, pravima, obavezama i odgovornosti zaposlenih u Službi odlučuje Zaštitnik/ca, u skladu sa zakonom kojim se uređuju prava, obaveze i odgovornosti državnih službenika i namještenika, kao i u skladu sa odobrenim budžetskim sredstvima.

Izuzetno od stava 1 ovog člana prilikom odlučivanja o zasnivanju radnog odnosa glavnog savjetnika/ce Zaštitnika/ce i savjetnika/ce Zaštitnika/ce, Zaštitnik/ca nije dužan/na da pribavi potvrdu o obezbijeđenim finansijskim sredstvima od ministra nadležnog za poslove budžeta.

Član 51d

Radi vršenja poslova iz čl. 24, 25c, 27 i 36 ovog zakona Zaštitnik/ca izdaje službenu legitimaciju savjetnicima/ama Zaštitnika/ce.

Obrazac i sadržina službene legitimacije iz stava 1 ovog člana, utvrđuje se aktom iz člana 16 stav 2 ovog zakona.

Član 52

Na prava, obaveze i odgovornosti zaposlenih u Službi, koja nijesu uređena ovim zakonom primjenjuju se propisi o državnim službenicima i namještenicima.

IX. FINANSIRANJE

Član 53

Finansijska sredstva za rad Zaštitnika/ce obezbjeđuju se u posebnom razdjelu budžeta Crne Gore.

Zahtjev za dodjelu budžetskih sredstava Zaštitniku/ci podnosi radno tijelo Skupštine nadležno za oblast ljudskih prava, na predlog Zaštitnika/ce.

Zaštitnik/ca ima pravo da učestvuje u radu nadležnih radnih tijela i sjednice Skupštine na kojoj se raspravlja o predlogu budžeta.

O raspolaganju finansijskim sredstvima iz stava 1 ovog člana Zaštitnik/ca odlučuje samostalno, prema dinamici utvrđenoj u skladu sa Zakonom o budžetu.

X. KAZNENE ODREDBE

Član 54

Novčanom kaznom od 500 eura do 2000 eura kazniće se za prekršaj:

1) odgovorno lice u organu koje ne postupi po zahtjevu Zaštitnika/ce u određenom roku (član 35 stav 2);

2) lice koje se ne odazove pozivu Zaštitnika/ce (član 40 stav 2).

XI. PRELAZNE I ZAVRŠNE ODREDBE

Član 55

Postupci ispitivanja ljudskih prava i sloboda započeti do dana stupanja na snagu ovog zakona nastaviće se u skladu sa ovim zakonom.

Član 56

Pravila o radu Zaštitnika/ce i akt o unutrašnjoj organizaciji i sistematizaciji Stručne službe donijeće se u roku od tri mjeseca od dana stupanja na snagu ovog zakona.

Član 56a

Pravila o radu Zaštitnika/ce uskladiće se sa ovim zakonom u roku od tri mjeseca od dana stupanja na snagu ovog zakona.

Akti iz člana 16 stav 2 i člana 51b stav 5 ovog zakona, donijeće se u roku od tri mjeseca od dana stupanja na snagu ovog zakona.

Član 57

Zaštitnik/ca i zamjenik/ca imenovan/a, odnosno izabran/a prije stupanja na snagu ovog zakona nastaviće da vrši funkciju do isteka vremena na koju je imenovan/a, odnosno izabran/a.

Član 57a

Izbor generalnog/ne sekretara/ke izvršiće se u roku od tri mjeseca od dana stupanja na snagu ovog zakona.

Do donošenja odluke o izboru generalnog/ne sekretara/ke poslove generalnog/ne sekretara/ke vršiće dosadašnji sekretar/ka.

Član 58

Danom stupanja na snagu ovog zakona prestaje da važi Zakon o Zaštitniku ljudskih prava i sloboda („Službeni list RCG“, br. 41/03).

Član 59

Ovaj zakon stupa na snagu osmog dana od dana objavljivanja u „Službenom listu Crne Gore“.

REGISTAR

...

REGISTAR

REGISTAR

- Adam – 67, 360
Adamovič, Georgij – 410
Adžić, Vuk – 130
Ahmet, dukadžinski paša – 344
Ahmet-aga, kliški dizdar – 338
Ahmet-paša, serasker – 333
Ajnštajn, Albert – 143
Albrici Drugi, Jovan Krstitelj – 334, 342, 353
Andrija Šćepca Andrina – 355
Andrović, Andrija Nika – 355
Anđuša, babica – 336
Aničić, Dejan U. – 16, 44
Anselmi, Valerio – 339
Antović, Đuko – 347
Anzaldua, Glorija – 200
Arenski, Roman – 410
Aristofan – 412
Aristotel – 60
B. J. – 101
Babić, Ivana – 26
Badju, Alen – 272, 274
Baković, Šučko – 224, 227
Bakst, Leon – 409
Balansijag, Kristobal – 310
Banović, Branko – 17, 22, 48, 99, 204, 500
Banjac, Mira – 243, 252
Barac, John M. – 16, 25, 225, 234
Barbaro, Danilo – 360
Barjaktarović, Mirko – 69, 202
Barović, Goran – 235
Batler, Džudit – 165, 200, 252, 284
Batrićević, Pero – 336
Bavcon, Ljubo – 101, 104, 205
Beatrice – 415

* Registar sadrži abecednim redom prikazana imena, nadimke i inicijale ljudi i fiktivnih ličnosti spomenutih u osnovnom tekstu, fusnotama, potpisima ilustracija i biografijama.

REGISTAR

- Beluči, Monika – 288
 Beme, Jakob – 412, 413
 Benua, Aleksandar – 410
 Berđajev, Nikolaj – 407, 410, 412, 413
 Bilić, Bojan – 15, 17, 203, 204
 Blagojević, Jelisaveta – 15, 44, 99
 Blojler, Eugen – 142, 143
 Blok, Aleksandar – 409
 Bobičić, Nađa – 17, 25
 Bodrijar, Žan – 310
 Bogdanović, Jovana – 335
 Bogišić, Valtazar – 85, 86, 87
 Boldu, Gavriilo – 349
 Boldu, Justin – 333, 334, 335, 364
 Bolica, Frano – 343
 Borilović Bajica, Visarion – 346
 Bornštajn, Kejt – 201
 Bosvel, Džon – 202
 Boško Marka Pera – 352
 Božović, Petar – 243
 Brajović, Saša – 366
 Brenon, Robert – 167
 Brežnjev, Leonid – 291
 Brković, Balša – 228
 Brković, Čarna – 16, 25, 99, 164, 203, 204, 211, 315
 Broz Tito, Josip – 103
 Bruk, Piter – 274
 Bubić, Marko Antonije – 352
 Bujović, Jele – 327, 328, 365, 366, 367
 Bujović, Stefan – 345, 365, 366
 Bujović, Vicko – 365, 366, 367
 Bulgakov, Sergej – 407
 Buonaroti, Mikelandelo – 145
 Burdžević, Rifat – 100
 Bušatlija, Arslan-paša – 342, 343
 Bušatlija, Sulejman – 336, 343
 Butorac, Pavao – 366
 Buu, Dante – 23, 281, 282, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 302, 303, 304, 305
 Cerović, Radoje – 60
 Cerović, Stana – 203
 Cimbalkjević, Zdravko – 33, 34, 128, 224, 225, 226, 227
 Crnojević, Đurđe – 330, 331, 354
 Cvajg, Stefan – 143
 Cvetajeva, Marina – 24, 405, 406, 408
 Cvjetković, Krilo – 344, 345, 364
 Čaušević, Jasmina – 15, 22, 100, 121, 204, 205, 500
 Čaušević-paša – 345
 Červinski – 414
 Čalić, Boris – 23, 48, 502
 Čalović, Vanja – 226
 Čerana – 335
 Čirković, Dobrila – 243
 Čuprilić, Numan-paša – 333
 da Riva, Marko – 361
 da Vinči, Leonardo – 145
 Dabižinović, Ervina – 164
 Dajer, Ričard – 253
 Dajkov, Stijepo – 346
 Dal, Robert – 189, 190
 Damjanović, Dobrica – 327, 328, 365, 368, 369, 370
 Damjanović, Josif – 368
 Damjanović, Petronije – 334, 361, 368
 Danilo, prorok – 348, 349
 Darwin, Čarls – 146

REGISTAR

- Davidović, Milena – 25
 Davidović, Nikola – 358, 359
 Davidović, Saveta – 358, 359, 360, 361, 362, 363, 364, 365, 367
 de Lauretis, Teraza – 200
 Denisov, L. – 410
 Derida, Žak – 200
 Dersteler, Erik – 332, 338, 364
 Dimitrijević, Olga – 15, 44, 99
 Dinoša, Ferhat – 17, 315, 316
 Dior, Kristijan – 310
 Div – 412
 Dona, Jovan Marin – 338, 339, 341, 362, 364
 Dota, Franko – 15, 25, 99
 Dubravčević, Kate – 350
 Dubravčević, Stane – 350
 Duodo, Petar – 334, 336
 Džagouz, Anamari – 285
 Džuni, Samuel – 167
 Đ. B. – 107
 Đ., Plana – 369
 Đilas, Milovan – 22, 100, 205
 Đoković, Elmir – 226
 Đorđević, Tihomir – 84, 85
 Đukanović, Milo – 124
 Đuranov (?), iz Škaljara – 338
 Đurašević, Niko – 352, 353
 Đurašković, protopop – 342
 Đurđev, Branislav – 330
 Đurić, Dubravka – 14
 Đurišić Bečanović, Tatjana – 234, 235
 Đuro, mali – 362
 Đurov, Radan – 348
 Đurović, Ilija – 23, 267, 268, 269
 Đurović, Mikota – 369
 Đurović, Novak Begov – 368, 369
 Elijade, Mirča – 274
 Emanuil, Viktor III – 331
 Emil, lik iz djela Žan Žak Rusooa – 380
 Erdei, Ildiko – 25, 310
 Erico, Jelisaveta – 330
 Estemirova, Natalija – 226
 Eva – 67, 413
 fon Kraft-Ebing, Ričard – 142, 144
 Foset, Milisent – 382
 Frećero, Karla – 18
 Frejer, Džon – 147
 Frojd, Ana – 146
 Frojd, Sigmund – 66, 68, 143, 144, 145, 146, 155, 245
 Frost, David M. – 185
 Fuko, Mišel – 143, 148, 156, 200
 Furlan, Mira – 243, 245, 246, 249
 G. A. – 111
 G. M. – 112
 Gavrić, Saša – 15, 22, 100, 121, 204, 205, 500
 Gavrilović, Ljiljana – 22, 25, 49, 202, 499
 Gaygor, roza ovca – 312
 Gezeman, Gerhard – 67
 Gililend Rajt, Dajen – 331
 Glavoč, Krsto – 355
 Gorjanac Prelević, Tea – 227
 Gošović, Marko – 26
 Gradiška, Đorđe – 345
 Gregor, crna ovca – 312
 Gremo, Rene – 202
 Grimani, Đorđe – 336, 337
 Gušić, Marijana – 202

REGISTAR

- Hajden, Hakan – 191
 Halperin, Dejvid – 200
 Hart, H. L. A. – 191
 Hasanbegović, Velija – 302
 Henri, „dr anonimni“ – 147
 Herman, Drug – 410
 Herzog, Dagmar – 86
 Hese, Herman – 143
 Hičkok, Alfred – 246
 Hipijus, Zinaida – 24, 405, 406, 407, 408, 409,
 410, 411, 412, 413, 414, 415
 Hiršfild, Magnus – 143
 Honeker, Erih – 291
 Hopfgarten, Bastian – 304, 305
 Irod – 361
 Irodijada – 349
 Isus Hrist – 65, 348, 369, 414
 Ivanov, Vjačeslav – 408, 409
 Ivanović, Ana – 23, 502
 Ivanović, Danka – 26
 Ivanović, Marin – 25
 Jaglika, lik iz filma *Lepota poroka* – 243, 244, 247,
 248, 249, 250, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 262
 Jana, udovica – 347
 Jana Jovanova – 336
 Janus – 64
 Jelača, Dijana – 243
 Jelušić, Jelena – 23, 502
 Jevgenjevna Holidej, Sofija (Sonječka) – 408
 Jokić, Bojana – 16, 25, 225, 233, 234
 Jokić, Ilija – 16
 Jordanova, Dina – 254
 Jovan – 156
 Jovan Krstitelj – 349, 360
 Jovan, sveti – 335
 Jovanović, Nebojša – 253
 Jovanović, Vladimir – 88
 Jović, knez – 335, 336
 Jovićević, Andrija – 335
 Jovićević, Slavka – 22, 49, 81, 82, 83, 499
 Jovović, Tatjana – 24, 503
 Jung, Karl Gustav – 245
 K. A. – 111
 K. R. – 108, 109, 110
 Kacis, Antonio – 189
 Kalezić, Danijel – 16, 99, 130, 164, 203, 211, 315
 Kandić, Stefan – 226, 234
 Kant, Imanuel – 69
 Karadžić, Milutin Mima – 243
 Karadžić, Vuk Stefanović – 84, 85, 88
 Kaščelan, Ana – 278, 279
 Katić, Relja – 336, 340
 Kecmanović, Dušan – 152
 Kejdi Stanton, Elizabet – 381
 Keplen, I. En – 246
 Kernberg, Oto – 149
 Kertbeni, Karl-Maria – 142
 Kesić, Saša – 14, 25
 Kimel, Majkl – 166
 Kinsi, Alfred – 144, 147
 Kirša, Anton – 410
 Kiščenko, Dijana – 164, 169
 Kliford Barni, Natali – 408
 Kojičić, Jovan – 16, 22, 25, 40, 227, 501
 Kojović, Antun – 359
 Kokolja, Tripo – 366, 367
 Kolb, Lorens – 148
 Konel, Revin – 250, 251

REGISTAR

- Konig, Rene – 309
 Kontarini, Nikola – 332
 Kopernik, Nikola – 146
 Korbet, Ken – 148
 Kordić, Aleksandar – 303
 Korica, Ljiljana – 25, 26
 Kosara, lik iz filma *Lepota poroka* – 243, 249, 251, 252
 Kosofski Sedžvik, Iv – 200
 Kosović, Srđan – 25
 Kostić, Aleksandar – 150, 151
 Kovinčić, Mihailo – 25
 Krajnji, Anton – 410
 Krenšo, Kimberli – 205
 Kuhar, Roman – 15
 Kuzmin, Mihail – 411, 412
 Kverini, Marko – 334, 337
 Lakićević, Dragan – 88
 Lamaj, Olson – 301
 Lautenbah, Žeran – 189, 190
 Lazarović, Petar – 336
 Lazatović, Stefan – 356, 357
 Lenjin, Vladimir Ilić – 100
 Leonardis, Frano – 343
 Lepetić, Tamara – 163
 Loredan, Vicko – 340, 342, 343, 344
 Luka, lik iz filma *Lepota poroka* – 243, 248, 249, 250, 251, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 263
 Lukša Nikčev, iz Reževića – 354, 355
 Ljubibratić, Savatije – 350, 366
 Ljuca, Dragoslav – 174
 Ljumović, Janko – 16, 25
 M. – 175
 M. K. – 109
 M. S. – 108
 Madin, Đivo – 366
 Madona – 409, 415
 Mahmudbegović, Hodaverdi-paša – 341
 Makovski, Sergej – 409
 Malena, lik iz filma *Malena* – 288
 Maljković, Dušan – 16, 18, 25
 Man, Tomas – 143
 Marinković, Stanica Daga – 203
 Marinović, Svetislav – 61
 Marko Perov, iz Šušanja – 352
 Marks, Karl – 100
 Marmor, Džad – 146
 Marović (neimenovana žena) – 356, 357
 Martinović, Ivo Vrana – 87, 88
 Martinović, Srđa – 25
 Medin, Dušan – 22, 49, 499
 Mehmed, janjinski paša – 342
 Mejer, Ian H. – 153, 185
 MekDagol, Džojš – 149
 Mendeljejeva, Ljuba – 409
 Mereškovski, Dimitrij – 407, 409, 410
 Merton, Robert – 49, 50
 Mid, Margaret – 164
 Mil, Džon Stjuart – 24, 377, 378, 379, 382, 383, 385, 386, 387, 388, 389, 390, 391, 392, 393, 394, 395, 396, 397, 398, 399, 400, 401, 402
 Milada, lik iz filma *Lepota poroka* – 241, 242, 243, 244, 252, 253, 254, 255, 258, 265
 Milivojević, Stevan – 16, 224, 225, 226, 233, 234, 235, 236
 Miloš – 173
 Milošević Đorđević, Nada – 84
 Milošević, Jovan – 296

REGISTAR

- Milošević, Miloš – 347
 Milošević, Slobodan – 123
 Mišeljić, Jelena – 17
 Mladenović, Lepa – 123
 Mojsije – 360
 Molvi, Lora – 245, 246
 Mot, Lukrecija – 381
 Mršević, Zorica – 17
 Mušović, Osman – 362
 N. C. – 73
 Nagrodska, Jevdokija – 411
 Nelević, Nataša – 23, 333, 502
 Niče, Fridrih – 200
 Nikac Andrije Šćepčeva – 355
 Niko Petrov s Brajićah – 356, 357
 Nikodim, đakon – 362
 Nikolić, Živko – 23, 241, 242, 244, 245, 246,
 247, 248, 249, 251, 252, 254, 257
 Ninković, Nićifor – 88
 Nobile, Vuko – 358, 359, 365
 Numanović, Suad – 228
 Obrenović, Miloš – 88, 89
 Onganija, Fernando – 331, 332
 Paladinović, Jela – 336
 Paladinović, Jovo – 336, 337
 Palić, Nikola – 150
 Pankhrst, Emelin – 382
 Paolini, Mariandela – 411
 Parnok, Sofija – 408
 Pavićević, Josif – 368
 Pavićević, Mićun – 87, 88
 Pavlović Šestakov, Vjačeslav – 414
 Pekić, Borislav – 15
 Perišić, Igor – 15, 18, 25
 Pero Radov – 361
 Pešić, Radmila – 85
 Pešikanović, Pero – 336
 Petar – 156, 157
 Petar Veliki – 366
 Petričević, Paula – 17, 20, 99, 164, 203
 Petrović Njegoš, Danilo, knjaz – 168, 360
 Petrović Njegoš, Danilo, vladika – 331, 348,
 349, 350
 Petrović Njegoš, Jelena – 331
 Petrović Njegoš, Nikola I – 83, 87, 91, 168
 Petrović Njegoš, Petar I – 79, 342, 350, 351,
 358, 359, 360, 361, 362, 363, 365, 367, 369
 Petrović Njegoš, Petar II – 90, 336, 340
 Petrović Njegoš, Sava – 334, 342, 344, 347, 360, 361
 Petrović Njegoš, Vasilije – 334, 344
 Petrović, Radonja – 342
 Pišteljić, Katarina – 25
 Pivljanin, Bajo – 347
 Plamenac, Jovan S. – 73
 Plamenac, Sava – 342
 Platon – 60, 145, 412
 Plek, Džozef – 167
 Popović, Branko – 67
 Popović, Marko Miljanov – 62, 369
 Puščin, Lav – 410
 R. G. – 70, 71
 R. V. – 108, 109, 110
 Radičević, Anđe – 350
 Radoman, Marija – 203
 Radonjić, Mirko – 23, 267, 268, 269
 (Radonjić), Staniša Popov – 334
 (Radonjić), Staniša Stanišić – 337
 Radošević Marović, Blanka – 224, 227

REGISTAR

- Radović, Amfilohije – 130, 131, 226, 233, 234
 Radović, Boris – 228
 Radović, Srđan – 25
 Rafajlović, Frano – 358, 359
 Raggam, Thomas – 299
 Raičević, Ljiljana – 224, 227, 228
 Raičević, Maja – 16
 Rakočević, Ksenija – 23, 25, 50, 234, 501
 Ranko – 174
 Ras, Eva – 243
 Rembo, Artur – 272
 Renijer, Danilo – 341, 342
Rexeluma – 343
 Režević, Luka – 355
 Režević, Nikodim – 355
 Rič, Adrijen – 200
 Rilke, Rajner – 143
 Ropščin, N. – 410
 Ruso, Žan Žak – 380
 S. Š. – 106, 108
 Sand, Žorž – 411
 Sandor, Rado – 146
 Sartr, Žan-Pol – 200
 Sas, Tomas – 146
 Savić, Nebojša – 310
 Savić, Obrad – 189
 Savić, Pavle – 57
 Savićević, Dejan – 227
 Sbutega, Branko – 58
 Sedlenieks, Klavs – 164, 170
 Siksu, Elen – 283
 Simović, Ilona – 416
 Smirnov, Igor – 415
 Soderini, Tomaco – 364
 Sofija, lik iz djela Žan Žak Rusooa – 380
 Sofija (Sofija-Djeva) – 412, 413
 Solovjev, Aleksandar – 85
 Solovjev, Vladimir – 407, 412
 Soranco, Petar – 352, 353, 354
 Sorkočević, Dživo – 366
 Stablović Bulajić, Zorica – 25
 Staljin, Josif Visarionovič – 102, 121
 Stana, žena Lukše Nikčeva iz Reževića – 354,
 355, 356
 Stana, žena pokojnog Marka Perovog
 iz Šušanja – 352, 353, 354
 Stanić Radonjić, Milica – 24, 503
 Stanišić, Vuko – 342
 Stanojević, Gligor – 330
 Stefan, pop – 349
 Stijepović, Slavoljub Migo – 233
 Stivenson, Rober Luis – 63
 Stjepanović, Borislav Boro – 243
 Stjuart, Džej – 200
 Stojan, drobnjački vojvoda – 335
 Stojanović, Petar – 333
 Stojiljković, Srboljub – 151
 Stolić, Ana – 25, 79, 91
 Suđa, Vukac Marka – 355
 Sula Radov – 65
 Šarčević, Predrag – 202
 Šatorović, Mihala (Katarina) – 338, 364
 Šćepac Boškov – 355
 Šekspir, Vilijam – 65
 Šobaić, Petar – 368
 Šoljaga, Marija – 25
 Šoljaga, Stipan – 353
 Špadijer, Vujadin – 356

REGISTAR

- Špadijer, Vuko Vujadinov – 356, 357
 Tadić Mijović, Milka – 228
 Tahir, pečki paša – 343
 Takács, Judit – 15
 Tejlor Mil, Herijeta – 24, 377, 378, 379,
 382, 383, 385, 388, 389, 390, 393, 394,
 395, 396, 397, 398, 399, 400, 401, 402
 Terencija – 66
 Titman, Nat – 201
 Tomić, Franić – 366
 Tomović, Ivan – 17, 22, 48, 204, 499
 Tompson, Edvard – 167
 Tomson, Dejvid – 411
 Toneli, Frano Antonije – 352, 353
 Topalović, Miodrag – 25
 Tornatore, Đuzepe – 288
 Toš, Džon – 251
 Tripo Lalov (Kokolja?) – 366, 367
 Trut, Sidžurni – 381
 Ulićević, Jovan Džoli – 16, 99, 204
 Ulrih, Karl Hajnrih – 141, 142
 Uskoković, Vuk – 23, 40, 48, 503
 Vajninger, Oto – 411, 412, 413, 415
 Vatsjajana, Malanaga – 68
 Večer, Nikita – 410
 Vels, Orson – 246
 Vendramin, Sebastijan – 337, 338
 Viktorija, kraljica – 382, 383, 384
 Vilijams, Linda – 251
 Vilus, Slaven – 25
 Vinaver, Vuk – 342
 Vitovt, V. – 410
 Vojvodić, Lakić – 72
 Vojvodić, Radmila – 228
 Volf, Lari – 362
 Vorner, Majkl – 200
 Vrčević, Vuk – 85, 86, 336
 Vučković, Pero – 70
 Vujačić, Lidija – 309
 Vujović, Mirčeta – 335
 Vuk, neki priložnik iz Crne Gore – 356
 Vukanović, Tatomir – 202
 Vukmanović, Savo – 67
 Vukotić, Vukadin – 342
 Vuković, Marina – 17, 20, 99, 203
 Vuković, Vuk – 17
 Vuletić, Dean – 22
 Vulstonkraft, Meri – 380
 Zeković, Aleksandar Saša – 15, 16, 99, 225, 226
 Zeno, Antonije – 346
 Zenović, Predrag – 23, 501
 Zinovjeva Anibal, Lidija – 408, 409, 411, 412
 Zlopaša, Srđa – 22, 48, 82, 500
 Zmajević, Andrija – 365
 Zmajević, Krilo – 365
 Zmajević, Matija – 366
 Zmajević, Vikentije – 365
 Zorani, braća – 338, 345
 Zvonce, lik iz filma *Lepota poroka* – 241, 242,
 243, 249, 250, 253, 254, 258, 264
 Željko – 173
 Živković, Jasmina – 25
 Žorž, lik iz filma *Lepota poroka* – 243, 247,
 248, 249, 250, 251, 252, 253, 256

Dušan Medin

BIOGRAFIJE

...

BIOGRAFIJE

SLAVKA JOVIĆEVIĆ (1955), etnološkinja i arhivska savjetnica u Državnom arhivu Crne Gore na Cetinju. Diplomirala etnologiju na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Beogradu. Završila postdiplomske specijalističke studije arhivistike na Filološkom fakultetu Univerziteta u Beogradu, kao i polugodišnji stručni tečaj za arhivske radnike s visokom školskom spremom pri Arhivu Srbije u Beogradu. Autorka je i koautorka više naučnih i stručnih radova i monografija, baziranih na arhivskoj građi, na različite teme. U primarnom fokusu njenog interesovanja jeste položaj žene u crnogorskoj patrijarhalnoj kulturi/zajednici. Živi na Cetinju.

PROF. DR LJILJANA GAVRILOVIĆ (1953), etnološkinja, muzejska i naučna savjetnica, radila u Etnografskom muzeju u Beogradu, Etnografskom institutu SANU i na Odeljenju za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu. Ogledala se u različitim oblastima istraživanja: običajnom pravu, materijalnoj kulturi, ispitivanju izvora (posebno vizuelnih), etnografskoj muzeologiji i heritologiji; otvarala je i potpuno nova polja u srpskoj antropološkoj produkciji, kao što su ispitivanje naučne fantastike ili, trenutno aktuelno, ispitivanje virtuelnih/digitalnih svetova i digitalne kulture u celini. Potpisuje deset monografija, više desetina naučnih i stručnih radova, leksikografskih odrednica, kao i kataloga izložbi. Živi u Beogradu.

MA DUŠAN MEDIN (1990), saradnik Fakulteta za kulturu i turizam Univerziteta Donja Gorica u Podgorici i projekt-menadžer Društva za kulturni razvoj „Bauo“ iz Petrovca na Moru. Diplomirao arheologiju na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Beogradu, a master studije iz kulturnih politika i menadžmenta u kulturi završio na Univerzitetu umetnosti u Beogradu i Univerzitetu Limijer Lion 2. Na doktorskim je studijama. Zainteresovan je za arheologiju, kulturnu istoriju i baštinu. (Ko)autor, (ko)priređivač i (ko)urednik više desetina naučnih i stručnih radova, monografija, zbornika radova i drugih publikacija. Živi u Petrovcu na Moru.

DR IVAN TOMOVIĆ (1985), savjetnik u Ministarstvu ekonomskog razvoja Crne Gore i ekspert/evaluator za ljudska prava pri Evropskoj komisiji. Diplomirao moderne jezike i književnost na Fakultetu humanističkih nauka Univerziteta Sapijenca u Rimu, magistrirao inovacije i međunarodnu saradnju na Fakultetu političkih nauka Univerziteta Sapijenca u Rimu, gdje je i doktorirao na Katedri političkih nauka i istorije Evrope. Bavio se istraživanjima u oblasti

ljudskih i prava LGBTI osoba. Autor je više publikacija i radova posvećenih unaprjeđenju ljudskih prava. Aktivno učestvuje u izradi, sprovođenju i unaprjeđenju politika za kreiranje povoljnog ambijenta za inovacije. Živi u Podgorici.

MR JASMINA ČAUŠEVIĆ (1976), slobodna radnica. Diplomirala srpski jezik i književnost sa opštom književnošću na Filološkom fakultetu Univerziteta u Beogradu, a magistrirala rodne studije u Centru za interdisciplinarnu postdiplomske studije Univerziteta u Sarajevu. U fokusu njenog istraživačkog interesovanja su istorija, kultura i prava žena i LGBTIQ osoba, kao i feministička lingvistika. Autorka, koautorka i urednica brojnih radova, studija, publikacija, istraživanja i projekata. Živi u Sarajevu.

MA SAŠA GAVRIĆ (1984), aktivista, zagovarač i ekspert za rodnu ravnopravnost u OSCE Kancelariji za demokratske institucije i ljudska prava (ODIHR) u Varšavi. Diplomirao političke i upravne nauke u Konstancu (Njemačka), a magistrirao međunarodne odnose i diplomatiju na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Sarajevu. Istražuje i bavi se političkim sistemom Zapadnog Balkana, institucionalnim mehanizmima za unaprjeđenje ljudskih prava i rodne ravnopravnosti, urođjavanjem javnih politika, rodnom ravnopravnošću i političkom participacijom, mehanizmima, aktivizmom i politikama LGBTI ljudskih prava. Autor, koautor, priređivač i urednik više knjiga, naučnih, stručnih i popularnih članaka. Živi u Varšavi.

DR SRĐA ZLOPAŠA (1972), psihijatar i psihoanalitičar, zaposlen u Dnevnoj bolnici Klinike za psihijatriju Kliničkog centra Srbije. Diplomirao i specijalizirao na Medicinskom fakultetu Univerziteta u Beogradu. Njegov uži fokus, pored opšte psihijatrijske prakse, jeste tretiranje psihijatrijskih entiteta iz spektra anksioznosti, depresije i poremećaja ličnosti integrativnim i psihoanalitičkim psihoterapijskim pristupom. U polju interesovanja su mu psihoanaliza i psihoanalitička interpretacija psihopatologije, umjetnosti i društvenih fenomena, analiza odnosa ličnosti, života, bolesti i umjetničkih djela. Autor je niza naučnih i stručnih članaka, novinskih kolumni i eseja. Živi u Beogradu.

DR BRANKO BANOVIĆ (1982), etnolog-antropolog, direktor JU Zavičajni muzej Pljevlja i predavač na Univerzitetu Donja Gorica u Podgorici. Njegova istraživanja obuhvataju oblasti

identiteta, multikulturalizma, rodni studija, kulturnog nasljeđa i istorije Crne Gore. Objavio tri monografije i više naučnih radova. Polazeći iz perspektive savremene antropologije, u svojim istraživanjima obrađivao različite teme – od gradskog humora i korzoa do debate o članstvu Crne Gore u NATO-u i kontroverzi u vezi sa prvom Paradom ponosa u Crnoj Gori. Kroz stručni rad stekao je zvanje muzejskog savjetnika, dok je kroz naučni angažman stekao zvanje naučnog saradnika Filozofskog fakulteta u Beogradu. Živi u Pljevljima.

DOC. DR JOVAN KOJIČIĆ (1975), profesor Evropskog prava i ljudskih prava na Fakultetu za državne i evropske studije u Podgorici, v. d. direktora Regionalnog Instituta za javnu upravu, ljudska prava i životnu sredinu. Doktorirao pravo na Evropskom univerzitetu Viadrina u Njemačkoj i bio nagrađen prestižnom stipendijom Njemačke službe za akademsku razmjenu (DAAD). Na Lund univerzitetu u Švedskoj, gdje je i radio, postdoktorirao u oblasti ljudskih prava u međunarodnom pravu i odnosu prava prema društvenim promjenama. Bio konsultant na Vilijams institutu Pravnog fakulteta Univerziteta u Kaliforniji, istraživač i razvojni stručnjak u Egale Canada Human Rights Trust, te savjetnik predsjednika Vlade Crne Gore za ljudska prava i zaštitu od diskriminacije. Autor i koautor niza knjiga, poglavlja monografija, naučnih i stručnih članaka, kolumni i eseja. Živi u Podgorici.

DR PREDRAG ZENOVIĆ (1986), predavač i istraživač na Humanističkim studijima Univerziteta Donja Gorica u Podgorici. Diplomirao na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Beogradu, a magistrirao na Riga Graduate School of Law. Završio doktorske studije na LUISS u Rimu i Univerzitetu u Ženevi. Bio je stipendista na koledžu New Europe u Bukureštu s projektom koji je obuhvatao studijsku posjetu Wissenschaftskollegu u Berlinu. Dobitnik je Fulbrajt stipendije za 2020/2021. za naučni projekat u oblasti feminističke političke teorije na New School for Social Research u Njujorku. Potpisuje knjigu političko-filozofskih ogleđa i objavljuje radove u domaćim i međunarodnim časopisima. Živi u Budvi.

MR KSENIJA RAKOČEVIĆ (1991), doktorantkinja u oblasti nauke o književnosti. Diplomirala i magistrirala na Filološkom fakultetu Univerziteta Crne Gore, gdje je bila saradnica. Dobitnica stipendije Ministarstva nauke Crne Gore za doktorske studije, u okviru koje je boravila u HAZU

u Zagrebu kao istraživačica, pri Centru za studije emocije. Sekretarka je Međunarodnog naučnog skupa „Njegoševi dani“ i urednica festivala književnosti i kulture „Kotorski krug“. Istražuje crnogorsku književnost, feminističku teoriju i teoriju emocija. Živi u Podgorici.

MR JELENA JELUŠIĆ (1990), doktorandica i asistentica na Katedri za radio, televiziju i film Univerziteta Nortwestern u SAD, gdje je i magistrirala, a diplomirala s počastima na Univerzitetu Braun, na katedrama savremene kulture i medija i uporedne književnosti. Bavi se medijima, rodnim studijama i postkolonijalnom teorijom. Njeno istraživanje obuhvata teme reprezentacije roda, nacije i istorije na televiziji, s naglaskom na socijalističkim i postsocijalističkim kulturama. Bila je stipendistkinja Bafet instituta za globalne studije, gdje je koordinirala rad međunarodne grupe za suzbijanje rodne neravnopravnosti u kontekstu novih medija. Živi u Čikagu.

NATAŠA NELEVIĆ (1961), izvršna direktorka NVO NOVA Centar za feminističku kulturu u Podgorici. Diplomirala opštu književnost i teoriju književnosti na Filološkom fakultetu Univerziteta u Beogradu. Radila kao novinarka i urednica. Oblasti njenog interesovanja su pozorišna kritika i teatrologija, feminističke teorije kulture, ženska kultura sjećanja i politike sjećanja, pisanje fikcije (drame, književnost za djecu) i scenarija za dokumentarne filmove. (Ko)autorka je i urednica više desetina teorijskih i književnih djela, za koje je nagrađivana. Živi u Podgorici.

ANA IVANOVIĆ (1983), kustoskinja Umjetničkog muzeja Narodnog muzeja Crne Gore na Cetinju. Diplomirala istoriju umjetnosti na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Beogradu. Specijalizovana za upravljanje muzejskim kolekcijama, a u institucionalnim okvirima i samostalno bila angažovana na organizaciji više izložbenih, edukativnih i istraživačkih projekata. Fokus njenog interesovanja i istraživanja predstavljaju pozicija i uloga muzeja u okviru sistema zaštite kulturne baštine, promene konteksta i preispitivanje uslova u okviru kojih muzeji ispunjavaju osnovne muzeološke funkcije. Živi u Budvi.

MR BORIS ČALIĆ (1987), modni dizajner i saradnik na Fakultetu za dizajn i multimediju Univerziteta Donja Gorica u Podgorici. Diplomirao na Fakultetu za umetnost i dizajn u

Beogradu, a magistrirao na London College of Fashion. Trenutno je na doktorskim studijama teorije umjetnosti na Fakultetu umjetnosti Univerziteta Donja Gorica. Autor je više kolekcija prikazanih na međunarodnim modnim revijama, između ostalog, na Belgrade Fashion Weeku, Mjesecu dizajna u Ljubljani, Internacionalnoj smotri mode u Kotoru. Inspiraciju za stvaranje nerijetko pronalazi u prirodnom i kulturnom nasljeđu Crne Gore. Kreator uniformi Montenegro Airlines-a i dobitnik više nagrada i priznanja. Živi u Podgorici.

MR VUK USKOKOVIĆ (1987), doktorand istorije na Evropskom univerzitetskom institutu u Firenci. Diplomirao na Fakultetu političkih nauka Univerziteta Crne Gore, a master studije iz oblasti međunarodnih odnosa na Univerzitetu u Kembridžu. Radio kao asistent u nastavi na Humanističkim studijama Univerziteta Donja Gorica. Primarno polje interesovanja su mu ranonovovjekovna istorija Crne Gore i Istočnog Jadrana i naročito politički i društveni život naših seoskih opština pod osmanskom i mletačkom vlašću. Objavljivao je na teme identiteta i historiografije na južnoslovenskim prostorima u XVIII vijeku. Trenutno živi u Firenci.

MA MILICA STANIĆ RADONJIĆ (1986), poslovna sekretarka JU Muzeji i galerije Budve i stručna saradnica Društva za kulturni razvoj „Bauo“ iz Petrovca na Moru. Diplomirala socijalni rad na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Beogradu, završila master studije Rod i mediji na Fakultetu za medije i komunikaciju Univerziteta Singidunum u Beogradu. Posjeduje sertifikat Kembridž univerziteta – Proficiency in English Language. U domenu njenog profesionalnog interesovanja su studije roda, medija, komunikologija, prevodilaštvo. Priredila jednu monografiju, objavila više članaka i prevodila brojne tekstove. Živi u Baru.

PROF. DR TATJANA JOVOVIĆ (1973), predaje rusku književnost, kulturu i civilizaciju, a takođe je i dekanica Filološkog fakulteta Univerziteta Crne Gore u Nikšiću. Bavi se dominantno kulturološkim temama iz aspekta interdisciplinarnog kontakta književnosti, filozofije i vizuelnih umjetnosti. Njena naučna interesovanja su ruska književnost XX i XXI vijeka, srebrno doba, modernizam, avangarda, postmodernizam, intertekst, rod, popularna kultura. Problematika nekonvencionalnih životnih praksi koje se modeluju po principima umjetničkih poetika, jedna je od tema njenih istraživanja. Živi u Podgorici.

Izdavači

Društvo za kulturni razvoj „Bauo“, Petrovac na Moru
LGBT Forum Progres, Podgorica

Za izdavače

Mila Medin · Bojana Jokić

Dizajn i tehničko uređenje

Jasmina Živković Pavlović

Lektura i korektura

Milena Davidović · Ljiljana Korica · Katarina Pišteljić

Prevod, lektura i korektura (engleski)

Milica Stanić Radonjić · Ljiljana Korica · Mihailo Kovinčić

Štampa

Štamparija Topalović, Valjevo

Tiraž

1.000

CIP – Каталогизација у публикацији

Национална библиотека Црне Горе, Цетиње

ISBN 978-9940-9182-8-6 Društvo za kulturni razvoj „Bauo“

ISBN 978-9940-635-11-4 LGBT Forum Progres

COBISS.CG-ID 17853188

ISBN 978-9940-9182-8-6

9 789940 918286